

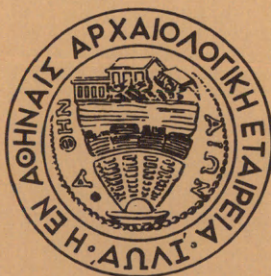
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

143

2004

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2007

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2004

Τόμος 143 (2004)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

143

2004

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Robert Parker - Μαρίας Σταματοπούλου:	A New Funerary Gold Leaf from Ferai	1-32
Μέλπωσ Ι. Πωλογιώργη:	Ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα	33-39
Ξένης Ἀραπογιάννη:	Ὁ ναὸς τῶν «Περιοβόλιων» Φιγαλείας	41-51
Π. Σωτηρακοπούλου:	Ἡ «ἀπουσία» τῆς Μεσοκυκλαδικῆς περιό- δου ἀπὸ τὶς Κυκλάδες. Νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸν	53-80
† Μαρίας Οἰκονομάκου:	Οἱ ἀνασκαφὲς στὸ Μεγάλον Ἑλὸς τοῦ Μαραθῶνος	81-177
Ἀγγελικῆς Λεμπέση - Μανόλη Ἰ. Στεφανάκη:	Τὰ νομίσματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου, Κρήτη	179-204

A NEW FUNERARY GOLD LEAF¹ FROM PHERAI

1. History of the 'leaf'²

Apostolos Arvanitopoulos in his excavation report for 1906, published in the *Praktika* of 1907, reported the unearthing by locals of tombs of 'historic years' near the Neolithic settlement at the Magoula Mati, north of Pherai, and the discovery in one of these tombs of an inscribed gold leaf bearing a two-verse inscription to Chthonic Demeter (map 1).³ Although Arvanitopoulos was planning to publish the strip, this laconic report revealed little and it was soon forgotten except for a few very brief references in Kirst's article on Pherai in *RE*, and Stählin's description of Pherai in *Hellenische Thessalien*; its whereabouts were until recently unknown.⁴

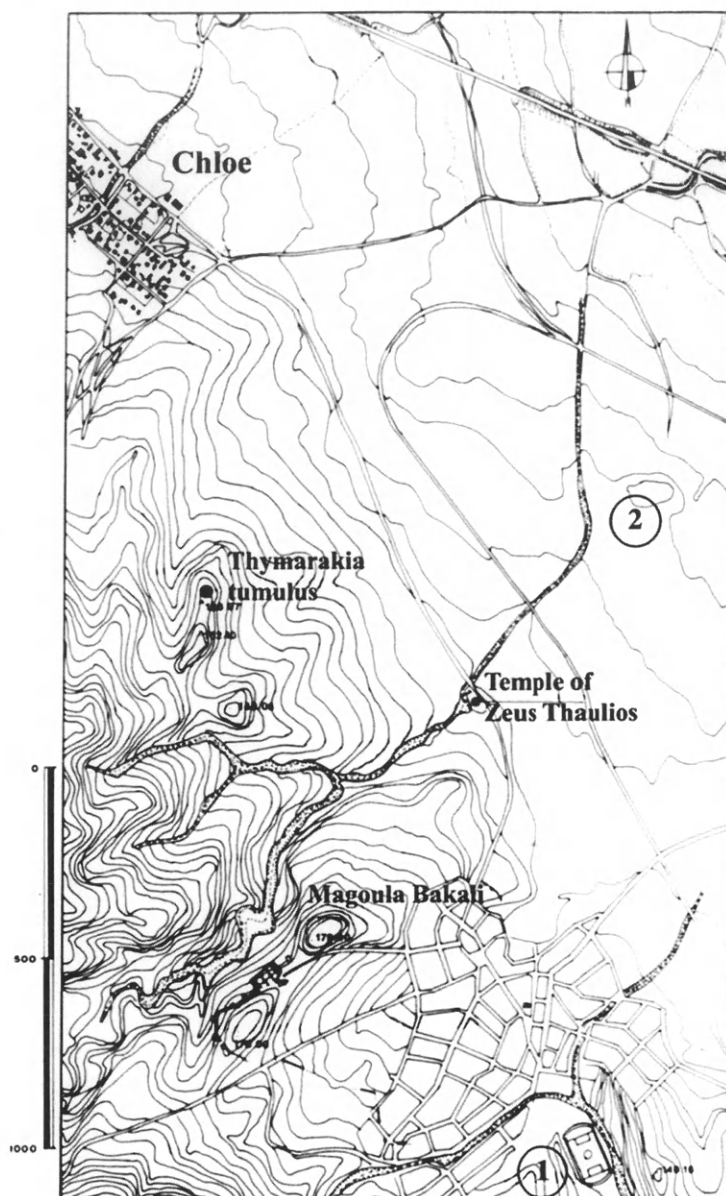
1. 'Gold leaf' is the conventional English term for objects of the type we here discuss. 'Leaf' in this usage points to thinness, not shape; the objects in question are usually roughly rectangular. A type of funerary gold 'leaf' which is in fact leaf-shaped, evidently by design, has recently become well-attested archaeologically (see below), and it might seem desirable henceforth to distinguish between 'gold strips' and 'gold leaves'. But such a distinction would deprive us of a common denominator for both types, and we therefore continue to use the old term even for rectangular 'leaves'. For the very abundant recent literature on the gold leaves see the bibliography to Bernabé and San Cristobal, *Instrucciones*. We cite the texts by their numeration in that edition, but provide a concordance with other editions at the end of the article. For ancient authors the abbreviations in S. Hornblower and A. Spawforth (eds), *The Oxford Classical Dictionary*³ (Oxford 1996), supplemented by those in Liddell/Scott/Jones, *A Greek English Lexicon with a revised supplement* (Oxford 1996), have been followed.

2. We would like to express our gratitude to the Board and to the Secretary General of the Archaeological Society of Athens, Dr B. Petrakos, for the permission to study and publish information from the archives of Arvanitopoulos' excavations and the deci-

sion to include this study in their publication. This study would not have been possible without the invaluable help of the Director of the National Archaeological Museum of Athens, Dr N. Kaltsas, and especially the Curator of the Collections of Vases and Jewellery, Mrs E. Stasinopoulou, to whom we express our warmest thanks. We would also like to thank Dr M. Hatzopoulos and Dr D. Jordan for their very useful suggestions and for kindly allowing us to refer to their forthcoming articles on gold leaves. Maria Stamatopoulou would also like to thank the Director of the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of Volos, Dr Vaso Adrymi-Sismani, and the Curators of Antiquities, Mrs P. Arachoviti and E. Skafida, for permission to study archaeological material in the Volos Museum and for sharing their knowledge of Thessalian archaeology with her. Generous grants from the Craven Committee, Oxford and the Zilkha Trustees, Lincoln College significantly helped Stamatopoulou in completing her research in Athens and Volos. Robert Parker is very grateful to audiences in Oxford, Leiden and at Brown, and to individual scholars whose suggestions are mentioned below, for very helpful discussions.

3. *IIAE* 1907, 160.

4. References to the gold leaf are found in: *RE*

Map 1. Plan of ancient Pherai (modern Velestino) with find-spots of the two gold leaves: 1) southern cemetery, leaf 13; 2) Magoula Mati, leaf National Museum X1130 (after: P. Arachoviti, *Θολωτός Πρωτογεωμετρικός τάφος στην περιοχή των Φερών, in Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών 17-22 Απριλίου 1990, Athens 1994, vol. B, 127 fig. 1).*

In 2000 the Board of the Archaeological Society of Athens granted M. Stamatopoulou permission to study and publish some of Arvanitopoulos' excavations in Thessalian cemeteries. It was in the course of this work that the gold leaf was located in the National Archaeological Museum of Athens. The gold leaf, inv. no. X1130 (figs 1-2), had been in Athens

Suppl. XIX, 2, cl. 996, s.v. Pherai; F. Stählin, Das hellenische Thessalien. Landeskundige und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenischen und römischen

Zeit (Stuttgart 1924) 106; and more recently: P. Chrysostomou, Ἡ θεσσαλική θεὰ Ἐν(ν)οδία, ἡ Φεραία θεὰ (Athens 1998) 245, n. 972.

since December 1924, when a large number of boxes containing 'valuable items' were sent by Arvanitopoulos to the National Archaeological Museum for conservation.⁵

In addition to the brief reference in *Praktika*, some information about the circumstances of the discovery of the leaf can be found in the excavation daybooks of Arvanitopoulos.⁶ According to them, the gold strip was discovered in November 1904, together with graves, in a field near the hill Magoula Mati or s'ta Mylia,⁷ by the owner of the land Athanasios Nastos, while digging to uproot large trees. Not much is known about the graves, as Arvanitopoulos visited the site two years after their discovery when the landscape had changed and he had to rely on locals and the press for information.⁸

The strip was found in what appears to have been a marble lidded – cylindrical? – *osteothekē* (repository), measuring 0.41 m in diameter and 0.18-0.20 m in depth. It had allegedly contained only a few bones and the strip, which suggests that the funeral rite was cremation.⁹ When Arvanitopoulos visited the site, the repository had long been used by the owner of the plot as building material in his house and the strip had been collected by the then mayor of Velestino, from whom he bought it in 1906 for 10 drachmas.

Consequently, there is not much information about either the burial ground or the contents and date of the grave. Magoula Mati lies in the area of the extensive northern cemetery of Pherai and is near the ancient road towards Larisa (map 1, no. 2).¹⁰ With the exception of what is, probably, a family burial tumulus at the locality Thymarakia and numerous grave markers found during agricultural works, the northern cemetery of Pherai remains largely unexplored.¹¹

5. Dossier on A. Arvanitopoulos in the Archive of Monuments and Publications, Ministry of Culture. M. Stamatopoulou would like to thank the Director of the Archive of Monuments and Publications of the Hellenic Ministry of Culture Mr P. Pantos for permission to consult and study their archives and Mrs M. Pantou for her help during research in the archives.

6. Ἀρχ. Ἀρβ. 4, 25 Σεπτεμβρίου - 29 Νοεμβρίου 1906, pp. 9 and 13; 7 Ὀκτωβρίου.

7. Ἀρχ. Ἀρβ. 5 (1906-7): p. 81, 26 Ἀπριλίου 1907 on the Magoula Mati.

8. Arvanitopoulos in his excavation daybooks reports that he relied for information on locals and the then mayor of Velestino St. Dondos, who had collected the strip upon discovery and from whom Arvanitopoulos bought it in 1906 with Archaeological Society of Athens funds.

9. Arvanitopoulos calls it 'μαρμαρίνη ὑδρία' in his daybook, but the description suggests that it was not a hydria but a marble repository similar to other exam-

ples from the region. The dimensions were taken from I. Dimopoulos who had published the find in the Volos press in 1904. It should be noted that the Pharsalos gold leaf (5) was also found inside a marble repository, which was recovered from numerous fragments by Verdelis, *AE* 1950-1951, 80-105, esp. 80-81, fig. 1.

10. Stählin op.cit. n. 4, 105-6, fig. 5. On Magoula Mati: O. Apostolopoulou-Kakavoyianni, Τοπογραφία τῆς περιοχῆς τῶν Φερῶν Θεσσαλίας, *ΑΔ* 34, 1979, A, 174-206, esp. 180-1 and plan 1 no. 8. K. Gallis, Ἀτλας προϊστορικῶν οἰκισμῶν τῆς ἀνατολικῆς θεσσαλικῆς πεδιάδας (Larisa 1992) 103-104, 'Βελεστίνο 3 (Μαγούλα Μάτι)'.

11. For the Thymarakia tumulus: V. Adrymi-Sismani, Τύμβος Φερῶν, *ΑΑΑ* 16, 1983, 23-42. M. Stamatopoulou, *Burial Customs in Thessaly in the Classical and Hellenistic Periods* (unpubl. DPhil thesis, Oxford 1999) vol. II, cat. no. 63 ('Velestino') for an overview of the evidence and previous bibliography.

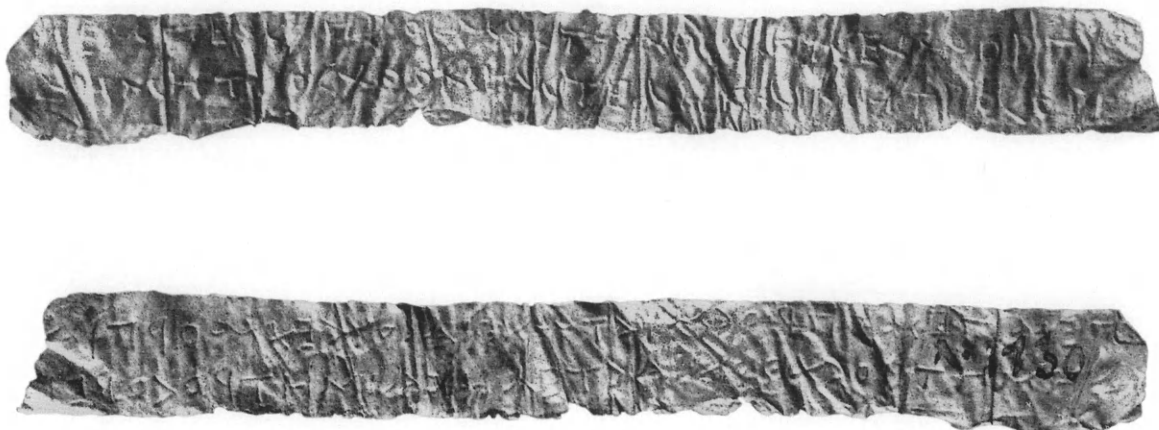

Fig. 1. Gold leaf from Pherai, Athens, NM X1130. Top: front; bottom: back.

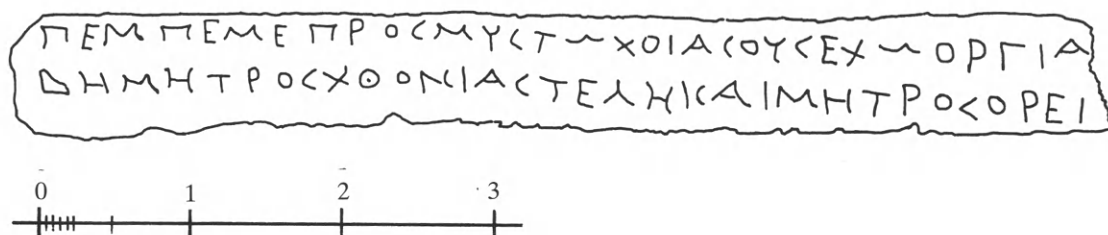

Fig. 2. Drawing of the gold leaf.

Description of the object (figs 1-2)

The 'new' gold leaf is an oblong rectangular gold strip/band, slightly irregularly cut. Its maximum preserved length is 7 cm and its width 0.08 cm. The left narrow side is preserved intact with the beginning of the inscription, with the upper left corner folded to the back. Although part of the right end of the 'leaf' is missing, it is evident that the top and bottom are intact and that therefore its rectangular shape must be original. The numerous creases on the surface, especially in the central part of the strip suggest that it was originally folded.

The strip preserves in line one a hexameter complete but for the final foot, and in line two a hexameter that lacks just three letters at the end (height of letters: 0.01-0.015 cm.). We assume that the hexameter of line two followed directly from that of line one, and that accordingly we have the whole text that was originally inscribed except the small part lost at the line ends. To accommodate a further hexameter between the surviving lines one and two, the strip would have to have been almost twice as long as it is. Given that it is already virtually the longest of the known funerary gold leaves, we find that possibility highly unlikely.

Palaeography and date

We are much indebted to Professor P. J. Parsons for the following discussion:

«To the papyrologist's eye the significant letter-forms in this gold leaf are:

A capital shape, the cross-bar slightly concave

E capital shape, the middle horizontal often shorter

Θ with central dot

M with the legs more or less splayed

Σ in the cursive form with only two bars, sometimes angular (<), sometimes closer to C

X lopsided (tilted to left)

Ω in transition from the capital shape, in which the head dominates the feet, to ω, in which the feet have attained parity; on this leaf both examples look as if they had been squashed from above, so that the feet spread, and the second (if rightly read) has become asymmetrical under the pressure.

Papyrologically, this hand belongs with the 'epigraphic' period, i.e. the later 4th century BC and the beginning of the 3rd century BC. The datable monuments are:

A. Datable from internal evidence:

(1) The Order of Peukestas	c. 331-323
Turner, <i>Greek Manuscripts of the Ancient World</i> ² no. 79	
(2) The Elephantine marriage-contract	311
W. Schubart, <i>Papyri Graecae Berolinenses</i> (Bonn 1911) no. 2	

B. Datable from archaeological context

(3) The Derveni papyrus	IV BC
Turner, <i>Greek Manuscripts of the Ancient World</i> ² no. 51	
(4) The Timotheos papyrus	IV BC
C. H. Roberts, <i>Greek Literary Hands: 350 B.C.-A.D. 400</i> (Oxford 1956) no. 1	
(5) The Saqqara Accounts	IV BC
Turner, <i>Greek Manuscripts of the Ancient World</i> ² no. 88	

In general, the script of documents and the script used for literary texts seem to be closer than will be the norm later. At the same time, one has to remember that these items do serve different purposes: 1 is a poster (written with a brush), 2 is a professionally written contract and 5 an ineptly written set of accounts; 3 and 4 are literary. If one takes them together they seem to show a progressive cursivisation: E in all of them; Σ in 1, 3 and 4, C in 2 and 5; Ω in 1 and 3, a single-stroke form with an angular centre and curving feet in 2 (the immediate ancestor of ω), a transitional asymmetrical form in 4 (and, very cursively, in 5). E Σ Ω do not normally occur in papyri after the mid-III BC.

The form of sigma associates the gold leaf with 2 and 5; the form of omega with 2 and 4. The closest parallel I can find is unfortunately not dated, but belongs palaeographically

in the same group, i.e. the 'Curse of Artemisia' (*PVindG1*),¹² another 'religious' text (U. Wilcken, *Urkunden der Ptolemäerzeit*, I, Berlin 1927, 97-104, argues a date in the 4th century from the dialect and the invocation of Oserapis rather than Serapis). This has sigma in the transitional angular form <; the gold leaf has sigma in this form and also in the more rounded form which completes the transition.

Conclusion: so far as the dynamics of pen-writing serve as a guide to the dynamics of incised writing, think of dating the gold leaf later 4th / earlier 3rd century BC». ¹³

Text

πέμπε με πρὸς μυστῶ<ν> θιάσους· ἔχω ὄργια [   ]
Δήμητρος χθονίας ἱτέλη καὶ Μητρὸς ὀρεΐ[ας]

1. μυστῶχ ut vid. lamella.

πέμπε με: the speaker of the gold leaves is sometimes the dead person, sometimes an anonymous voice which advises the dead person and/or acclaims the blessed state which he or she has now achieved.¹⁴ In our leaf the speaker is evidently the dead person, but the addressee is not identified. The abbreviated leaves of Zuntz's type B (5a-f and 6 Bernabé - San Cristobal) similarly begin with a statement and an order made to an unidentified addressee

δίψαι δ' αὔρος ἐγὼ καὶ ἀπόλλυμαι· ἀλλὰ πιέμ μοι
κράνας αἰειρόω ἐπὶ δεξιᾷ<ι>, τῇ κυφάρισσος (vel. sim.).

In this case we know the addressee to be in fact the Guardians (φύλακες) of the 'Pool of Memory', because these texts are abbreviated from a longer form in which the anonymous voice teaches the initiate the formula to be addressed to these guardians in response to their questions: so e.g. the Petelia tablet (3) lines 6-9

εἰπεῖν «Γῆς παῖς εἰμι καὶ Οὐρανοῦ ἀστερόεντος,
αὐτὰρ ἐμοὶ γένος οὐράνιον· τόδε δ' ἴστε καὶ αὐτοί.
δίψῃ δ' εἰμὶ αὔῃ καὶ ἀπόλλυμαι· ἀλλὰ δότ' αἶψα
ψυχρὸν ὕδωρ προρέον τῆς Μνημοσύνης ἀπὸ λίμνης.»

It is possible that our tablet too is an abbreviation from a fuller text in which the addressee was identified. Even if this is not the case, we should doubtless suppose that the request πέμπε με is directed to a particular addressee rather than to an unspecified 'To whom it may concern'. Who was it? The singular of the verb excludes the Guardians of the Pool of

12. H. Hunger, *Die Papyrussammlung der österreichischen Nationalbibliothek*² (Vienna 1962) pl. III.

13. Cf. A. Boegehold, A Lid with Dipinto, in *Studies in Attic Epigraphy, History and Topography, presented to Eugene Vanderpool* (*Hesperia* Suppl. 19,

Princeton 1982) 1-6, at p. 2, for a similar conclusion in relation to similar letter forms.

14. See Riedweg, *Initiation - Tod - Unterwelt*, esp. 368-375.

Memory; nor is there any reference to drinking or thirst. The other gold leaves which are spoken by the dead person [9, 10a-b, all from Thurii] are addressed to Persephone and other underworld powers:

Ἔρχομαι ἐκ καθαρῶν καθαρὰ χθονίων βασίλεια,
Εὐκλῆς Εὐβουλεύς τε καὶ ἀθάνατοι θεοὶ ἄλλοι.

And two which begin in this way end by assigning to Persephone the role of ‘sending’ the soul to a happy abode (10 a-b):

νῦν δ’ ἰκέτις ἦκω παρ’ ἀγνήν Φερσεφόνειαν
ὥς με πρόφρων πέμψῃ ἔδρας ἐς εὐαγέων.

Of the four gold leaves which consist simply of a kind of salutation/address label (Πλούτωνι Φερσεφόνῃ χαίρειν vel sim.), two name Plouton and Persephone (15, 16 l), one names Persephone alone (16k), and one ‘Despotes’, apparently Plouton Despotes, alone.¹⁵ Grave epitaphs sometimes contain requests (spoken by the monument itself¹⁶) to underworld powers to send the dead person to a favourable destination: αἰνὴ Φερσεφόνεια, ὅσιον δέχου ἄνδρα Ἀγαθοκλῆ | πρὸς σε κατερχόμενον, χρηστοσύνης πρύτανιν. | εὐσεβέων λειμῶνα κατοίκησον... (Peek, *GVI* 1572. 1-3, Demetrias, early 3rd c. BC); Ἑρμῇ Μαιάδος υἱέ, ἄγ’ εὐσεβέων ἐπὶ χῶρον | ἄνδρα... (Peek, *GVI* 1249. 9-10, Itanos, 2nd/1st c. BC); τόν, ὦ Μαίας κλυτὲ κοῦρε | Ἑρμείη, πένποις ἐπ’ εὐσεβέων (ibid. 258.3-4, Patara, 1st c. AD); cf. Peek, *GVI* 48.7-8, addressed to the Moirai, τόνδ’ ἱερὸν πέμψαιτ’ εἰς δόμον εὐσεβέων; 1154.13-14 (addressed to Minos); 1573-4 (probably to Hermes); 1871.15-16 (to Persephone); 1918.19-20 (to Hades); *SGO* I, 02/06/08.3-4 (to Plouton); ibid. 05/01/50.7-8 (to Aiakos). Dead persons often declare in epitaphs that they are now in the ‘place of the pious’ or something similar,¹⁷ and sometimes specify the agent who has escorted them thither: so Peek, *GVI* 943.1 (Minos – from Demetrias), 945.2 (Moirai), 946.1-3 (the ‘boat of corpses’); 1294.5-6 (Hermes); for similar declarations by the monument itself see *SGO* I, 05/01/35 (Hades); ibid. 04/12/09.16-17 (Hermes and Plouteus); 05/03/09.11-13 (Hermes). Amid these various possibilities, the best candidate for the addressee of our tablet remains Persephone: she it is who ‘sends’ souls to the seat of the pious in the Thurii gold leaves quoted above (10a-b), whereas Minos and Hermes have thus far no place in the world of these texts.

πρὸς μυστῶν<ν> θιάσους; at the end of the Hipponium tablet (1), the soul is assured that after drinking from the Pool of Memory:

καὶ δὴ καὶ σὺ πιὼν ὁδὸν ἔρχεαι ἄν τε καὶ ἄλλοι
μύσται καὶ βάκχοι ἱερὰν στείχουσι κλ<ε>εινοί.

Other promises made to the soul on gold leaves are ‘you will become a god instead of a mortal’ (9, line 9), ‘you will reign among other heroes’ (3, line 11); perhaps – but the text is

15. The leaf from Agios Athanasios: see n. 48.

dead man.

16. Peek *GVI* 1576 (1st/2nd c. AD) is unusual in containing direct address to underworld gods by a

17. See e.g. C. Karadima-Matsa and N. Dimitrova, *Chiron* 33, 2003, 341 n. 28.

problematic – you will receive ‘the same τέλεα below the earth as do other blessed ones’ (Pelinna, 7a). On two Thurii tablets the soul hopes to be sent ‘to the abode of the pious’ (10a and b, quoted above) and on another it is given directions to ‘the sacred groves and meadows of Persephone’ (8, line 6). Θίασοι, now attested for the first time on a gold leaf, makes more explicit than do the other expressions quoted that the blessed future envisaged by the soul is as a member of a group. It also strongly suggests that the dead person may have been a member of a θίασος, at least for the duration of a particular ritual, and that this membership is part of his or her qualification for a blessed lot in the afterlife.

The term μύστης appears on the Hipponium tablet (cited above), on the aberrant prose tablet from Pherai (13) (fig. 3): εἴσειθ<ι> ἱερὸν λειμῶνα· ἄποινος γὰρ ὁ μύστης and on

Fig. 3. Gold leaf from Pherai, Volos M124 (photo: by permission of the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, Volos).

the several recently discovered gold leaves of actual leaf shape which contain simply a proper name and μύστης (εὐσεβής) (16b, which also has Περσεφόνη; 16c-d; 16e has μύστης without a name). In early texts μύστης and μυστήρια are seldom found except in reference to the Eleusinian and Samothracian mysteries,¹⁸ but Euripides has a Διὸς Ἰδαίου μύστης (*Cre-tans* fr. 472.10 Kannicht), and μυστήρια of Hecate are mentioned in a 4th or 3rd century source;¹⁹ μυστήρια comes too to be used in a more general way for ‘things that must be

18. μύσται Εὐμενίσι προθύουσι in the Derveni papyrus col. VI. 8-9 Janko (*ZPE* 141, 2002, 1-62) may well refer to Eleusis. Comparable rites such as those of Demeter at Lycosura (cf. *LSCG* 68.12, 2nd c. BC) or Despoina at Andania (cf. *LSCG* 65, of 94 BC, *passim*) may well have used such language early. For Samothrace see Hdt. 2. 51, Ar. *Pax* 277-278, probably Theophr. *Char.* 25.2; on the abundant epigraphical

evidence (which begins in the 2nd c. BC) for the grades of μύσται and ἐπόπται see S. G. Cole, *Theoi Megaloi: the Cult of the Great Gods at Samothrace* (Leiden 1984) 38-48. So too in cults of the Samothracian gods outside Samothrace: *LSCG* 87.

19. ‘Eudoxus’ ap. [Arist.] *Mir. Ausc.* 847a 6-7: fr. 338. Lasserre of Eudoxus of Cnidus, fr. 79 dub. of Eudoxus of Rhodes, Jacoby, *FGrH* no. 79.

kept secret' (Ar. *Nub.* 143; Pl. *Theaet.* 156a). A Greek translation of an edict issued by the 'hyparch of Lydia' in (?) 367/6 BC (but see *SEG* 40, 1071) speaks of μυστήρια of Sabazius, Agdistis and Ma (L. Robert, *CRAI* 1975, 306-331; *SEG* 29, 1205). In their inscribed records Dionysiac societies describe their members, without exception as it seems, as θιασῶται vel. sim. rather than μύσται until the 1st c. BC/AD, from when μύσται becomes standard;²⁰ but from the 2nd c. BC the publicly-celebrated rites of Dionysus and of Zeus Sabazius can be referred to as μυστήρια.²¹ It is hard to draw conclusions for ordinary usage from a famous fragment of Heraclitus (B 14 Diels-Kranz): νυκτιπόλοις, μάγοις, Βάκχοις, λήναις, μύσταις ... τὰ γὰρ νομιζόμενα κατ' ἀνθρώπους μυστήρια ἀνιερωστὶ μυεῦνται. A dedication from Macedonia to 'Osiris Mystes' is dated by the editor to the 2nd c. BC. (*IG* X 2. 1. 107), and the members of a foundation established on Samos at about this time to pay post mortem cult to its founder are apparently spoken of as μύσται (*IG* XII 6. 132.9).

Not all 'mysteries' were primarily concerned with the afterlife (those of Samothrace are the obvious exception), but several texts establish a connection between a status as μύστης (not further defined) and a fortunate condition after death: in a funerary epigram a dead man can be made to claim μύσταίς ἄμμιγα ναιετάω (*GVI* 1822.6, Akarnania, 2nd c. BC), another can be promised a role as μυστικῶν ἐπιστάτης (ibid. 1916.5, Rhodes, 2nd c. BC), and Posidippus speaks of the μυστικὸς οἶμος that leads to Rhadamanthys (*Suppl. Hel.* 705.22)²². This usage derives from the Mysteries par excellence (Strabo 10.3. 10, 468), those of Eleusis; the happiness awaiting Eleusinian μύσται is portrayed by, for instance, the chorus of initiates in Aristophanes' *Frogs* (316-459). A gold leaf with a simple inscription of the type Φίλων μύστας might in itself very well refer to initiation at Eleusis; and it has been suggested that the form imitated by almond-shaped gold leaves is that of a myrtle leaf, in reminiscence of the myrtle crown donned by Eleusinian initiates (M. W. Dickie, *ZPE* 109, 1995, 84-6, citing Ar. *Ran.* 330 and the Σ vet. (a) ad loc.). The prose tablet from Pherai (13) cited above alludes to the goddess Brimo, associated with Eleusis in a famous though late testimony.²³ But few will believe that the gold leaves bearing longer texts simply refer back to initiation at Eleusis: the claims made for and about the soul are in most cases too bold, and in the new tablet the mention of the Mountain Mother, unknown at Eleusis, excludes such a connection. Since the publication of the tablet from Hipponion (1), with its allusion to μύσται καὶ βάκχοι, a widespread assumption has been that the bearers of the tablets

20. See A. F. Jaccottet, *Choirs Dionysos* (Zurich 2003) I 128-129; her inscription no. 12 (*IG* XII 8. 643, from Peparethos, dated '2nd/1st c. BC') may be the first example (note too no. 152 from Halicarnassus). Her no. 42 (Byzantium, BC 1st/2nd c. AD) has μύσται καὶ θιασεῖται.

21. See W. Burkert, *Ancient Mystery Cults* (Harvard 1987) 137, n. 47, who cites *OGIS* 331 [*Inscr. Pergamon* 248, *RC* 65-7] 38; *Epigraphica Anatolica* 1 (1983) p. 34

line 13; Diod. Sic. 1.23.2, 3.63.2 and 64.7; for Zeus Sabazius see *OGIS* 331.54.

22. Cf. M. W. Dickie, *Antike und Abendland* 44, 1998, 65-76.

23. Hippol. *Haer.* 5.8.39-41: the hierophant supposed calls out at a climactic moment ἱερὸν ἔτεκε πότνια κοῦρον Βριμῶ Βριμόν. Brimo also appears in a passage of the Gurôb papyrus quoted below.

are initiates of Bacchic 'mysteries' (the existence of which under that name at so early a date is thereby for the first time attested). The tablet certainly provides a crucially important proof that βάκχοι laid claim to a privileged lot in the afterlife, but it does not strictly prove that those who underwent Bacchic rites termed themselves μύσται: μύσται and βάκχοι could be distinct groups, not two terms for the same thing. And even if the μύσται καὶ βάκχοι of the Hipponium tablet are identical, it need not follow that the μύσται of the new tablet are also βάκχοι. The only certain statement that can be made is that the soul's claim to be sent to join the 'bands of initiates' must be based on an initiation which it has itself undergone; as for the character of that initiation, the divine names which follow show what it was not (Eleusinian initiation), not what it was.

The word θιάσος 'could be applied to any religious confraternity which existed for the purpose of private as distinct from civic worship (e.g. there were θιασῶται of Aphrodite at the Piraeus); but it describes especially the characteristic unit of organisation of Dionysiac religion' (E. R. Dodds, note on Eur. *Bacch.* 56-57). Whether or not the second claim is justified,²⁴ θιάσος is the natural term to choose for a religious grouping viewed not organisationally but in action; the use of the word here creates no presumption that our tablet relates to Dionysiac rites.²⁵

ἔχω ὄργια: the reading appears certain, but the loss of the final word of the line makes interpretation problematic. Two approaches are possible:

(1) ἔχω is taken to govern ὄργια. Alongside the familiar 'rites', both ὄργια and ὄργιον have a well-established concrete sense of 'sacred objects' such as were revealed to initiates during mysteries.²⁶ We could then supply an adjective such as σεμνά, which very regularly accompanies ὄργια in its sense of 'rites' (*Hymn. Hom. Dem.* 478; *Soph. Tr.* 765; *Ar. Thesm.* 948, 1151),²⁷ or, more excitingly, a divine name: the obvious candidate would be Βάκχου. But though the initiate of our gold leaf might well be expected to say something such as 'I possess/bear sacred tokens' (σύμβολα),²⁸ it is the priest or priestess rather than the initiate who is in a position to say ἔχω ὄργια, and even in this case one would rather expect φέρω: see e.g. the well-known epitaph of a priestess of Dionysus from Miletus who ὄργια πάντα καὶ ἱρὰ | ἤνεικεν πάσης ἐρχομένη πρὸ πόλεως (*IMilet* 733, *SGO* I, 01/20/21, lines 3-4).

24. For a critique see Jaccottet, *Choisir Dionysos* 16-29.

25. For non- Dionysiac θιάσοι see e.g. *Dem.* 19.281; *IG* II² 1177.4, 1297.4; R. Parker, *Athenian Religion* (Oxford 1996) 333-4; 338-9; the chorus of initiates in Aristophanes' *Frogs* summon Iacchus ὁσίους εἰς θιασώτας (327).

²⁶ See A. Henrichs, *ZPE* 4, 1969, 225-9; A. Motte and V. Pirenne-Delforge, *Kernos* 5, 1992, 119-140; for

the essential in brief see Dodds' note on Eur. *Bacch.* 469-70.

27. Dr. Peter Stork of Leiden ingeniously suggests δισσά, with reference to the two deities of line two.

28. For the concept see *Plut. Cons. ad Uxorem* 10, 611d; *Apul. Apol.* 55 (signa et monumenta), *ibid.* 56 sub fine. For mention of σύμβολα on gold leaves, perhaps in the sense of 'passwords' or 'tokens', see in fact (13) and (2. 19).

Satisfactory continuity with line 2 is also difficult to achieve with this approach (see below), and almost impossible if a divine name is supplemented.

(2) at the end of the line an infinitive²⁹ (cf. LSJ s.v. *ἔχω* A III) or more probably an aorist participle is supplied, which can govern ὄργια in its familiar sense of rites. For the ‘use of *ἔχω* as an auxiliary with the aorist participle... providing an equivalent of a transitive, resultative perfect’ see R. Kühner and B. Gerth, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache* II (Hannover and Leipzig 1904) 61-2; A. C. Moorhouse, *The Syntax of Sophocles* (Leiden 1982) 206-7 (whence the quotation); G. L. Cooper, *Attic Greek Prose Syntax* I (Ann Arbor 1999) 809-810. A neat supplement (suggested to us by K. Bouraselis) offers itself if one allows the possibility of a feminine form: *ἔχω ὄργια <ἰδοῦσα>*.³⁰ The speaker of the leaves normally speaks in the masculine except perhaps in the ambiguous phrase Ἐρχομαι ἐκ καθαρῶν καθαρὰ χθονίων βασιλεια (3.1, etc.), where καθαρὰ may agree either with a female speaker or with χθονίων βασιλεια (less probably with an understood ψυχή); but probably a majority of the owners of gold leaves were female, and in 3.8 δίψῃ δ’ εἰμὶ αὖη καὶ ἀπόλλυμαι is an unambiguous example of the adaptation of a masculine formula for a feminine speaker, while γᾶς ἡμὶ γυητηρ (θυ<γ>άτηρ Guarducci) for the standard γᾶς υἱός ἡμὶ on 5d is probably another.³¹ These are adaptations of formulas composed for men whereas *ἔχω ὄργια <ἰδοῦσα>*, for metrical reasons, could not have derived from a masculine original, but that is scarcely a decisive objection. See further below on τέλη.

The logical function of this second sentence of the tablet is to justify the claim to privilege contained in πέμπε με πρὸς μυστῶν θιάσους. A similar counterpoint of claim and justification runs right through the gold leaves; on abbreviated type B tablets, for instance, the soul’s request to drink from the Pool of Memory is met by the challenge from the Guardians ‘τίς δ’ ἔσσι; πῶ δ’ ἔσσι’, to which the soul responds with the declaration that it is a child of Earth and Heaven (5a-f, 6).

Δήμητρος χθονίας: Demeter was honoured as χθονία, along with Kore and Klymenos, in a cult at Hermione the strange sacrificial ritual of which was described at length by Pausanias (2.35.4-8; cf. Ael. *NA* 11.4). The people of Hermione are known to have solicited participation from towns elsewhere in the Peloponnese for a festival (*IG* IV 727) which was very probably this one: several dedications relate to the cult (*IG* IV 683-91; M. H. Jameson, *Hesperia* 22, 1953, 150, nos 3-4), and Pausanias regarded Demeter Chthonia’s sanctuary, well known already in the 5th century (Eur. *HF* 615; Ar. fr. 89), as the most noteworthy in the town.³² A Spartan cult of Demeter Chthonia was derived, according to Pausanias, from that

29. Professor R. L. Fowler tentatively suggests φαίνειν or (“if Attic correption is acceptable”) φράζειν; δεῖξαι is another possibility. But such language would better suit a priest than an ordinary initiate.

30. Among masculines, “the best I can think of is ὄργια ἀνύσσας or ὄργια [κρήνας]” (P. J. Parsons).

Note too 10a 6, where metre requires masculine ἱκέτης but the leaf gives feminine ἱκέτις.

31. On all this see R. G. Edmonds III, *Myths of the Underworld Journey. Plato, Aristophanes, and the ‘Orphic’ Gold Tablets* (Cambridge 2004) 65-69.

32. For all this see P. Perlman, *City and Sanctuary*

of Hermione, though the Spartans themselves ascribed its foundation to Orpheus (3.14.5). A society of θοινῶται of Demeter Chthonia is attested in Callatis in modern Rumania in the 1st c. BC (A. Avram, ed., *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure*, III, *Callatis et son territoire*, Bucarest and Paris 1999, no. 40); an uncertain supplement in a fragmentary text would take the cult there back to the 4th c. (ibid. no. 48b). No other cults of Demeter are attested under this epithet, though she occasionally receives it in poetry.³³ The cult at Hermione was, it has been suggested, a mystery cult, an east Peloponnesian rival to Eleusis,³⁴ though it doubtless also related to Demeter as the bringer of corn. Motifs echoing ones familiar at Eleusis and emphasising the idea of the underworld certainly cluster at Hermione: it was here, some said, that Demeter learnt that Plouton had raped Persephone (Apollod. 1.5.1), and here according to local tradition was the cleft through which Herakles brought up Cerberus (Paus. 2.35.10; cf. Eur. *HF* 615); Hermione was indeed so close to the Underworld that corpses were buried there without a coin for Charon (Strabo 8. 6.12, 373; cf. Callim. fr. 278 with Pfeiffer's note). The opening line of a poem by Philicus which, surely, refers to this cult (one for which other poets too composed)³⁵ supports the idea that it had a mystic character: τῇ χθονίῃ μυστικὰ Δήμητρί τε καὶ Φερσεφόνη καὶ Κλυμένῳ τὰ δῶρα (*Suppl. Hell.* 676). But though the prestige of the cult at Hermione (reflected in the derivative foundation in Sparta, and perhaps too in the private society at Callatis)³⁶ may well have influenced the author of the verse on our tablet in his choice of Demeter Chthonia, we cannot suppose that initiation at Hermione is referred to directly: the absence of Kore and Klymenos, and the presence of Meter Oreia, work decisively against that possibility. No fixed cult existed which united Demeter Chthonia and the Mountain Mother.³⁷ It seems to follow that our tablet has no direct relation to any fixed cult, but must rather have its origin in a θίασος led by a wandering priest.

†τέλη καί: τελ is entirely clear. The following four letters are harder to read through crumpling of the leaf, but the only serious difficulty concerns the κ, where a photo of the reverse of the leaf appears to show a curving down stroke compatible with the left side of κ attached to a small circle not completed on the right hand side and thus resembling a lunate

in *Ancient Greece. The Theorodokia in the Peloponnese* (Göttingen 2000) 161-6; for the importance of the shrine see too Plut. *Pomp.* 24.6 and 4th c. coins of Hermione showing a head of Demeter: B. V. Head, *Historia Numorum* (Oxford 1911) 442.

33. Ap. Rhod. 4.986-7; *Anth. Pal.* 6.31. 2 = Nicarchus IV in Gow-Page, *HE*; *Hymn Orph.* 40.12. In the first two instances she is clearly envisaged in an agricultural, not a mystic role.

34. So Perlman, loc. cit.; 'bringer of corn': see Aristokles as cited in the following note.

35. See *PMG* 702 (Lasus of Hermione); *Suppl.*

Hell. 206 (Aristokles); cf. Callim. fr. 285.

36. An obscure notice of Hesych. may reflect another derivative foundation: ε 5957 Ἑρμιόνη· καὶ ἡ Δημήτηρ καὶ ἡ Κόρη ἐν Συρακούσαις. καὶ πόλις ἐν Ἀργεῖ.

37. Professor H. S. Versnel has suggested that the leaf might refer to two distinct initiations which the owner had undergone; he reminds us of epitaphs of the late Roman empire which mention multiple initiations. But, if the gold leaf is a kind of passport, one might expect it to mention and derive from a particular cult.

Fig. 4. Detail of the back side of the gold leaf, Athens NM X1130.

sigma (fig. 4). Though this semi-circle certainly looks like a letter trace we think it must be a product of damage to the leaf.

τέλη is used in tragedy (though apparently not in other genres) in the sense of τελετή (Σ Soph. *OC* 1050), as for instance in a famous fragment of Sophocles (837 Radt) referring to the Eleusinian Mysteries: ὡς τρισόλβιοι | κεῖνοι βροτῶν, οἱ ταῦτα δερχθέντες τέλη | μόλωσ' ἐς Ἄιδου: see too Soph. *OC* 1050 and Eur. *Hipp.* 25 (both referring to Eleusis; cf. μυστικὸν τέλος Aesch. fr. 387 Radt, Eur. *Med.* 138. It is also used, in a sense related to its common use as 'taxes', for 'offerings': Eur. fr. 327.6 Kannicht, Soph. *Tr.* 238 τέλη ἔγκαρπα, *Ant.* 143).³⁸ The difficult last line of the Pelinna tablet (7a) has been read as κάπιμένει σ' ὑπὸ γῆν τέλεα ἄσ<σ>απερ ὀλβιοι ἄλλοι (alii alia), and translated as 'rites await you below the earth such as the other blessed ones (receive)'.³⁹ The easiest remedy for the defective metre here would be to suppose an omission by haplography and to write Δήμητρος χθονίας <τε> τέλη. This supplement will then enjoin solution (2) of the interpretations considered above for ἔχω ὄργια; for whether τέλη is in apposition to ὄργια or linked to it by τε it must bear a similar meaning to that of ὄργια, and of the two possible senses for ὄργια only that of 'rites' suits τέλη. We would then have

ἔχω ὄργια <ἰδοῦσα>

Δήμητρος χθονίας τε τέλη καὶ Μητρὸς ὀρεΐ[ας]

which is probably best taken as 'I have seen rites, the initiations of Chthonian Demeter and Mountain Mother' (τέλη in apposition to ὄργια, and τε merely anticipating καί), rather weak though the apposition is. Of more complicated supplements τελ<ετ>ή<ν> would give the same sense (for singular τελετή see e.g. Hdt. 2.171.2, Ar. *Vesp.* 876, *Ran.* 342); τελ<ετ>ῆ<ς> would re-introduce as a possibility interpretation (1) of ἔχω ὄργια with a supplement such as σεμνά (but not a divine name): 'I have the sacred *orgia* of the initiatory rite of Demeter'.⁴⁰

38. See C. Zijderveld Jr., *Τελετή* (Purmerend 1934) 9-14.

39. See e.g. Graf, *Dionysiac and Orphic Eschatology* 242, n. 10.

40. For a noun τελετής perhaps meaning both 'initiator' and 'initiate' see J. U. Powell, *Collectanea Alexandrina* (Oxford 1925) 177, and LSJ: but to introduce it here is not attractive.

Μητὴρ δρεῖ[ας: 'Mountain Mother' is one designation of the goddess also known to Greeks as 'Mother of the Gods', 'Great Mother', and 'Cybele'; it already appears in, for instance, Eur. *Hipp.* 144, *Cretans* fr. 472.13 Kannicht, *Hel.* 1301, Timotheus *PMG* 791. 124, and cf. Soph. *Phil.* 391; Callim. fr. 761; in a precinct at Ephesus she is honoured as Meter Oreia Phrygia Patroia (or a selection of these titles) (*IEphes.* 107-8, 1214-27). In Greek cult practice she had ceased to have any connection with mountains; the epithet indicated rather her association with wild nature (Roller, *God the Mother* 144). The huge popularity of Mother is attested, *inter alia*, by innumerable figurines, but the structures of her cult are hard to pin down. Apart from public cult in some cities, we hear of private associations (from the 3rd c. BC),⁴¹ perhaps temporary ad hoc θῖασοι (*IG* II² 1177.4-5 = *LSCG* 36), and those μητραγύρται who are often mentioned contemptuously but whose activities we are never told of in detail (Roller, *op. cit.* 165-6, 230). 'Initiations' occur in closely related cults such as those of Sabazius and the Korybantes,⁴² but such evidence as there is that they were performed in the name of Mother herself before the Roman period is rather problematic. The interpretation of a multi-figured votive relief (of the 4th c. BC) from Lebadeia is very difficult:⁴³ it does indeed show the presentation to a seated goddess, accompanied by a lion, of a figure with head covered like an initiate, and three shield-bearing Korybantes/Kouretes also appear; but the veiled figure is marked out by scale as divine (mortals are also shown, much smaller), not as a mortal initiate, and the interrelation of the twelve divine figures shown on the relief is hard to determine. An inscription from Troizen perhaps datable to 146 BC (Polyb. 38.15.6, with F. W. Walbank's note) lists the decisions of various private societies to contribute to the re-building or strengthening of the city's walls, and includes the phrase ἔδοξε [τ]οῖς τ[ε]λεστηρ[σι τᾶς Μεγάλας]ς Μαρτός (*IG* IV 757 B 10-11: F. G. Maier, *Griechische Mauerbauinschriften*, Heidelberg 1959-1961, no. 32)⁴⁴; τελεστήρ, attested here only, should mean 'initiator', and possibly indicates a society into which new recruits were initiated collectively by existing members. What is clear is that Mother was the second patron, alongside Dionysus, of ecstatic dancing; this common element had brought the cults

41. Best known is that of the Piraeus, Roller, *God the Mother* 218-224; R. Parker, *Athenian Religion* (Oxford 1996) 192-3; J. Mikalson, *Religion in Hellenistic Athens* (Berkeley 1998) 142-143, 204.

42. For the latest of several new documents relating to Korybantic initiation see P. Herrmann, *Chiron* 32, 2002, 157-172 (a further important text from Samos awaits publication); for Sabazius see works cited in Parker, *Athenian Religion* 194, n. 152. Initiations for Mother do not appear in W. Burkert, article Initiation, in *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum* II (Los Angeles 2005) 91-124.

43. Athens NM 3942 (N. Kaltsas, *Sculpture in the National Archaeological Museum, Athens*, transl. D. Hardy, Athens and Los Angeles 2002, no. 448 with

earlier bibliography), published by O. Walter, *JÖAI* 31 (1939) 53-80 (cf. Roller, *God the Mother* 226); for a conspectus of subsequent views see P. Bonnechere, *Trophonios de Lébadée* (Leiden 2003) 318-322. Walter's interpretation (taken over by Roller) that the relief is funerary and the veiled figure represents the heroized dead man (whose initiation in the cult of Mother is thereby recalled) rests on an understanding of 'Banqueting Hero' reliefs as representing 'heroized dead' which is universally rejected nowadays (since the study by R. Thönges-Stringaris, *AM* 80, 1965, 1-99).

44. The minuscule transcript in *IG* unfortunately misplaces a bracket to give ἔδοξε [τ]οῖς τ[ε]λεστηρ[σι τᾶς Μεγάλας]ς Μαρτός; contrast the majuscule transcript and the ed. princ.

of the two gods together conceptually at least since the time of Pindar (*Dithyramb* II. 6-9 Snell-Maehler; cf. Eur. *Bacch.* 78-9, 120-34). And from the mention of βάκχοι on the Hipponion tablet (1. 16), and of Dionysus himself on the Pelinna tablet (7a-b. 2), we know that the ritual which underlies the tablets was, in some cases at least, Dionysiac. In this sense we can readily understand the role of Mother in the ritual, whatever it was, which lies behind our gold tablet.

In many contexts since the 5th c. Demeter and Mother had been partially assimilated: Pindar in *Isthm.* 7.3-5 speaks of Dionysus as πάρεδρος of Demeter χαλκόκροτος, thereby lending to Demeter the cymbals of Mother, and in an extraordinary chorus of Euripides' *Helen* the grief and anger of the 'mountain mother of the gods'/Deo at the loss of her daughter is assuaged by the gift from Zeus of the musical instruments typical of ecstatic cult (1301-1353).⁴⁵ In our text, by contrast, they remain distinct if related figures.

Archaeological Context: Brief summary of present knowledge on the distribution of gold leaves, their chronology, context and date

The number of inscribed gold leaves steadily increases each year.⁴⁶ So far approximately twenty three gold leaves are known bearing 'long texts', originating mainly from south Italy and Sicily (nine leaves), Thessaly (six leaves) and Crete (seven leaves).⁴⁷ Another large group of inscribed gold leaves, often shaped as myrtle or laurel leaves, bears shorter inscriptions, consisting of the name of the deceased and/or the word μύστης, and variations on this formula. These have been discovered mostly in Macedonia (Pella, Vergina, Methoni, Pydna, Herakleia (Agios Athanasios),⁴⁸ Amphipolis), but also in the Peloponnese (Aigion, Patras,

45. For much further evidence on this assimilation see R. Kannicht's commentary on Eur. *Helen* ad loc.; S. Lavecchia, *Pindari Dithyramborum Fragmenta* (Rome 2000) 140-141; Roller, *God the Mother* 174-176, 224, 228.

46. See for example the gold leaf of rectangular shape, excavated in 2001 in a stone sarcophagus (T. 45) in the eastern cemetery of Amphipolis. The leaf had been placed, folded, on the chest of an adult female and bore a four-line inscription: ΕΥΑΓΗΣ ΙΕΡΑ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΒΑΚΧΙΟΥ ΕΙΜΙ | ΑΡΧΕΒΟΥ... Η | ΑΝΤΙ-ΔΩΡΟΥ; it has been dated to the end of the 4th c. BC/beginning of the 3rd c. BC: Malama, *AEMΘ* 15, 2001, 111-126, esp. 118.

47. A fragment of an inscribed gold leaf of unknown provenance in the Manisa Museum, Turkey (inv. no. 5712) may be relevant to this discussion, and is accordingly included in Table 2. For the leaf: H. Malay, *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa*

Museum (Vienna 1994) no. 488 and fig. 197; Cole, *Landscapes* 200 and 204 (E4), where it appears as coming from 'Tomb 483'; Riedweg, *Initiation - Tod - Unterwelt* 391; Bernabé and San Cristobal, *Instrukciones* 211, 278 (L14).

48. For a recent summary of the evidence from Macedonia: cf. M. Hatzopoulos, *Λατρείες της Μακεδονίας: Τελετές μεταβάσεως και μνήσεις*, in Avagianou, *Λατρείες* 11-29, esp. 24-27. For the Agios Athanasios leaf: F. Petsas, *Μακεδονικά* 9, 1969, 167-168, pl. 75, and *AA* 22, 1967, B2, 399-400, plan 21; M. B. Hatzopoulos, *Οἱ ἐπιγραφές της Ἡράκλειας της Μυγδονικῆς* ('Αγιος Ἀθανάσιος - Γέφυρα) μεταξὺ ἀρχαιολογίας καὶ ἀρχαιοκαπηλείας, in *Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Ἐπιγραφικῆς* (in press). P. Chrysostomou, *Μακεδονικοὶ τάφοι Πέλλας* I. *Τάφος Β', ὁ ἀσύλητος* (Thessaloniki 1998) 26, 30-31, pl. 28a2, no. 4, discusses a gold leaf (olive leaf-shaped) which was found with the bones of the deceased in the Macedonian Tomb B

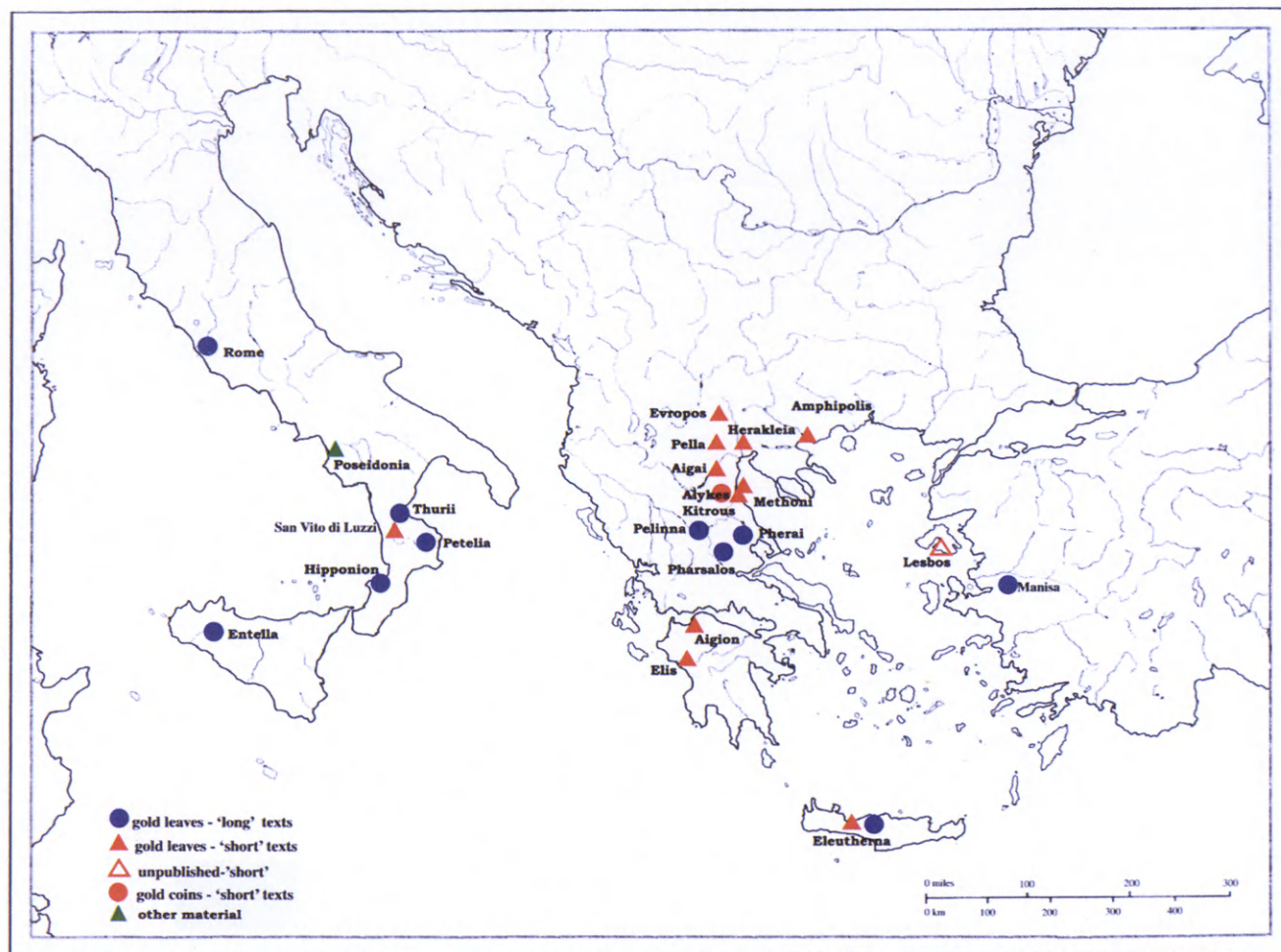
Map 2. Distribution map of the gold leaves found in Thessaly (map: M. Stamatopoulou).

Elis) and Crete (map 3 and Table 2).⁴⁹ Though no decisive proof is available that both long and short texts derive from the same type of Mysteries, we take this as a reasonable working assumption: leaf shape is used for texts of both types (though much more frequent for short texts) and a cemetery in Crete (Sfakaki, near Rethymno) which contained at least one

from Pella (date: early 2nd c. BC) and has suggested that the name of the deceased woman was written in ink (see also Riedweg, *Initiation - Tod - Unterwelt* 391).

49. On Crete: Gavrilaki and Tzifopoulos; also: I. Tzifopoulos, *Λατρείες στην Κρήτη: ή περίπτωση των διονυσιακών-δρφικών έλασμάτων*, in Avagianou, *Λατρείες* 147-171. We include in this discussion the fol-

lowing leaves: a) San Vito di Luzzi (Cosenza): pair of lozenge shaped earrings bearing the inscriptions KOP and AYΣ respectively: S. Ferri, San Vito di Luzzi, *NSc* 11, 1957, 181-183, esp. 183 no. 3; Bottini 56-57; Riedweg, *Initiation - Tod - Unterwelt* 391; Bernabé and San Cristobal, *Instrucciones* 280; N. Thompson de Grummond, *For the Mother and for the Daughter: Some Thoughts on Dedications from Etruria and*

Map. 3. Distribution map of gold leaves.

short text is also said to have provided one long one (unfortunately not yet published).⁵⁰ The working assumption could, however, be proved wrong at any time: it is, for instance, surprising that a new leaf from Agios Athanasios is addressed to (Plouton) Despotes alone without Persephone.⁵¹

Praeneste, in A. Chapin (ed.), *XAPIΣ. Essays in Honor of Sara A. Immerwahr. Hesperia Suppl.* 33 (Princeton 2003) 351-369, esp. 360. b) the silver rectangular leaf from Paestum, *IG XIV* 665: Τᾷς Θε... παιδός εἰμι; Riedweg, *ibid.* 390; Bernabé and San Cristobal, *ibid.* 213, 280 (L16m).

50. The following leaves await publication: a) Sfakaki, M. Pyrgaroussis plot, tile grave 1: Gravriliaki

and Tzifopoulos 343 n. 3, 352-353 ('long' text); Tzifopoulos, *Λατρεῖες στὴν Κρήτη* 154 n. 13, where he includes the unpublished 'long' text from Sfakaki among seven texts of Zuntz's class B found in Crete; b) Lesbos, *ΑΔ* 43, 1988, B2, 459, inv. BE 7849 (El. Venizelou street) with probably 'short' text.

51. See above n. 48.

Despite recent discoveries from Macedonia and elsewhere, Thessaly remains one of the major centres of circulation, at least for the leaves with 'long' texts (Table 2).⁵² Six inscribed gold leaves are known from the region, dating from approximately the middle of the 4th c. BC (Pharsalos: 4) to the first quarter of the 3rd c. BC. Except for the Getty leaf (6) whose exact provenance is unknown, the other examples suggest a wide geographical distribution within the plains: inscribed gold leaves have been found at Pelinna (southern cemetery), Pharsalos (in a burial ground 2.5 km east of the ancient city near the hill Despotes, formerly Sourla), and Pherai (southern and northern cemeteries). (Map 2.)

When the burial rite is known, as in other regions, it seems that it was not determined by religious belief.⁵³ In Thessaly gold leaves have been found in graves containing both cremation and inhumation burials. It has already been noted that the 'new' leaf from Magoula Mati had most probably accompanied a secondary cremation. The Pharsalos (4) and Getty (6) leaves were found folded and placed inside elaborate bronze vessels together with the cremated remains.⁵⁴ Since, in all three cases, the graves were not discovered during archaeological excavation, only limited information is available about the graves or about finds outside the repositories; it appears that only a few objects were put in the urns. For example the Pharsalos hydria, whose contents were recovered intact, contained in addition to the gold leaf a small clay skyphos and a bronze ring.⁵⁵ However, the elaborate decoration of the urns and the burial rite, which during this period is not very frequent in the region, imply that these were burials belonging to 'wealthy' members of the Thessalian communities.⁵⁶

Among the Thessalian material only the most recent finds, the Pelinna leaves, have a secure archaeological context.⁵⁷ They were found in a grave of the southern cemetery of the ancient city near the village Petroporos, which is usually identified with ancient Pelinna.⁵⁸

52. So far no leaves bearing simply the name of the deceased are known from the region, whereas their number is significant in nearby Macedonia where they have a wide distribution (Table 2 and map 3).

53. Even so, we should note that in Macedonia nearly all leaves seem to be associated with inhumation burials. However, no information is available about the burial rites of the tombs at Vergina: F. Petsas, 'Ανασκαφή ἀρχαίου νεκροταφείου Βεργίνης (1960/1), *ΑΔ* 17, 1961-2, A, 218-288, esp. 259 'Tumulus LI', and Agios Athanasios: see above n. 48. This observation applies to Elis too, but here the sample is too small. See Funghi in *Studies in the Derveni Papyrus* 31, for cremation in Thurii (Timpone Grande) and Pharsalos.

54. Getty (6): J. Breslin, *A Greek Prayer* (Pasadena 1977) 5; Pharsalos (4): Verdelis, *AE* 1950-51, 80-105.

55. Verdelis, *ibid.*, esp. 98-99. The bronze hydria is in Athens, National Archaeological Museum X18775: *Eros grec. Amour des dieux et des hommes* (Exhibition

Catalogue, Athens 1989) cat. no. 28.

56. Stamatopoulou *op.cit.* n. 11, vol. I, 20 n. 73 and 79 n. 352.

57. In the *ed.pr.* of the leaves, Tsantsanoglou and Parassoglou, *Hellenika* 38, 1987, the editors referred briefly to the archaeological context of the tomb (in pp. 3-4); however their report differs in some crucial points from that of the excavator's in Tziafalias, *Τετι-καλινά* 12, 1992, 87-138. These points concern: the date of the tomb; the burial rite of the neonate found in the same grave; the figurine placed outside the tomb. We will follow here the excavator's description of the find which agrees with the information offered in the recent detailed discussion of the graves in Karapanou and Katakouta 120-126, pls 26-28.

58. Helly has proposed that the ancient city at Petroporos should be identified with ancient Pharcadon, because a decree of the Pharcadonians was found in the vicinity: Helly, *BE* 1995, 481 no. 334; *SEG* 43, 293.

The ivy-shaped leaves (7a-b) had been placed symmetrically on the chest of an adult female who was laid in extended supine position on a wooden stretcher inside a marble sarcophagus, whose inner walls were covered with white plaster and were decorated with white and red bands.⁵⁹ A number of finds accompanied the deceased: at the southeast corner of the sarcophagus, near her head, were a clay aryter and a clay bowl, whereas near her feet, at the southwest corner of the tomb, were another clay aryter with a lamp placed inside it,⁶⁰ a clay unguentarium, two bowls, and a shallow skyphos.⁶¹ The deceased was wearing a diadem-like wreath consisting of a lead stem with clay gilt berries and gilt bronze myrtle leaves and at the centre a gold ornament consisting of a pendant and three chains; two hair gold spirals ending in snake heads were found near her skull and in her mouth was a gold danake.⁶² By the feet of the deceased were the remains of a bronze lebes containing the bones of a neonate, a fact which implies that the deceased was probably a mother who had died in childbirth.⁶³ On the cover slab of the sarcophagus were a few more objects: two clay bowls and fragments of a third, a clay feeder and a clay figurine of a comic actor sitting on an altar.⁶⁴

59. Tziifalias, *Τρικαλινά* 12, 1992, 135; Karapanou and Katakouta 120. Also placed on the chest of the deceased was the leaf from Amphipolis: Malama, *AEMΘ* 15, 2001, 118. But, in general, no clear pattern emerges regarding the placing of the leaves in relation to the body (Table 2). At Hipponion, the gold leaf (1) was found on the upper part of the chest, and it has been proposed that it was attached to the neck with a cord made of perishable material: G. Foti, *Un sepolchro di Hipponion e un nuovo testo orfico*, *PP* 29, 1974, 91-107, esp. 94 fig. 7 and 103 no. 14 (fig. 19); Bottini 51-55; G. Pugliese Carratelli, *Les lamelles d'or orphiques. Instructions pour le voyage d'outre-tombe des initiés grecs*, trans. A.-Ph. Segonds and C. Luna (Paris 2003) 3. At Thurii, the lamellae found in the graves of the Timpone Piccolo (9, 10a-10b), were in the hands of the deceased: Zuntz, *Persephone* 293; Bottini 40-41. In most other cases leaves were found near the skull and must have served as *epistomia*. See below n. 71 for the painted decoration of graves with leaves.

60. Karapanou and Katakouta 121: aryter TP/A340 and lamp TP/A341. The custom of placing a clay lamp inside an aryter is very common in Macedonia, for example at Veroia: S. Drougou and I. Touratsoglou, *Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας* (Athens 1980) 177. If the identification of the ancient city with Pelinna is actually correct, then this Macedonian overtone of the burial might be telling, since the city followed a consistent pro-Macedonian policy during this period.

61. For a detailed discussion of the pottery finds

of the tomb: Karapanou and Katakouta 120-121, pl. 26β.

62. Tziifalias, *Τρικαλινά* 12, 1992, 36 and pls. 29-30; Karapanou and Katakouta 121-122 and nn. 88-89, 92. It has been proposed (P. Themelis, 'Ο τάφος τῆς Ἡλείας Φιλημῆνας, in *Γ' Συνάντηση γὰρ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Χρονολογημένα Σύνολα-Ἐργαστήρια, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991 Θεσσαλονίκη* (Athens 1994) 146-158, esp. 154) that some leaves placed on the mouth of the deceased could have served as danakai. However, this argument is weakened by the coexistence of danakai/coins and leaves in the same tomb at Pelinna (7a-b), Amphipolis, Aigion (16c: Diamanti Rachi, Agamemnonos st, cist grave 2: I. A. Papapostolou, *ΑΔ* 32, 1977, B1, 94), Sfakaki, cist grave 1 (16l): Gavrilaki and Tzifopoulos 344-6. At Alykes Kitrous (Pydna) gold coins inscribed with the names of the deceased were placed in the mouths of the dead, thus serving a twofold purpose: M. Bessios, *Ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὴ βόρεια Πιερία*, 1992, *AEMΘ* 6, 1992, 245-248, esp. 247 (K. Chrysochoidis plot, cist grave T.29 and adjacent pit grave).

63. Tsantsanoglou and Parassoglou, *Hellenika* 38, 1987, 3-4 mention that the neonate had been cremated and placed in a bronze 'kados', which is a misunderstanding. For a detailed discussion of the bronze vessel: Karapanou and Katakouta 120, pl. 26α (TP/M1).

64. Tsantsanoglou and Parassoglou, *ibid.*, mention the discovery of two statuettes outside the sarcophagus, one of a maenad and the other too shattered to enable identification. This has been repeated in nearly

The burial has been recently dated to the 2nd quarter of the 3rd century BC, 'most probably in its beginning' on the basis of the pottery finds and a coin of Antigonos Gonatas,⁶⁵ a date which is slightly at variance with the date proposed for the leaf on palaeographical grounds (end of the 4th/beginning of the 3rd c. BC).⁶⁶

This tomb offers useful information about the social milieu of the initiates. The burial was relatively well-furnished and the sarcophagus carefully made and decorated. In the immediate vicinity of the female sarcophagus A two more graves were discovered: a marble sarcophagus (B), which was found looted,⁶⁷ and a stone repository containing a large bronze pyxis which had served as the cinerary urn of, most probably, a man.⁶⁸ All graves were protected by a rectangular stone enclosure, consisting of one course of marble blocks set upright, made of reused architectural material. The graves were further marked by an earth tumulus.⁶⁹ The proximity of the graves, their date and the similarity of some finds suggest that these dead were closely related; but only the female burial was accompanied by gold leaves or objects with 'Dionysiac' overtones, and it is therefore reasonable to assume that the grouping was due to a familial relationship rather than shared interest in mystery cult.⁷⁰ The care devoted to the construction, furnishings, and marking of this burial group suggests that the deceased had been affluent members of the local community. The care of construction of the grave,⁷¹ the protection of the graves within the peribolos,⁷² the marking by an earth tumulus,⁷³ and the plentiful and occasionally 'rich' offerings are paralleled in numerous other ini-

all discussions of the leaf. However, Tziafalias, *Τρικαλινά* 12, 1992, 135, only mentions the figurine of the actor, illustrated in pl. 21, and nothing else. See now: Karapanou and Katakouta 122-123, pl. 27δ, who have observed that the exterior surfaces of the two bowls TP/A346 and TP/A347 had been deliberately cut and smoothened so as to create two egg-shapes, which were reserved on the colour of the clay.

65. Karapanou and Katakouta 122 and n. 93.

66. Tsantsanoglou and Parassoglou had suggested that there was a chronological gap in the date of the offerings of the tomb that would suggest a later date for the neonate's interment; this is not supported by the evidence: cf. Karapanou and Katakouta 120-123.

67. Tziafalias, *Τρικαλινά* 12, 1992, 137; Karapanou and Katakouta 124 and n. 104.

68. Karapanou and Katakouta 124-6, pl. 28 (TP/M2). Inside the lidded pyxis, together with the cremated remains of the man were an iron spearhead and gold danake identical to that of sarcophagus A. Tziafalias, *Τρικαλινά* 12, 1992, 134 and pls 18-19 for the danake.

69. The cremation pyre was identified about 8 m. to the east of the place of burial, within the area enclosed by the earth tumulus but outside the stone

enclosure: Tziafalias, *Τρικαλινά* 12, 1992, 135-136; Karapanou and Katakouta 120.

70. This is also proposed by Karapanou and Katakouta 120 who mention that only one generation separates the burials of the tumulus.

71. Considerable care of construction and painted interior decoration characterized the tombs at: Pella, eastern cemetery, cists no. 1 and 3 (16b and 16a respectively): M. Lilimpaki-Akamati, 'Ανατολικό νεκροταφείο Πέλλας. Άνασκαφή 1989, *ΑΔ* 44-46, 1989-1991, A, 73-151, esp. 73-80, pl. 17, and 82-84, pl. 18; Amphipolis, sarcophagus T. 45 of the eastern cemetery: Malama, *AEMΘ* 15, 2001, 118; Toumba Paionias (16g): Th. Savvopoulou, 'Ο Β' ταφικός τύμβος της Τούμπας Παιονίας, *AEMΘ* 6, 1992, 424-431, esp. 427-428; Thurii, Timpone Piccolo (9, 10a-b): Zuntz, *Persephone* 291; Bottini 38-41. It should also be noted that the leaf from Agios Athanasios was found in a Macedonian Tomb (see above n. 48).

72. Enclosures protecting the graves were unearthed at: Pella, east cemetery (16f): M. Lilimpaki-Akamati, 'Από την τοπογραφία και τὰ νεκροταφεία της Πέλλας, *AEMΘ* 6, 1992, 127-136, esp. 127-128; Amphipolis, east cemetery T. 45, Malama, *ibid*.

73. In Thessaly, Macedonia and Thrace the mark-

tiates' graves containing inhumation burials.⁷⁴ Others, such as the graves at Hipponion, Thurii (Timpone Piccolo), Sfakaki,⁷⁵ have been characterised as 'modest' but even so the care invested in the construction of the grave and the furnishing of the burial is evident. It is therefore reasonable to assume that initiates tended to be relatively wealthy.⁷⁶

Another question regarding the graves with gold leaves arises from the much discussed 5th c. BC inscription from Cumae, which forbids burial in a particular plot to anyone *μη βεβακχευμένον*.⁷⁷ A relatively large number of graves with gold leaves has now been investigated and in some cemeteries such as Pella, Alykes Kitrous, Elis, Sfakaki, more than one 'initiate's' grave was found in the same cemetery. Is it possible to discern the existence of plots set aside for the exclusive use of initiates to such mystery cults?⁷⁸

The evidence from Thessaly is inconclusive since in nearly all instances, especially at Pharsalos and Pherai, there was considerable disturbance in the immediate vicinity of the graves and investigation of the area was incomplete.⁷⁹ At Pelinna the two graves under the same tumulus as the female initiate's show no 'Dionysiac' features either in their furnishings

ing/grouping of tombs under tumuli is a standard feature of the local funerary practices. Tumuli had marked the graves at Thurii (Timpone Grande and Timpone Piccolo).

74. Numerous and elaborate grave goods, e.g. richly decorated klinai, or rich jewellery accompanied the dead of the tombs in: a) Macedonia: Amphipolis, Malama, *AEMΘ* 15, 2001, 118; Methone, Palaiokatachias, cist grave 2 (16h); M. Bessios, *ΑΔ* 41, 1986, B, 142-143 and 'Ανασκαφή κλασικῶν τάφων στὴ Μεθώνη 1986, *Οἱ ἀρχαιολόγοι μιλοῦν γιὰ τὴν Πιερίδα, Καλοκαίρι 1986* (1990) 68-83, esp. 78-81; Alykes Kitrous, M. Bessios, op. cit. n. 62; Pella, eastern cemetery: M. Lilimpaki-Akamati, 'Ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Πέλλας, *AEMΘ* 3, 1989, 91-101, esp. 95 has stressed the fact that the two cists with leaves were situated at a part of the cemetery which stood out from the rest of the cemetery. b) Elis (16i): G. A. Papathanasopoulos, 'Ἀρχαία Ἡλίδας, *ΑΔ* 24, 1969, B1, 152-153, where a 'hoard' of gold jewellery was found in the burial pit; Themelis, 'Ὁ τάφος τῆς ἡλείας Φιλημῆνας, 146-158 (16j). c) Aigion, Diamanti Rachi (16e): I. A. Papapostolou, *ΑΔ* 32, 1977, B1, 94 (Agamemnonos st).

75. Foti, op.cit. n. 59, esp. 94-104; Zuntz, *Persephone* 288-298; Gavrilaki and Tzifopoulos 343-355, esp. 352.

76. As also noted by Graf, Dionysian and Orphic Eschatology 255-256.

77. On the Cumae inscription, which was inscribed on the inner face of a slab which had served as cover of a tomb: *NotSc*, 1905, 377ff; F. Sokolowski, *Lois*

sacrées des cités grecques. Supplément (Paris 1962) no. 120; R. Turcan, Bacchoi ou bacchants? De la dissidence des vivants à la ségrégation des morts, in *L'Association dionysiaque dans les sociétés anciennes. Actes de la table ronde organisée par l'École française de Rome (Rome 24-25 mai 1984)* (Paris 1986) 227-246; Bottini 58-62.

78. In this discussion we do not include burial plots of Dionysiac associations of the late Hellenistic and Roman periods as these are different from what we are examining in this article. For a recently discovered burial plot of such an association from Macedonia: P. Chrysostomou, Ταφικὸ ἱερὸ μυστῶν τοῦ Διονύσου στὴ Μενιδία Βοττιαίας, *ΑΑΑ* 22-24, 1999-2001, 195-220.

79. The Pharsalos tomb was found by locals, who destroyed the stone repository; however its contents were preserved thanks to the local authorities. Near the grave were some roughly contemporary graves and the foundation of a grave monument which Verdelis briefly investigated and found a few sherds of the 4th c. BC: N. M. Βερδελής, Πρόχειρος ἀνασκαφικὴ ἐρευνὰ εἰς Φάρσαλα, *ΑΕ* 1948-1949, *Χρονικά*, 40-42. The disturbance caused at the site by looting and public works is evident from the illustrations. The Pheraean examples have no context: the 'new' leaf was found in 1904 before Arvanitopoulos' time, and the leaf published by Chrysostomou, *Ἐν(ν)οδία* 210-220, pl. 32b from the southern cemetery was found in 1970 during works for the sports ground, without archaeological supervision.

or their decoration.⁸⁰ In the cemeteries where more than one initiate's tombs have been investigated, some were close together or near other tombs with alleged 'Dionysiac' connotations, like for example ivy wreaths, figurines of maenads, klinai etc.⁸¹ Our understanding of the organisation of these cemeteries is hindered by the absence of published detailed excavation plans, showing all excavated tombs and noting the relative distances of tombs. However, at Pella and Sfakaki, where more information is available, there is no evidence that could suggest that the tombs were grouped together on the basis of religious belief. The question however has to remain open, especially since it has been proposed that in a few Greek cemeteries, such as the Pantanello necropolis near Metaponto⁸² and Vergina,⁸³ certain burial plots were set aside for the exclusive use of women. Although the evidence from these sites is not related to Dionysiac initiates, it does imply that groupings of the sort were possible.

The Thessalian leaves are characterised by a remarkable textual variety. They bear 'long texts' which despite the interconnections of their content belong to at least four different 'types'/groups: Pharsalos (4) and Getty (6), Pelinna (7a-b), Pherai southern cemetery (13), 'new leaf'.⁸⁴ This wide geographical distribution and textual variety of the Thessalian gold leaves seem to imply that private mystery groups were relatively widespread in the Thessalian

80. S. Karapanou, Πετρόπορο, *AA* 52, 1997, B2, 512-522, discusses two graves excavated in the NE part of the cemetery of Pelinna, at the locality Koulia (graves 1 and 4), dated to the end of the 4th c.-beginning of the 3rd c. BC, which she attributes to initiates in bacchic-orphic mysteries on the basis of their offerings, which according to her have clear Dionysiac connotations, especially the pottery and the figurines. See also recently: Karapanou and Katakouta 115-120, pl. 25. Balanced discussions of the significance of funerary offerings, especially with regards to the alleged Dionysiac symbolism, by: S. G. Cole, *Voices from beyond the Grave: Dionysus and the Dead*, in Carpenter and Faraone, *Masks of Dionysus* 276-295, esp. 278-279; D. Graepler, *Tonfiguren im Grab* (Munich 1997) 178-185, 209-210 (ivy wreaths), 211 (figurines of dancers with tympana); J. C. Carter, *The Chora of Metaponto. The Necropoleis* (University of Texas Press 1998) 582: "It is unlikely that each grave good is consciously intended to play a specific part in a consistent belief system".

81. As for example at Amphipolis, eastern cemetery, poros theke T. 44: Malama, *AEMΘ* 15, 2001, 118.

82. At Metaponto, group 5.3 in nucleus 5 contained only female burials which spanned four generations and do not seem to have been linked by familial bonds. All were well furnished graves and at least

one of them was provisionally identified by Carter as perhaps belonging to a "devotee of Dionysos". Cf. J. C. Carter, *Chora of Metaponto* 148 and Appendix 5A.1 on 159. He considered T218 to have strong Dionysiac connotations, although he too accepted that the evidence is inconclusive. See also: 184, 196, 582 for discussion of the significance of mirrors, eggs and funerary offerings in general.

83. At Vergina, the relevant plot was situated very near the city, immediately to its NW, and was separated from the rest of the necropolis by a torrent. Seven graves have been excavated, dating from the early 5th c. to c. 340 BC. All with one possible exception had contained rich adult female burials and it has been suggested that one among them could have been a priestess. M. Andronikos, Βεργίνα 1988. Άνασκαφή στο νεκροταφείο, *AEMΘ* 2, 1988, 1-3; A. Kottaridi, Βεργίνα 1989. Άνασκαφή στο νεκροταφείο στα ΒΔ. της αρχαίας πόλης, *AEMΘ* 3, 1989, 1-11; ead., *The Lady of Aigai*, in D. Pandermalis (ed.), *Alexander the Great. Treasures from an Epic Era of Hellenism* (New York 2004) 139-147. The 'Tomb with the Throne' was among the graves of this plot.

84. Compare with Eleutherna, where most of the strips belong to two major groups and at least 6 texts were identical.

plains during the late Classical and early Hellenistic periods. They may offer support to the suggestion prompted by the textual evidence that wandering priests were responsible for the circulation of such texts and the performance of private initiation rituals.⁸⁵

It has often been claimed that gold leaves and other 'Orphic' documents are a phenomenon which characterises regions and communities in the periphery of the Greek world, where conservatism was typical of religious life and ritual experience, such as Magna Graecia, Macedonia and Thessaly, the Black Sea, NW Peloponnese, Crete. But, when examining certain regions and their role in cultural developments in the Greek world, we should bear in mind the historical background: for example, it seems surprising to call communities and cities such as Pella, Aigai (Vergina), Amphipolis peripheral during the late 4th and the 3rd c. BC. Moreover, the steady increase in the number of known leaves and provenances may suggest that our distribution list will widen in the future. At the same time we should note that so far no leaves are known from Attica, Boeotia, eastern Peloponnese, the Cyclades, Rhodes or Asia Minor.⁸⁶ So the question of their geographical distribution remains.⁸⁷ The absence of leaves from Attica is an embarrassment for those who associate them with Orphic ritual, given that the activities of 'Orpheus-initiators' in Attica are well attested.

The question about the chronological duration of the custom of placing gold leaves in graves also remains open. On present evidence it can be pushed as far back as the late 5th c., with the earliest evidence coming from Hipponion. The 4th and 3rd centuries were periods of intense deposition of such gold leaves. Until recently the lamella of Caecilia Secundina from Rome was considered to be an anomaly as, although similar in content to the late Classical and Hellenistic texts, it was so late in date. However two recent finds, both from Sfakaki in Crete, help to bridge the gap, as they are dated to the Roman Period (end of 1st c. BC/1st half of the 1st c. AD) and belong both to the longer group of texts and the shorter salutations to Plouton and Persephone. Therefore it is possible that this was a phenomenon with a very long life.

Relation of the New Text to other Gold Leaves

The many new documents discovered since 1974 have given new directions to the long-standing debate about the gold leaves. The Hipponion and Pelinna tablets have shown conclusively that some at least of the tablets presuppose Bacchic ritual, and a very recently published 'short' leaf from Amphipolis belonged to a 'reverend sacred woman of Dionysos Bac-

85. On *orpheotelestai* see below note 92. On the issue of wandering priests: R. Parker, Early Orphism, in A. Powell (ed.), *The Greek World* (London and New York 1995) 483-510, esp. 483-485; Graf, Dionysian and Orphic Eschatology 249; Obbink, in *Studies in the Derveni Papyrus* 47; J. Hordern, Notes on the Orphic Papyrus from Guröb, *ZPE* 129, 2000, 131-140, esp.

132.; Cole, *Landscapes* 207-208.

86. We should note here the leaf in the Manisa Museum (see above n. 47) which possibly comes from Asia Minor.

87. Cole, *Landscapes* 200 for a discussion of the gold leaves' distribution.

chios'.⁸⁸ The question has therefore become whether the Dionysiac character of the tablets can be taken to prove also their Orphic character (for the close link between 'Orphic' and 'Dionysiac' is attested in excellent 5th century sources), or whether the Dionysiac initiations which underlie them are to be sharply distinguished from those that are Orphic or 'Bacchic-Orphic'.⁸⁹ Such debates assume, however, that a single ritual practice underlies all the tablets, whereas just that postulate has come to seem less certain with the very recent influx of gold tablets of new types, both the abnormal prose leaf from Pherai and the several truly leaf-shaped gold leaves bearing just a name or a name plus μύστης. The laconic new leaves have also, as we saw in the previous section, notably extended our knowledge of the spread of gold leaves in space and time.

To the debate between those who see the leaves as Orphic and as Bacchic, the new leaf brings no contribution whatsoever. It makes, it is true, no allusion to Orphic or possibly Orphic themes such as guilt, atonement and the divine origin and ultimate destiny of the soul; and in this austerity and σωφροσύνη it is unique among the verse leaves. But no more, in what survives, does it mention Dionysus (and the supplement [Βάκχου] at the end of line one makes a satisfactory connection between lines one and two so hard to establish, as we have seen, that it can be virtually ruled out). The tablet introduces instead two goddesses not mentioned in any other gold leaves. It is isolated not only in its choice of gods but also in the mention that it makes of θίασοι and ὄργια. Indeed the only significant element which it shares with any other leaf is the word μύσται. The one thesis which it may seem to support is that the leaves have no single origin and derive from no unified movement.⁹⁰

And yet at a level which is not that of verbal detail it unmistakably resembles the other gold leaves inscribed in verse. It shares with them material, function (as a passport to the better parts of the underworld) and metre. It is wholly given over to the soul's address to an underworld power: the other verse leaves are longer and contain more varied material, but

88. See n. 46. Note too the earrings from Cosenza (n. 49) which may, like the Pelinna leaf, associate Kore and Dionysus Lysios.

89. So C. Calame, *Invocations et commentaires "orphiques": transpositions funéraires de discours religieux*, in M. M. Mactoux and E. Geny, *Discours religieux dans l'antiquité* (Paris 1995) 11-30 (similarly in *Der Neue Pauly* s.v. *Orphische Dichtung*); R. Schlesier, *Dionysos in der Unterwelt. Zu den Jenseitskonstruktionen der bakchischen Mysterien*, in R. von den Hoff and S. Schmidt, *Konstruktionen von Wirklichkeit* (Stuttgart 2001) 157-172. When Schlesier treats the many associations made in ancient sources between 'bacchic' and 'orphanic' as secondary products of intellectual speculation, and when Calame writes that "des dénominations telles que 'eleusinisch-dionysisch' ou 'dionysisch-orphanic' ne sont que des expédients lan-

gagiers", one must observe that the 'linguistic expedient' in question is already found in 5th century authors (Hdt. 2. 81; Eur. *Hipp.* 952-4). Both those sources attest the link between Orphic books and Dionysiac ritual practice, and those who argue for 'pure' Dionysiac Mysteries need to explain what they conceive the 'Sitz im Leben' of Orphic-influenced rites to have been if not rites which were also Dionysiac. In our view it is the postulate of eschatological Dionysiac mysteries uninfluenced by Orphism which requires justification.

90. 'More likely the product of independent groups supervised by inspired leaders than the result of a particular philosophical movement': Cole, *Landscapes* 193-217, at 207. Somewhat similar is the approach of Edmonds, *Myths of the Underworld Journey*.

such an encounter between the soul and an underworld power, enacted or anticipated, is a central element in almost all of them. Like them it combines a claim or demand – πέμπε με πρὸς μυστῶν<ν> θιάσους – with a justification or explanation – ἔχω ὄργια. Our gold leaf was not created in ignorance of the other verse leaves or of others resembling them. It belongs to the same genre as them even if all the words in it are different. At the level not of literary form but of ritual practice, the same background (wandering initiation priest or private association, not fixed cult) seems to be presupposed in both cases.

Two possibilities are open to us. Either we must enlarge our understanding of the tradition to which the other verse gold leaves belong in order to find a place in it for the new text too. Or we must think in terms of competition and breakaway: the old-established Dionysiac cults find themselves confronted by rivals which borrow the potent old forms in the service of different gods. The traditional monopoly of Dionysiac (or Orphic/Dionysiac) cult in the realm of private soteriological mysteries breaks down, and new ‘service providers’ emerge. The difference between the two positions is not necessarily very great. As an intermediate third possibility one could imagine a Dionysiac initiator who decided to diversify, and began to offer Demetrian initiations alongside Dionysiac.

The difficulty for the ‘alternative service provider’ hypothesis is one of attestation. Behind the texts scratched on the thin gold leaves lies ritual, and we need to try to envisage the contexts in which it was performed. As was noted above, we seem not to be dealing with a mystery cult such as that of Eleusis at a fixed site: no such cult dedicated to Demeter Chthonia in association with Mountain Mother existed. We need then to identify or to postulate wandering ‘initiators for Demeter’ (and Mother). But none such are attested, unless we suppose that initiation was one of the activities of the mysterious μητραγύρται. Or we could think of private associations; and these, in the case of Mother, are indeed known.⁹¹ But such associations serve Mother, not Demeter and Mother; and it is far from clear that they offered eschatological initiations.

Initiators for Dionysus and Orpheotelestai, by contrast, are well attested,⁹² and, though it has been argued that they vanished in the late Hellenistic period,⁹³ a tradition of Dionysiac or Orphic/Dionysiac initiation promising (inter alia) benefit in the afterlife certainly persisted;⁹⁴ our text would anyway probably antedate the shift, if shift there was, from ‘wandering initiator’ to private society. It will be easier to find the new text a *Sitz im Leben* if we adopt the first option mentioned above, and associate it with the tradition, carried by Dionysiac or Dionysiac/Orphic initiators, to which the other gold leaves belong. Christoph

91. See n. 41 above.

92. For the testimonia on Orpheotelestai see O. Kern, *Orphicorum Fragmenta* (Berlin 1922) T 203-211; on Dionysiac initiators (key texts *LSA* 48. 18-20; M. Segre, *Iscrizioni di Cos* (Rome 1993) I, ED 216, A 19-28 with *LSCG* 166. 24-26; the Ptolemaic edict BGU 1211, M. T. Lenger, *Corpus des Ordonnances des Ptolémées*, revised ed. Brussels 1980, no. 29), W. Burkert,

Bacchic *Teletai* in the Hellenistic Age, in Carpenter and Faraone, *Masks of Dionysus* 259-275.

93. So Burkert, Bacchic *Teletai*.

94. Plut. *Cons. ad Uxorem* 10, 611d is the key text, though, it must be admitted, a rather isolated one: cf. Cole, *Voices* (n. 80) 276-295; Burkert, *Ancient Mystery Cults* 21-23.

Riedweg has suggested that the gold leaves contain different extracts from a single hexameter poem deployed in orphic-bacchic rituals, spliced with prose acclamations and passwords uttered or revealed at different points during such rituals.⁹⁵ The new two lines would become a further extract from the underlying poem, one ascribed no doubt to Orpheus. The goddesses of our tablet would not be completely out of place in such an environment. An abnormal gold leaf from Thurii in which, by an attractive recent suggestion,⁹⁶ voces mysticae are 'hidden' amid meaningless sequences of letters, begins as follows in Bernabé's text (12):

Πρωτογόνω<ι> ΤΗΜΑΙΤΙΕΤΗ Γᾱι ματρὶ ΕΠΑ Κυβελεια<ι> Κορρα<ι> ΟΣΕΝΤΑΙΗ
Δήμητρος ΗΤ; line 8 contains the sequence Δημῆτερ, πῦρ, Ζεῦ, Κόρη Χθονία (so Burkert ap. Bernabé; ΚΑΡΗΧΦΟΝΙΑ lamella, καὶ ἡ Χθονία Zuntz). And in lines 4-7 of the 'Orphic papyrus from Gurôb' (J. Hordern, *ZPE* 129, 2000, 135) we find

]α τεμον ποινᾶς πατε
]σῶισοι με Βριμῶ με
]Δημῆτερ τε 'Ρέα
]κούρητές τε ἔνοπλοι.

Demeter appears again in line 21. And the *Suda*'s list of works by Orpheus includes θρονισμοὶ μητρώιοι καὶ Βακχικά (fr. 223 d Kern).

But even if we allow Demeter and Mountain Mother a place within 'orphism', it may seem a difficulty that they should be given a role at quite such a crucial moment as in the new tablet. The message that the initiate of the Pelinna tablets (7a-b) is told to give to Persephone is 'Bacchios himself set me free', and that seems in orphic (or bacchic) terms to go to the heart of the matter. Where then does the further appeal to the ὄργια of the two goddesses find a place? Repetition and redundancy are, it is true, a familiar feature of ritual,⁹⁷ and there is no difficulty in the thought that the ritual performance might have explored byways and introduced ancillary powers. But one may wonder why an initiate in bacchic-orphic mysteries should choose to be buried with a two line leaf that recorded one of these elaborations and failed to make the really essential claim.

The simplicity and σωφροσύνη of the new tablet perhaps deserve to be brought out a little more. In almost all the other tablets the soul rests its case on big claims about its extraordinary origin or destiny. The Pelinna tablet (7a-b) is an exception to the extent that here, uniquely, the appeal is rather to the performance of a ritual ('Bacchios himself has set me free'). But even the Pelinna tablet opens with the bold assertion 'now you died and now you have been born, thrice-blessed, on this day!'—to say nothing of the myth that may give meaning to 'Bacchios himself has set me free'.⁹⁸ The new tablet is unique in being innocent of all

95. Riedweg, *Initiation - Tod - Unterwelt* 365; and see further his 'Poésie orphique et rituel initiatique', *Revue de l'histoire des religions* 219/4, 2002, 459-481.

96. See Bernabé and San Cristobal, *Instrucciones* 186-188.

97. See S. J. Tambiah, *A Performative Approach to Ritual*, *Proceedings of the British Academy* 65, 1979,

113-70 (also in his *Culture, Thought and Social Action: An Anthropological Perspective*, Cambridge 1985).

98. Those who see in these words a simple reference to Dionysiac ritual and not also to Orphic/Dionysiac myth need to explain the emphasis on 'Dionysus himself'.

hyperbolic or 'counter-cultural'⁹⁹ claims. Is this eschatology for the conventional or unimaginative, a way of salvation for those who prefer wild dancing to wild talk about the soul? Perhaps; but the claim is rather a bold one to make on the basis of two lines of text.

The problems posed by the new text appear, for the moment, irresolvable. It complicates, in an invigorating way, an already complicated situation; it raises new questions, and answers none. Yet it brings also some concrete gains: it offers an interesting 'congregational' vision (μυστῶν θιάσους) of the initiate's future in the afterlife, it testifies to the fame, perhaps deriving from her cult at Hermione, of Demeter Chthonia, and with the reference to Mountain Mother it confirms the importance of ecstatic dancing in this life as a preparation for wellbeing in the next.

TABLE I: CONCORDANCE OF GOLD LEAVES CITED ABOVE

Bernabé - San Cristobal	Bernabé (Teubner) ¹⁰⁰	Zuntz ¹⁰¹	Pugliese Carratelli ¹⁰²	Provenience
1	474		1 A 1	Hipponium
2	475		1 A 4	Entella
3	476	B 1	1 A 2	Petelia
4	477	B2	1 A 3	Pharsalos
5a-f	478-483	B 3-8	1 B 1-6	Eleutherna/ Mylopotamos
6	484		1 B 7	Thessaly?
7a-b	485-6		II B 3-4	Pelinna
8	487	A 4	II B 2	Thurii
9	488	A 1	II B 1	Thurii
10a-b	489-90	A 2-3	II A 1-2	Thurii
12	492	C	III 1	Thurii
13	493		II C 2	Pherai
16	496			Various

Also to be noted is the edition with useful critical notes by C. Riedweg in his 'Initiation - Tod - Unterwelt' (n. 14 above); his numeration is Zuntz's with some additions.

99. To use the term of Edmonds, *Myths of the Underworld Journey*: note especially pp. 80-2 on the soul's 'statements of identity'.

100. We have not yet seen this edition, but take the

numeration from Bernabé - San Cristobal 257.

101. Zuntz, *Persephone* 275-293.

102. *Les lamelles d'or orphiques* (Paris 2003).

TABLE II
GOLD LEAVES: DISTRIBUTION - ARCHAEOLOGICAL CONTEXT - DATE

NUMBER	FINDSPOT	GRAVE TYPE	BURIAL RITE	GENDER
MACEDONIA				
Unpublished	Amphipolis, E cemetery T45	sarcophagus (stone)	inhumation	female
Unpublished	Agios Athanasios	Macedonian Tomb	N/A	female
16a	Pella, E cemetery T.3	cist (stone)	inhumation	female
16b	Pella, E cemetery T.1	cist (stone)	inhumation	male
16f	Pella, E cemetery	cist, inside peribolos	inhumation	female, young
16h	Methoni, Palaiokatachas, Cist grave 2	cist (upper part built of mudbricks)	inhumation	female
16k	Vergina, tumulus LI	(inside tumulus)	?cremation	female
16g	Evropos, Toumba Paionias, Tumulus B	cist (stone) under tumulus	?inhumation	male
	Alykes Kitrous (K. Chrysochoidis' plot) T29	built (mudbrick)	inhumation	female
	Alykes Kitrous (K. Chrysochoidis' plot)	pit grave	inhumation	male
THESSALY				
	Pherai, Magoula Mati (NAM X1130)	osteotheke	N/A - ?cremation	N/A
13	Pherai, S Cemetery (Volos M124)	N/A	N/A	N/A -?male
4	Pharsalos, Despotes hill (Volos M65)	osteotheke with bronze hydria	cremation	N/A
7a-b	Pelinna Tumulus, Sarcophagus A	stone sarcophagus	inhumation	female
6	Malibu, J.P. Getty Museum, 75.AM.19	bronze hydria	cremation	N/A

PLACEMENT	SHAPE	STATE OF TOMB/CONTEXT	TYPE OF TEXT	DEITIES	NAME	DATE
folded; chest	rectangular	Looted; gold ring, gold fingering, silver coin	short	Dionysos Bacchios		End of 4th-early 3rd c. BC.
N/A	rectangular	Looted; clay figurines, gold earrings, pin	short	Despotes	Φλωτήρα	N/A - HL
N/A	leaf (laurel)	Intact: plastered walls; gilt wreath, wooden box, lamp, plate, gold earring, gold fingering	short		Φιλοξένα	End of 4th c. BC
N/A	leaf (laurel)	Intact: plastered walls with painted decoration; parts of kline; bone decoration from box; strigils, pin; gold leaves from wreath; acorns; clay gilt beads from shoes; knucklebones; alabaster; female figurine	short	Persephone	Ποσειδωνος [μύστης]	End of 4th c. BC
N/A	leaf	intact: gold fingering; pair of gold earrings	short		Ἑγησίακα	End of 4th c. BC
mouth	N/A	Looted; plastered walls; ivory decoration (Dionysiac) from kline; pair of gold earrings; two gold fingerings; 3 alabasters, skyphos, 2 bows, 2 unguentaria; bronze phiale; bronze gilt wreath; iron scissors	short		Φυλομάγα	2nd half of 4th c. BC
N/A	N/A	N/A: among ashes and HL sherds	short	Persephone	Φιλίστη	HL
N/A	rectangular	Looted; plastered walls; bone and glass decoration of kline; alabaster fragments; pot sherds; nails from wooden boxes; Phoenician vessel; bronze gilt wreath and clay gilt acorns; iron strigils. Two enagismo	short		Βόττακος	Late 4th c. BC
mouth	coin (gold)	Intact; ivory decoration from kline; clay pots; bronze ladle; bronze bell	short		Ξεναρίστη	2nd half of the 4th c. BC
mouth	coin (gold)	N/A; part of ivory decoration from kline	short		Ἀνδρων	2nd half of the 4th c. BC
N/A	rectangular	N/A: "a few bones and ashes"	long	Demeter Chthonia, Meter Oreia		c. 300 BC
N/A	rectangular	N/A	long	Brimo, Andrikaipodothyrsos		End of 4th c. BC
inside urn	rectangular	Intact: bronze hydria; bronze ring (clothing); bl-gl skyphos	long			c. 350-320 BC (hydria)
chest	leaf (ivy)	Intact: cover slabs: two bowls, figurine of slave on altar; feeder; broken bl-gl bowl. Inside: Pottery: unguentarium, 2 aryters, lamp, 3 bowls, bolsal. Gilt wreath with gold ornament at the centre; gold hair spirals; gold danake; coin of Antigonos Gonatas	long	Persephone, Bacchios		End of 4th c. BC; Grave context/ offerings: c. 270 BC
N/A, inside urn	rectangular	N/A: inside a bronze urn	long			2nd half of the 4th c. BC

NUMBER	FINDSPOT	GRAVE TYPE	BURIAL RITE	GENDER
PELOPONNESE				
16i	Elis (Papathanasopoulos)	pithos	inhumation	female
16j	Elis (Themelis)	cist (stone)	inhumation	female, young
16e	Aigion, Agamemnonos st (Diamanti Rachi)	cist (stone)	inhumation	N/A - ?female
16c	Aigion, 8 Sophokleous st.	cist (stone)	inhumation	male
16d	Aigion, 8 Sophokleous st.	cist	inhumation	N/A (more than one burials)
Unpublished	Lesvos, Sourada, G. Kamatsos plot	cist?	N/A	N/A -- ?female
14	Manisa Museum, inv.no. 5172	N/A	N/A	N/A
CRETE				
15	Eleutherna	N/A	N/A	N/A
5a-c	Eleutherna ('Alpha')	N/A	N/A	N/A - ?male (νίος)
5d	Mylopotamos	N/A	N/A	N/A - ?female (θυγάτηρ?)
5e-f	Eleutherna	N/A	N/A	N/A - ?male (νίος)
16l	Sfakaki, M. Polioudakis plot, Cist Gr.1	cist (stone)	inhumation	male
Unpublished	Sfakaki, M. Pyrgarousis plot, Tile Gr.1	tile-covered	N/A	N/A
SOUTH ITALY AND SICILY				
1	Hipponion, Vibo Valentia T. 18	tile-covered	inhumation	?female, young adult
2	Entella	N/A	N/A	N/A
3	Petelia	N/A	N/A	N/A
9	Thurii, Timpone Piccolo (Naples 111625)	cist (stone) under tumulus	inhumation	N/A
10a	Thurii, Timpone Piccolo (Naples 111623)	cist (stone) under tumulus	inhumation	N/A
10b	Thurii, Timpone Piccolo (Naples 111624)	cist (stone) under tumulus	inhumation	N/A
8	Thurii, Timpone Grande (Naples 11463)	cist (stone) under tumulus	inhumation; partial cremation	N/A
12	Thurii, Timpone Grande (Naples 111464)	cist; as in 8	as in 8	as in 8
11	Rome	N/A	N/A	female
16m	Paestum (silver)	N/A	N/A	N/A
	San Vito di Luzzi (Cosenza) a-b	N/A	N/A	N/A

PLACEMENT	SHAPE	STATE OF TOMB/CONTEXT	TYPE OF TEXT	DEITIES	NAME	DATE
N/A; among jewellery	leaf	Gold jewellery: chain necklace; pair of amphora-shaped earrings; sheets from diadem	short		Ευξένη	Early 3rd c. BC
mouth	leaf (myrtle)	Intact: pyxis; parts of wooden box containing bronze mirror, silver pincers, scissors, clay unguentarium, clay pyxis. Also: gold fingering; pair of gold earrings	short		Φιλημήνα	3rd c. BC
N/A	leaf (laurel)	N/A: iron strigil, gold danake, 2 gold fingerings, 2 earrings ending in Nikai; parts of silver vessel, large bl-gl pot in sherds	short		none - [MYCTHC]	HL
skull	leaf	Intact: 6 clay vases; iron strigil; two bronze oblong objects; two gold danakai	short		Δεξιλαος [MYCTHC]	HL
N/A	leaf	Three dead; 12 gold leaves; gold danake; gold fingering (funerary); 2 clay unguentaria; 2 silver bowls	short		Φύλων [MYCTHC]	HL
N/A	N/A (BE 7849)	N/A	N/A -short?			?HL
N/A	rectangular	N/A	long			Imperial?
N/A	rectangular	Looted, N/A	short	Plouton, Persephone		3rd/2nd c. BC
N/A	rectangular	Looted, N/A	long			3rd/2nd c. BC
N/A	semi-crescent	Looted, N/A	long			3rd/2nd c. BC
N/A - folded	rectangular	Looted, N/A	long			3rd/2nd c. BC
mouth	ellipsoid	Intact: clay and bronze jug, bronze coin, clay unguentarium, two glass phialai, strigil, obsidian flake	short	Plouton, Persephone		25BC-AD40
N/A	N/A	N/A	long	N/A	N/A	Roman
upper part of sternum; folded	rectangular	Intact; cover slabs: 2 bolsals, lamp. Inside: small jug, bronze fragments, clay miniature hydria, 2 squat lekythoi, bolsal, gold fingering	long			End of 5th c. BC
N/A, "inside clay lamp"	rectangular	N/A	long			3rd c. BC?
N/A; rolled inside cylindrical container	rectangular	N/A - found in Roman grave	long			4th c. BC; date of tomb: Roman
in right hand	rectangular	N/A: plastered walls. Cavities at corners with ashes and organic material	long	Persephone		4th c. BC
in right hand, folded once	rectangular	N/A - no finds	long	Eukles, Eubouleus, Persephone		4th c. BC
in right hand	rectangular	Intact? - plastered walls; no finds	long	Eukles, Eubouleus, Persephone		4th c. BC
skull; folded 9 times inside 12	rectangular	Intact. Fragments of fabric; two silver medallions decorated with female heads; 5 very small pieces of gold (ornaments); bone (palmettes) decoration from two boxes; bronze fragments; bronze and iron nails.	long	Persephone		4th c. BC
skull; serving to 'envelope' leaf 8	rectangular	as in 8	long	Ge, Mater, Cybele, Zeus, Kore Chthonia, Moires		4th c. BC
rolled in gold cylinder	rectangular	N/A - looted	long	Eukles, Eubouleus, Zeus	Caecilia Secundina	2nd c. AD
N/A	rectangular	N/A	short			
N/A	lozenge-earring shaped	N/A: found together with inscribed gold strips during agricultural work	short	KOP// ΛΥΣ		c. 400 BC

ABBREVIATIONS

- Avagianou, *Λατρεῖες*
 Bernabé and San Cristobal, *Instrucciones*
 Bottini, *Archeologia della Salvezza*
 Carpenter and Faraone, *Masks of Dionysus*: T.
 Cole, *Landscapes*
 Gavrilaki and Tzifopoulos
 Graf, *Dionysiac and Orphic Eschatology*
 Karapanou and Katakouta
 Malama, *AEMΘ* 15, 2001
 Pugliese Carratelli, *Les lamelles d'or orphiques*: G.
 Riedweg, *Initiation - Tod - Unterwelt*
 Roller, *God the Mother*
 SGO
Studies in the Derveni Papyrus
 Tsantsanoglou and Parassoglou, *Hellenika* 38, 1987: K.
 Turner, *Greek Manuscripts of the Ancient World*²: E. G.
 Tziafalias, *Τρικαλινά* 12, 1992
 Verdelis, *AE* 1950-1951
 Zuntz, *Persephone*
- A. A. Avagianou (ed.), *Λατρεῖες στήν περιφέρεια τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου* (Ἀθήνα 2002).
 A. Bernabé and A. I. J. San Cristobal, *Instrucciones para el más allá. Las laminillas órficas de oro* (Madrid 2001).
 A. Bottini, *Archeologia della Salvezza. L'eschatologia greca nelle testimonianze archeologiche* (Milan 1992).
 H. Carpenter and C. A. Faraone, *Masks of Dionysus* (Ithaca and London 1993).
 S. G. Cole, *Landscapes of Dionysus and Elysian Fields*, in M. B. Cosmopoulos (ed.), *Greek Mysteries* (London 2003) 193-217.
 I. Gavrilaki and Y. Z. Tzifopoulos, An "Orphic-Dionysiac" Gold Epistomion from Sfakaki near Rethymno, *BCH* 122, 1998, *Études*, 343-355.
 F. Graf, *Dionysian and Orphic Eschatology: New Texts and Old Questions*, in Carpenter and Faraone, *Masks of Dionysus* 239-258.
 S. Karapanou and S. Katakouta, Εὐρήματα ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τοῦ Πελλινναίου, in *ΣΤ' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ. Προβλήματα χρονολόγησης. Κλειστὰ σύνολα – ἐργαστήρια. Βόλος 17-23 Ἀπριλίου 2000* (Athens 2004) 111-126.
 P. Malama, Νεότερα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀμφίπολης, *AEMΘ* 15, 2001, 111-126.
 G. Pugliese Carratelli, *Les lamelles d'or orphiques. Instructions pour le voyage d'outre-tombe des initiés grecs*; transl. A.-Ph. Segonds and C. Luna (Paris 2003).
 C. Riedweg, *Initiation - Tod - Unterwelt*, in F. Graf (ed.), *Ansichten griechischer Rituale* (Stuttgart/Leipzig 1998) 359-398.
 L. E. Roller, *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele* (Berkeley 1999).
 R. Merkelbach and J. Stauber, *Steinepigramme aus dem griechischen Osten* (Stuttgart and Leipzig 1998-).
 A. Laks and G. W. Most (eds), *Studies on the Derveni Papyrus* (Oxford 1997).
 K. Tsantsanoglou and G. M. Parassoglou, Two Gold *Lamel-lae* from Thessaly, *Hellenika* 38, 1987, 3-16.
 E. G. Turner, *Greek Manuscripts of the Ancient World*, ed. 2 revised and enlarged, edited by P. J. Parsons (*BICS Suppl.* 46, London 1987).
 A. Tziafalias, Ἀρχαία Πέλινα. Ἀπόπειρα ἀρχαιολογικῆς γνω-ρυσίας..., *Τρικαλινά* 12, 1992, 87-138.
 N. M. Verdelis, Χαλκὴ τεφροδόχος κάλπις ἐξ Φαρσάλων, *AE* 1950-1951, 80-105.
 G. Zuntz, *Persephone. Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia* (Oxford 1971).

ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΗ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΣΤΗΛΗ ΑΠΟ ΤΗ ΣΑΛΑΜΙΝΑ

Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πὺν παρουσιάζει ἡ μικρὴ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τοῦ Πειραιᾶ ἀρ. εὗρ. 5914 (εἰκ. 1) βρίσκεται στὴν ἐγγάρακτη ἐπιγραφή της¹. Ὡστόσο, μία συνολικὴ θεώρηση τοῦ μνημείου εἶναι ἀπαραίτητη.

Τὰ δύο κομμάτια τῆς στήλης ἐντοπίσθηκαν στὴν ἀποθήκη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τοῦ Πειραιᾶ σὲ κιβώτιο πὺν ἔφερε μόνον τὴν ἐνδειξη «Σαλαμῖς, Μαρούδι 1976». Οἱ συνθήκες, κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀποκαλύφθηκε τὸ μνημεῖο καὶ ὁ ἀκριβέστερος προσδιορισμὸς τῆς θέσης εὗρεσῆς του παραμένουν ἄγνωστα. Τὸ Μαρούδι εἶναι μία μικρὴ κοιλάδα σὲ ἕναν ὀρμίσκο στὴ ΝΑ. παραλία τοῦ νησιοῦ, Ν.-ΝΔ. τοῦ ὄρμου τῆς Περάνης καὶ Β.-ΒΑ. τοῦ ὄρμου τῶν Περιστερίων καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Χαλιώτη, σχεδὸν ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Κωλιάδα ἄκρα στὴ δυτικὴ παραλία τῆς Ἀττικῆς καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Αἴγινα. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Μαρουδίου προέχονται εὐρήματα, τὰ ὁποῖα ὑποδεικνύουν σημαντικὴ ἐγκατάσταση τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς². Τάφοι ὁμως τῆς κλασικῆς ἢ τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου στὴ συγκεκριμένη θέση τουλάχιστον μέχρι στιγμῆς δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ. Τὸ σπήλαιο στὰ Περιστερία καὶ οἱ ἀποκαλυφθεῖσες ἀρχαιότητες στὴν ἄμεση γειτονία του βρίσκονται στὴν εὐρύτερη περιοχὴ³. Στὴν ἀκτὴ τῶν Περιστερίων ἢ Πελιστερίων, ἢ ὁποῖα ἴσως ἀπὸ παλαιωτάτων χρόνων χρησίμευε ὡς ἀσφαλὲς ἀγκυροβόλιο τῶν ναυτικῶν, πιστεύεται ὅτι ἀναφέρεται τὸ ἀπαντώμενο στὸν Ἡσύχιω παρεφθαρμένο τοπωνύμιο Πελιστόθρη, ἀπὸ τὸν ποιητικὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Αἰσχύλου γιὰ τὴν νῆσον τὴν πελειοθρέμμονα⁴.

Στὴ Σαλαμίνα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τύμβο στὴν Κυνόσουρα, τάφοι καὶ ἐπιτύμβια μνημεῖα τῆς κλασικῆς περιόδου ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ κυρίως στὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ τῶν Ἀμπελακίων, Δ. καὶ ΝΔ. τῆς χερσονήσου τῆς Πούντας⁵, καὶ σὲ διάφορες θέσεις (Ἀγία

1. Μ. Ι. Πωλογιώργη, *ΑΔ* 46, 1991, Β, 58 (σύντομη παρουσίαση τῆς στήλης καὶ ἀπλὴ μνεία τῆς ἐπιγραφῆς, ὅπως εἶναι χαραγμένη στὸν λίθο). *SEG* 44, 195 (μὲ τὸ σχόλιο τοῦ καθ. κ. R. S. Stroud “Probably Θοκλείδας | Μεγαρικός, cf. *IG* VII 39”). Τὸν διευθυντὴ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου κ. Χαράλαμφο Κριτζᾶ εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ ἐδῶ γιὰ τὴ συζήτησή μας σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιγραφή.

2. Δ. Πάλλας, *ΑΔ* 42, 1987, Α, 185. Γ. Γ. Λῶλος, Τὸ σπήλαιο τοῦ Εὐριπίδη στὴ Σαλαμίνα. Ἡ προϊστορία τοῦ χώρου, *ΑΡΧΟΞΑΡΩΝΙΚΟΣ. Πρακτικὰ τοῦ Ιου Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας*

τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ, Πόρος, 26-29 Ἰουνίου 1998, Α', *Ἡ Προϊστορικὴ Περίοδος* (Ἀθήνα 2003) 90.

3. Γ. Γ. Λῶλος, *Δωδώνη* 26, 1997, 287-326· *Δωδώνη* 29, 2000, 113-165.

4. Δ. Πάλλας, *ΑΕ* 1948-1949, 118 κέ. Αἰσχ. *Πέρσαι* 309. Τὴν ἀρχαιότερη πόλη στὴ Σαλαμίνα πὺν μνημονεύει ὁ Στράβων IX 1, 9, τὴν πρὸς Αἴγινα τετραμμένην καὶ πρὸς νότον, τοποθετεῖ εἴτε στὸν ὄρμο τῶν Περιστερίων εἴτε στὸν ὄρμο τῶν Κανακίων ὁ Α. Milchhoefer, *Karten von Attika* (Erläuternder Text, Hrsg. Curtius und Kaupert) II, vii (1904) 28, 36.

5. Ἡ πόλη τῶν κλασικῶν χρόνων ἐκτεινόταν στὴ

Κυριακή, Ζωοδόχος Πηγή, Ἅγιος Λαυρέντιος κ.ά.) ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀνατολικά τῆς σημερινῆς Σαλαμίνας ἢ Κούλουρης, τῆς πρωτεύουσας τοῦ νησιοῦ, πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν Παλουκιῶν καὶ τῶν Ἀμπελακίων⁶. Μεμονωμένα ἐπιτύμβια μνημεῖα ὑστερότερης ἐποχῆς ἀναφέρονται καὶ σὲ ἄλλες θέσεις τοῦ νησιοῦ, ὅπως στὸ Αἰάντειο (Μούλκι) στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Σαλαμίνας καὶ ἀνάμεσα στὸ Αἰάντειο καὶ τὸ Πέρανι⁷. Πρόσφατα, τάφοι τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀποκαλύφθηκαν στὸ κυκλοτερὲς μνημεῖο στὸ νότιο ἄκρο τῆς Σαλαμίνας καὶ στὴ θέση Κολῶνες, τὸ ὁποῖο μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐθεωρεῖτο ὡς πύργος ἢ φρυκτώριον⁸. Ἀλλωστε, ἀπὸ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μὲ τὴν ἀναφορὰ διαφόρων τοπωνυμίων συνάγεται ὅτι κατοίκηση ὑπῆρχε σὲ πολλὲς περιοχὲς τοῦ νησιοῦ⁹ καὶ ἡ μίσθωση γαιῶν δείχνει τὴν ὑπαρξὴ ἰδιοκτησιῶν σὲ διάφορες θέσεις¹⁰. Συνεπῶς, πρὶν ἀμφισβητήσουμε τὴν ἐγκυρότητα τῆς παρεχόμενης πληροφορίας γιὰ τὴν προέλευση τῆς στήλης ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἴσως θὰ ἦταν φρονιμότερο νὰ περιμένουμε τὰ ἀποτελέσματα διεξοδικότερων ἐπιφανειακῶν ἢ ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν στὴν περιοχὴ τοῦ Μαρουδίου. Ὅπως δὲ, ὅμως, ἡ πιθανότητα ἡ στήλη νὰ μεταφέρθηκε σὲ νεότερους χρόνους στὸ Μαρούδι εἴτε ἀπὸ ἄλλη περιοχὴ τῆς Σαλαμίνας εἴτε καὶ ἀπὸ ἄλλη περιοχὴ τῆς Ἀττικῆς (π.χ. ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ) δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ¹¹.

Ἡ στήλη (εἰκ. 1), ἀπὸ λευκὸ πεντελικὸ μάρμαρο, εἶναι συγκολλημένη ἀπὸ δύο κομμάτια κατὰ τὸν κατακόρυφο ἄξονα καὶ ἐλλιπὴς ὡς πρὸς τὸ κάτω τμήμα τοῦ κορμοῦ. Ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις ὑπάρχουν κατὰ τόπους. Ἔχει μέγιστο σωζόμενο ὕψος 0.235 μ., πλάτος (ἐπάνω) 0.208 μ. ἔως (κάτω) 0.214 μ. καὶ πάχος 0.064 μ. Ἡ πίσω ὄψη εἶναι ἀδρὰ δουλεμένη μὲ τὸ βελόνι, ἐνῶ οἱ κρόταφοι καὶ ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια δείχνουν κατεργασία μὲ τὴν ὀδοντωτὴ ξοῖδα. Ἡ στήλη ἐπιστέφεται μὲ ὀριζόντιο κανόνα καὶ ἔντονα κυρτὸ κυμάτιο, τὸ ὁποῖο ἀπολήγει κάτω σὲ ἐλαφρὰ προεξέχουσα ταινία. Στὴν τελευταία διατηροῦνται ἴχνη γραπτοῦ ἰωνικοῦ κυματίου. Κανόνας καὶ κυμάτιο διακρίνονται μὲ λεπτὴ αὐλάκωση. Τὴν πολὺ καλὰ λειασμένη κύρια ὄψη τοῦ κορμοῦ κοσμοῦσε γραπτὴ, πλατιά καὶ δετὴ στὸ μέσον ταινία, ἴχνη τῆς ὁποίας διακρίνονται κυρίως στὸ δεξιὸ κομμάτι. Ὑπολείμματα χρωμάτων δὲν ἔχουν διατηρηθεῖ, ἀλλὰ ὅπου ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση, ἡ ἄλλοτε χρωματισμένη ἐπιφάνεια διατηρεῖται λευκότερη. Στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ κορμοῦ εἶναι χαραγμένη χωρὶς ἐπιμέλεια δίστιχη ἐπιγραφή (βλ. παρακάτω).

χερσόνησο τῆς Πούντας καὶ στὸν μυχὸ τοῦ ὄρμου ποὺ σχηματίζεται ἀνάμεσα στὴ χερσόνησο αὐτὴ καὶ τὴν Κυνόσουρα. Βλ. Δ. Πάλλα, *ΑΔ* 42, 1987, Α, 206 κέ. G. R. Culley, *Hesperia* 46, 1977, 291 κέ. M. C. Taylor, *Salamis and the Salaminioi. The History of an Unofficial Athenian Demos* (1997) 105 κέ., 109 κέ.

6. M. Salta, *Attische Grabstelen mit Inschriften. Beiträge zur Topographie und Prosopographie der Nekropolen von Athen, Attika und Salamis vom Peloponnesischen Krieg bis zur Mitte des 4. Jhs. v. Chr.* (δ.δ. Tübingen 1991) 142-153. J. Bergemann, *Demos und Thanatos. Untersuchungen zum Wertsystem der Polis im Spiegel der attischen Grabreliefs des 4. Jahrhunderts v.*

Chr. und zur Funktion der gleichzeitigen Grabbauten (1997) 209 κέ.

7. Ε. Μαστροκώστας, *ΑΕ* 1961, παράρτ. 19 κέ. ἀρ. 75 (ἐνεπίγραφη στήλη τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.), 20 ἀρ. 77 (ἐνεπίγραφη στήλη τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.).

8. Ἱ. Δεκουλάκου, *ΑΕ* 2001, 129-158.

9. Taylor ὁ.π. (σημ. 5) 119 κέ.

10. Αὐτόθι 131 κέ.

11. Πρβ. καὶ αὐτόθι 78 σημ. 117. 263, ὅπου ἐκφράζονται κάποιες ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν πραγματικὴ προέλευση ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴ Σαλαμίνα.

Εἰκ. 1. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Πειραιᾶ ἀρ. εὐρ. 5914.

Ὁ τύπος τῆς ἀπλῆς ἐπιτύμβιας στήλης χωρὶς ἰδιαίτερη ἀρχιτεκτονικὴ πλαισίωση στὸν κορμό, ὁ ὁποῖος ἀπολήγει ἐπάνω σὲ ὀριζόντιο κανόνα καὶ κυμάτιο, ἀνάγεται στὸν ὕστερο 5ο αἰ. π.Χ., ὅπου ἀνήκει ἡ πλειονότητα τῶν παραδειγμάτων¹². Ὡς πρὸς τὴν καταγωγή του ὁ τύπος αὐτὸς ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὶς στήλες μὲ τοὺς καταλόγους τῶν πεσόντων ἐν πολέμῳ, οἱ ὁποῖες ἐστήνοντο στοὺς δημόσιους τάφους, καθὼς καὶ μὲ τὶς μικρὲς στήλες μὲ τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανεμφάνιση τῶν ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων στὶς ἀρχὲς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου¹³. Ἐνα πολὺ κοντινὸ παράλληλο ὡς πρὸς τὴ μορφή τῆς στήλης ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα – καὶ μάλιστα ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τοῦ κυματίου κάτω ἀπὸ τὸν ὀριζόντιο κανόνα – προσφέρει ἡ μικρὴ ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 2594, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., μὲ τὴν γραπτὴ ἀπεικόνιση στὸν κορμὸ τοῦ Τιβείου ἀπὸ τὴν Τίον, στὴν Παφλαγονία τοῦ Πόντου¹⁴. Ὁ ἀπλούστατος αὐτὸς τύπος ἐπίστεψης πού υἱοθετήθηκε γιὰ τὶς ἀττικὲς ἐπιτύμβιες στήλες τὸ

12. R. Stupperich, *Staatsbegräbnis und Privatgrabmal im klassischen Athen* (1977) 127.

13. Αὐτόθι 127. A. Scholl, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. Untersuchungen zu den klein-*

formatigen Grabreliefs im spätklassischen Athen (17. Beih. AM 1996) 201 κέ.

14. IG II² 10450 (τέλη 5ου αἰ. π.Χ.). S. Papaspyridi-Karusu, AM 71, 1956, 135 κέ. ἔγχρ. πίν. B. Chr. W.

τελευταίο τέταρτο του 5ου αἰ. π.Χ. είναι γνωστός από παλαιότερα αναθηματικά ανάγλυφα¹⁵.

Γραπτές δετές ταινίες¹⁶ ψηλά στον κορμό στηλών του υπό συζήτηση τύπου δεν είναι άγνωστες, όπως δείχνει η στήλη της Εὐκολίνης στο Μουσείο του Λούβρου ἀρ. εὐρ. Ma 4159, με την ομοίως γραπτή απεικόνιση χαμηλότερα σκηνῆς δεξιῶσεως ανάμεσα σε καθιστή και ὄρθια γυναίκα¹⁷. Ἔτσι, δεν αποκλείεται νὰ ὑπῆρχε γραπτή παράσταση και στο ἑλλείπον κάτω τμήμα του κορμού της στήλης ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα. Ἡ προχειρότητα στὴ χάραξη της ἐπιγραφῆς στὴν κομψή και καλοδοσλεμένη αὐτὴ στήλη πιθανῶς ὑποδεικνύει ὅτι τὸ μνημεῖο ἀγοράσθηκε ἔτοιμο και στὴ συνέχεια ἀνατέθηκε σὲ ἄπειρο και ἀδέξιο χαράκτη ἢ ἀναγραφή τῶν στοιχείων του νεκροῦ. Ἐνα ἄλλο παράδειγμα ἀμελῶς χαραγμένης ἐπιγραφῆς σὲ στήλη με γραπτὴ κόσμηση προσφέρει ἡ πολὺ ὑστερότερη στήλη του Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀρ. εὐρ. 2603¹⁸, πιθανῶς με γραπτὸ ἀέτωμα στὴν ἐπίστεψη και ἀπόδοση στον κορμό με ἐρυθρὸ χρῶμα ταινίας και λουτροφόρου-ὑδρίας.

Ἡ ἐπιγραφὴ στὴ στήλη ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα εἶναι χαραγμένη με γράμματα ὕψους 0.013-0.024 μ. (τὸ Ο του στ. 1 ἔχει ὕψος 0.014 μ. και τὸ Ο του στ. 2 0.013 μ. Τὰ Θ, Ε, Λ και τὸ Σ του στ. 2 ἔχουν ὕψος 0.018 μ., τὸ Κ και τὸ Σ του στ. 1 0.024 μ.). Ἐλάχιστα ὑπολείμματα ἐρυθροῦ χρώματος διατηροῦνται σὲ ὀρισμένα γράμματα (στὰ Κ, Ε και Α του στ. 1 και στὸ Σ του στ. 2).

Θοκλέ<δ>ας

Μηγαρ<ι>κός.

Ἡ μορφὴ τῶν γραμμάτων ὁδηγεῖ στὴ χρονολόγηση της ἐπιγραφῆς στὰ τέλη του 5ου αἰ. π.Χ., πράγμα πὺν ἔρχεται σὲ ἀπόλυτη συμφωνία και με τὴ χρονολόγηση της ἴδιας της στήλης.

Στον στ. 1 ὁ χαράκτης μετὰ τὸ Ε χάραξε Λ. Στὴν περίπτωση, κατὰ τὴν ὁποία ὁ χαράκτης ἀντελήφθη τὸ λάθος του, ἡ ἐπιθυμητὴ διόρθωση ἦταν εὐκόλο νὰ γίνεῖ κατὰ τὸν χρωματισμὸ τῶν γραμμάτων, δηλαδὴ με τὴν προσθήκη με χρῶμα της ὀριζόντιας κεραίας στο χαραγμένο Λ.

Στον στ. 2 ἀπὸ τὸ Α σώζονται ἡ πρώτη λοξὴ κεραία και τμήμα της ὀριζόντιας. Ἀπὸ τὸ Ρ λείπει ὁλόκληρο τὸ κάτω τμήμα της κάθετης κεραίας. Ὁ χαράκτης παρέλειψε ἀνάμεσα στὸ Ρ και στὸ Κ τὴν χάραξη του Ι¹⁹, γιὰ τὴν προσθήκη του ὁποίου με χρῶμα ὑπάρχει ἐπαρκὴς χῶρος.

Clairmont, *Classical Attic Tombstones* (1993) ἀρ. 1.262. Scholl ὁ.π. 205, 279 ἀρ. κατ. 212 πίν. 45,1. B. Bäbler, *Fleissige Thrakerinnen und wehrhafte Skythen. Nichtgriechen im klassischen Athen und ihre archäologische Hinterlassenschaft* (1998) 97 κέ.

15. Scholl ὁ.π. 205 με σημ. 1356.

16. Πὰ τις ταινίες στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα και τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν βλ. B. Vierneisel - Schlörb, *Klassische Grabdenkmäler und Votivreliefs, Glyptothek München. Katalog der Skulpturen* III (1988) 89.

17. Clairmont ὁ.π. ἀρ. 2.253. Scholl ὁ.π. 351 ἀρ. κατ. 481 πίν. 44,2 (τέλη του 5ου αἰ. π.Χ.). M. Hamiaux, *Musée du Louvre. Les sculptures grecques I. Des origines à la fin du IVe siècle avant J.-C.*² (1992) 195 ἀρ. κατ. 198 (ἀ τέταρτο του 4ου αἰ. π.Χ.), με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

18. IG II² 10914 (μετὰ τὰ μέσα του 4ου αἰ. π.Χ.). Conze ἀρ. 1364 πίν. 287. G. Kokula, *Marmorluthophoren* (10. Beih. AM 1984) 190 ἀρ. κατ. H 21.

19. Πὰ τὴν συγκοπὴ φωνήεντος βλ. L. Threatte,

Τὸ Η διακρίνεται εὐκρινέστατα καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ τὸ διορθώσουμε σὲ Ε. Σὲ ἀργυρὴ μεσόμφαλη φιάλῃ μὲ μεγαρικὴ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ στὴν Ἀθηνᾶ, τοῦ τέλους τοῦ βου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἀναγράφεται μὲ ἀρχαϊκοὺς τύπους γραμμάτων τὸ τοπικὸ ἐπίρρημα Μηγαροῖ, ὅπου τὸ η ἀποτελεῖ τὴν δάσυνση τοῦ Μ, σύμφωνα μὲ ἀρχαιοτέρα ὀρθογραφία²⁰. Μὲ ἐξαιρέση τὰ ἐπίσημα κρατικὰ ἔγγραφα ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἄλλες περιπτώσεις ἀπὸ τὸν ὕστερο 6ο καὶ τὸν πρῶμο 5ο αἰ. π.Χ., κατὰ τίς ὁποῖες ἀπαντᾶται σὲ ὀνόματα καὶ ἄλλες λέξεις (ὅπως Μηγακλῆς, μῆτριον κ.ἄ.) ἢ γραφὴ μῆ, θεωρούμενη ὅτι ἀποδίδει τὴν πραγματικὴ προφορὰ²¹. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, κατὰ τὸν ὕστερο 5ο καὶ τὸν πρῶμο 4ο αἰ. π.Χ., ὅταν εἰσάγεται στὴν Ἀττικὴ ἢ ἰωνικὴ γραφὴ, παρατηρεῖται μίᾱ σύγχυσις ἀνάμεσα στὸ Η καὶ τὸ Ε, ἰδιαίτερα στὰ ἰδιωτικὰ κείμενα²². Συνεπῶς, τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι στὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα ὁ χαράκτης ἔκανε σύγχυσις ἀνάμεσα στὸ Η καὶ τὸ Ε, ἴσως ἐπηρεασμένος καὶ ἀπὸ τὴν παλαιότερη ὀρθογραφία μὲ τὴ γραφὴ μῆ.

Στὶς δύο μόνον λέξεις τῆς ἐπιγραφῆς στὴ στήλῃ ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα τὰ λάθη καὶ οἱ παραλείψεις τοῦ χαράκτη εἶναι πολλὰ. Τοῦτο μᾶλλον ὀφείλεται στὴν ἀπειρία καὶ ἀδεξιότητά του σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴν πιθανὴ στρεβλὴ ἄρθρωση ἢ τὴν προφορὰ τοῦ ἐντολοδότου, μὲ τὴν ὁποία δὲν ἦταν ἐξοικειωμένος ὁ χαράκτης.

Τὸ κύριο ὄνομα τῆς ἐπιγραφῆς, ὁ ἀττικὸς τύπος τοῦ ὁποίου εἶναι Θεοκλείδης καὶ Θουκλείδης, ἔχει γραφεῖ στὴ μεγαρικὴ διάλεκτο. Εἶναι διαπιστωμένο ὅτι στὶς μεγαρικὲς ἐπιγραφὰς ὡς πρὸς τὰ ὀνόματα, τὸ πρῶτο συνθετικὸ τῶν ὁποίων προέρχεται ἀπὸ τὸ θεός, κατὰ τὴν ὑφαίρεση φωνήεντος χρησιμοποιεῖται τὸ Θε- πρὶν ἀπὸ ἓνα σύμφωνο καὶ τὸ Θο- πρὶν ἀπὸ δύο σύμφωνα²³. Ἡ χρῆσις τοῦ ε ἀντὶ τῆς διφθόγγου εἰ ἀπαντᾶται ὁμοίως στὴ μεγαρικὴ διάλεκτο²⁴. Τὸ ἴδιο φαινόμενο διαπιστώνεται καὶ στὴν περὶ τὸ 400 π.Χ. ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ IG I² 1069 = I³ 1354 (Ἀπολλόδορος Διοκλῆδα | Μεγαρεύς)²⁵, καθὼς καὶ στὴν ἐπιγραφὴ IG II² 8440 (Ἐρήνη Βυζαντία) στὴν ὁμοίως ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ ἐπιτύμβια στήλῃ²⁶. Τὸ Βυζάντιον, ὡς γνωστόν, ἦταν ἀποικία τῶν Μεγαρέων²⁷.

Ἡ ἀναγραφὴ τοῦ κύριου ὀνόματος στὴ στήλῃ ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα σὲ μεγαρικὴ διάλεκτο καταδεικνύει καὶ χωρὶς τὸ προσδιοριστικὸ πὺ ἀκολουθεῖ ὅτι ὁ Θεοκλῆδας συνδεόταν μὲ

The Grammar of Attic Inscriptions, I. Phonology (1980) 395 καὶ ἰδιαίτερα 397 μὲ παραδείγματα (πρβ. τὴν συγκοπὴ τοῦ Ι ἀνάμεσα στὸ Ρ καὶ στὸ Κ στὸ ὄνομα Χαρκλῆς).

20. Β. Γ. Καλλιπολίτης - D. Feytmans, *AE* 1948-1949, 92 κέ., ἰδιαίτ. 95, εἰκ. 9. L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* (revised edition, 1990) 135, 137 ἀρ. 2 πίν. 22,2.

21. Threatte ὅ.π. 25 κέ.

22. Αὐτόθι 159 καὶ 162 μὲ παραδείγματα χρήσης τοῦ Η ἀντὶ τοῦ Ε.

23. Βλ. τὰ σχόλια γιὰ τὸν Θεοκλῆδα στὴν IG VII 39, τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Βλ. καὶ Α. G. Kalogeropoulou, *AAA* VII, 1974, 142 (Θοκλῆς Θεδώρου). Χ. Β. Κριτζᾶς, Κατάλογος πεσόντων ἀπὸ τὰ Μέγαρα, *Φίλια ἔπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν* Γ (1989) 178 μὲ σημ. 56.

24. Jeffery ὅ.π. 133.

25. Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 10226. Jeffery ὅ.π. 137, 138 ἀρ. 15. Salta ὅ.π. (σημ. 6) 188 μὲ σημ. 1918.

26. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πειραιᾶ ἀρ. εὐρ. 3582. Salta ὅ.π. (σημ. 6) 190 μὲ σημ. 1943.

27. Πρβ. *Scholia in Dionysii Byzantii per Bosporum*

τὸ μεγαρικὸν ἔθνος. Ἀσφαλῶς ὅμως δὲν ἦταν πολίτης τῶν Μεγάρων, διότι στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ὡς ἔθνικὸν στὸν στ. 2 τῆς ἐπιγραφῆς θὰ ἀναγραφόταν Μεγαρεὺς. Ὁ Στέφανος Βυζάντιος ἀναφερόμενος στὰ Μέγαρα σημειώνει μὲ σαφήνεια: ὁ πολίτης Μεγαρεὺς. (...) καὶ κτητικὸν Μεγαρικὸς²⁸. Στὶς ἀττικὲς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὰς ποὺ ἀναφέρονται σὲ Μεγαρεῖς τὸ ἔθνικὸν γιὰ τοὺς ἄνδρες εἶναι πάντα Μεγαρεὺς²⁹ καὶ γιὰ τὶς γυναῖκες Μεγαρικὴ³⁰. Εὐλόγητα χρησιμοποιεῖται ὁ τύπος τοῦ κτητικοῦ γιὰ τὶς γυναῖκες, καθὼς οἱ τελευταῖες δὲν εἶχαν πολιτικὰ δικαιώματα. Μόνο σὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα μὲ τὴ λογοδοσίαν ἐπιστατῶν, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀπαντᾶται δύο φορὲς τὸ κτητικὸ Μεγαρικὸς³¹, τὸ ὁποῖο κατὰ τὸν σχολιασμὸ τοῦ W. Dittenberger δὲν ἀναφέρεται σὲ Μεγαρέα πολίτη, ἀλλὰ σὲ ἄνδρα ποὺ κατεῖχε κατοικίαν στὰ Μέγαρα, στερούμενος πολιτείας³².

Τὸ Μεγαρικὸς ὡς ἔθνικὸν σχετίζεται μὲ ἓνα πόλισμα στὴ Βιθυνία, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Ἀρριανὸς (Ἀστακὸς τε καὶ Ἡραία καὶ τὸ Μεγαρικόν)³³. Ὁ Ἀστακὸς ἦταν ἀποικία τῶν Μεγαρέων καὶ τὸ Μεγαρικὸν βρισκόταν κοντὰ σὲ ἓνα ἀκρωτήριο στὸν Ἀστακηνὸν κόλπον³⁴. Σὲ ἄλλῃ ἀττικῇ ἐπιτύμβια ἐπιγραφῇ τὸ Μεγαρικὸς δὲν ἀπαντᾶται καὶ δύσκολα θὰ γινόταν ἀποδεκτὸ ὅτι στὴ στήλῃ ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα χρησιμοποιεῖται ὡς ἔθνικόν, καθὼς τὸ Μεγαρικὸν τῆς Βιθυνίας ἦταν μία μικρὴ πολίχνη ποὺ ἀναφέρεται μόνο σὲ πολὺ ὕστερη πηγὴ. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Θεοκλῆδας ἦταν ξένος (ἔποικος, μέτοικος ἢ ἀπελεύθερος), ὁ ὁποῖος εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὰ Μέγαρα, τὴν πόλιν ποὺ πολὺ εὐκόλα δεχόταν ὅποιον κατέφευγε σὲ αὐτήν, ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ δύσκολα παρεῖχε σὲ ξένους τὰ δικαιώματα τοῦ πολίτη³⁵. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ὁ Θεοκλῆδας κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς καὶ τῶν περιπλανήσεών του θὰ ἔζησε στὴ Σαλαμίνα, τὸ νησί ποὺ πρὶν ἀπὸ σχεδὸν δύο αἰῶνες οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν μὲ ἐπιτυχίαν διεκδικήσει ἀπὸ τοὺς Μεγαρεῖς. Ἐὰν ὁ Θεοκλῆδας εἶχε πεθάνει στὴ Σαλαμίνα στὴ διάρκειαν μιᾶς σύντομης παραμονῆς του στὸ νησί, τότε θὰ ἦταν ἀναμενόμενο ὅτι οἱ συγγενεῖς του θὰ εἶχαν φροντίσει γιὰ τὴ μεταφορὰ τῆς σοροῦ ἢ

navigationem: ὅτι ἐκ Μεγαρικοῦ ἔθνους Πολυεῖδω μάντει καὶ τοῖς ἐκείνου παισὶν ἐνήγιζον κατ' ἔτος Βυζάντιοι.

28. Στεφάνου Βυζαντίου, *Ἐθνικά*, λ. *Μέγαρα*. Στους ἀρχαίους συγγραφεῖς ὁ τύπος Μεγαρίς γιὰ τὴ δήλωσιν τῆς χώρας ποὺ ἀνήκε στους Μεγαρεῖς εἶναι ὁ ἐπικρατέστερος, ὡστόσο ὁ Ξεν. *Ἐλ.* V 4, 18. VI 4, 26, χρησιμοποιεῖ τὸν τύπο ἢ Μεγαρική. Βλ. *RE* 15,1 (1931) λ. *Μέγαρα*, 154 καὶ 155 (Ruge). Ἄλλες πόλεις μὲ τὸ ὄνομα Μέγαρα ὑπῆρχαν στὴ Θεσσαλία, στὸν Πόντο, στὴν Ἰλλυρίδα, στὴ Μολοσσίδα καὶ στὴ Σικελία.

29. *IG* I³ 1354. *IG* II² 9301, 9302, 9303, 9304, 9305, 9306, 9307, 9308, 9309, 9310, 9312, 9314, 9317, 9318, 9321, 9322, 9323, 9324, 9325, 9326, 9327+*SEG* 25, 279. 9348+*SEG* 13, 152. *SEG* 21, 967. D. W. Bradeen, *The Athenian Agora*, XVII. *Inscriptions. The Funerary Monu-*

ments (1984) ἀρ. 542 καὶ 544. *AD* 43, 1988, B, 78. Clairmont ὁ.π. (σημ. 14) ἀρ. 1.272. Βλ. καὶ M. J. Osborne - S. G. Byrne, *The Foreign Residents of Athens. An Annex to the Lexicon of Greek Personal Names: Attica*, *Studia Hellenistica* 33 (1996) 155-158.

30. *IG* II² 9302, 9304, 9307, 9308, 9309, 9311, 9312, 9313, 9315, 9316, 9317, 9318, 9319, 9320, 9322, 9324, 9325, 9327+*SEG* 25, 279. *SEG* 21, 967. Bradeen ὁ.π. ἀρ. 542. Osborne - Byrne ὁ.π. 155-158.

31. *IG* II² 1672, 95 (Διοκλείδα Μεγαρικῶ)· 103 (Ἀντιγένους Μεγαρικοῦ).

32. *Syll.*² 587, στ. 95 καὶ 106. *IG* II² 1672 σελ. 312. Πρβ. καὶ P. Charneux, *BCH* 109, 1985, 381 κέ. Κριτζᾶς ὁ.π. (σημ. 23) 179.

33. Στεφ. Βυζ. *Ἐθνικά*, λ. *Μεγαρικόν*.

34. *RE* 15,1 (1931) λ. *Megarike* (Ruge).

35. Κριτζᾶς ὁ.π. (σημ. 23) 178, 179.

τῆς κάλπης μὲ τὴν τέφρα του καὶ τὴν ταφή του στὸν τόπο τῆς μόνιμης ἐγκατάστασής του στὴ Μεγαρίδα³⁶. Συγχρόνως, δὲν ἀποκλείεται ὁ Θεοκλέδης νὰ ἦταν δοῦλος, ὁ κύριος τοῦ ὁποίου στὴ Σαλαμίνα μερίμνησε γιὰ τὴν ταφή του καὶ τὸ στήσιμο τῆς στήλης³⁷.

Ἡ ἐπισκόπηση διαφόρων περιπτώσεων στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλολογία κατ' ἀρχὴν ἐπιβεβαιώνει τὴ χρησιμοποίησιν τοῦ Μεγαρικὸς ὡς κτητικοῦ. Συχνὰ ἀναφέρονται οἱ Μεγαρικοὶ φιλόσοφοι³⁸, ὅπως π.χ. εἰσὶ δέ τινες οἱ φασιν, οἷον οἱ Μεγαρικοί³⁹. Ἰχθύας ὁ Μεγαρικὸς φιλόσοφος⁴⁰. τῶν δὲ φιλοσόφων οἱ μὲν ἀπὸ πόλεων προσηγορεύθησαν, ὡς οἱ Ἡλιακοὶ καὶ Μεγαρικοί⁴¹. φιλοσόφων διατριβὰς τῶν προσαγορευθέντων Μεγαρικῶν, Εὐκλείδην διαδεξαμένων ἄνδρα Σωκρατικόν, Μεγαρέα τὸ γένος⁴² κ.ἄ. Τὸ Μεγαρικὸς ὡς κτητικὸν συνοδεύει πολλὰς φορὰς ὀνομαστὰ προϊόντα τῶν Μεγάρων, ὅπως π.χ. χόνδρος ἀγαθὸς μεγαρικὸς⁴³. θύννοι μεγαρικοί⁴⁴. γλαῦκοι μεγαρικοί⁴⁵. κέραμοι μεγαρικοί⁴⁶. ἀμφορῆς δὲ οἱ μεγαρικοὶ λάγυνοι⁴⁷ κ.ἄ. Ὡς γέλως μεγαρικὸς χαρακτηρίζεται ἡ μεγαρικὴ κωμωδία⁴⁸.

Στὶς λίγες περιπτώσεις, κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ Μεγαρικὸς στὴν ἐλληνικὴ φιλολογία ἀναφέρεται σὲ ἄνδρες (ὄχι φιλόσοφους), τὰ πράγματα φαίνονται πιὸ περιπεπλεγμένα. Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, ἄλλοτε μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πιθανότητα νὰ πρόκειται γιὰ πολῖτες τῶν Μεγάρων μὲ βάση τὴν ἀναφερόμενη ἐπαγγελματικὴ ιδιότητα τῶν ἀνδρῶν αὐτῶν καὶ ἄλλοτε, ὅπως εὐστοχα ἔχει ἐπισημανθεῖ⁴⁹, εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ ποιητὲς καὶ οἱ πεζογράφοι ἐλάχιστα ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ λεπτὴ ἐννοιολογικὴ διάκριση μεταξὺ ἐθνικοῦ καὶ κτητικοῦ. Ἔτσι, ὁ ἀνὴρ Μεγαρικὸς, μὲ τὸν ὁποῖο συναλλάσσεται ὁ Δικαιοπόλις στοὺς Ἀχαρνεῖς τοῦ Ἀριστοφάνη εἶναι ἓνας χοιροπώλης⁵⁰. Σὲ ἄλλῃ πηγῇ τὸ Μεγαρικὸς προσάπτεται σὲ ἓναν φαρμακοπώλην⁵¹. Ὁ Σιμύλος ὁ ναύκληρος ὁ Μεγαρικὸς⁵² ἦταν ἔμπορος καὶ ὁ Χαρμόλεως ὁ Μεγαρικὸς⁵³ ἓνας κίναϊδος. Ὁ αὐλητὴς Τηλεφάνης ἀναφέρεται σὲ ὕστερη φιλολογικὴ πηγῇ ὡς ὁ Μεγαρικὸς⁵⁴, ἀλλὰ σὲ χορηγικὴ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τῆ Σαλαμίνα τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀναγράφεται μὲ τὸ ἐθνικὸ Μεγαρεὺς⁵⁵.

ΜΕΛΠΩ Ι. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

36. Πρβ. γιὰ τοὺς ξένους στὴν Ἀθήνα Scholl ὁ.π. (σημ. 13) 175.

37. Πὰ τὴ σύγχρονη γραπτὴ στήλη στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 2594 γιὰ τὸν Τίβειον Τιανὸν ἡ S. Papaspyridi-Karusu, *AM* 71, 1956, 135 σημ. 39 δέχεται, ὁμοίως, ὅτι εἶχε στηθεῖ στὸν τάφο ἑνὸς δούλου ἢ ἀπελεύθερου.

38. Στεφ. Βυζ. *Ἐθνικά*, λ. *Μέγαρα*: ἦν δὲ σχολὴ φιλοσόφων Μεγαρικῶν λεγομένη, διαδεξαμένων Εὐκλείδην Μεγαρέα Σωκρατικόν.

39. Ἀριστοτ. *Μεταφ.* 1046b.

40. Ἀθην. *Δειπν.* 8, 12, 4.

41. Διογ. Λαερτ. *Βίοι φιλοσ.* 1, 57, 9.

42. Στράβ. 9, 1, 8.

43. Ἀντιφ. ἀπ. 34,2. Ἀθην. *Δειπν.* 4, 101, 17.

44. Ἀντιφ. ἀπ. 193,2. Ἀθην. *Δειπν.* 6, 82, 2.

45. Ἀντιφ. ἀπ. 1,2.

46. Ψευδο-Ἡρωδιανού, *Περὶ ὀρθογραφίας* 3, 2, 549.

47. Σχολ. Ἀριστοφ. *Πλ.* 805.

48. *Σούδα* λ. *Γέλως*. Πρβ. καὶ Ἡσυχ. λ. *γέλως* μεγαρικὸς· ὁ σκωπτικὸς.

49. Charneux ὁ.π. (σημ. 32) 381.

50. Ἀριστοφ. *Ἀχαρν.* 750, 818.

51. Θεοπ. ἀπ. 2, 2.

52. Λουκ. *Τόξαρις ἢ Φιλία* 19, 3.

53. Λουκ. *Νεκρ.* διάλ. 20, 3, 2.

54. Ψευδο-Πλουτ., *Περὶ μουσικῆς* 1138.

55. *IG* II² 3093. Taylor ὁ.π. (σημ. 5) 308 ἀρ. 322.

Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ «ΠΕΡΙΒΟΛΙΩΝ» ΦΙΓΑΛΕΙΑΣ

Τὸ 1977 ὁ γνωστός Ἀμερικανὸς ἀρχιτέκτων F. Cooper, μετὰ ἀπὸ σχετική ἄδεια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας¹, προέβη στὸν καθαρισμὸ τῶν ὁρατῶν ἀρχαίων ἐρειπίων ποὺ βρίσκονταν στὴ θέση «Περιβόλια»², ἐπὶ τῆς ἀριστερῆς (βόρειας) πλευρᾶς τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ, ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαία Φιγάλεια πρὸς τὸν ναὸ τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνα (εἰκ. 1). Ἡ σύγχρονη ὁδός, ποὺ πιθανότατα συμπίπτει μὲ τὴν ἀρχαία, ἴσως νὰ ἔχει καταστρέψει κατὰ τὴ διάνοιξη καὶ ἀσφαλτόστρωσή της τμῆμα τῆς μιᾶς πλευρᾶς (νότια μακρὰ πλευρὰ) τοῦ ἀρχαίου μνημείου, τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρξε ἓνα παρόδιο ἱερό.

Ὁ χώρος ἦταν καλυμμένος ἀπὸ σωροὺς χαλικίων, ἀργῶν λίθων³ καὶ ὀργιώδη βλάστηση, κυρίως ἀπὸ ἀγριαπιδιές, ὅπως περιγράφει ὁ ἴδιος ὁ F. Cooper σὲ γραπτὴ ἀναφορὰ του. Ἐπίσης πλῆθος μεγάλων ὀρθογώνιων ἀσβεστολιθικῶν λιθόπλινθων, προερχόμενων ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ μνημείου ἦταν διάσπαρτο σὲ ὅλη τὴν ἔκταση καὶ συσσωρευμένο πάνω ἀπὸ τὸ μνημεῖο. Ἀνάμεσα στὰ ἐρεῖπια ξεχώριζε ἓνα τμῆμα δωρικοῦ ἐπιστυλίου καὶ μία σειρὰ μεγάλων ὀρθίων ὀρθοστατῶν *in situ*, ποὺ ἀποτελοῦσαν μάρτυρες τῆς ὑπαρξῆς ἐνὸς μνημειώδους κτίσματος στὴ θέση αὐτή, τὸ ὁποῖο καταλάμβανε μὲ μία πρώτη ἐκτίμηση, ἔκταση 7×10 μ. ἀπὸ Ἀ.-Δ. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ ὅτι πολλὰ μέρη τοῦ κτιρίου βρίσκονταν ἀκόμη στὴ θέση τους ἢ ἦταν ἀπλῶς πεσμένα στὸ ἴδιο σημεῖο (εἰκ. 2).

Μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκε, σύμφωνα μὲ τὴν ἀναφορὰ τοῦ F. Cooper, σὲ κάποια σημεῖα ποὺ δὲν καλύπτονταν ἀπὸ τὴν πεσμένη ἀνωδομή, τμῆμα τοῦ διαπέδου, κατασκευασμένου ἀπὸ μεγάλες ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες. Δύο μεγάλα

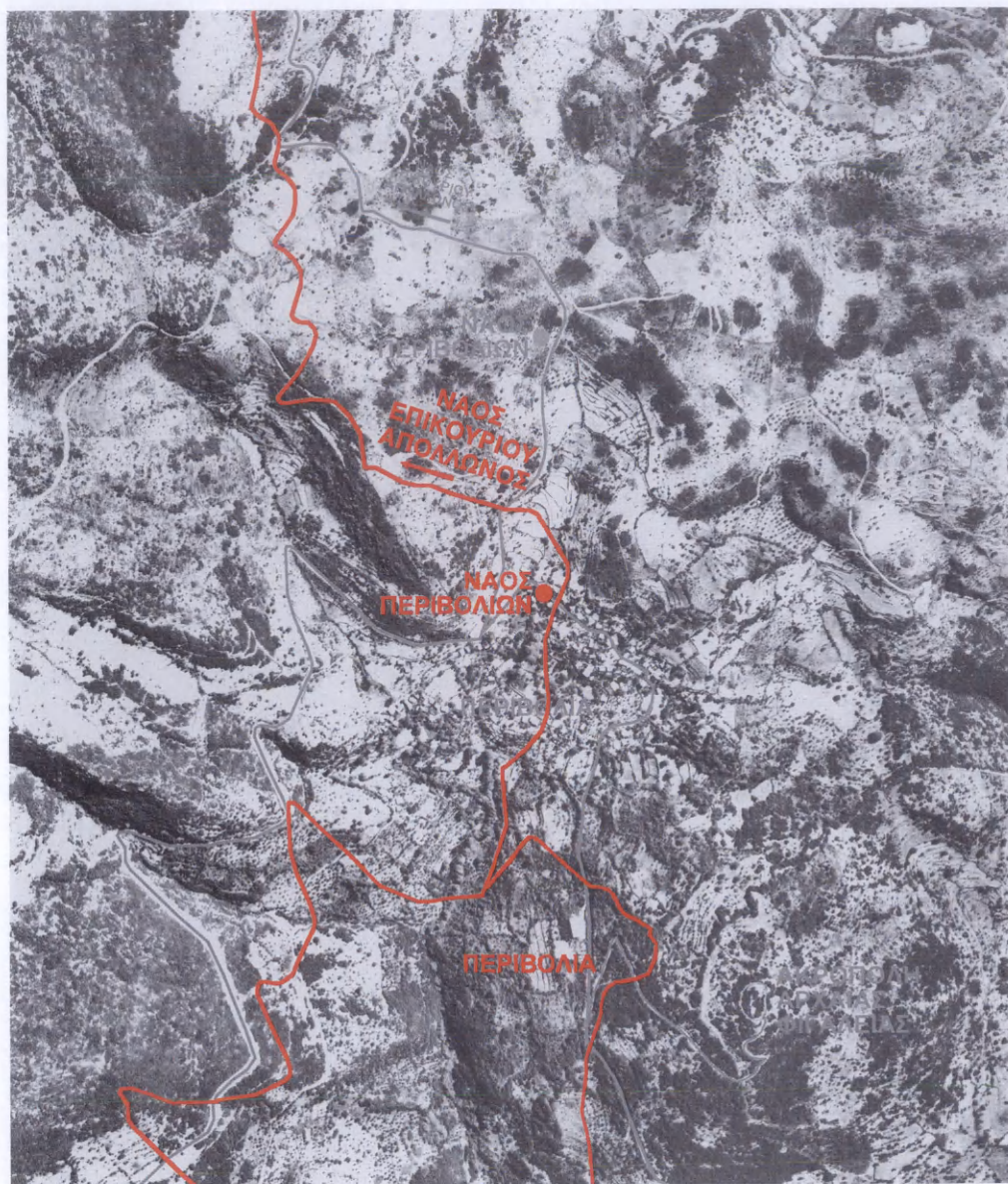
1. Τὸ 1972 ὁ F. Cooper, στὸ πλαίσιο τῆς χορηγηθείσης ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἄδειας γιὰ τὴ μελέτη ἐνὸς ἄγνωστου δωρικοῦ ναοῦ στὰ «Περιβόλια», τὸν ὁποῖο εἶχε ἐντοπίσει ὁ ἴδιος, περιορίστηκε στὴν προετοιμασία ἐνὸς τοπογραφικοῦ διαγράμματος τῆς περιοχῆς καὶ τῶν κατακείμενων ἐρειπίων, ποὺ ἦταν ἤδη ὁρατὰ κάτω ἀπὸ τὴν πυκνὴ ἀγρία βλάστηση, ποὺ κάλυπτε τὸν χώρο. Μία πρώτη παρουσίαση τῶν παρατηρήσεών του στὴν παραπάνω θέση ἔγινε στὰ AAA 1972, 359-367 (Topographical notes from Southwest Arkadia). Ἀκολούθως τὸ 1977 ὁ ἴδιος, μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου προέβη στὴ σχεδια-

στικὴ ἀποτύπωση τῶν ὁρατῶν ἐρειπίων καὶ στὸ τέλος τῶν ἐργασιῶν του κατέθεσε ἀναλυτικὴ ἔκθεση (27 Αὐγούστου 1978) στὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων τῆς Ὀλυμπίας, ὅπου ἀναφέρονται σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν του.

2. Τὰ «Περιβόλια» εἶναι σήμερα ἓνας μικρὸς οἰκισμός, τὸν ὁποῖο διασχίζει κανεὶς πρὶν νὰ φθάσει στὴν ἀρχαία Φιγάλεια, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπέχει περίπου 3 χλμ. βορειοδυτικὰ της.

3. Ὁ F. Cooper, ἀναφέρει ὅτι χρειάστηκε νὰ ἀπομακρυνθοῦν 120 τόνοι ἐπίχωσης ἀποτελούμενοι ἀπὸ χαλίκια καὶ πέτρες, ποὺ κάλυπταν τὸ μνημεῖο.

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία της περιοχής Περιβολίων και της αρχαίας Φιγάλειας.

τμήματα τριγλύφων με συμφυή μετόπη, εκ των οποίων ένα γωνιακό, ύψους 0.69 μ., έδωσαν τη δυνατότητα στον έρευνητή αρχιτέκτονα να προβεί σε έναν πρώτο ύπολογισμό του πλάτους της πρόσοψης του ναού, στα 6.70 μ.

Ένα τμήμα δωρικού ήμικίονα πού, κατά τις πληροφορίες του, βρέθηκε στον λοφίσκο σε μικρή απόσταση ανατολικά του ναού, ίσως να ανήκε στο μνημείο και να ήταν προσαρτημένο στον ανατολικό όρθοστάτη, όπου ο ίδιος διέκρινε μία κάθετη έγκοπή. Ο F. Cooper, από την πρώτη μελέτη των αρχιτεκτονικών στοιχείων του ναού, θεώρησε ότι ως προς το μέγεθος και τις διαστάσεις υπήρχαν πολλές στυλιστικές συγγένειες με τόν

Εἰκ. 2. Ἀποτύπωση ὑπάρχουσας κατάστασης τοῦ μνημείου ἀπὸ τὸν F. Cooper (1977).

θησαυρὸ τῆς Κυρήνης στοὺς Δελφούς, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., στὸν ὁποῖο ὑπάρχει μία περιέργη ἀνάμειξη δωρικῶν καὶ ἰωνικῶν στοιχείων⁴.

Συνεπῶς ὁ ναὸς τῶν Περιβολίων θὰ πρέπει νὰ ἦταν δίστυλος ἐν παραστάσι, μὲ δωρικὴ ζωφόρο ἀποτελούμενη ἀπὸ τρίγλυφα καὶ μετόπες. Ἦταν κτισμένος ἀπὸ ντόπιο ἄσβε-

4. J. Bousquet, *Le trésor de Cyrène*, *FD II* (1952), D. Laroche, *L'emplacement du trésor de Cyrène*, *BCH*

1988, 291-305. E. Partida, *The Treasuries at Delphi – An Architectural Study (SIMA 160, Jonsered 2000)* 9.

Είκ. 3. Γενική άποψη του ναού από ΝΑ.

στόλιθο και ή όροφή, σύμφωνα με τόν F. Cooper, πιθανόν νά ήταν μαρμαρίνη κατά τó πρότυπο του ναού του Έπικουρίου Απόλλωνος.

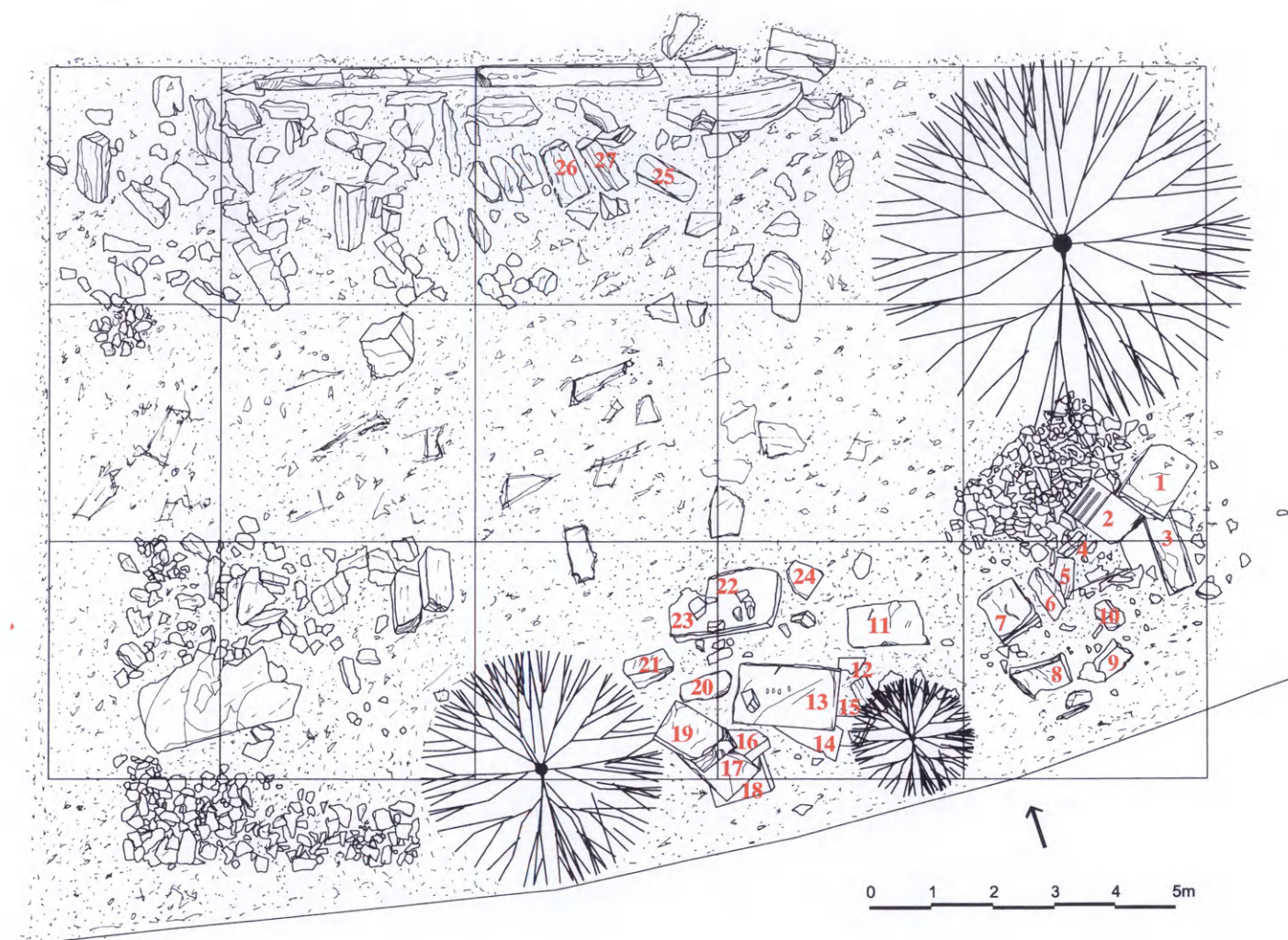
Ό βωμός, πάντα κατά τόν F. Cooper, τοποθετείται σέ απόσταση περίπου 3.5 μ. ΝΑ. του ναού, όπου διακρίνονται τά θεμέλιά του, ενώ μεγάλο μέρος του φαίνεται ότι έχει καταστραφεί κατά τίς εργασίες διάνοιξης του δρόμου.

Τό μνημείο, σύμφωνα με τά αρχιτεκτονικά στοιχεία του, χρονολογείται από τόν ίδιο μελετητή στο τέλος του 4ου με αρχές του 3ου αι. π.Χ., και φαίνεται ότι κατά τή διέλευση του Πausanία από εκεί στον 2ο αι. μ.Χ., θά είχε ήδη καταρρεύσει, αφού δέν γίνεται καμία μνεία του από τόν περιηγητή. Πολύ αργότερα, μεγάλο μέρος του δομικού υλικού του μνημείου χρησιμοποιήθηκε για τήν κατασκευή μιās κρήνης σέ απόσταση 1.5 χλμ. νοτιοδυτικά, αλλά και για τήν οικόδόμηση των οικιών του χωριού.

Τά ερείπια του ναού παρέμεναν όρατά ως τίς μέρες μας, καλυμμένα από πυκνότατη βλάστηση, ενώ από τό 1990, ή Ζ' ΕΠΚΑ προέβαινε στον τακτικό καθαρισμό του, στο πλαίσιο των εργασιών προστασίας των μνημείων αρμοδιότητάς της (είκ. 3). Τόν Όκτώβριο του 2005 ή ύπογράφουσα, ως προϊσταμένη τής Ζ' ΕΠΚΑ, ξεκίνησε τή διενέργεια σωστικής άνασκαφής στο μνημείο λόγω των αναμοχλεύσεων τής επίχωσής του από άγνώστους λαθρανασκαφείς, που γίνονταν συχνά άντιληπτές⁵.

5. Η άνασκαφή διενεργήθηκε κατά τό χρονικό διάστημα από 17 Όκτωβρίου έως 11 Νοεμβρίου

2005, υπό τήν επίβλεψη τής αρχαιολόγου κ. Ζ. Λεβεντούρη, και με τήν συνεχή έποπτεία και καθοδήγηση

Εἰκ. 4. Ἀποτύπωση ὑπάρχουσας κατάστασης τοῦ ναοῦ μετὰ τὸν καθαρισμὸ του (Σ. Ἀλευροῖδης 2005).

Οἱ ἐργασίες ξεκίνησαν μὲ τὸν λεπτομερέστατο καθαρισμὸ τῶν ἐρειπίων ἀπὸ τὴ βλάστηση καὶ μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ χώματος (humus), ὥστε ἀποκαλύφθηκε πλήρως ἡ ὑπάρχουσα κατάσταση τοῦ μνημείου (εἰκ. 4).

Στὴ συνέχεια τὰ ἀρχιτεκτονικά μέλη ποὺ βρίσκονταν πάνω στὸν ναὸ καὶ σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση γύρω ἀπ' αὐτόν (εἰκ. 5 καὶ 6) ἀριθμήθηκαν καὶ ἀποτυπώθηκαν στὴ θέση τους, ἐνῶ δημιουργήθηκε καρτέλα καταγραφῆς ἐκάστου μέλους καὶ ἡλεκτρονικὴ καταχώρησή του⁶.

τῆς ὑπογράφουσας. Τὴ φύλαξη τοῦ χώρου εἶχε ὁ ἀρχαιοφύλακας Δ. Πανταζής, ποὺ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ὑπηρετήσε πιστὰ σ' αὐτὸν τὸν δυσπρόσιτο τόπο.

6. Τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τοῦ ναοῦ, καθὼς καὶ ὅλες τὶς ἐργασίες τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τεκμηρίωσης τοῦ μνημείου, ἀνέλαβε ὁ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν

Εἰκ. 5. Κάτοψη τοῦ ναοῦ μετὰ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ (Ὀκτ. 2005).

Εἰκ. 6. Κάτοψη τῶν διάσπαρτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν μετὰ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ (Ὀκτ. 2005).

Μετὰ τὴν τεκμηρίωσή τους τὰ μέλη μετακινήθηκαν ἀπὸ τὴ θέση ὅπου βρίσκονταν πεσμένα καὶ τοποθετήθηκαν μὲ τὴ σειρὰ στὸ πλάτωμα ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ

συνεργάτης τῆς Ἐφορείας, ἀρχιτέκτων κ. Σοφ. Ἀλευρίδης, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀρχιτέκτονος κ. Ε. Μάμαλη.

Εἰκ. 7. Γωνιαῖο δωρικό τρίγλυφο μετ συμφνὴ μετόπη (εἰκ. 4, ἀρ. 2).

Εἰκ. 8. Ἀγελαῖο δωρικό τρίγλυφο μετ δύο συμφνεῖς μετόπες (εἰκ. 4, ἀρ. 7).

ναοῦ, τὸ ὁποῖο διαμορφώθηκε κατάλληλα. Σὲ χῶρο ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΑ. γωνία τοῦ ναοῦ τοποθετήθηκαν οἱ ἀδιάγνωστοι καὶ ἀποσπασματικά σωζόμενοι γωνιόλιθοι ποὺ ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό του.

Συνολικὰ μετακινήθηκαν εἴκοσι ἑπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ περισσότερα καλὰ ἐπεξεργασμένα, μετ λείες ἐπιφάνειες. Σὲ πολλὰ παρατηρήθηκαν ἴχνη μοχλοβοθρίων στὶς ὑπτίες ἐπιφάνειες τῶν λίθων, καθὼς καὶ λαξεύματα ἀναθύρωσης.

Ἰδιαίτερος χαρακτηριστικὰ ὑπῆρξαν τὰ ἑξῆς ἀρχιτεκτονικὰ μέλη:

α) Γωνιαῖο δωρικό τρίγλυφο μετ συμφνὴ μετόπη (εἰκ. 4, ἀρ. 2, εἰκ. 7). Σωζ. διαστ.: μῆκ. 1.08, ὕψ. 0.69 μ., πᾶχ. 0.40 μ.

β) Γωνιαῖο δωρικό τρίγλυφο μετ συμφνὴ μετόπη, θραυσμένο σὲ δύο τμήματα (εἰκ. 4, ἀρ. 7). Σωζ. διαστ.: μῆκ. 0.70, ὕψ. 0.69, πᾶχ. 0.40 μ.

γ) Ἀγελαῖο δωρικό τρίγλυφο μετ δύο συμφνεῖς μετόπες (εἰκ. 4, ἀρ. 11, εἰκ. 8). Σωζ. διαστ.: μῆκ. 1.30, ὕψ. 0.70, πᾶχ. 0.36 μ. περίπου.

Ὅπως παρατηροῦμε στὰ ἀνωτέρω μέλη, οἱ μετόπες εἶναι ἐπίπεδες χωρὶς ταινία, ἐνῶ τὸ ἐλάχιστο βάθος τους ἀπὸ τὴ γλυφὴ τοῦ τριγλύφου δὲν ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ἐνθεσης κάποιας ἀνάγλυφης διακοσμητικῆς πλάκας στὴν ἐπιφάνειά τους.

δ) Ὁρθογώνιος ἀσβεστολιθικός λιθόπλινθος, στὴν ὑπτία ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου διακρίνονται τέσσερα μοχλοβόθρια. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ λίθου παραμένει ἀκατέργαστη (εἰκ. 4, ἀρ. 13). Διαστ. μῆκ.: 1.60, ὕψ. 1.10 μ. Πιθανὸν νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ βάση τοῦ μνημείου, μετ τὴν ἀκατέργαστη ἐπιφάνεια νὰ ἐδράζεται στὸ ἔδαφος.

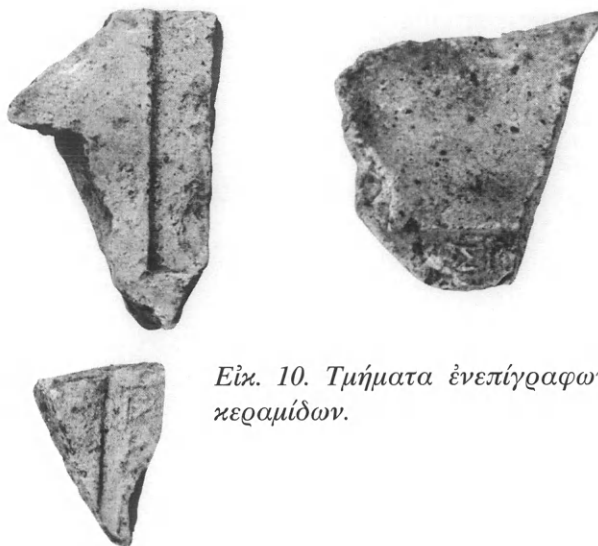
ε) Γωνιαῖο ἰωνικό ἐπιστύλιο ἢ ἰωνικό ἐπὶκρᾶνο παραστάδας μετ τριπλὴ ταινία στὴ μία ὄψη (εἰκ. 4, ἀρ. 19, εἰκ. 9). Εἶναι θραυσμένο, σωζ. διαστ.: μῆκ. 1 μ., ὕψ. 0.72 μ., πᾶχ. 0.26 μ.

στ) Ἕνας τριγωνικός γωνιόλιθος (διαστ. $1.16 \times 0.64 \times 0.30$ μ.), στὴ μία πλευρὰ τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει ὑποδοχὴ γιὰ πειόσχημο σύνδεσμο. Πιθανότατα προέρχεται ἀπὸ τὸ

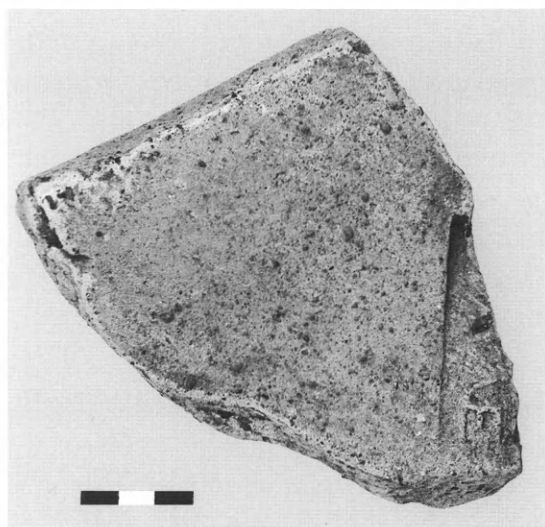

Εἰκ. 9. Τμήμα ἰωνικοῦ ἐπικράνου ἢ ἐπιστυλίου (εἰκ. 4, ἀρ. 19).

Εἰκ. 10. Τμήματα ἐνεπίγραφων κεραμίδων.

Εἰκ. 11. Τμήμα ἐνεπίγραφης κεράμου (Π11129 β).

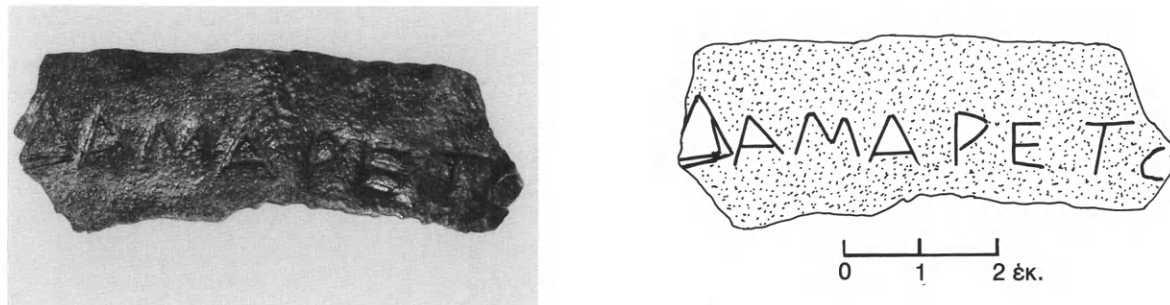
Εἰκ. 12. Τμήμα ἐνεπίγραφης κεράμου (Π11129 ε).

ἀέτωμα τῆς στέγης τοῦ ναοῦ⁷. Διαστ.: μῆκ. 1.16, ὕψ. 0.64, πάχ. 0.30 μ.

Ἡ μετατόπιση ἀρκετῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν κατέστησε δυνατὴ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀνώτερου στρώματος τῆς ἐπίχωσης ποὺ κάλυπτε τὸν ναό, κάτω ἀπὸ τὰ κατακείμενα μέλη.

Ἡ ἐργασία αὐτὴ ὑπῆρξε ἀρκετὰ ἐπιπονη καὶ χρονοβόρα, λόγω τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν λιθοπλίνθων ποὺ εἶχαν παραμείνει ἀκόμη πεσμένοι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου,

7. Τὸ μέλος ἐντοπίστηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου καὶ παρέμεινε στὴ θέση του.

Εἰκ. 13. Χάλκινο ἐνεπίγραφο ἔλασμα (M 3293). Σχέδιο Χ. Νικολακοπούλου-Πλατανίτη.

καθὼς καὶ τοῦ πλήθους τῶν ριζῶν ἀπὸ πουρνάρια καὶ σχίνα πὺν προχωροῦσαν σὲ μεγάλο βάθος.

Ὁ καθαρισμὸς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου ἔφθασε ἕως τὶς δύο στρώσεις λίθων κάτω ἀπὸ τὸν τοιχοβάτη. Δὲν ἐντοπίστηκαν ἴχνη δαπέδου, ἐνῶ τὰ εὐρήματα ὑπῆρξαν λιγοστά, ἀποτελούμενα κυρίως ἀπὸ τμήματα κεραμίδων (εἰκ. 10-12) σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίνονται ἀποσπασματικὰ σωζόμενες ἐμπιεστές ἐπιγραφές, ὅπως α) ....ΣΙΟ (προφανῶς ΔΑΜΟΣΙΟ) (Π11129 α), β) ...ΑΛΕ (ἴσως ΦΙΓΑΛΕΩΝ) (Π11129 β) (εἰκ. 11), γ) ...ΔΑ (μᾶλλον ΔΑΜΟΣΙΟ) (Π11129 δ) καὶ δ) .....ΝΔΑ...Ε... (ἴσως ΦΙΓΑΛΕΩΝ ΔΑΜΟΣΕΙΟ;) (Π11129 ε) (εἰκ. 12).

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον εἶχε μόνο ἓνα χάλκινο ἐνεπίγραφο ἔλασμα (M 3293), πὺν βρέθηκε ἐπίσης κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς ἐπίχωσης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ (εἰκ. 13). Τὸ ἔλασμα, σωζ. διαστ. 7.8×3.3 ἐκ., ἔφερε τὴν ἐπιγραφή ΔΑΜΑΡΕΤ[

Κατὰ τὸν ἐξωτερικὸ καθαρισμὸ τοῦ κτιρίου ἐντοπίστηκε στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ στρώμα κεραμίδων, πὺν ἐπεκτείνεται καὶ πρὸς τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ναοῦ⁸.

Μετὰ τὸ τέλος τῆς πρώτης ἀνασκαφικῆς φάσης, ἐγίνε σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ μνημείου καὶ μᾶς δόθηκε ἡ δυνατότητα μᾶς περισσότερο συγκεκριμένης περιγραφῆς τοῦ σύμφωνα μὲ τὰ νέα στοιχεῖα πὺν προέκυψαν (εἰκ. 14).

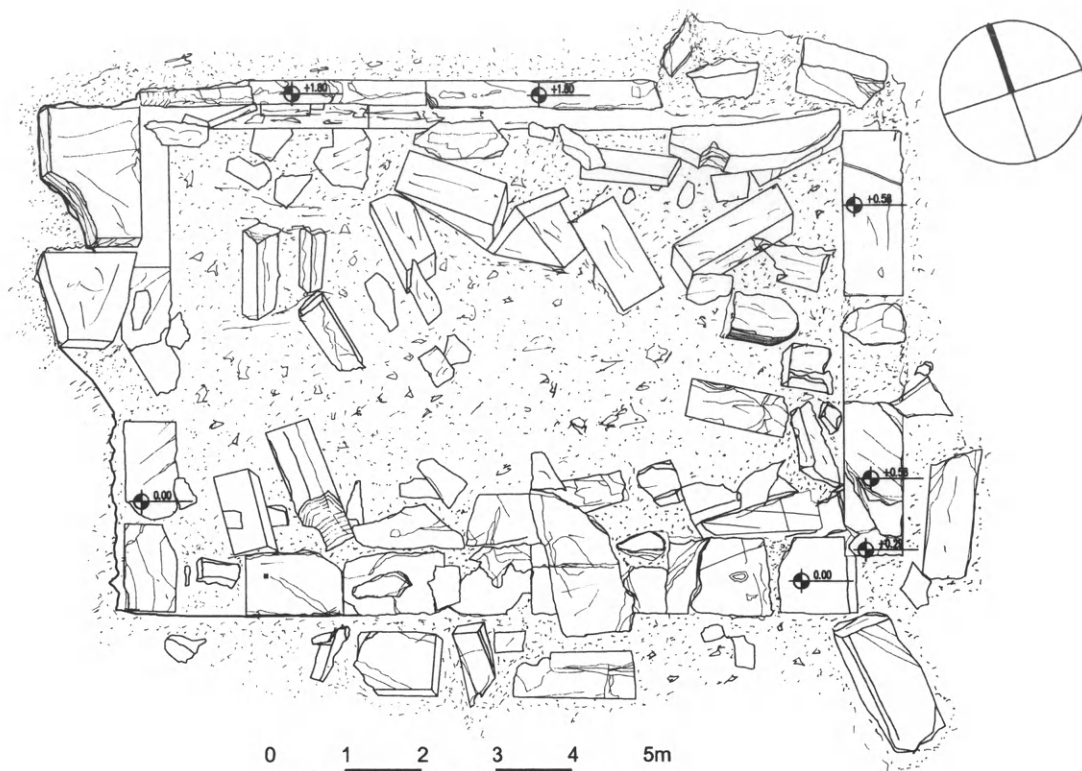
Ὁ ναός, μὲ κατεύθυνση Ἀ.-Δ., ἔχει εἴσοδο στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ καὶ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ ἱζηματογενὴ ὑπόλευκο ἀσβεστόλιθο τῆς περιοχῆς.

Οἱ ἐξωτερικὲς διαστάσεις τοῦ ὑπολογίζονται σὲ 10.04×6.67 μ. καὶ οἱ ἐσωτερικὲς σὲ 8.29×5.20 μ. περίπου. Στὴ βόρεια μακρὰ πλευρὰ βρίσκονται στὴ θέση τοὺς τρεῖς ὑπερμεγέθεις ὀρθοστάτες ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, διαστ. α) 3.11×1.23×0.32 μ. β) 2.71×1.2×0.28 μ. καὶ γ) 1.48×1.23×0.21 μ., ἐνῶ ἓνας τέταρτος, μῆκ. 1.79 μ., στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου, εἶναι πεσμένος πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ.

8. Τὸ στρώμα κεραμίδων ἐρευνήθηκε μόνο σὲ ἔκταση 2×2 μ., ὅση ἦταν ἡ δοκιμαστικὴ τομὴ πὺν διανοίξαμε στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, τὴν ὁποῖα κλείσαμε ξανά, λόγω τῆς ἔλλειψης χρόνου γιὰ τὴ συνέχιση τῆς

ἀνασκαφῆς. Ἡ πλήρης διερεύνηση τῆς τομῆς καὶ ἡ ἐπέκταση τῆς ἐρευνας στὸν χῶρο προγραμματίστηκε γιὰ τὸ ἐπόμενο ἔτος 2006.

Εἰκ. 14. Κάτοψη τοῦ ναοῦ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 2005 (Σ. Ἀλευρίδης 2005).

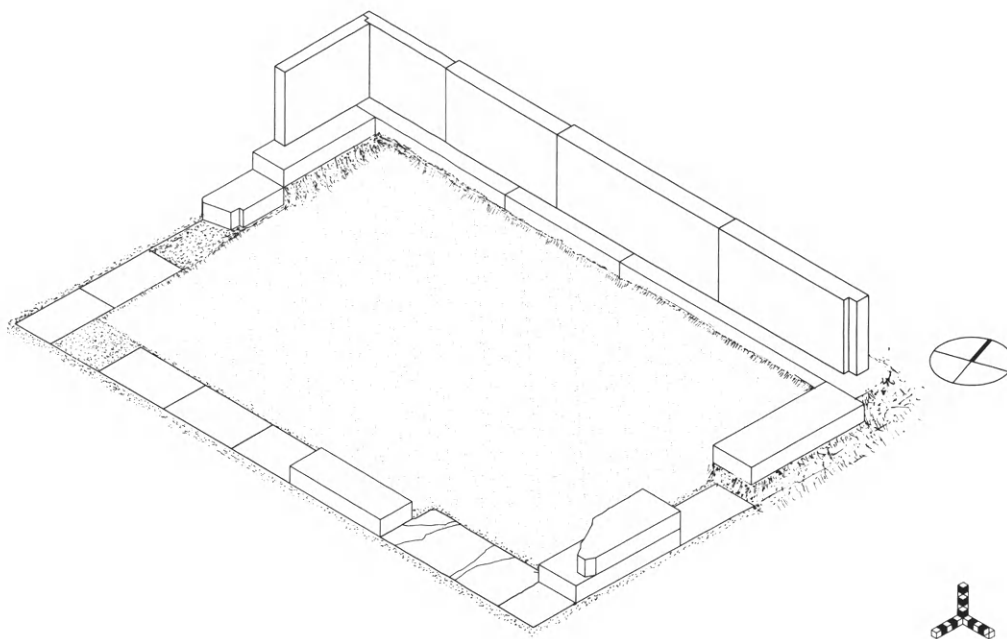
Δὲν γνωρίζομε ἂν ὑπῆρχε διπλὴ σειρὰ ὀρθοστατῶν καὶ ἂν ἀκολουθήθηκε τὸ ἰσόδομο οἰκοδομικὸ σύστημα στὴν ἀνωδομή. Φαίνεται ὅμως ὅτι στὶς μακρὲς πλευρὲς ὑπῆρχε σειρὰ τεσσάρων καὶ στὶς στενὲς τριῶν ὀρθοστατῶν.

Οἱ ὀρθοστάτες ἐδράζονται σὲ τοιχοβάτη ἀποτελούμενο ἀπὸ κανονικοὺς ὀρθογώνιους πλακοειδεῖς λιθόπλινθους (διαστ.: μῆκ. 2.14-2.20, πλάτ. 0.70 μ.). Κάτω ἀπὸ τὸν τοιχοβάτη διακρίνονται δύο στρώσεις λίθων θεμελίωσης. Οἱ λίθοι τῆς πρώτης στρώσης παρουσιάζουν κανονικότητα καὶ εἶναι καλὰ ἐπεξεργασμένοι, ἐνῶ αὐτοὶ τῆς δεύτερης, εἶναι ἀνομοιογενεῖς, πολὺ φθαρμένοι καὶ κακῆς διατήρησης. Στὶς ὑπτίες ἐπιφάνειες τῆς τελευταίας στρώσης διακρίνονται μοχλοβόθρια γιὰ τὴ μετακίνηση τῶν ὑπερκείμενων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

Στὸ ἐσωτερικὸ δὲν διακρίναμε ἐγκάρσιο χώρισμα, γεγονὸς ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ ναὸς ἦταν μᾶλλον μονόχωρος, μὲ ἓνα στενὸ προθάλαμο πίσω ἀπὸ τοὺς δύο κίονες μεταξὺ τῶν παραστάδων⁹.

9. Ἡ ἀτελὴς ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου, ἐξ αἰτίας τῶν πεσμένων λίθων ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀπομακρυνθεῖ, δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀσφαλὴ συναγωγὴ

συμπερασμάτων σχετικὰ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση τοῦ χώρου.

Εἰκ. 15. Ἀξονομετρικὸ σχέδιο καὶ γραφικὴ ἀποκατάσταση τῆς θεμελίωσης τοῦ ναοῦ (Σ. Ἀλευρίδης 2005).

Ἡ παρουσία τῶν δωρικῶν τριγλύφων καὶ τοῦ ἰωνικοῦ ἐπικράνου (ἢ ἐπιστυλίου), δημιουργεῖ πολλὰ ἐρωτήματα τὰ ὅποια δὲν ἔχουν ἀπαντηθεῖ¹⁰. Ὅμως οἱ μικρότερες ἀναλογίες τους σὲ σχέση με αὐτὲς τῶν ἀναλόγων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, τοποθετοῦν τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ στοὺς ὑστεροκλασικοὺς ἢ πρῶιμους ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Ἡ βραχύχρονη ἔρευνα στὸ μνημεῖο δὲν κατέστησε δυνατὴ τὴ διασαφήνιση πολλῶν ἀρχιτεκτονικῶν προβλημάτων, ἐνῶ ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν χαρακτηριστικῶν κινητῶν εὐρημάτων δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀπόδοση τοῦ ναοῦ σὲ κάποια θεότητα.

Ἐλπίζομε ὅτι ἡ συνέχιση καὶ ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, θὰ συμπληρώσει τὶς γνώσεις μας καὶ πιθανὸν θὰ δώσει ἀπάντηση σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐρωτήματά μας¹¹.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

10. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι κατὰ τὴν παρούσα ἔρευνα δὲν βρέθηκαν τμήματα δωρικοῦ ἐπιστυλίου ἢ δωρικοῦ γείσου.

11. Μετὰ τὸ τέλος τῆς ἔρευνας ἀκολούθησε ἡ φωτογραφικὴ καὶ σχεδιαστικὴ τεκμηρίωση τοῦ μνημείου καὶ ἐγινε προσωρινὴ κατάχωση γιὰ τὴν προστασία του, ἕως ὅτου συνεχιστεῖ ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφή του. Δυστυχῶς ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δὲν κατέστη δυνατό νὰ συνεχιστεῖ ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα, ἀν καὶ ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε χαρακτηριστεῖ ἀπὸ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑται-

ρείας (ἀρ. συνεδρίας 13/Ἰούν. 2006) ὡς συστηματικὴ γιὰ τὸ ἔτος 2007, ὑπὸ τὴν διεύθυνσή της. Μετὰ τὴν αἰφνίδια μετάθεση τῆς ὑπογράφουσας (στὶς 14 Ἀπριλίου 2006) ἀπὸ τὴν Ζ' ΕΠΚΑ, τὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο τοῦ ΥΠΠΟ, κατὰ τὴ συνεδρία τοῦ τῆς 22 Αὐγ. 2006, ἐνέκρινε τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ὑποβληθεῖσα αἴτηση τῆς κ. Γ. Χατζῆ-Σπηλιοπούλου, μετέπειτα προϊσταμένης τῆς Ζ' ΕΠΚΑ, καὶ χορήγησε σὲ ἐκείνη τὴν ἄδεια διενέργειας συστηματικῆς ἀνασκαφῆς στὸν ναὸ τῶν Περιβολίων, παραβλέποντας τὰ πνευματικὰ δικαιώματα τῆς ὑπογράφουσας!

Η «ΑΠΟΥΣΙΑ» ΤΗΣ ΜΕΣΟΚΥΚΛΑΔΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ. ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΜΟΡΓΟ¹

Αφορμή της μελέτης αυτής υπήρξε ό από έτων έντονος προβληματισμός μας για την σπανιότητα ή και την παντελή σέ όρισμένες περιπτώσεις άπουσία ένδειξεων της ΜΕΧ στα νησιά τών Κυκλάδων, τά όποια έχουν νά έπιδείξουν πληθώρα στοιχείων πολιτιστικής άκμής τόσο κατά την άμέσως προηγούμενη περίοδο της Πρώιμης Χαλκοκρατίας όσο και κατά την ΥΕΧ, πού άκολουθεϊ. Ή έλλειψη έπαρκών στοιχείων για την περίοδο αυτή είχε έπισημανθεϊ πολύ νωρίς άπό τούς έρευνητές, μέ συνέπεια κατά τις πρώτες δεκαετίες τού 20ού αϊ. νά επικρατεϊ ή έντύπωση ότι ή μόνη θέση τών Κυκλάδων στην όποία ή ζωή συνεχίζεται μετά τó τέλος τού «κυκλαδικού πολιτισμού»² είναι ή Φυλακωπή της Μήλου³.

Η ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Στό έκτενές της άρθρο μέ τίτλο «The Cyclades in the later Bronze Age: A Synopsis», τó όποιο δημοσιεύθηκε τó 1956, ή Κ. Scholes ήταν ή πρώτη πού απέδειξε ότι, έκτός άπό την Φυλακωπή, τουλάχιστον δώδεκα άκόμη θέσεις τών Κυκλάδων κατοικοούνταν κατά την

---

1. Όφείλω νά έκφράσω τις θερμές μου εύχαριστίες στην καθηγήτρια κυρία Λίλα Μαραγκού για την εύγενική της πρόσκληση στο νησί της Άμοργού τó καλοκαίρι τού 2001, για την άδεια εξέτασης τού ύλικού, μέ την συγκατάθεση της ΚΒ' ΕΠΚΑ, και για τις έποικοδομητικές συζητήσεις μας έπί τού θέματος. Πολύτιμη υπήρξε ή βοήθεια τού άρχαιολόγου κυρίου Πώργου Γαβαλά στον έντοπισμό τού ύλικού στις άποθήκες τού Άρχαιολογικού Μουσείου της Χώρας. Ίδιαίτερα όφείλω έπίσης νά εύχαριστήσω τόν σεβαστό πατέρα Γαβριήλ Μαραγκό για την προθυμία του νά μου παραχωρήσει ένα άνάπτυπο τού δυσεύρετου άρθρου τού François Aron άπό την Βιβλιοθήκη της Έστίας τών Ίησουιτών Σύρου στην Άθήνα. Θερμές είναι, τέλος, όί εύχαριστίες μου πρós τόν Γενικό Γραμματέα της έν Άθήναις Άρχαιολογικής Έταιρείας, Άκαδημαϊκό κύριο Βασίλειο Πετράκο, ό όποιος ένέκρινε την δημοσίευση της μελέτης αυτής στην Άρχαιολογική

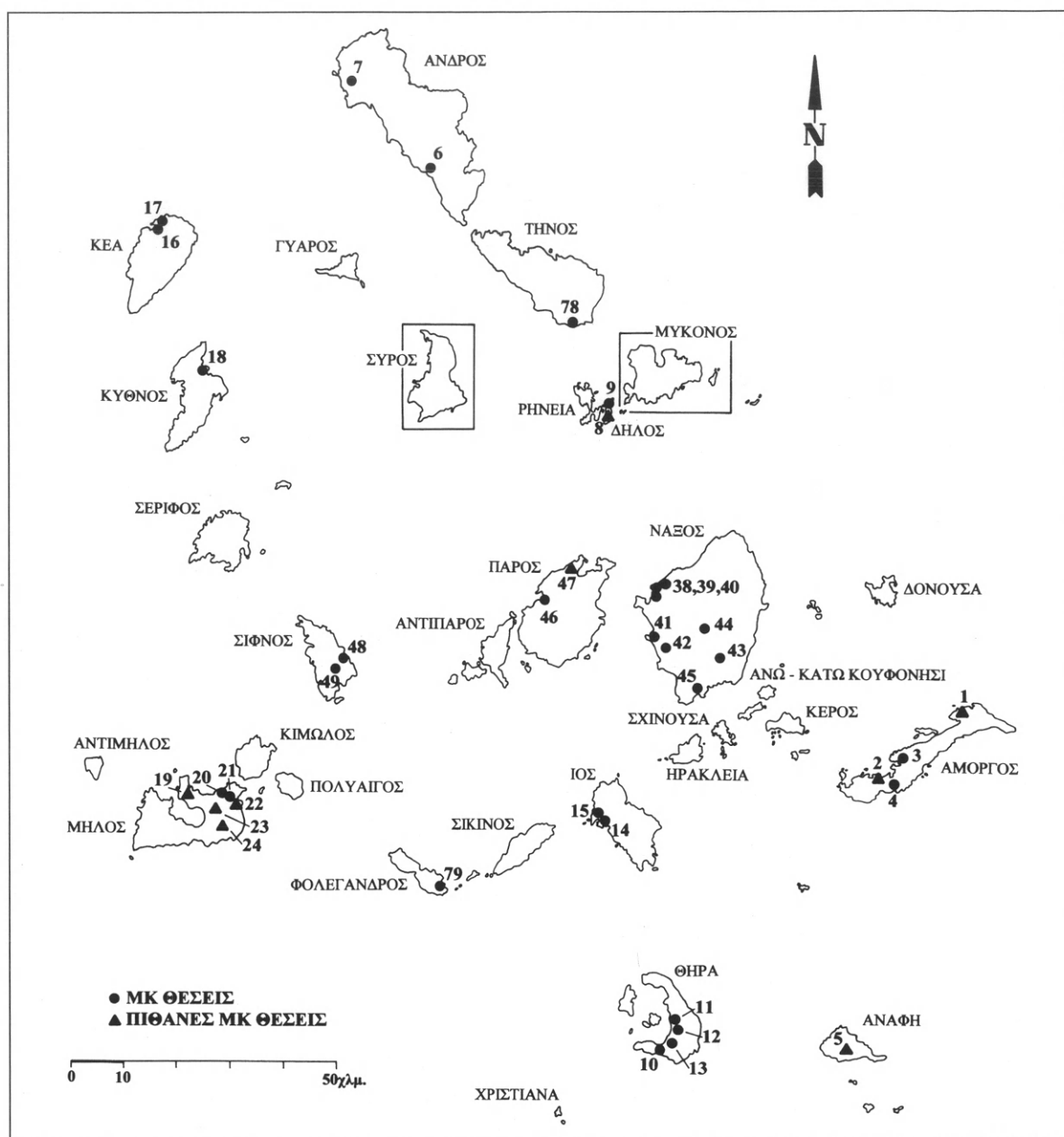
Έφημερίδα. Οί χάρτες και τά σχέδια τών όστράκων είναι έργα τού ζωγράφου κυρίου Άνδρέα Κοντονή, ένώ ή φωτογράφιση έγινε άπό τόν Άμοργινό φωτογράφο κύριο Γιάννη Δεσποτίδη.

Στην μελέτη γίνεται χρήση τών άκόλουθων βραχυγραφιών: ΜΕ=Μεσοελλαδικός-ή-ό· ΜΕΧ = Μέση Έποχή τού Χαλκού· ΜΚ = Μεσοκυκλαδικός-ή-ό· ΜΜ = Μεσομινωικός-ή-ό· ΝΝ = Νεώτερη Νεολιθική· ΠΕΧ = Πρώιμη Έποχή τού Χαλκού· ΠΚ = Πρωτοκυκλαδικός-ή-ό· ΥΕΧ = Ύστερη Έποχή τού Χαλκού· ΥΚ = Ύστεροκυκλαδικός-ή-ό.

2. Πρόκειται για τόν όρο πού χρησιμοποίησε ό Χρ. Τσουντας για νά χαρακτηρίσει τόν πολιτισμό τών Κυκλάδων κατά την 3η χιλιετία π.Χ. (Τσουντας 1898, 137 σημ. 1, 178) και ό όποιος είναι ταυτόσημος τού σημερινού όρου «πρωτοκυκλαδικός πολιτισμός».

3. Frankfort 1927, 136.

1. Χάρτης των Κυκλάδων με τις μεσοκνκλαδικές θέσεις. Για την ταύτισή τους βλ. Κατάλογο μεσοκνκλαδικών θέσεων σ. 72.

MEX και ότι στην πραγματικότητα δεν υπάρχει κανένα κενό στην ιστορία των νησιών κατά την περίοδο αυτή⁴. Η αρχαιολογική δραστηριότητα κατά την διάρκεια του μισού

4. Scholes 1956.

αἰώνα πὺν μεσολάβησε ἀπὸ τότε εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸν ἐντοπισμὸ ἐξαπλάσιων θέσεων μὲ ἐνδείξεις κατοίκησης κατὰ τὴν ΜΕΧ⁵ (χάρτες 1-3). Ἐν τούτοις, οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ δὲν ἔχουν ἰδιαίτερα ἐμπλουτισθεῖ καὶ διάφορες πτυχές τῆς παραμένουν ἀσαφεῖς καὶ ἐν πολλοῖς ὑποθετικές.

Μεσοκυκλαδικές θέσεις ἀναφέρονται ἀπὸ τὰ περισσότερα κυκλαδικὰ νησιά, σὲ ὀρισμένες μάλιστα περιπτώσεις ἡ κατανομή τους φαίνεται νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ πυκνή. Πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ τὰ νησιά τῆς Σύρου (χάρτης 2) καὶ τῆς Μυκόνου (χάρτης 3), ὅπου οἱ ἐπιφανειακὲς ἔρευνες τῆς τελευταίας τριακονταετίας εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὸν ἐντοπισμὸ 23 ἢ 26 νέων ΜΚ θέσεων στὴν πρώτη⁶ καὶ 12 νέων θέσεων στὴν δευτέρη⁷. Στὴν Σύρο, μάλιστα, ὁ οἰκιστικὸς ἱστὸς κατὰ τὴν ΜΕΧ φαίνεται νὰ εἶναι τόσο πυκνὸς ὅσο καὶ κατὰ τὴν ΠΚ ΙΙ περίοδο⁸. Κατόπιν αὐτῶν, ἡ ἐντύπωση πὺν ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπικρατεῖ ὅτι οἱ ΜΚ οἰκισμοὶ εἶναι ὀλιγάριθμοι καὶ ὅτι μὲ τῆς ἐξαιρέσεις νησιῶν ὅπως ἡ Νάξος, πὺν εἶναι μεγάλη καὶ εὐφορη, ἢ ἡ Μῆλος, πὺν διαθέτει πλούσια ἀποθέματα ὀψιανοῦ, κατὰ τὴν ΜΕΧ στὰ περισσότερα νησιά ἰσχύει ὁ κανόνας τοῦ ἐνὸς μεγάλου κέντρου⁹ θὰ πρέπει νὰ ἐπανεξετασθεῖ στὸ πλαίσιο συστηματικῶν ἐρευνῶν γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τοῦ χαρακτήρα, τῆς ἔκτασης καὶ τῆς χρονικῆς διάρκειας τῶν θέσεων πὺν ἔχουν ἐντοπισθεῖ, δεδομένου ὅτι σὲ κάποιες περιπτώσεις μπορεῖ νὰ πρόκειται γιὰ ἀγροικίες ἢ γιὰ μικρὲς περιστασιακὲς ἐγκαταστάσεις καὶ ὄχι γιὰ πραγματικὸς οἰκισμούς. Ἐπιπλέον, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν παραδοσιακὰ κρατοῦσα ἄποψη, στὴν Σύρο μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν οἰκισμῶν, πὺν πιθανῶς ὀφείλεται στὴν συγκέντρωση τοῦ πληθυσμοῦ σὲ λίγα μεγάλα ἀστικά κέντρα, παρατηρεῖται ὄχι κατὰ τὴν ΜΚ περίοδο, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐπόμενη φάση, δηλαδὴ τὴν ΥΕΧ¹⁰.

Σὲ ἄλλα νησιά ὁ ἀριθμὸς τῶν γνωστῶν ΜΚ θέσεων, μολονότι αἰσθητὰ μικρότερος, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι σημαντικὸς (χάρτης 1): ὁκτὼ στὴν Νάξο, πιθανῶς ἑξὶ στὴν Μῆλο, τέσσερις στὴν Θήρα καὶ ἴσως τὴν Ἀμοργό, καὶ ἀπὸ δύο στὴν Ἄνδρο, τὴν Κέα, τὴν Σίφνο, τὴν Ἴο καὶ ἴσως τὴν Δῆλο καὶ τὴν Πάρο. Ἀπὸ τὴν Κύθνο, τὴν Τήνο, τὴν Φολέγανδρο καὶ πιθανῶς τὴν Ἀνάφη ἀναφέρεται μία ΜΚ θέση σὲ κάθε νησί, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ οἱ περιπτώσεις νησιῶν, ὅπως ἡ Σέριφος, ἡ Κίμωλος, ἡ Σίκινος, ἡ Ἀντίπαρος, ἡ Ἡρακλεία, ἡ Σχινόουσα, τὰ δύο Κουφονήσια καὶ ἡ Δονοῦσα, στὰ ὅποια δὲν εἶναι γνωστὴ καμία θέση τῆς περιόδου αὐτῆς. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα ὅτι τὰ νησιά αὐτὰ εἶναι ἀκατοίκητα κατὰ τὴν ΜΕΧ. Οἱ περιπτώσεις τῆς Σύρου καὶ τῆς Μυκόνου, ὅπως καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὰ ἄλλα νησιά τῶν Κυκλάδων μόνον στὴν Μῆλο¹¹, στὸ βόρειο τμήμα τῆς Κέας¹² καὶ στὴν βορειοδυτικὴ Ἄνδρο¹³ ἔχει μέχρι στιγμῆς γίνεῖ συστηματικὴ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα,

5. Βλέπε Κατάλογο ΜΚ θέσεων στὴ σ. 72.

6. Ὁ F. Aron (1979, 12) ἀναφέρει 24 βέβαιους ἢ σχεδὸν βέβαιους οἰκισμούς τῆς ΜΕΧ, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὸν J. J. Hekman (1994, 67, εἰκ. 9) οἱ ΜΚ οἰκισμοὶ τῆς Σύρου εἶναι 27.

7. Σάμψων 1997, 13-14· Sampson 2002, 169-175.

8. Hekman 1994, 67, 70 καὶ πίν. 3.

9. Renfrew 1972, 260-262· Barber 1978β, 374·

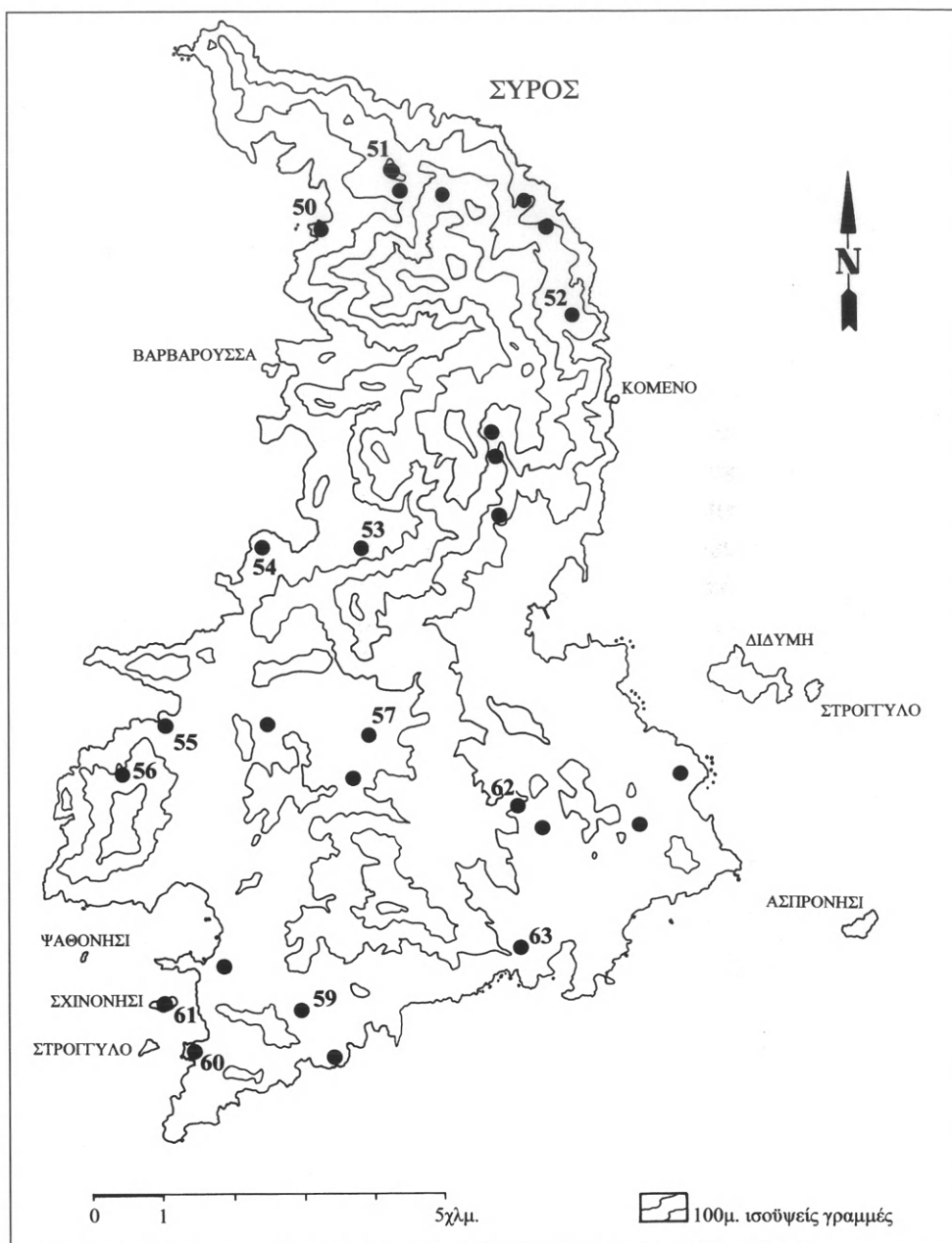
Barber 1987, 31, 57, 145· Renfrew 1991, 51· Broodbank 2000, 326-328, μὲ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία· Cherry κ.ἄ. 1991, 220-221, μὲ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία.

10. Hekman 1994, 69.

11. Cherry 1982, 291-309.

12. Cherry κ.ἄ. 1991.

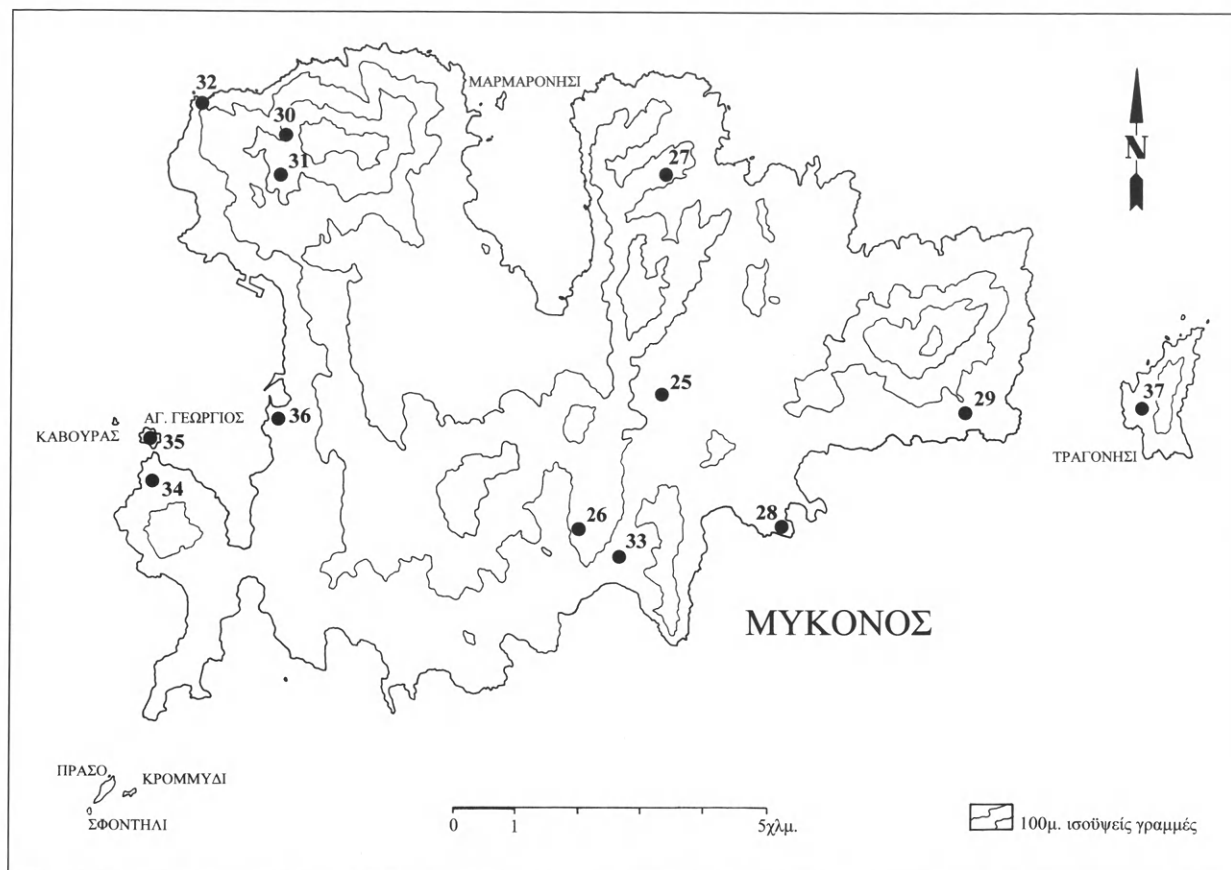
13. Κουτσούκου 1993.

2. Χάρτης της Σύρου με τις αναφερομένες ως μεσοκνκλαδικές θέσεις.

ένισχύουν την πιθανότητα ή εικόνα αυτή να είναι άπατηλή και διάφορες θέσεις της περιόδου αυτής να μην έχουν ακόμη έντοπισθεί.

Ἡ Κ. Scholes εἶχε με βάση τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς καταλήξει στὴν διαπίστωση ὅτι οἱ ΜΚ θέσεις εἴτε εἶναι παραθαλάσσιες εἴτε βρίσκονται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν θάλασσα καὶ κοντὰ σὲ ἓνα ἀσφαλὲς ἀγκυροβόλιο καὶ στὴν καλύτερη ἀγροτικὴ γῆ τῶν

3. Χάρτης τῆς Μυκόνου με τῆς ἀναφερόμενες ὡς μεσοκυκλαδικές θέσεις.

νησιῶν¹⁴. Ἀπὸ τὰ νεώτερα δεδομένα προκύπτει ὅτι οἱ ΜΚ θέσεις ἀπαντοῦν σχεδὸν ἐξ ἴσου συχνὰ σὲ βραχύδη ἀκρωτήρια ἢ ὁμαλές παράκτιες περιοχές ποὺ βρίσκονται κοντὰ σὲ ἀσφαλῆ φυσικὰ λιμάνια καὶ σὲ φύσει ὀχυρές τοποθεσίες ποὺ βρίσκονται σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὴν θάλασσα ἢ στὴν ἐνδοχώρα τῶν νησιῶν. Σπάνιες εἶναι, ἀντίθετα, οἱ περιπτώσεις θέσεων ποὺ βρίσκονται σὲ ὁμαλὰ καὶ εὐφορὰ ἐδάφη κοντὰ στὴν θάλασσα ἢ σὲ κορυφές ἀπόκρημνων καὶ ἀπομονωμένων νησίδων. Οἱ λόγοι τῆς ἐπιλογῆς αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῶν θέσεων εἶναι προφανεῖς, ἐφ' ὅσον ἔδινε στοὺς νησιῶτες τὴν δυνατότητα ἀφ' ἑνὸς νὰ ἐλέγχουν τῆς θαλάσσιες ὁδοὺς ἐπικοινωνίας μετὰ τῆς ἄλλης νησιωτικῆς καὶ παράλιες θέσεις τοῦ Αἰγαίου καὶ νὰ συμμετέχουν ἐνεργὰ στὴν διεξαγωγὴ τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ ἔχουν τὸν ἔλεγχο τῶν γύρω πρόσφορων γιὰ καλλιέργεια πεδινῶν περιοχῶν. Ἐπιπλέον, ἡ προτίμηση φυσικὰ ὀχυρῶν θέσεων φανερώνει ὅτι πρωταρχικὴ μέριμνα τῶν νησιωτῶν ἦταν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ – καὶ ὄχι μόνον – ἡ λήψη

14. Scholes 1956, 10.

μέτρων για την προστασία τους από έχθρική επιβουλή. Στις περιπτώσεις παράκτιων θέσεων, όπως η Άγια Ειρήνη της Κέας, ή άμυνα εξασφαλίσθηκε με την κατασκευή οχυρώσεων από τα πρώτα στάδια της ΜΕΧ (περίοδος IV)¹⁵, ενώ έχει θεωρηθεί πιθανόν ότι τα λείψανα οχυρωματικών τειχών που απαντούν σε κάποιες φύσει οχυρές αλλά μη ανασκαμμένες ΜΚ θέσεις, όπως το Βρυόκαστρο (άκρωτήριο Ούριο) της Τήνου και η Ριζοκαστελλιά της Νάξου, ανήκουν στην ΜΚ περίοδο¹⁶. Το γεγονός, πάντως, ότι στην μεγάλη τους πλειονότητα οι ΜΚ θέσεις παρουσιάζουν ένδειξεις κατοίκησης ήδη από την ΠΕΧ ή ακόμη από την ΝΝ περίοδο και ότι οι μισές περίπου από αυτές φαίνεται είτε να συνεχίζουν ή να είναι εν χρήσει σε κάποιες τουλάχιστον από τις φάσεις της ΥΕΧ – ενίοτε δέ και κατά τους ιστορικούς χρόνους – μαρτυρεί ότι τα κριτήρια επιλογής μιās θέσης για εγκατάσταση είναι κατά το μάλλον ή ήττον κοινά καθ' όλη την διάρκεια της προϊστορικής τουλάχιστον εποχής και δεν χαρακτηρίζουν αποκλειστικά την ΜΚ περίοδο¹⁷.

Κύριες πηγές των γνώσεών μας για την περίοδο αυτή παραμένουν οι οικισμοί της Φυλακωπής της Μήλου¹⁸ και της Άγιας Ειρήνης της Κέας¹⁹, ενώ στο θέμα της χρονολόγησης της κύριας φάσης κατοίκησης της Παροικιάς της Πάρου οι απόψεις των έρευνητών διίστανται²⁰. Στις πληροφορίες μας από τις θέσεις αυτές έχουν τώρα προστεθεί τα νεώτερα στοιχεία από την επιφανειακή έρευνα στην Μικρή Βίγλα της Νάξου²¹ και από τις πρόσφατες ανασκαφές στο Άκρωτήρι της Θήρας²². Η ΜΕΧ στις Κυκλάδες, όπως και στον υπόλοιπο αιγαιακό χώρο – με εξαίρεση την Κρήτη –, είναι γνωστή κυρίως από την κεραμική, με αποτέλεσμα να μην φαίνεται εκ πρώτης όψεως ιδιαίτερα έντυπωσιακή σε σχέση με την περίοδο της Πρώιμης ή της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Εν τούτοις, είναι σαφές ότι αποτελεί εποχή οικονομικής ακμής και εύρωστίας των νησιών. Αυτό τουλάχιστον μαρτυρούν τα περιορισμένα στοιχεία που έχουμε από τους οικισμούς και τους τάφους της περιόδου αυτής, και από τις άφθονες εισαγωγές και εξαγωγές κεραμικής.

Σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα είναι γνωστά κυρίως από την Φυλακωπή και σε μικρότερο βαθμό από την Παροικιά, ενώ στην Άγια Ειρήνη και στο Άκρωτήρι δεν έχει αποσαφηνιστεί έντελως ή μορφή του πολεοδομικού σχεδιασμού. Το τμήμα της Πόλης II της Φυλακωπής που έχει αποκαλυφθεί φανερώνει ότι πρόκειται για έναν σχετικά μεγάλο οικισμό που χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη ρυμοτομικού σχεδίου και επιμελημένης αρχιτεκτονικής²³. Οι μεγάλοι κτιστοί τάφοι που εμφανίζονται στην Άγια Ειρήνη προς το τέλος της περιόδου IV έχουν πύο περίτεχνη αρχιτεκτονική σε σχέση με τους κιβωτιόσχημους

15. Barber 1987, 59, 145-146· Overbeck 1989α, 5-6, 119-146.

16. Scholes 1956, 13· Hope Simpson - Dickinson 1979, 307, 328· Davis 1986, 104· Barber 1987, 59.

17. Renfrew 1972, 260-264.

18. Atkinson κ.ά. 1904· Dawkins - Droop 1910-11· Barber 1974.

19. Overbeck 1989α· Davis 1986.

20. Οι C. Renfrew (1972, 147-148, 190, 514) και

R. L. N. Barber (1987, 21: εικ. 22, 29, 57, 70-71, 84, 119) εντάσσουν τον οικισμό στην ΠΚ III περίοδο, ενώ ο J. C. Overbeck (1989β, 20-25) τον χρονολογεί στην πρόιμη φάση της ΜΚ.

21. Barber - Hadjianastasiou 1989.

22. Nikolakopoulou κ.ά. (υπό έκδοση).

23. Atkinson κ.ά. 1904, 38-50· Barber 1978β, 378· Barber 1987, 57, 72, 145-146.

ἢ τοὺς λαξευτοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους τῶν προηγουμένων περιόδων, καὶ παρουσιάζουν σημαντικὴ αὐξηση στὸν ἀριθμὸ καὶ τὸν πλοῦτο τῶν κτερισμάτων: ἀργυρά, χρυσά, ἀλλὰ καὶ χάλκινα κοσμήματα, πήλινα καὶ μαρμαρίνα ἀγγεῖα, ἄλλα πήλινα ἀντικείμενα (σφονδύλια, κεφάλι εἰδωλίου) καὶ λίθινοι σφραγιδόλιθοι²⁴. Ἡ μελέτη, τέλος, τῆς ΜΚ κεραμικῆς, μὲ τὴν ἐκλεπτυσμένη μορφή της καὶ τὴν περίτεχνη ἀμαυρή, δίχρωμη ἢ πολύχρωμη διακόσμηση μὲ εἰκονιστικὲς παραστάσεις, φανερώνει ἀφ' ἑνὸς τὴν αὐξηση τῶν ἐπαφῶν τῶν Κυκλάδων μὲ τῆς ἄλλης περιοχῆς τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν δημιουργικὴ ἀξιοποίηση τῶν ἐπείσασκτων στοιχείων γιὰ τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς καθαρὰ κυκλαδικῆς τεχνολογίας. Καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς ΜΚ περιόδου παρατηροῦνται ἄφθονες εἰσαγωγὲς μινωικῆς (ΜΜ ΙΑ-ΙΙΑ καὶ κυρίως ΙΙΒ-ΙΙΙ) καὶ ἑλλαδικῆς (κυρίως ΜΕ ΙΙ) κεραμικῆς στὶς Κυκλάδες, ἀλλὰ καὶ ἀντίστοιχες ἐξαγωγὲς κυκλαδικῆς κεραμικῆς στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὴν Κρήτη καὶ τὸ ἀνατολικὸ Αἰγαῖο²⁵. Στὴν ὕστερη φάση τῆς ΜΕΧ οἱ ἐπαφὲς τῶν νησιῶν μὲ τὴν Κρήτη πυκνώνουν καὶ οἱ μινωικὲς ἐπιδράσεις γίνονται ἰδιαίτερα ἔντονες ὅχι μόνον στὰ σχήματα καὶ στὴν διακόσμηση τῶν ἀγγείων ἀλλὰ ἐπίσης στὴν ἀρχιτεκτονικὴ, τὴν μεγάλη ζωγραφικὴ τέχνη καὶ τὰ ὑφαντικὰ βάρη, τομεῖς δηλαδὴ ποὺ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τῆς κοινωνικὲς δομές, τὴν αὐξηση τῆς παραγωγῆς καὶ τὴν οἰκονομία²⁶. Τὰ ὅσα προαναφέρθηκαν ἀποτελοῦν μαρτυρίες σύνθετης κοινωνικῆς ὁργάνωσης, ὑλικῆς εὐμάρειας καὶ ἔντονης ναυτικῆς καὶ ἐμπορικῆς δραστηριότητος.

Η ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΗΝ ΑΜΟΡΓΟ (χάρτης 1)

Ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ περισσότερα νησιά τῶν Κυκλάδων, οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ΜΕΧ στὴν Ἀμοργὸ εἶναι γενικὰ πενιχρὲς καὶ οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ νησιοῦ κατὰ τὸ πρῶτο ἡμῖς τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ. ἐλάχιστες²⁷. Ἡ παλαιότερη ἀπὸ τῆς ἐνδείξεις αὐτὲς θεωρεῖται ἀπὸ μία μερίδα ἐρευνητῶν ὁ διπλὸς τάφος ποὺ ἀνέσκαψε ὁ Γερμανὸς μελετητὴς F. Dümmler τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1885 στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Ἀρκεσίνης²⁸. Στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ τάφου βρέθηκαν ἑξὶ πήλινα ἀγγεῖα, ἓνα χάλκινο ἐγγχειρίδιο καὶ ἓνα ξεῦγος μολύβδινων τριχολαβίδων, ἐνῶ τὸ ἀνώτερο περιεῖχε μόνον μία χάλκινη λόγχη. Ὁ F. Dümmler ἀναφέρει ἐπίσης μία σειρὰ ἄλλων, ἀγνωστῆς προέλευσης προϊστορικῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ νησί, μεταξὺ τῶν ὁποίων μία δίδυμη ραμφόστομη πρόχου μὲ ἀμαυρὴ μελανὴ διακόσμηση τετράφυλλων ροδάκων, στιγμοροδάκων καὶ ἀπλῶν φύλλων ἢ περιγραμμάτων ὀφθαλμῶν²⁹, ποὺ ἀναμφίβολα χρονολογεῖται στὴν ΜΚ περίοδο. Οἱ ἀνασκαφὲς

24. Barber 1978β, 378· Overbeck 1984· Barber 1987, 153· Overbeck 1989.

25. Barber 1987, 154-157 (μὲ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία). Βλ. ἐπίσης Papagiannopoulou 1991, 51-54, 83-101, 150-157, 179-180, 304-305 γιὰ ΜΜ κεραμικὴ στὶς Κυκλάδες· 293-296 γιὰ ΜΚ κεραμικὴ στὸ Ἀνατολικὸ Αἰγαῖο· 297-303 γιὰ ΜΚ κεραμικὴ στὴν ἡπειρω-

τικὴ Ἑλλάδα. Γιὰ λεπτομερέστερη ἐπισκόπηση τῶν σχέσεων τῶν Κυκλάδων μὲ τὸν ἄλλο αἰγαιακὸ κόσμον κατὰ τὴν ΜΕΧ βλ. Sotirakopoulou (ὑπὸ ἐκδοσιν).

26. Barber 1984, 180· Davis 1984, 161-163.

27. Μαργακοῦ 2002, 17.

28. Dümmler 1886, 21-24, πίν. 1: 7-8, 2: G, 1-6.

29. Αὐτόθι 23, πίν. 2: 7· Zervos 1957, εἰκ. 280.

στην περιοχή της αρχαίας Ἀρκεσίνης συνεχίσθηκαν τὸ 1894 ἀπὸ τὸν Χ. Τσουντα³⁰. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων, ποὺ κατὰ βάσιν ἀνῆκαν στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, ὁ Χ. Τσουντας ἀναφέρει ἕναν ταφικὸ πίθο, τρία μικρὰ ἀγγεῖα, τεμάχια ἀγγείων μὲ ἀμαυρόχρωμη διακόσμηση, θραύσματα πρόχων μὲ ραμφόσχημα στόμια καὶ μία χάλκινη λόγχη, τὰ ὅποια θεωρεῖ νεώτερα τῶν «κυκλαδικῶν»³¹ καὶ χρονολογεῖ στοὺς «πρώτους μυκηναϊκοὺς χρόνους». Ἀνάλογη χρονολόγηση προτείνει καὶ γιὰ τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ F. Dümmler. Ἐνῶ ὁμως τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Χ. Τσουντα σπανίως ἀναφέρονται ἀπὸ τοὺς μελετητές, ἡ χρονολόγηση τοῦ διπλοῦ τάφου ποὺ ἀνέσκαψε ὁ F. Dümmler τοὺς ἔχει διχάσει. Μὲ βάση τὰ παράλληλα τῆς κεραμικῆς στὴν φάση I-iii τῆς Φυλακωπῆς καὶ τῶν μετάλλινων εὐρημάτων σὲ ἄλλες περιοχές τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου, καὶ κυρίως στὴν Κρήτη, ἡ E.-M. Bossert χρονολόγησε τόσο τὸν ἀνώτερο ὅσο καὶ τὸν κατώτερο τάφο στὴν ΜΚ I περίοδο³². Ἡ K. Scholes ἐνέταξε τὴν κεραμικὴ τοῦ τάφου στὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν ΠΕΧ στὴν ΜΕΧ³³. Ὁ C. Renfrew χρονολόγησε τὴν κεραμικὴ τοῦ κατώτερου τάφου σὲ μία ὕστερη φάση τῆς ΠΚ II, καὶ συγκεκριμένα στὴν «ὁμάδα τῆς Ἀμοργοῦ», ἡ ὁποία θεώρησε ὅτι συμπίπτει ἐν μέρει μὲ τὸν «πολιτισμὸ τῆς Φυλακωπῆς I» στὶς νότιες Κυκλάδες καὶ ἐκτείνεται μέχρι τὶς ἀρχές τῆς ΜΕΧ· παραδέχθηκε ἐν τούτοις ὅτι μερικὰ σχήματα εἶναι τοῦ τύπου τῆς Φυλακωπῆς I ἢ ἀκόμη καὶ τῆς Φυλακωπῆς II³⁴. Οἱ R. Hope Simpson καὶ O.T.P.K. Dickinson ἀναφέρουν ὅτι ὁ τάφος περιεῖχε τύπους τῆς Φυλακωπῆς I καὶ τῆς ΜΕΧ καὶ ἀνάλογη χρονολόγηση, ποὺ μπορεῖ νὰ ἐκτείνεται μέχρι τοὺς ΥΚ χρόνους, προτείνουν γιὰ τὰ χάλκινα ὅπλα ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ³⁵. Ὁ R. L. N. Barber ἐνέταξε τὴν κεραμικὴ τοῦ τάφου στὴν τελευταία φάση τῆς ΠΕΧ στὶς Κυκλάδες, τὴν ὁποία ὀνόμασε ΠΚ IIIB³⁶, καὶ τὴν ἴδια χρονολόγηση πρότεινε ἡ Ἀ. Παπαγιαννοπούλου³⁷. Ἡ S. Sherratt ἐντάσσει τὴν κεραμικὴ τοῦ κατώτερου τμήματος τοῦ τάφου στὸν ὀρίζοντα τῆς Φυλακωπῆς I καὶ χρονολογεῖ τὴν λόγχη τοῦ ἀνώτερου τμήματος καὶ κατ' ἐπέκτασιν ὁλόκληρο τὸν τάφο στὴν ΠΚ III περίοδο³⁸. Ὁ C. Broodbank ἐπίσης θεωρεῖ ὅτι ἡ κεραμικὴ τοῦ τάφου εἶναι τοῦ τύπου τῆς Φυλακωπῆς I, τοποθετεῖ ὁμως τὴν φάση αὐτὴ σὲ ἕνα πρῶμο στάδιο τῆς ΜΕΧ³⁹. Στὴν πρῶμη ΜΚ περίοδο χρονολογεῖ ὅλα τὰ παλαιὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Ἀρκεσίνη καὶ ἡ Λίλα Μαραγκοῦ⁴⁰.

Τὰ ἐπόμενα στοιχεῖα γιὰ τὴν ΜΕΧ στὴν Ἀμοργὸ ἐμφανίζονται λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰ., ὡς ἀποτέλεσμα τῶν ἐπιφανειακῶν ἐρευνῶν τῆς K. Scholes στὰ νησιὰ τῶν Κυκλάδων κατὰ τὰ ἔτη 1952 καὶ 1953. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Ἀρκεσίνης (σημερινὸ Καστρί), ὅπου βρέθηκε ὁ διπλὸς τάφος, ἡ K. Scholes ἀναφέρει θραύσματα ΜΚ πύθων

Papagiannopoulou 1991, 288. Πὰ παράλληλα βλ. σ. 68 σημ. 85-90.

30. Τσουντας 1898, 208-212, εἰκ. 15, πίν. 12: 1. Πὰ τὴν λόγχη βλ. ἐπίσης Renfrew 1967, 10, τύπος IIc.

31. Βλ. σ. 53 σημ. 2.

32. Bossert 1954. Πὰ τὸ ἐγχειρίδιο ἀπὸ τὸν κατώτερο τάφο βλ. ἐπίσης Renfrew 1967, 10, τύπος IIIa.

33. Scholes 1956, 11.

34. Renfrew 1972, 522, 534.

35. Hope Simpson - Dickinson 1979, 339.

36. Barber 1987, 152.

37. Papagiannopoulou 1991, 288.

38. Sherratt 2000, 90-91: 3.19 (μὲ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία).

39. Broodbank 2000, 322: Table 11, 334.

40. Μαραγκοῦ 2002, 17 σημ. 43.

ἀπὸ τὴν Βίγλα⁴¹, στὴν περιοχὴ τῆς Αἰγιάλης, καὶ τὴν ὑπαρξὴ συλημένων μυκηναϊκῶν τάφων στὸ Ξυλοκερατίδι⁴².

Μεσολαβεῖ ἓνα διάστημα εἴκοσι ἐτῶν μέχρις ὅτου ξαναρχίσει, μὲ ἐντατικούς πλέον ρυθμούς, ἡ ἀρχαιολογικὴ δραστηριότητα στὸ νησί. Ἀποτέλεσμα τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν ὑπῆρξε – μεταξὺ ἄλλων – καὶ ὁ ἐντοπισμὸς δύο τουλάχιστον νέων ΜΚ θέσεων, μὲ σαφεῖς ἐνδείξεις πρωιμότερης, ἀλλὰ καὶ ὑστερότερης κατοίκησης. Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς, ἂν καὶ ὀλιγάριθμη, εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ ὅλων σχεδὸν τῶν χαρακτηριστικῶν κατηγοριῶν τῆς ΜΕΧ στὶς Κυκλάδες⁴³: σκοτεινόχρωμη στιλβωτὴ, μὲ ἀμαυρὴ σκοτεινόχρωμη διακόσμηση σὲ ἀνοιχτόχρωμη ἐπιφάνεια, «κυκλαδικὴ λευκὴ» τόσο τοῦ πρώτου καμπυλόγραμμου ὅσο καὶ τοῦ ὑστερου «μαύρου καὶ κόκκινου» ρυθμοῦ, καὶ εἰσηγμένη γκριζαμιννακὴ. Τὴν κεραμικὴ αὐτὴ εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐξετάσω τὸ καλοκαίρι τοῦ 2001, στὸ πλαίσιο ἑνὸς εὐρύτερου προγράμματος μελέτης τοῦ προϊστορικοῦ ὕλικου ποὺ ἔχει προέλθει ἀπὸ τῆς πολυάριθμης περιοδείας καὶ ἐπιφανειακῆς ἐρευνῆς τῆς τελευταίας τριακονταετίας στὸ νησί. Πρόκειται γιὰ 12 συνολικὰ θραύσματα, τρία ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν Κατηφορίδα, ὅκτὼ ἀπὸ τὴν Μαρκιανή, καὶ ἓνα εἶναι ἄγνωστης προέλευσης.

Ἡ Κατηφορίδα, ὅπως δηλώνει καὶ τὸ ὄνομά της, εἶναι μιὰ κατηφορικὴ πλαγιά στὸ Ξυλοκερατίδι, στὸ βόρειο τμήμα τοῦ κόλπου τῶν Καταπόλων καὶ ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὸν λόφο τῆς Μινώας. Ἡ Κ. Scholes εἶχε ἀναφέρει συλημένους μυκηναϊκοὺς τάφους στὴν θέσιν αὐτὴ καὶ τὴν ὑπαρξὴ πιθανοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ στὴν περιοχὴ⁴⁴. Ἀπὸ τῆς ἐτήσιας περισυλλογῆς τῆς Λ. Μαραγκοῦ καὶ τῶν συνεργατῶν της στὴν θέσιν αὐτὴ καὶ τοὺς γύρω ἀγρούς καὶ ἀπὸ τὴν διενέργεια σωστικῆς ἀνασκαφῆς στοὺς συλημένους μυκηναϊκοὺς τάφους τὸ 1983 προῆλθε πλῆθος θραυσμάτων κεραμικῆς, τὰ ὁποῖα ἐκτὸς ἀπὸ μυκηναϊκά, περιλαμβάνουν ὅστρακα ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν διαχρονικὴ χρῆσιν τῆς θέσεως ἀπὸ τὴν ΠΚ περίοδο μέχρι τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους⁴⁵. Παρόμοια εὐρήματα προῆλθαν τὸ 1988 ἀπὸ τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων τοῦ ξενοδοχείου ποὺ ἀνεγέρθηκε στὸ οἰκόπεδο Ε. Θεολογίτη, στὶς ὑπώρειες τοῦ λόφου μὲ τοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους⁴⁶. Τὰ ὅστρακα εἶναι κατὰ βάσιν ΠΚ καὶ μυκηναϊκά, ὑπάρχουν ὅμως καὶ λιγοστὰ ΜΚ, καθὼς καὶ μερικὰ ποὺ χρονολογοῦνται σὲ μεταγενέστερες περιόδους, μέχρι καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Ἡ Μαρκιανὴ εἶναι μία φυσικὰ καὶ τεχνητὰ ὀχυρωμένη ἀκρόπολις τῆς ΠΕΧ, στὴν νότια ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ, ποὺ ἐρευνήθηκε κατὰ τὰ ἔτη 1987-1990 ἀπὸ τὰ Πανεπιστήμια Cambridge, Ἀθηνῶν καὶ Ἰωαννίνων. Ὁ οἰκισμὸς, μικρὸ μόνο τμήμα τοῦ ὁποῖου ἔχει ἀνασκαφεῖ, καλύπτει χρονολογικὰ μεγάλο μέρος τῆς ΠΕΧ (ΠΚ Ι, ΠΚ Ι-ΙΙ «φάση Κάμπου», ΠΚ ΙΙ, ΠΚ ΙΙ-ΙΙΙ «φάση Καστριοῦ»). Στὸ διαταραγμένο ἐπιφανειακὸ στρώμα τῶν δύο τομῶν τοῦ ἀνδῆρου 1, ποὺ κατὰ βάσιν ἐρευνήθηκε, βρέθηκαν θραύσματα κεραμικῆς ποὺ ἀπο-

41. Γιὰ τὴν ὀρθὴ ὀνομασίαν τῆς θέσεως, *Βίγλα*, ἀντὶ τοῦ λανθασμένου *Vigli*, βλ. Marangou 1984, 102 σημ. 2· Μαραγκοῦ 1994, 472 σημ. 37.

42. Scholes 1956, 11.

43. Barber 1987β, 374-377· Barber 1987, 146-152.

44. Scholes 1956, 11.

45. Marangou 1984, 99: ΙΙ, site 3· Μαραγκοῦ 1996, 317· Davis κ.ά. 2001, 94· Μαραγκοῦ 2002, 20, 314-316.

46. Μαραγκοῦ 1996, 317-318· Μαραγκοῦ 2002, 315.

δεικνύουν την διαχρονική χρήση του χώρου από την ΠΕΧ μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους⁴⁷. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται και τὰ ὀκτὼ ΜΚ ὄστρακα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΜΕΣΟΚΥΚΛΑΔΙΚΩΝ ΟΣΤΡΑΚΩΝ

Κατηγορία (οικόπεδο Θεολογίτη 1986)

1 (εἰκ. 1). Θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα κλειστοῦ ἀγγείου. Πηλὸς ρόδινος, μὲ προσμίξεις. Ὅπτηση ἰσομερής. Στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀνοικτοκάστανο ἐπίχρῳμα καὶ γραπτὴ διακόσμηση μὲ μελανὴ στιλπνὴ βαφή, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται τμῆμα κύκλου. Ὑψ. 2.3 ἐκ., πλ. 2.2 ἐκ., πάχ. 0.6 ἐκ.

Μοτίβα ἀποτελούμενα ἀπὸ ἀπλοὺς κύκλους ἢ ζεύγη ὁμόκεντρων κύκλων ἀπαντοῦν στὴν κεραμικὴ μὲ στιλπνὴ σκοτεινόχρωμη διακόσμηση σὲ ἀνοικτόχρωμη ἐπιφάνεια τῆς Φυλακωπῆς I⁴⁸, καὶ σὲ πιθοειδῆ ἀγγεῖα τῶν περιόδων IVb καὶ b/c τῆς Ἀγίας Εἰρήνης τῆς Κέας⁴⁹, καὶ τῶν πόλεων IX καὶ X τῆς Κολώνας τῆς Αἴγινας⁵⁰, ὅπου ὅμως ἀποδίδονται μὲ ἀμαυρὴ βαφή. Τὸ χρῶμα καὶ ἡ σύσταση τοῦ πηλοῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν διακόσμηση μὲ στιλπνὴ βαφή, ἐνισχύουν τὴν πιθανότητα προέλευσης τοῦ θραύσματος ἀπὸ εἰσηγμένο ΜΕ ἀγγεῖο⁵¹.

2 (εἰκ. 2). Τμῆμα τῆς βάσης καὶ τοῦ κάτω μέρους τοῦ σώματος κλειστοῦ χονδροειδοῦς ἀγγείου. Πηλὸς ἐρυθρός, μὲ πολλὰς προσμίξεις. Ὅπτηση ἀνισομερής. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοιχωμάτων καλύπτεται ἀπὸ ἐπίχρῳμα στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Γραπτὴ μελανὴ ταινία περικυκλᾷ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὴν βάση. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια διακρίνονται σαφῶς τὰ ἴχνη τοῦ κεραμικοῦ τροχοῦ. Ὑψ. 6.5 ἐκ., πάχ. 1.2 ἐκ., Μέγ. διαστ. 10×7.5 ἐκ.

Τὸ θραῦσμα ἀνήκει στὴν κατηγορίᾳ τῆς ἀμαυρῆς σκοτεινόχρωμης κεραμικῆς, ποὺ στὴν Φυλακωπὴ τῆς Μήλου φαίνεται νὰ ἀντικαθιστᾷ τὴν στιλβωτὴ κατὰ τὴν ὕστερη φάση τῆς ΜΚ περιόδου καὶ ἀπαντᾷ καὶ στὰ πρῶμα ΥΚ I στρώματα τοῦ Ἀκρωτηρίου τῆς Θήρας⁵². Ἡ γραπτὴ διακόσμηση στὰ ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἀποδίδεται συνήθως μὲ λευκὸ χρῶμα, ἐνῶ ἡ διακόσμηση μὲ μελανὸ χρῶμα εἶναι σπανιότερη⁵³.

3 (εἰκ. 3). Θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα ἀνοικτοῦ ἀγγείου. Πηλὸς ρόδινος, καθαρός. Ὅπτηση ἰσομερής. Ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ γραπτὴ στιλπνὴ διακόσμηση τοῦ «μαύρου καὶ κόκκινου» ρυθμοῦ, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀριζόντιες ταινίες ἐναλλάξ μελανὲς καὶ ἐρυθρές. Ὑψ. 2.8 ἐκ., πλ. 2.5 ἐκ.

Ἡ κεραμικὴ τοῦ «μαύρου καὶ κόκκινου» ρυθμοῦ⁵⁴ ἐμφανίζεται στὶς Κυκλάδες ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς ΜΕΧ, ἀλλὰ ἀπαντᾷ μὲ πολὺ μεγαλύτερη συχνότητα κατὰ τὴν ὕστερη φάση τῆς

47. Marangou κ.ἀ. 2006, 25, 29-30.

48. Atkinson κ.ἀ. 1904, 97, πίν. VII: 7-9, 12.

49. Overbeck 1989α, 59-60, πίν. 47, X - 31-33· 145, πίν. 72, BS-2.

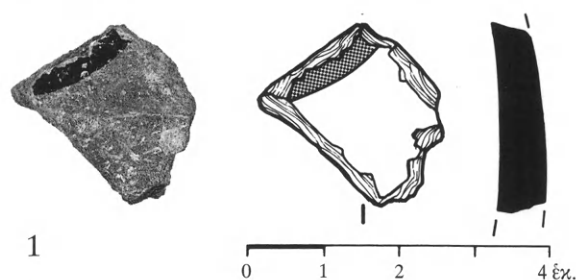
50. Walter - Felten 1981, πίν. 119: 426, XXXII· 122: 444, XXXVIII· 123: 457, XXXIX.

51. Philippa-Touchais 2003.

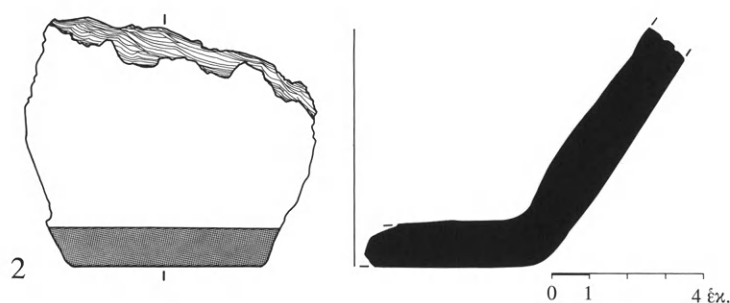
52. Marthari 1984, 129, εἰκ. 7: d· Barber 1987, 147.

53. Barber 1987, 146.

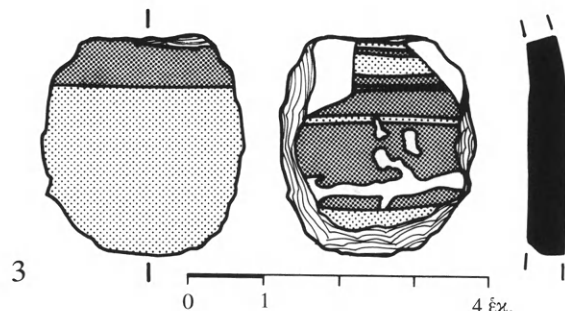
54. Βλ. Barber 1978β, 376· Barber 1987, 148-149, 152· Sherratt 2000, 263-266 (μὲ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία).

Εἰκ. 1. Θραῦσμα τοῦ σώματος κλειστοῦ ἀγγείου.

Εἰκ. 2. Βάση καὶ κάτω μέρος τοῦ σώματος κλειστοῦ χονδροειδοῦς ἀγγείου.

Εἰκ. 3. Θραῦσμα τοῦ σώματος ἀνοικτοῦ ἀγγείου, ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια.

καὶ κατὰ τὰ πρῶμα στάδια τῆς ΥΚ Ι περιόδου. Κεραμικὴ μὲ διακόσμηση παρόμοια μὲ τοῦ θραύσματος τῆς Ἀμοργοῦ ἀπαντᾷ στὴν περίοδο V τῆς Ἀγίας Εἰρήνης τῆς Κέας⁵⁵, ὅπου θεωρεῖται εἰσηγμένη ἀπὸ τὴν Μήλο, καὶ στὰ ΜΚ ΙΙΙ/ΥΚ Ι στρώματα τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου τῆς Θήρας⁵⁶, ὅπου ἀνήκει στὸν τοπικὸ πρῶμο πολύχρωμο ρυθμό.

55. Davis 1986, 59, πίν. 63: AA-73.

56. Marthari 1984, 129, εἰκ. 8 b, κάτω σειρὰ, 1ο

καὶ 3ο· Papagiannopoulou 1991, πίν. 8: 58, 60.

Μαρκιανή (1987-1990)

4 (Μα 88, Μ 1080, ΕΕ 210) (είκ. 4). Θραύσμα του γωνιώδους ὤμου κλειστοῦ ἀγγείου. Πηλὸς ὑπόλευκος, μὲ προσμίξεις. Ὅπτηση ἰσομερής. Ἐξωτερικὰ ἐπίχρῖσμα στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ καὶ ἀμαυρὴ μελανὴ διακόσμηση ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ζευγὸς λεπτῶν ὀριζόντιων ταινιῶν στὴν γωνίωση τοῦ ὤμου. Ὑψ. 3 ἐκ., πλ. 5.7 ἐκ., πάχ. 0.6 ἐκ.

Τὸ θραῦσμα αὐτό, ὅπως καὶ τὰ πέντε ἐπόμενα (ἀριθ. κατ. 5-9), ἐντάσσεται στὴν κατηγορία τῶν λεγόμενων «κυκλαδικῶν λευκῶν» ἀγγείων⁵⁷, μία ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ κατηγορία κεραμικῆς τῆς ΜΚ περιόδου. Πιθανῶς νὰ προέρχεται ἀπὸ πρόχου μὲ γωνιώδες σῶμα, τοῦ τύπου ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν φάση I-iii τῆς Φυλακωπῆς⁵⁸. Διακόσμηση μὲ ζευγὸς ἀμαυρῶν γραπτῶν ταινιῶν στὴν γωνίωση τοῦ ὤμου ἀπαντᾷ σὲ ἕναν δίωτο κἀνθαρο ἀπὸ τὴν φάση ii ἢ iii τῆς Φυλακωπῆς II⁵⁹, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται εἰσηγμένος ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, σὲ παρόμοιους κανθάρους ἀπὸ τὶς πόλεις V-VI καὶ VIII τῆς Κολώνας τῆς Αἰγίνας⁶⁰ καὶ σὲ δίωτους κανθάρους ἢ δίωτα κύπελλα ἀπὸ ΜΕ III στρώματα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας⁶¹. Στὰ ἀγγεῖα ὅμως αὐτὰ οἱ ταινίες τοῦ ὤμου ἀποτελοῦν κατὰ κανόνα τὸ κάτω ὄριο διακοσμητικῆς ζώνης ποὺ ἐκτείνεται μέχρι τὸ χεῖλος· σὲ σπάνιες μόνον περιπτώσεις ἡ γραπτὴ διακόσμηση περιορίζεται σὲ δύο ζεύγη ταινιῶν, ἕνα στὸ χεῖλος καὶ ἕνα στὸν γωνιώδη ὤμο⁶², ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ θραύσματος τῆς Μαρκιανῆς.

5 (Μα 88, Μ 1078, ΕΕ 208) (είκ. 5). Θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος κυπέλλου. Πηλὸς ὑπόλευκος, μὲ προσμίξεις. Ὅπτηση ἰσομερής. Ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ἀπὸ ἐπίχρῖσμα στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ ἀμαυρὴ καστανόμαυρη διακόσμηση, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ λεπτὴ ὀριζόντια ταινία καὶ ὁμάδα καθέτων γραμμῶν. Ὑψ. 1.6 ἐκ., πλ. 2.4 ἐκ., πάχ. 0.5 ἐκ.

Τόσο κατὰ τὸν τύπο ὅσο καὶ κατὰ τὴν διακόσμηση τὸ θραῦσμα εἶναι παρόμοιο μὲ ἕνα ὄστρακο βαθιᾶς λεκανίδας ἀπὸ τὴν περίοδο IVc τῆς Ἀγίας Εἰρήνης τῆς Κέας ὅπου θεωρεῖται εἰσηγμένη ΜΕ⁶³. Παρόμοια διακόσμηση ἀπαντᾷ ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος μόνων τροπιδωτῶν κυπέλλων καὶ «μηλιακῶν» φιαλῶν τῆς Φυλακωπῆς⁶⁴, σὲ τροπιδωτὰ κύπελλα τῆς περιόδου IVa τῆς Ἀγίας Εἰρήνης, ποὺ ἐπίσης θεωροῦνται εἰσηγμένα ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα⁶⁵, καὶ σὲ ἀγγεῖα τοῦ τύπου τῶν «μηλιακῶν» φιαλῶν ἀπὸ τὴν Παροικιὰ τῆς Πάρου⁶⁶, τὴν πόλη IX τῆς Κολώνας τῆς Αἰγίνας⁶⁷ καὶ ΜΕ I/II στρώματα τῆς Ἀσπίδας τοῦ Ἀργους⁶⁸.

57. Barber 1978β, 375-376· Barber 1987, 148-149· Sherratt 2000, 245-247 (μὲ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία).

58. Dawkins - Droop 1910-11, πίν. V: 1, 162· Barber 1974, 24, εἰκ. 2: 1 (MM 65), 162 (MM 77).

59. Barber 1974, 27, εἰκ. 4: (MM 425), πίν. 2: c.

60. Walter - Felten 1981, πίν. 117: 409, XXIX· 119: 427, XXIII.

61. Βλ. π.χ. Philippa-Touchais 2002, 13, εἰκ. 7: 22-23, 26· 17, εἰκ. 13: 40· 19, εἰκ. 16: 43-49, 51, 53, ἀπὸ

τὴν Ἀσπίδα τοῦ Ἀργους.

62. Αὐτόθι 17, εἰκ. 13: 40.

63. Overbeck 1989α, 71, πίν. 51, AC-9.

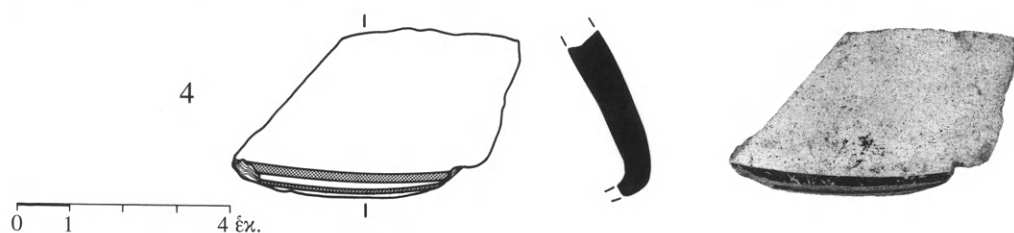
64. Atkinson κ.ἄ. 1904, πίν. XI: 7-9, 11· XII: 12, 18· XXXIII: 4-5, 7-8.

65. Overbeck 1989α, 33, πίν. 39, J-17.

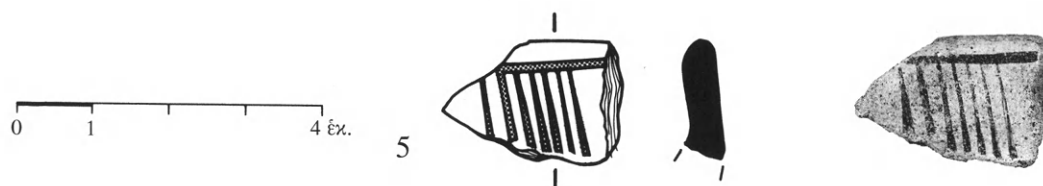
66. Overbeck 1989β, 16: ἀρ. 136, εἰκ. 10: ἄνω.

67. Walter - Felten 1981, πίν. 119: 428, XXXIII.

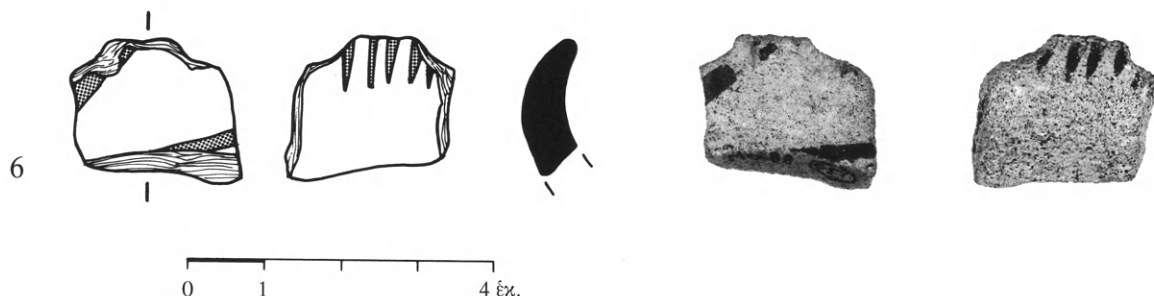
68. Philippa-Touchais 2002, 7, εἰκ. 2· 3: 3, 8.

Εἰκ. 4. Θραῦσμα τοῦ γωνιώδους ὤμου κλειστοῦ ἀγγείου.

Εἰκ. 5. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος κυπέλλου.

Εἰκ. 6. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀνοικτοῦ ἀγγείου, ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια.

6 (Μα 88, Μ 1064, ΕΕ 51) (εἰκ. 6). Θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἔξω νεῦον χεῖλος ἀνοικτοῦ ἀγγείου. Πηλὸς ὑπόλευκος, μὲ προσμίξεις. Ὅπτηση ἰσομερῆς. Ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ἀπὸ ἐπίχρῖσμα στὸ χρώμα τοῦ πηλοῦ καὶ φέρει ἀμαυρὴ μελανὴ διακόσμηση: ἐξωτερικά, τμήμα τόξου (μᾶλλον ἀπὸ σειρὰ τόξων) κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ λεπτὴ ὀριζόντια ταινία πὺν προφανῶς ἀποτελοῦσε τὸ κάτω ὄριο τῆς διακοσμητικῆς ζώνης τοῦ χείλους· ἐσωτερικά, ὁμάδα πέντε καθέτων γραμμιδίων στὴν περιφέρεια τοῦ χείλους. Ὑψ. 1.5 ἐκ., πλ. 2 ἐκ.

Τὸ θραῦσμα εἶναι πιθανὸν νὰ ἀνήκει σὲ τροπιδωτὸ κἀνθαρο ἢ κύπελλο τῶν τύπων πὺν γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν Φυλακωπὴ II-ii ἢ iii⁶⁹, τὴν Παροικιά τῆς Πάρου⁷⁰, τῖς πόλεις

69. Βλ. σημ. 59.

70. Overbeck 1989β, 10: ἀρ. κατ. 66, πίν. 5: 66, εἰκ.

28· 19: ἀρ. κατ. 185, πίν. 5: 185, εἰκ. 53: κάτω δεξιὰ.

VIII και της IX της Κολώνας της Αΐγινας⁷¹ και την περίοδο IVb της Ἀγίας Εἰρήνης της Κέας, ὅπου εἶναι εἰσηγμένοι ἀπὸ τὴν Κρήτη⁷². Παρόμοια διακόσμηση στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ χεῖλους ἀπαντᾷ σὲ κύπελλα μὲ τροπιδωτὸ ἢ ἡμισφαιρικό σῶμα ποὺ ἔχουν προέλθει ἀπὸ ME ΠΙΒ στρώματα τῆς Ἀσπίδας τοῦ Ἄργους⁷³, ἐνῶ τὰ κάθετα γραμμίδια στὴν ἐσωτερικὴ του πλευρὰ συναντῶνται συχνότερα καὶ σὲ περισσότερους τύπους ἀγγείων: φιάλες, μόνωτα κύπελλα καὶ κανθάρους μὲ τροπιδωτὸ ἢ σφαιρικό σῶμα ὅλων τῶν ME στρωμάτων τῆς Ἀσπίδας⁷⁴, κανθάρους καὶ μόνωτα κύπελλα τῶν πόλεων VIII καὶ IX τῆς Κολώνας τῆς Αἰγίνας⁷⁵ καὶ πιθοειδῆ τῆς περιόδου IVb/c τῆς Ἀγίας Εἰρήνης τῆς Κέας⁷⁶.

7 (Μα 90, Κ 1710, ΕΕ 095) (εἰκ. 7). Θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα κλειστοῦ ἀγγείου. Πηλὸς ὑπόλευκος, μὲ προσμίξεις. Ὅπτηση ἰσομερῆς. Ἐξωτερικὰ ὑπόλευκο ἐπίχρσιμα καὶ ἀμαυρὴ σκοτεινόχρωμη διακόσμηση ἀποτελούμενη ἀπὸ τεθλασμένη ταινία δικτυωτοῦ ποὺ ὑπογραμμίζεται ἀπὸ λεπτὴ ὀριζόντια ταινία. Ὑψ. 2.5 ἐκ., πλ. 2.3 ἐκ., πᾶχ. 0.5 ἐκ.

Οἱ ὀριζόντιες ἢ διασταυρούμενες ζῶνες πυκνοῦ δικτυωτοῦ εἶναι ἀρκετὰ συνηθισμένο μοτίβο τῆς ΜΚ κεραμικῆς καὶ ἀπαντοῦν τόσο στὴν Φυλακωπὴ⁷⁷ ὅσο καὶ στὴν Παροικιά τῆς Πάρου⁷⁸. Γνωρίζουμε ἀκόμη τὸ μοτίβο τῆς διαγραμμισμένης τεθλασμένης ζώνης⁷⁹, ὃχι ὅμως τὴν τεθλασμένη ζώνη δικτυωτοῦ. Ἡ λεπτὴ ὀριζόντια ταινία ποὺ ὑπογραμμίζει τὸ μοτίβο ὀρίζει προφανῶς τὸ πέρασ τῆς διακοσμημένης ζώνης καὶ φανερώνει ὅτι τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου.

8 (Μα 88, Μ 1066, ΕΕ 059) (εἰκ. 8). Θραῦσμα τοῦ χεῖλους «μηλιακῆς» φιάλης. Τὸ χεῖλος νεύει ἔντονα πρὸς τὰ ἔσω καὶ εἶναι γωνιώδες. Πηλὸς ὑπόλευκος, μὲ πολλὰς προσμίξεις. Ὅπτηση ἰσομερῆς. Ἡ ἐπιφάνεια καλυπτόταν ἀπὸ ἐπίχρσιμα στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Στὴν περιοχὴ τοῦ χεῖλους ἐξωτερικὰ ὁμάδα καθέτων γραμμιδίων ποὺ ἀποδίδονται μὲ ἀμαυρὴ καὶ ἐξίτηλη μελανὴ βαφή. Ὑψ. 2.2 ἐκ., πλ. 3 ἐκ.

Τὸ θραῦσμα ἀνήκει σὲ ἕναν ἀσυνήθιστο τύπο «μηλιακῆς» φιάλης. Μολονότι βρῖσκει παράλληλα τόσο κατὰ τὸ σχῆμα ὅσο καὶ κατὰ τὴν διακόσμηση στὶς παρόμοιες φιάλες ἀπὸ τὴν Φυλακωπὴ τῆς Μήλου, τὴν Παροικιά τῆς Πάρου, τὴν Κολώνα IX τῆς Αἰγίνας καὶ τὴν Ἀσπίδα τοῦ Ἄργους⁸⁰, διαφέρει ὥς πρὸς τὸ ὅτι οἱ φιάλες αὐτὲς ἔχουν σκοτεινόχρωμη στυλβωμένη ἐπιφάνεια, μὲ μόνη ἐξαίρεση τὴν διακοσμημένη ζώνη κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, ποὺ καλύπτεται μὲ λευκὸ ἐπίχρσιμα. Οἱ παρόμοιες φιάλες ἀπὸ τὴν περίοδο IVb τῆς Ἀγίας

71. Walter - Felten 1981, πίν. 117: 409-412, XXIX· 119: 424, 427, XXXII.

72. Overbeck 1989a, 102, πίν. 62, AR-8, 20.

73. Philippa-Touchais 2002, 18-21, εἰκ. 16: 48, 53.

74. Αὐτόθι 7, εἰκ. 3: 8-9· 12-14, εἰκ. 7: 18-19, 21-23, 25-26, 29-30, 32· 14-15, εἰκ. 9: 37· 16-17, εἰκ. 13: 40· 21-23, εἰκ. 21: 56, 58.

75. Walter-Felten 1981, πίν. 117: 409-412, XXIX·

119: 423, XXXI.

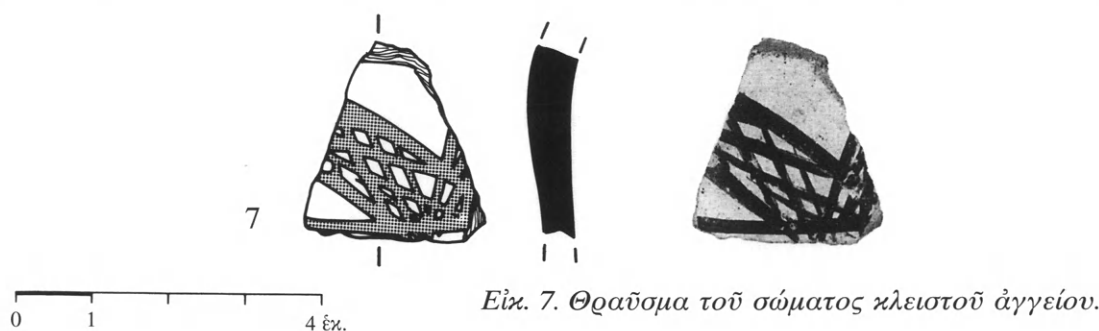
76. Overbeck 1989a, 173, πίν. 84, CO-4.

77. Atkinson κ.ἄ. 1904, πίν. XIII: 1-3, XVIII: 25· Barber 1974, πίν. 1: e, 2: c, 7: j-k.

78. Overbeck 1989b, 19: ἀρ. 186, εἰκ. 53: κάτω ἀριστερά.

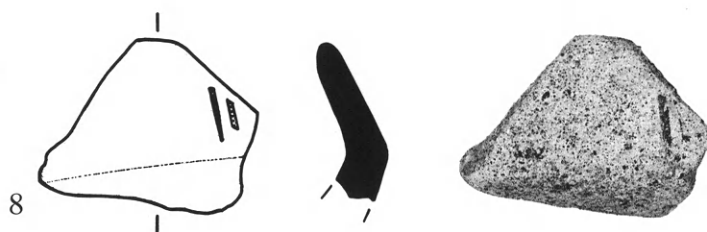
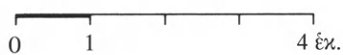
79. Αὐτόθι 19: ἀρ. 179, εἰκ. 52: κάτω ἀριστερά.

80. Βλ. σημ. 64, 66-68.

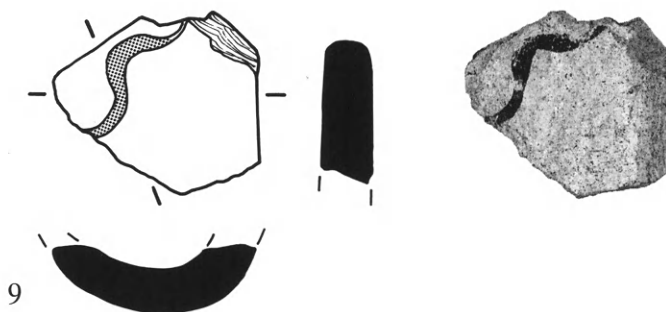

Εἰκ. 7. Θραῦσμα τοῦ σώματος κλειστοῦ ἀγγείου.

Εἰκ. 8. Θραῦσμα τοῦ χεῖλους «μηλιακῆς» φιάλης.

Εἰκ. 9. Ραμφοειδὲς στόμιο πρόχου.

Εἰρήνης τῆς Κέας⁸¹ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου καστανότεφρες στιλβωμένες καὶ δὲν φέρουν διακόσμηση. Πλησιέστερα παράλληλα τῆς φιάλης ἀπὸ τὴν Μαρκιανὴ ἀποτελοῦν οἱ φιάλες τῆς Φυλακωπῆς ποὺ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου καλυμμένες μὲ λευκὸ ἐπίχρυσμα⁸². Καὶ σὲ αὐτὲς ὅμως, ὅπως καὶ στὶς προηγούμενες, ἡ διακοσμημένη ζώνη κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ὀρίζεται μὲ δύο λεπτὲς ὀριζόντιες ταινίες, πράγμα ποὺ δὲν παρατηρεῖται (ἢ δὲν εἶναι πλέον ὁρατὸ) στὴν φιάλη τῆς Ἀμοργοῦ.

9 (Μα 89, ΕΕ 048) (εἰκ. 9). Ραμφοειδὲς στόμιο πρόχου. Πηλὸς ὑπόλευκος, μὲ προσμίξεις. Ὅπτηση ἰσομερῆς. Ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ἀπὸ ἐπίχρυσμα στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ καὶ φέρει ἀμαυρὴ μελανὴ διακόσμηση: ἐξωτερικά, λεπτὴ κυματοειδὴς ταινία ποὺ φαίνεται νὰ κρέμεται λοξὰ ἀπὸ τὸ χεῖλος· ἄλλῃ λεπτὴ ταινία περιτρέχει τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους. Ὑψ. 2.3 ἐκ., πλ. 2.7 ἐκ.

81. Caskey 1972, 382-383, πίν. 83-85, D 121-123· Overbeck 1989α, 48, πίν. 43, S-16· 128, πίν. 68, BE-2.

82. Atkinson κ.ἄ. 1904, πίν. XII: 18, XXXIII: 7.

Τὸ θραῦσμα ἐντάσσεται στὴν κατηγορία τῆς λεγόμενης «κυκλαδικῆς λευκῆς» κεραμικῆς τοῦ πρώιμου καμπυλόγραμμου ρυθμοῦ⁸³ καὶ προφανῶς προέρχεται ἀπὸ ραμφόστομη πρόχου τοῦ τύπου ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ παλαιότερα εὐρήματα τῆς Ἀμοργοῦ⁸⁴ καὶ ἀπὸ διάφορες θέσεις ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Κυκλάδων: τὴν Φυλακωπὴ τῆς Μήλου⁸⁵, τὴν περίοδο IVa-c τῆς Ἀγίας Εἰρήνης τῆς Κέας⁸⁶, τὴν Γρόττα τῆς Νάξου⁸⁷, τὴν Θήρα⁸⁸, τὴν Κνωσὸ⁸⁹ καὶ τὴν Λέρνα⁹⁰. Ἡ πρόχους ὅμως τῆς Μαρκιανῆς ἔχει ἐντελῶς ἀσυνήθιστη διακόσμηση. Οἱ γνωστὲς ραμφόστομες πρόχοι τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἔχουν συχνὰ ὁλόβαφο τὸ ἐξωτερικὸ ἄκρο τῆς ραμφοειδοῦς προχοῆς, καμπυλόγραμμα μοτίβα στὸ σῶμα, καὶ ἐνίοτε γραπτὸς ὀφθαλμοῦς στὶς δύο πλευρὲς τῆς προχοῆς, ὀριζόντιες ταινίες στὸν λαϊμὸ καὶ ὑποτυπώδεις μαστοὺς στὸν ὦμο. Σὲ ὀρισμένες ἀπὸ αὐτὲς ὑπάρχουν ἐπίσης ἀγκιστροειδεῖς⁹¹ ἢ τεθλασμένες γραμμές, ἄλλοτε ὑπὸ τύπον περιδεραίου στὸν λαϊμὸ τοῦ ἀγγείου, ἄλλοτε γιὰ νὰ πλασιώνουν τὴν πλατιά διακοσμητικὴ ζώνη τῆς κοιλίας καὶ ἄλλοτε γιὰ νὰ κοσμήσουν τὴν χαμηλὴ δακτυλιόσχημη βάση. Σὲ καμία γνωστὴ περίπτωση δὲν ἀπαντοῦν κυματοειδεῖς γραμμές τοῦ τύπου τοῦ θραύσματος τῆς Μαρκιανῆς καὶ σὲ καμία περίπτωση δὲν ἐμφανίζονται νὰ κρέμονται ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου. Ὅμως κάθετες κυματοειδεῖς ταινίες παρόμοιες μὲ ἐκείνην τῆς πρόχου τῆς Μαρκιανῆς ἀπαντοῦν στὴν κεραμικὴ τῆς πόλης VIII τῆς Κολώνας τῆς Αἰγίνας⁹²: σὲ μία περίπτωση ἡ ταινία κρέμεται ἀπὸ τὸ χεῖλος ἐνὸς κυπέλλου, ἐνῶ σὲ μία ἄλλη βρίσκεται στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου.

10 (Μα 87, K 1243) (εἰκ. 10). Θραῦσμα ἀπὸ τὸ πόδι γκριζας μιννακῆς κύλικας μὲ διακόσμηση ἐπάλ-
ληλων ἀνάγλυφων δακτυλίων. Πηλὸς τεφρὸς, σχετικὰ καθαρὸς. Ὅπτηση ἰσομερῆς. Ἐξωτερικὰ ἐπί-
χρῳμα στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ὑψ. 3.2 ἐκ., πλ. 4.2 ἐκ.

11 (Μα 89, EE 075) (εἰκ. 11). Θραῦσμα γκριζας μιννακῆς φιάλης. Τὸ χεῖλος νεύει ἔντονα πρὸς τὰ
ἔξω καὶ ὁ ὦμος εἶναι γωνιώδης. Πηλὸς τεφρὸς, σχετικὰ καθαρὸς. Ὅπτηση ἰσομερῆς. Ἐξωτερικὰ
καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ χεῖλους ἐσωτερικὰ ἐπίχρῳμα στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ὑψ. 4 ἐκ., πλ. 4.2 ἐκ.

Ἡ γκριζα μιννακὴ κεραμικὴ εἰσάγεται στὰ νησιὰ τῶν Κυκλάδων ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ
Ἑλλάδα καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς ΜΚ περιόδου, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ οἱ τοπικὲς ἀπο-
μιμήσεις τῆς⁹³. Παραδείγματα γκριζας μιννακῆς κεραμικῆς γνωρίζουμε ἀπὸ πολλὰς ΜΚ

83. Barber 1987, 149.

84. Βλ. σ. 59 σημ. 29.

85. Atkinson κ.ἄ. 1904, 108-110, πίν. XIV: 1-6· Dawkins-Droop 1910-11, πίν. XIII: 35, 173· Zervos 1957, εἰκ. 268-271, 278, 281-283· Sherratt 2000, πίν. 340: ἄνω ἄριστέρα, 344-350, 352, 400.

86. Caskey 1972, πίν. 84: D 62-63, 85: D 69· Overbeck 1989α, 76, πίν. 52, AG-10 a-c 101, πίν. 61, AR-6 a-b 160, πίν. 78, CE 92-93 171-172, πίν. 83, CN-4 a-b.

87. Renfrew 1972, πίν. 13: 1.

88. Μαρθάκη 2001, 108: εἰκ. 7, 110: εἰκ. 17-19.

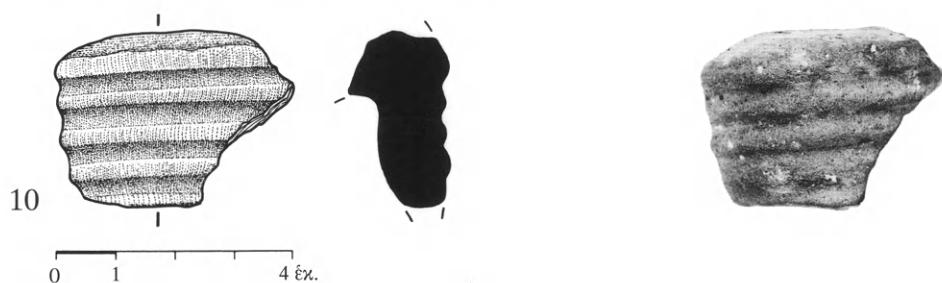
89. Renfrew 1972, πίν. 13: 2.

90. Zervos 1957, εἰκ. 284-286.

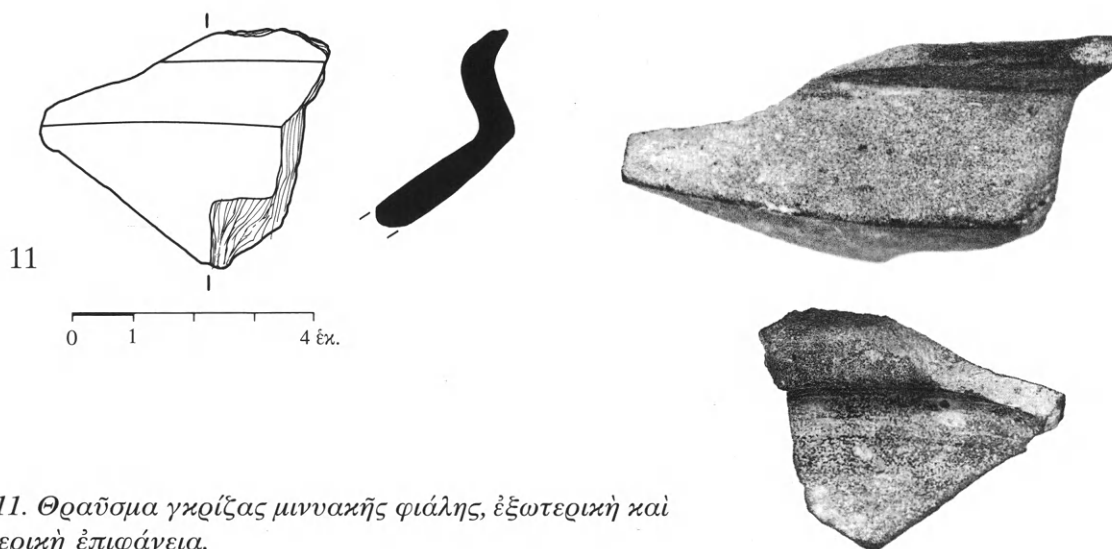
91. Πρόκειται γιὰ τὸ λεγόμενο "jigsaw or bracket pattern", γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. Atkinson κ.ἄ. 1904, πίν. XXXIII: 17 καὶ Sherratt 2000, 274: 13.b.i.294, πίν. 419.

92. Walter - Felten 1981, πίν. 122: 447, 450, XXXVIII.

93. Scholes 1956, 15· Barber 1978β, 377· Barber 1987, 146.

Εἰκ. 10. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ πόδι γκριζας μιννακῆς κύλικας.

Εἰκ. 11. Θραῦσμα γκριζας μιννακῆς φιάλης, ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια.

θέσεις, ὅπως τὴν Ἁγία Εἰρήνη τῆς Κέας, ὅπου ἀπαντᾷ ἰδιαίτερα κατὰ τὴν περίοδο IV⁹⁴ καὶ λιγότερο συχνὰ κατὰ τὴν περίοδο V⁹⁵, τὴν Φυλακωπὴ τῆς Μήλου⁹⁶, τὴν Παροικιά τῆς Πάρου⁹⁷, τὸ Κάστρο τῆς Σίφνου⁹⁸, τὸν Ἅγιο Λουκά τῆς Σύρου⁹⁹ καὶ τὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας¹⁰⁰, καὶ ἄλλα ἀναφέρονται ἀπὸ τὴν Μικρὴ Βίγλα¹⁰¹ καὶ τὴν Γρόττα τῆς Νάξου, τὸ Βρυόκαστρο τῆς Τήνου καὶ τὸ Παλαιόκαστρο καὶ τὰ Σταπόδια τῆς Μυκόνου¹⁰².

94. Overbeck 1989α, 11, πίν. 37: B-10, D-8· 39: J-20 d· 40: K-15, K-17· 41: M-20 a-b, N-9 a-b καὶ 21a-b· 43: S-1a, 2a, S-8, S-9 a-b, S-12 b, S-13 a· 44: S-55 a· 46: X-13 b· 48: X-47 b· 54: AL-3 b· 79: 108, CE-115.

95. Davis 1986, 6.

96. Dawkins - Droop 1910-11, πίν. VII: 4, 27, 201· Barber 1978β, 377, πίν. 1: 2η σειρὰ, τελευταῖο δεξιὰ· Renfrew 1972, πίν. 13: 5-6· Sherratt 2000, 240-241, πίν. 330-331.

97. Rubensohn 1917, 35-36, εἰκ. 31, 33· Overbeck 1989β, 14-15: ἀρ. 113-124, εἰκ. 48-51.

98. Brock - Mackworth Young 1949, 15, 32, εἰκ. 7.

99. Τσουντας 1899, 79, 94-95, πίν. 9: 27· Barber 1981, 168: ἀρ. 1, 169.

100. Papagiannopoulou 1991, 59, 352: ἀρ. 269-272.

101. Barber - Hadjianastasiou 1989, 109-111, πίν. 23 f.

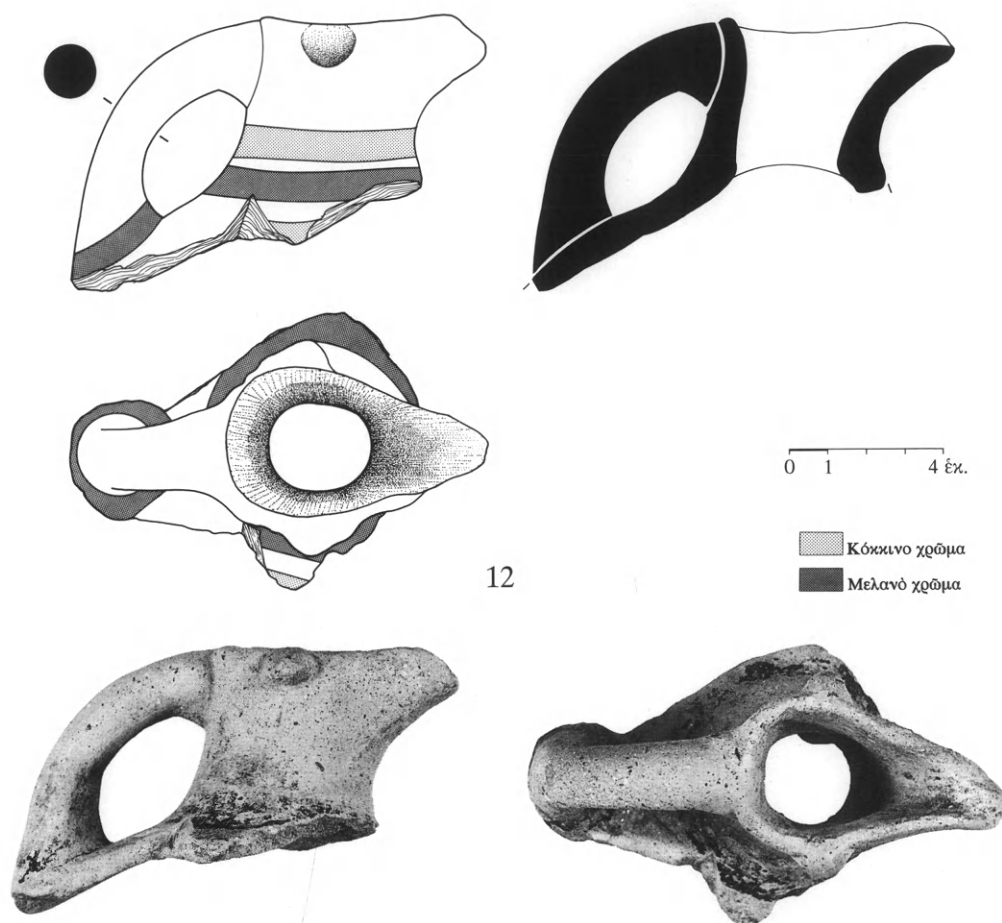
102. Scholes 1956, 12-13, 15-16· Sampson 2002, 173, 175.

Άγνωστης προέλευσης

12 (Αρχαιολογική Συλλογή Χώρας Άμοργού αριθ. 105) (εικ. 12). Το άνω τμήμα ραμφόστομης πρόχου με πλαστικούς όφθαλμούς. Λείπει τμήμα της πρόχυσης. Κάθετη λαβή κυκλικής διατομής από το χείλος στον ώμο. Πηλός υπόλευκος, με πολλές προσμίξεις. Όπτηση ίσομερής. Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από επίχρισμα στο χρώμα του πηλού και φέρει εξίτηλη γραπτή διακόσμηση του «μαύρου και κόκκινου» ρυθμού¹⁰³: στην βάση του λαιμού τρεις επάλληλες οριζόντιες ταινίες, δύο κόκκινες και μεταξύ αυτών μία μελανή· μελανή ταινία περιτρέχει επίσης την βάση της λαβής στον ώμο. Έσωτερικά, εμφανή ίχνη του κεραμικού τροχού. Ύψ. 7.1 εκ.

Παρόμοιες όφθαλμωτές πρόχοι, εισηγμένες από την Κρήτη αλλά και εγχώριας παραγωγής, άπαντούν στην περίοδο V της Αγίας Ειρήνης της Κέας¹⁰⁴ και σε στρώματα της

Εικ. 12. Το άνω τμήμα ραμφόστομης πρόχου με πλαστικούς όφθαλμούς.

103. Βλ. σ. 62 σημ. 54.

47: C-31-32, 56: U-89, 62: AA-59.

104. Davis 1986, πίν. 20: B-1, 21: C-31, 28: 89,

ΥΕΧ στὴν Φυλακωπὴ τῆς Μήλου¹⁰⁵ καὶ ἀποτελοῦν κοινὸ τύπο τῆς ΥΚ Ι περιόδου στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας¹⁰⁶. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, τὸ θραῦσμα τῆς Ἀμοργοῦ θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ χρονολογικὰ στὸ τέλος τῆς ΜΚ περιόδου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Τὰ νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸ καὶ τὰ ἄλλα νησιὰ τῶν Κυκλάδων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ΜΚ περίοδος εἶναι γνωστὴ κατὰ βάσιν ἀπὸ τὴν κεραμικὴ καὶ οὐσιαστικὰ ἀπὸ τρεῖς ἢ τέσσερις μόνον θέσεις, ὅτι ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο μέρος τοῦ ὕλικου ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς εἶναι ἀδημοσίευτο καὶ ὅτι οἱ περισσότερες ἀπὸ τῆς ἄλλης ΜΚ θέσεις εἶναι γνωστὲς μόνον ἀπὸ ἐπιφανειακὲς ἐρευνες, ὑποδηλώνουν ὅτι ἡ συστηματικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα εἶναι πιθανὸν τελικὰ νὰ καταδείξει ὅτι ὁ ΜΚ πολιτισμὸς ἔχει πολὺ μεγαλύτερη ἐξάπλωση στὰ νησιὰ ἀπὸ ὅσο μέχρι στιγμῆς πιστευόταν καὶ νὰ διαφωτίσει περισσότερο τῆς διαφορῆς πτυχῆς του. Ὁ μὴ ἐντυπωσιακὸς χαρακτήρας τῆς ΜΕΧ σὲ σχέση μὲ τῆς περιόδους τῆς Πρώιμης καὶ τῆς Ὑστερῆς Χαλκοκρατίας κατὰ κανένα τρόπο δὲν σημαίνει ὅτι ἀποτελεῖ ἐποχὴ στασιμότητος· ἀντίθετα, τὰ στοιχεῖα πού ἔχουμε, μολονότι περιορισμένα, μαρτυροῦν ὅτι πρόκειται γιὰ μίαν περίοδο οἰκονομικῆς εὐρωστίας καὶ ἔντονης ἐμπορικῆς δραστηριότητος, συνθήκες πού εὐνοοῦν τὴν ἐπεξεργασία καὶ ἀφομοίωση τῶν ἐξελίξεων πού παρατηροῦνται σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν ἐπώαση ἐκείνων πού θὰ ἀκολουθήσουν. Ἡ περίοδος πού παραμένει πραγματικὰ «σκοτεινὴ» στὴν προϊστορικὴ ἀρχαιολογία τῶν Κυκλάδων εἶναι τὸ τέλος τῆς Πρώιμης Χαλκοκρατίας καὶ ἡ μετάβαση στὴν ΜΕΧ, συγκεκριμένα οἱ λεγόμενες «φάση τοῦ Καστρίου» καὶ «φάση τῆς Φυλακωπῆς Ι». Οἱ αἰτίες τῶν αἰφνίδιων ἀλλαγῶν πού παρατηροῦνται στὰ νησιὰ κατὰ τὴν «φάση τοῦ Καστρίου» (βίαιο τέλος, ὀριστικὴ ἐγκατάλειψη ἢ διακοπὴ τῆς ζωῆς στοὺς κυκλαδικοὺς οἰκισμοὺς, ἀλλαγὴ τῶν ταφικῶν ἐθίμων, παύση τῆς μαρμαρογλυπτικῆς τέχνης, ἐμφάνιση νέων κεραμικῶν τύπων καὶ μετὰλλων ξένης προέλευσης)¹⁰⁷, ἡ δραματικὴ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κυκλαδικῶν οἰκισμῶν κατὰ τῆς δύο αὐτῶν φάσεων¹⁰⁸ καὶ τὸ ἐρώτημα ἐὰν ἡ «Φυλακωπὴ Ι» ἀποτελεῖ τὴν τελευταία φάση τῆς ΠΕΧ ἢ τὴν πρώιμη φάση τῆς ΜΕΧ¹⁰⁹ – ὅχι μὲ τὴν στενὰ χρονολογικὴ ἔννοια, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ τί ἀκριβῶς συμβαίνει στὰ νησιὰ κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ποιά γεγονότα σηματοδοτοῦν τὸ τέλος τῆς Πρώιμης καὶ τὴν μετάβαση στὴν Μέση Χαλκοκρατία – παραμένουν ἀκανθώδη ἐρωτήματα καὶ ἐπίμαχα θέματα συζήτησης μεταξὺ τῶν εἰδικῶν.

105. Atkinson κ.ἄ. 1904, 136: τύπος 16· Barber 1974, 40, πίν. 6: c-d.

106. Βλ. π.χ. Marinatos 1968, 33, εἰκ. 47· Marinatos 1969, πίν. Ε: 3, 31: 2· Marinatos 1971, πίν. Η: c, 67: b, 69: a, 70: a, 73.

107. Barber 1987, 29, 137-140· Broodbank 2000, 321-322.

108. Barber 1978β, 374 καὶ εἰκ. 1-3· Barber 1987, 70· Hekman 1994, 71.

109. Γιὰ ἐπισκόπηση τῶν ἀντιτιθέμενων ἀπό-

ψεων καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας ὑπὲρ τῆς πρώτης ἀποψῆς βλ. Sotirakopoulou 1996 (μὲ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία). Γιὰ ἐπιχειρηματολογία ὑπὲρ τῆς δεύτερης ἀποψῆς βλ. Broodbank 2000, 322-324 καὶ πίν. 11· 331-335 καὶ εἰκ. 113 (μὲ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία). Γιὰ στοιχεῖα ἀπὸ τῆς πρόσφατης ἀνασκαφῆς στὸ Ἀκρωτήρι πού, σύμφωνα μὲ τοὺς συγγραφεῖς, συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς δεύτερης ἀποψῆς βλ. Knappett-Nikolakopoulou 2005, 176· Nikolakopoulou κ.ἄ. (ὑπὸ ἔκδοσιν).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΕΣΟΚΥΚΛΑΔΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ¹¹⁰ (χάρτες 1-3)

Άμοργός

1. *Βίγλα (Αϊγιάλη)*; Μικρή, φύσει όχυρή ακρόπολη κοντά στο βόρειο άκρο του νησιού, περίπου 500 μ. ΒΔ. από τα Θολάρια (Dümmmler 1886, 40· Scholes 1956, 11· Barber 1978a, 33· Hope Simpson - Dickinson 1979, 341· Papagiannopoulou 1991, 288. Βλέπε επίσης Μαραγκού 1994, 473, εικ. 1, για νεώτερες ενδείξεις ΠΚ εγκατάστασης στην θέση αυτή· Μαραγκού 2002, 20 σημ. 44, όπου οι πληροφορίες για μυκηναϊκή ακρόπολη στην θέση αυτή χαρακτηρίζονται άνυπόστατες. Τα θραύσματα ΜΚ πίθων που άναφέρει ή Κ. Scholes – πληροφορία που έπαναλαμβάνεται από τους μεταγενέστερους έρευνήτες πλύν της Λ. Μαραγκού – δέν μπόρεσα νά τά έντοπίσω στην Συλλογή όστράκων της Βρετανικής Σχολής Άθηνών).

ΠΚ (ΙΙ). ΜΚ; YEX;

2. *Καστρί (άρχαιά Άρκεσίνη)*; Φύσει όχυρή ακρόπολη στο ΝΔ. τμήμα του νησιού και κοντά στην βόρεια άκτή, περίπου 1.5 χλμ. ΒΔ. από τό Βρούτση (Dümmmler 1886· Τσούντας 1898, 208-212· Bossert 1954· Scholes 1956, 11· Barber 1978a, 33-34· Hope Simpson - Dickinson 1979, 339· Papagiannopoulou 1991, 288· Μαραγκού 2002, 17 σημ. 43).

ΠΚ (ΙΙ). «Φυλακωπή Ι». ΜΚ (πρώμη); YEX.

3. *Κατηφορίδα*. Πλαγιά χαμηλού λόφου στο Ξυλοκερατίδι, στην βόρεια πλευρά του κόλπου των Καταπόλων (Scholes 1956, 11· Barber 1978a, 34· Hope Simpson - Dickinson 1979, 340· Marangou 1984, 99: ΙΙ, site 3· Μαραγκού 1994, εικ. 1· Μαραγκού 1996, 317-318· Μαραγκού 2002, 20, 314-316).

ΠΚ. ΜΚ (ύστερη). YEX (ΙΙΑ2-Γ;).

4. *Μαρκιανή*. Φυσικά και τεχνητά όχυρωμένη ακρόπολη στο ΝΔ. τμήμα του νησιού και στην νότια άκτή (Davis 1992, 752 σημ. 256· Μαραγ-

κού 1994, 470-471, εικ. 1: χάρτης· Μαραγκού 1996, 317 σημ. 30· Marangou κ.ά. 2006).

ΠΚ (Ι, «Κάμπος», ΙΙ, «Καστρί»). ΜΚ (πρώμη).

Άνάφη

5. *Γεωργάνου*; Η ακριβής τοποθεσία είναι άγνωστη. Άναφέρεται ως άγροτική θέση στην αρχή χαράδρας που κατέρχεται προς Νότον σχεδόν μέχρι την θάλασσα (Marinatos 1972, 47· Barber 1978a, 35-36· Hope Simpson - Dickinson 1979, 346· Papagiannopoulou 1991, 288).

ΜΚ;

Άνδρος

6. *Πλάκα*. Θέση σε ακρωτήριο της δυτικής άκτης στο νότιο τμήμα του νησιού (Broodbank 2000, 327· Τελεβάντου 2005β, 214-215· Τελεβάντου 2006, 12-13· Televantou, υπό έκδοση).

ΠΚ ΙΙΙ. ΜΚ (πρώμη).

7. *Μαζαρέκο*. Μικρό πλάτωμα στην κορυφή λόφου στο χωριό Φελλός, στην ΒΔ. Άνδρο. Δέν είναι βέβαιο έάν αποτελούσε χώρο κατοίκησης. Ίσως πρόκειται για ιερό κορυφής (Κουτσούκου 1993, 102-103· Broodbank 2000, 327).

ΠΚ. ΜΚ (ύστερη). YEX (Ι-ΙΙΒ2).

Δήλος

8. *Κύνθος*; Άπόκρημνος λόφος στο κέντρο περίπου του νησιού (Scholes 1956, 11· Barber 1978a, 38-40· Hope Simpson - Dickinson 1979, 309-310· Papagiannopoulou 1991, 288-289).

ΠΚ (ΙΙ, «Καστρί»). «Φυλακωπή Ι-iii»; ΜΚ; YEX.

9. *Τέμενος (Άρτεμίσιον)*. Έπίπεδη έκταση ΒΔ. του Κύνθου, στην περιοχή του ιερού των ιστορικών χρόνων (Scholes 1956, 11· Barber 1978a, 40-42· Hope Simpson - Dickinson 1979, 310).

ΜΚ. YEX (Ι-ΙΙΙΓ).

son - Dickinson 1979, 304-346.

110. Για πλήρεις άναφορές στην παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Barber 1978a, 28-111· Hope Simp-

Θήρα

10. *Ἀκρωτήριο*. Παραθαλάσσια θέση στὴν νότια ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ (Hope Simpson - Dickinson 1979, 343-344· Papagiannopoulou 1991, 292· Nikolakopoulou κ.ἄ., ὑπὸ ἐκδοσὴ). NN (I, II). ΠΚ (I, II, «Καστρί»). «Φυλακωπὴ I». MK. YK (I).

11. *Φτέλλος - ὄρυχεῖο Χιωτόπουλου*. Θέση σὲ μικρὴ ἀπόσταση νοτίως τῶν Φηρῶν, στὴν περιοχὴ τῆς καλντέρας (Papagiannopoulou 1991, 292· Μαρθάρη 2001, 107-109). «Φυλακωπὴ I-iii». MK (πρώτη).

12. *Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων - ὄρυχεῖο Καραγιώργη*. Θέση σὲ μικρὴ ἀπόσταση νοτίως τοῦ Φτελλοῦ, στὴν περιοχὴ τῆς καλντέρας (Papagiannopoulou 1991, 292· Μαρθάρη 2001, 109-111). «Φυλακωπὴ I-ii, iii». MK.

13. *Ὀρυχεῖο Μανρομάτη*. Θέση στὸ νότιο τμήμα τοῦ νησιοῦ, στὴν περιοχὴ τῆς καλντέρας (Τελεβάντου 1987· Papagiannopoulou 1991, 292). ΠΚ. MK. Μεταβατικὴ MK-YK I φάση.

Ἴος

14. *Χώρα*. Λόφος σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν δυτικὴ ἀκτὴ ποὺ ἐποπτεύει τὸν ὄρμο τῆς Ἴου (Hope Simpson - Dickinson 1979, 342· Papagiannopoulou 1991, 289). ΠΚ. MK. YEX.

15. *Σκάρκος*. Χαμηλὸς λόφος ΒΔ. τῆς Χώρας, σὲ ἀπόσταση 1 χλμ. ἀπὸ τὸν ὄρμο τῆς Ἴου (Μαρθάρη 1990, 97· Μαρθάρη 2005, 300-301). ΠΚ (II). MK. YK.

Κέα

16. *Ἀγία Εἰρήνη*. Θέση σὲ ἀκρωτήριο, στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ νησιοῦ (Scholes 1956, 11· Barber 1978α, 45-49· Hope Simpson - Dickinson 1979, 304-305· Davis 1986· Overbeck 1989α· Cherry κ.ἄ. 1991, 99, ἀρ. 35· Papagiannopoulou 1991, 289). NN. ΠΚ (II, «Καστρί»). MK. YEX (I-IIIΓ).

17. *Τροῦλλος*. Λόφος σὲ ἀπόσταση περίπου 500 μ. ΒΔ. τῆς Ἀγίας Εἰρήνης. Ὁ ἀνασκαφέας J. L. Caskey ἐρμήνευσε τὴν θέση ὡς παρατηρητήριο, ἄλλοι ὅμως ἐρευνητέες θεωροῦν ὅτι κατὰ τὴν

MEX καὶ τὴν YEX λειτουργοῦσε ὡς μινωικὸ ἱερὸ κορυφῆς (Barber 1978α, 49· Hope Simpson - Dickinson 1979, 305· Cherry κ.ἄ. 1991, 100, ἀρ. 37· Papagiannopoulou 1991, 289· Sakellarakis 1996, 91, 92-93, μὲ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία). ΠΚ. MK. YEX (I-II).

Κύθνος

18. *Ἀγία Εἰρήνη*. Χαμηλὸς λόφος σὲ ἀκρωτήριο στὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ νησιοῦ, στὴν νότια πλευρὰ τοῦ κόλπου τῶν Λουτρῶν (Scholes 1956, 12· Barber 1978α, 51-52· Hope Simpson - Dickinson 1979, 306· Papagiannopoulou 1991, 290). MK. YEX (I/II).

Μήλος

19. *Ἅγιος Ἡλίας (ἀρχαία Μήλος)*; Μικρὴ, φύσει ὄχυρὴ ἀκρόπολη κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τοῦ κόλπου τῆς Μήλου καὶ ΝΔ. τῆς Πλάκας (Scholes 1956, 12· Barber 1978α, 54· Hope Simpson - Dickinson 1979, 317· Cherry 1982, 293: ἀρ. 5).

MK; YEX;

20. *Φυλακωπὴ*. Χαμηλὸς λοφίσκος στὴν ἀποκρημνι βόρεια ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ, ἡ ὁποία ἔχει ὑποστει διαβρωσὴ στὴν βόρεια πλευρὰ τῆς. Κατὰ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἀποτελοῦσε πιθανῶς ἀκρωτήριο μὲ ὀρμίσκο στὴν ἀνατολικὴ καὶ νότια πλευρὰ του (Scholes 1956, 12· Barber 1978α, 55-61· Hope Simpson - Dickinson 1979, 314-315· Cherry 1982, 296: ἀρ. 26· Papagiannopoulou 1991, 290).

ΠΚ (I, II). «Φυλακωπὴ I». MK. YEX (I-IIIΓ).

21. *Κάπαρη*. Θέση στοὺς νότιους πρόποδες λόφου ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 1 χλμ. ΝΑ. τῆς Φυλακωπῆς (Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1966, 387· Hope Simpson - Dickinson 1979, 315· Cherry 1982, 296: ἀρ. 27· Papagiannopoulou 1991, 290).

«Φυλακωπὴ I». MK. YEX;

22. *Ἄσπρο Χωριό*; Κατεστραμμένοι λαξευτοὶ τάφοι κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ, περίπου 3 χλμ. ΝΑ. τῆς Φυλακωπῆς (Barber 1978α, 53-54· Hope Simpson-Dickinson 1979, 315· Cherry 1982, 298: ἀρ. 37).

«Φυλακωπὴ I». MK;

23. *Πηλός*; Θέση ΠΚ νεκροταφείου και μεταγενέστερου(;) οικισμού στην ένδοχώρα του νησιού, στο κέντρο περίπου του ανατολικού τμήματος της Μήλου (Hope Simpson - Dickinson 1979, 315-316· Cherry 1982, 298: άρ. 39).

ΠΚ (Ι). ΜΚ; ΥΕΧ;

24. *Άγιος Παντελεήμων*; Θέση της ένδοχώρας, στο ΝΑ. τμήμα του νησιού (Barber 1978α, 61· Hope Simpson - Dickinson 1979, 316· Cherry 1982, 302: άρ. 64).

ΠΚ (Ι). «Φυλακωπή Ι». ΜΚ;

Μύκονος

25. *Παλαιόκαστρο*. Ψηλός λόφος στο βόρειο τμήμα του νησιού, σε απόσταση 1.5 χλμ. περίπου από τον κόλπο του Πανόρμου (Scholes 1956, 12· Barber 1978α, 63· Hope Simpson - Dickinson 1979, 309· Papagiannopoulou 1991, 290· Σάμψων 1997, 13· Sampson 2002, 170-171, 173, άρ. 6).

NN. ΠΚ. ΜΚ. ΥΕΧ;

26. *Καραπέτι*; Θέση της ένδοχώρας, σε ψηλό λόφο που έποπτεύει την νότια άκμή (Sampson 2002, 170-172, άρ. 1).

NN. ΜΚ;

27. *Παναγία Έλεμονήτρια*. Θέση της ένδοχώρας, σε ψηλό όροπέδιο στο βόρειο τμήμα του νησιού (Σάμψων 1997, 13· Sampson 2002, 170-172, άρ. 2).

NN. ΜΚ.

28. *Διβούνια*. Θέση σε μικρή απόσταση από την άκμή στο ΝΑ. άκρο του νησιού (Hope Simpson - Dickinson 1979, 309· Sampson 2002, 170-171, 173-174, άρ. 7).

NN. ΠΚ; ΜΚ.

29. *Γλυκοσχίδια*. Θέση στην πλευρά λόφου και σε σχετικά μικρή απόσταση από την άκμή κοντά στο ΝΑ. άκρο του νησιού (Sampson 2002, 170-171, 174, άρ. 9).

NN. ΜΚ.

30. *Προφήτης Ήλίας*. Θέση στην νότια πλαγιά ψηλού λόφου της ένδοχώρας στο βόρειο τμήμα του νησιού (Sampson 2002, 170-171, 174, άρ. 12).

NN. ΜΚ.

31. *Καμπαναριά*. Θέση σε λόφο της ένδοχώρας, στο ΒΔ. τμήμα του νησιού (Sampson 2002, 170-171, 174, άρ. 13).

NN. ΜΚ.

32. *Φάρος*. Απόκρημνη θέση στο ΒΔ. άκρο του νησιού (Sampson 2002, 170-171, 174-175, άρ. 14).

ΜΚ.

33. *Καλό Λιβάδι*. Θέση σε εύφορη πεδιάδα και σε μικρή απόσταση από την θάλασσα στο νότιο τμήμα του νησιού (Σάμψων 1997, 13· Sampson 2002, 170-171, 175, άρ. 15).

ΜΚ.

34. *Αναβολοῦσα*. Θέση σε ακρωτήριο της δυτικής άκτής, απέναντι από την σημερινή πρωτεύουσα του νησιού (Hope Simpson - Dickinson 1979, 308· Σάμψων 1997, 13· Sampson 2002, 170-171, άρ. 16).

ΠΚ. ΜΚ.

35. *Μπάον*. Θέση σε όρεινη και απόκρημνη νησίδα δυτικά της Μυκόνου (Σάμψων 1997, 13· Sampson 2002, 170-171, άρ. 17).

ΜΚ.

36. *Χώρα*. Θέση στην σημερινή πρωτεύουσα του νησιού, στην δυτική άκμή (Sampson 2002, 170-171, άρ. 19).

NN; ΜΚ.

37. *Σταπόδια*. Θέση στην κορυφή νησίδας ανατολικά της Μυκόνου (Σάμψων 1997, 13· Sampson 2002, 170-171, 175, άρ. 27).

NN. ΜΚ.

Νάξος

38. *Χώρα - Γρόττα-Παλάτι*. Θέση στην βόρεια άκμή, διαβρωμένη από την θάλασσα στην βόρεια πλευρά της (Scholes 1956, 12· Barber 1978α, 66-75· Hope Simpson - Dickinson 1979, 325-326· Fotou 1983, 20-22, 46, 49-51, άρ. 1· Papagiannopoulou 1991, 290-291· Cosmopoulos 1998, 128, 144 σημ. 5).

NN. ΠΚ (Ι, ΙΙ). «Φυλακωπή Ι». ΜΚ. ΥΕΧ (Ι-ΙΙΑ-Γ).

39. *Χώρα - οικόπεδο Μιχελόπουλου*. Θέση στους βόρειους πρόποδες του κάστρου (Philaniotou, υπό έκδοση).

ΜΚ.

40. *Χώρα - οἰκόπεδο Ἁγίου Μηνᾶ*. Θέση στοὺς ἀνατολικοὺς πρόποδες τοῦ κάστρου (Philaniotou, ὑπὸ ἔκδοση).

ΜΚ.

41. *Μικρὴ Βίγλα*. Φύσει ὀχυρὴ θέση σὲ ἀκρωτήριο τῆς δυτικῆς ἀκτῆς, περίπου 4 χλμ. ΝΔ. τῆς Βίβλου (Τριπόδων). Οἱ R. L. N. Barber καὶ Ὁ. Χατζηαναστασίου ἐρμήνευσαν τὴν θέση ὡς οἰκισμό, ἐνῶ ὁ Γ. Σακελλαράκης θεωρεῖ ὅτι κατὰ τὴν ΜΕΧ καὶ τὴν ΥΕΧ λειτουργοῦσε ὡς μινωικὸ ἱερὸ κορυφῆς (Barber 1978α, 77-78· Hope Simpson - Dickinson 1979, 328· Fotou 1983, 47: ἀρ. 3, 55: ἀρ. 4· Barber-Hadjianastasiou 1989· Papagiannopoulou 1991, 291· Sakellarakis 1996, 94-96· Φιλανιώτου 2005β, 276).

ΠΚ (Ι-ΙΙ). «Φυλακωπὴ Ι». ΜΚ. ΥΕΧ (Ι-ΙΙΙΓ).

42. *Ριζοκαστελλιά*. Φύσει ὀχυρὴ, βραχώδης ἀκρόπολη, σὲ ἀπόσταση 1 χλμ. ΝΔ. τῆς Βίβλου (Scholes 1956, 12· Barber 1978α, 77· Hope Simpson - Dickinson 1979, 328· Fotou 1983, 31-32: ἀρ. 10, 46-47: ἀρ. 2, 54-55: ἀρ. 3· Papagiannopoulou 1991, 291).

ΠΚ (ΙΙ); ΜΚ. ΥΕΧ (ΙΙΑ-Β).

43. *Αἰλᾶς*. Συστάδα τάφων στὴν ἐνδοχώρα τῆς ΝΑ. Νάξου (Barber 1978α, 64-65· Hope Simpson - Dickinson 1979, 331· Fotou 1983, 36-37: ἀρ. 22, 47-48: ἀρ. 6· Papagiannopoulou 1991, 290).

ΠΚ (Ι). ΜΚ.

44. *Σπήλαιο τοῦ Ζᾶ*. Σπήλαιο στὴν δυτικὴ πλαγιά τοῦ ὄρους Ζᾶς, στὸ κέντρο τῆς Νάξου, σὲ ὑψόμετρο 628 μ. (Hope Simpson - Dickinson 1979, 333· Ζάχος 1987· Ζάχος 1994).

ΝΝ (Ι, ΙΙ). ΠΚ (Ι, «Καστρί»). ΜΚ. ΥΕΧ.

45. *Καλαντός*. Χαμηλὸς λόφος στὸν μυχὸ τοῦ ὄρους τοῦ Καλαντοῦ, στὴν νότια Νάξο (Philaniotou, ὑπὸ ἔκδοση).

«Φυλακωπὴ Ι». ΜΚ. ΥΕΧ.

Πάρος

46. *Παροιτιά*. Χαμηλὸς λόφος στὸ κέντρο τῆς σύγχρονης πρωτεύουσας τοῦ νησιοῦ, στὴν δυτικὴ ἀκτὴ (Scholes 1956, 12· Barber 1978α, 80-81· Hope Simpson - Dickinson 1979, 318· Papagiannopoulou 1991, 291· Overbeck 1989β).

ΝΝ (ΙΙ). ΠΚ (Ι, «Κάμπος», «Καστρί»). «Φυλακωπὴ Ι». ΜΚ. ΥΕΧ (Ι, ΙΙΑ-Γ).

47. *Κουκουναριές*; Φύσει ὀχυρὴ ἀκρόπολη σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν θάλασσα στὸ βόρειο τμήμα τοῦ νησιοῦ, στὴν ΝΔ. πλευρὰ τοῦ κόλπου τῆς Νάουσας (Hope Simpson - Dickinson 1979, 321-322· Schilardi 1979· Koehl 1984· Schilardi 1984· Katsarou-Schilardi 2004· Katsarou-Schilardi, ὑπὸ ἔκδοση).

ΝΝ (ΙΙ). ΠΚ (Ι, ΙΙ). ΜΚ; ΥΕΧ (ΙΙΒ-Γ).

Σίφνος

48. *Κάστρο*. Μικρὴ φυσικὴ ἀκρόπολη στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ (Scholes 1956, 12· Barber 1978α, 87-88· Hope Simpson - Dickinson 1979, 312· Matthäus 1985, 23, 34· Papagiannopoulou 1991, 291· Σωτηρακοπούλου 2000, 85· Μαζαράκης Αἰνιάν 2005, 254-255).

«Φυλακωπὴ Ι». ΜΚ. ΥΕΧ (ΙΙΑ).

49. *Ἅγιος Ἀνδρέας*. Ἀπόκρημνη ὀχυρωμένη ἀκρόπολη στὴν ἐκδοχώρα τοῦ νησιοῦ, περίπου 2 χλμ. νότια τῆς Ἀπολλωνίας (Barber 1978α, 86-87· Hope Simpson - Dickinson 1979, 312· Matthäus 1985, 23, 34-35· Papagiannopoulou 1991, 291· Σωτηρακοπούλου 2000, 87· Τελεβάντου 2000· Τελεβάντου 2001· Τελεβάντου 2005α).

ΠΚ. ΜΚ. ΥΕΧ (ΙΙΒ-Γ).

Σύρος

50. *Ἅγιος Λουκάς*. Χαμηλὸς λόφος κοντὰ στὴν θάλασσα, στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ νησιοῦ (Scholes 1956, 13· Barber 1978α, 89· Aron 1979, 12· Hope Simpson - Dickinson 1979, 311· Papagiannopoulou 1991, 292).

ΠΚ (ΙΙ). ΜΚ.

51. *Παναυλιαῖς ἢ Παναυλιές ἢ Παγιαβλές*. Ψηλὸς λόφος στὴν ἐνδοχώρα τῆς βόρειας Σύρου, κοντὰ σὲ βοσκοτόπια καὶ εὐφορες ἐκτάσεις (Aron 1979, 12).

ΜΚ. ΥΕΧ.

52. *Πλατὺ Βουνί*. Ψηλὸς λόφος σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν θάλασσα καὶ κοντὰ σὲ βοσκοτόπια καὶ εὐφορες ἐκτάσεις στὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ νησιοῦ (Aron 1979, 12).

ΜΚ.

53. *Πήδημα*. Λόφος ποὺ δεσπόζει σὲ μικρὴ πεδιάδα καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν θάλασ-

σα, κοντά στο Κίνι (Τσουντας 1899, 79· Aron 1979, 9, 12).

ΠΚ. ΜΚ.

54. *Δανί*. Ψηλός λόφος κοντά στην θάλασσα και κοντά σε βοσκοτόπια και εύφορες εκτάσεις, στην δυτική ακτή της Σύρου (Aron 1979, 12).

ΜΚ.

55. *Γαλησσάς*. Χαμηλός λόφος κοντά στην θάλασσα, στην ΝΔ. ακτή της Σύρου (Aron 1979, 12).

ΠΚ. ΜΚ. ΥΕΧ.

56. *Άγιος Στέφανος*. Θέση σε μικρή απόσταση από την θάλασσα στην ΝΔ. ακτή της Σύρου (Aron 1979, 12).

ΠΚ. ΜΚ.

57. *Πάγος*. Χαμηλός λόφος στην ένδοχώρα της νότιας Σύρου, στην καρδιά πλούσιας γεωργικής περιοχής (Aron 1979, 13).

ΜΚ.

58. *Πλάτουλο*. Χαμηλός λόφος κοντά στην θάλασσα (Aron 1979, 12).

ΜΚ. ΥΕΧ.

59. *Μουσάκα*. Θέση της ΝΔ. Σύρου κοντά στο Στεαστό και τον Μέγα Γιαλό, μεταξύ ενός βραχώδους λόφου και της μικρής κοιλάδας που κατεβαίνει προς την Άμπέλα (Aron 1979, 13).

ΜΚ.

60. *Σαβούρα*. Ψηλός λόφος κοντά στην θάλασσα και σε βοσκοτόπια και εύφορες εκτάσεις, στο ΝΔ. άκρο της Σύρου (Aron 1979, 12, 13).

ΜΚ. ΥΕΧ.

61. *Σχοινονήσι*. Νησίδα δυτικά της ΝΔ. ακτής της Σύρου (Aron 1979, 12).

ΠΚ. ΜΚ.

62. *Μαντρόνια*. Χαμηλός λόφος στην ένδοχώρα της ΝΑ. Σύρου, στην καρδιά πλούσιας γεωργικής περιοχής· κοντά στους Άγίους Άναργύρους και το Άνω Μάννα (Aron 1979, 13).

ΜΚ.

63. *Μπαγιούργου*. Χαμηλός λόφος κοντά στην θάλασσα και στην καρδιά πλούσιας γεωργικής περιοχής στην ΝΑ. Σύρο, κοντά στο Άτελιού (Aron 1979, 13).

ΜΚ.

64-77. Τα ονόματα άλλων 10 ή 13 θέσεων, που σύμφωνα με τον F. Aron και τον J. J. Hekman παρουσιάζουν ένδειξεις κατοίκησης κατά την ΜΕΧ, δεν αναφέρονται. Κρίνοντας από την θέση τους στον χάρτη, παρατηρούμε ότι οι μισές από αυτές βρίσκονται στην ένδοχώρα και οι άλλες μισές είτε βρίσκονται κοντά στην θάλασσα είτε είναι παράκτιες (Aron 1979, 11· Hekman 1994, 68, εικ. 9).

Τήνος

78. *Βρυόκαστρο (άκρωτήριο Ούριο)*. Φύσει όχθη παράκτια ακρόπολη στο νότιο άκρο του νησιού, στον μυχό μεγάλου κόλπου (Scholes 1956, 13· Barber 1978α, 91· Hope Simpson - Dickinson 1979, 307· Papagiannopoulou 1991, 292· Φιλανιώτου 2005α, 222).

ΠΚ (II, III;). ΜΚ. ΥΕΧ (I, IIIA-B).

Φολέγανδρος

79. *Πουντάκι*. Θέση σε άκρωτήριο στο ανατολικό άκρο του νησιού και ανατολικά του κόλπου του Καραβοστάση (Barber 1978α, 43· Papagiannopoulou 1991, 289· Μαρθάκη 2005, 302).

ΜΚ.

Π. ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aron F. 1979, *Πτυχές τῆς ἀρχαίας Σύρου*. Ἀπανωσύρια (ἔκδοση ΚΕΟ, Ἀθήνα).
- Atkinson T. D. - J. W. Crowfoot - C. C. Edgar - R. C. Bosanquet - D. Mackenzie - G. Smith - F. B. Welch 1904, *Excavations at Phylakopi in Melos* (JHS, Suppl. 4, London).
- Barber R. L. N. 1974, Phylakopi 1911 and the history of the later Cycladic Bronze Age, *BSA* 69, 1-53.
- Barber R. L. N. 1978α, *The Cyclades in the Middle and Late Bronze Age* (ἀδ. δ.δ., Un. of St. Andrews).
- Barber R. L. N. 1978β, The Cyclades in the Middle Bronze Age, στὸ Ch. Doumas (ἐπιμ.), *Thera and the Aegean World I (Papers presented at the Second International Scientific Congress, Santorini, Greece, August 1978)* (London) 367-379.
- Barber R. L. N. 1981, A Tomb at Ayios Loukas, Syros: Some Thoughts on Early - Middle Cycladic Chronology, *JMAA* 1, τ. 2, 167-179.
- Barber R. L. N. 1984, The Status of Phylakopi in Creto-Cycladic relations, στὸ R. Hägg - N. Marinatos (ἐπιμ.), *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May - 5 June 1982* (Stockholm) 179-182.
- Barber R. L. N. 1987, *The Cyclades in the Bronze Age* (Duckworth, London).
- Barber R. L. N. - O. Hadjianastasiou 1989, Mikre Vigla: A Bronze Age settlement on Naxos, *BSA* 84, 62-162.
- Bossert E.-M. 1954, Zur Datierung der Gräber von Arkesine auf Amorgos, στὸ *Festschrift für Peter Goessler, Tübinger Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* (Stuttgart) 23-34.
- Brock J. K. - G. Mackworth Young 1949, Excavations in Siphnos, *BSA* 44, 1-92.
- Broodbank C. 2000, *An Island Archaeology of the Early Cyclades* (Cambridge).
- Caskey J. L. 1972, Investigations in Keos. Part II: A Conspectus of the Pottery, *Hesperia* 41, 357-401.
- Cherry J. F. 1982, Appendix A: Register of Archaeological Sites on Melos, στὸ C. Renfrew - M. Wagstaff (ἐπιμ.), *An Island Polity: The archaeology of exploitation in Melos* (Cambridge) 291-309.
- Cherry J. F. - J. L. Davis - E. Mantzourani 1991, *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times* (Los Angeles).
- Cosmopoulos M. B. 1998, Reconstructing Cycladic Prehistory: Naxos in the early and middle Late Bronze Age, *OJA* 17, 127-148.
- Davis J. L. 1984, Cultural Innovation and the Minoan Thalassocracy at Ayia Irini, Keos, στὸ R. Hägg - N. Marinatos (ἐπιμ.), *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May - 5 June 1982* (Stockholm) 159-165.
- Davis J. L. 1986, *Keos V. Ayia Irini: Period V* (Mainz on Rhine).
- Davis J. L. 1992, Review of Aegean Prehistory I: The Islands of the Aegean, *AJA* 96, 699-756.
- Davis J. L. - I. Tzonou-Herbst - A. D. Wolpert 2001, Addendum: 1992-1999, στὸ T. Cullen (ἐπιμ.), *Aegean Prehistory: A Review* (AJA Suppl. 1) 77-94.
- Dawkins R. M. - J. P. Droop 1910-11, The Excavations at Phylakopi in Melos, *BSA* 17, 1-22.
- Dümmler F. 1886, Mittheilungen von den griechischen Inseln. I. Reste vorgriechischer Bevölkerung auf den Cykladen, *AM* 11, 15-46.
- Fotou V. 1983, Les sites de l'époque néolithique et de l'âge du bronze à Naxos (recherches archéologiques jusqu'en 1980), στὸ *Les Cyclades. Matériaux pour une étude de géographie historique (Table ronde réunie à l'Université de Dijon les 11, 12 et 13 mars 1982)* (Paris) 15-57.
- Frankfort H. 1927, *Studies in Early Pottery of the Near East. II. Asia, Europe and the Aegean, and their Earliest Interrelations* (London).
- Hekman J. J. 1994, Chalandriani on Syros. An Early Bronze Age Cemetery in the Cyclades, *AE* 133, 47-74.
- Hope Simpson R. - O. T. P. K. Dickinson 1979, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, I: The Mainland and the Cyclades*, *SIMA* LII (Göteborg).
- Ζάχος Κ. 1987, Νάξος. Σπήλαιο «Zā», *ΑΔ* 42, Β2, 694-700.
- Ζάχος Κ. 1994, Ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὸ σπήλαιο τοῦ Zā Νάξου, στὸ I. Κ. Προμπονάς - Σ. Ε. Παρράς (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ τοῦ Ἀ' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Ἡ Νάξος διὰ μέσων τῶν αἰώνων»*, *Φιλῶτι 3-6 Σεπτεμβρίου 1992* (Ἀθήνα) 99-113.

- Katsarou S. - D. U. Schilardi 2004, Emerging Neolithic and Early Cycladic Settlements in Paros: Koukounaries and Sklavouna, *BSA* 99, 23-48.
- Katsarou S. - D. U. Schilardi, Some thoughts on the EC domestic space, arising from observations on Koukounaries in Paros, στο Ν. Brodie - J. Doole - G. Gavalas - C. Renfrew (έπιμ.), *Όρίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, 25-28 March 2004 (υπό έκδοση).
- Knappett C. - I. Nikolakopoulou 2005, Exchange and Affiliation Networks in the MBA Southern Aegean: Crete, Akrotiri and Miletus, στο R. Laffineur - E. Greco (έπιμ.), *Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004*, *Aegaeum* 24, 175-184.
- Koehl R. B. 1984, Observations on a deposit of LC IIC pottery from the Koukounaries acropolis on Paros, στο J. A. MacGillivray - R. L. N. Barber (έπιμ.), *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a workshop on Cycladic chronology* (Edinburg) 207-224.
- Κουτσούκου Α. 1993, Αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα στην βορειοδυτική Άνδρο, *Άνδριακά Χρονικά* 21, *Πρακτικά του Α΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου «Τὰ περὶ Άνδρου»* (Άνδρος) 99-110.
- Μαζαράκης Αϊνιάν Α. 2005, Σίφνος, στο Α. Γ. Βλαχόπουλος (έπιμ.), *Άρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου* (Αθήνα) 252-255.
- Μαργακού Α. 1994, Νέες μαρτυρίες για τόν κυκλαδικό πολιτισμό στην Άμοργό, *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τόν καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη* (Ιωάννινα) 467-488.
- Μαργακού Α. 1996, Νέες μαρτυρίες για τήν ιστορία της αρχαίας Άμοργού, *ΕΕΚΜ ΙΕ'* (1995), *Πρακτικά Α΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Άνδρος 5-9 Σεπτεμβρίου 1991*, Β' (Αθήνα) 307-332.
- Μαργακού Α. 2002, Άμοργός Ι. *Η Μινώα: Η πόλις, ό λιμήν και ή μείζων περιφέρεια* (Αθήνα).
- Marangou L. 1984, Evidence for the Early Cycladic period on Amorgos, στο J. L. Fitton (έπιμ.), *Cycladica. Studies in memory of N. P. Goulandris (Proceedings of the Seventh British Museum Classical Colloquium. June 1983)* (London) 99-115.
- Marangou L. - C. Renfrew - Ch. Doumas - G. Gavalas (έπιμ.) 2006, *Μαρκιανή Άμοργού - Markiani, Amorgos: An Early Bronze Age Fortified Settlement. Overview of the 1985-1991 Investigations*, *BSA Suppl.* 40.
- Μαρθάρη Μ. 1990, Σκάρος: Ένας πρωτοκυκλαδικός οικισμός στην Ίο, στο *Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή - Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Διαλέξεις 1986-1989* (Αθήνα) 97-100.
- Μαρθάρη Μ. 2001, Η Θήρα από τήν Πρώιμη στη Μέση Έποχή του Χαλκού. Τὰ αποτελέσματα τών ανασκαφών στον Φτέλλο και τόν Άγιο Ιωάννη τόν Έλεήμονα, στο Ι. Μ. Δανέζης (έπιμ.), *Σαντορίνη: Θήρα, Θηρασία, Άσπρονήσι, Ήφαιστεια* (Αθήνα) 105-120.
- Μαρθάρη Μ. 2005, Ίος, Σίκινος, Φολέγανδρος, στο Α. Γ. Βλαχόπουλος (έπιμ.), *Άρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου* (Αθήνα) 298-303.
- Marinatos S. 1968, *Excavations at Thera I (1967 Season)* (Athens).
- Marinatos S. 1969, *Excavations at Thera II (1968 Season)* (Athens).
- Marinatos S. 1971, *Excavations at Thera IV (1970 Season)* (Athens).
- Marinatos S. 1972, *Excavations at Thera V (1971 Season)* (Athens).
- Marthari M. 1984, The destruction of the town at Akrotiri, Thera, at the beginning of the LC I: definition and chronology, στο J. A. MacGillivray - R. L. N. Barber (έπιμ.), *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a workshop on Cycladic chronology* (Edinburg) 119-133.
- Matthäus H. 1985, Sifnos im Altertum, στο G. A. Wagner - G. Weisgerber (έπιμ.), *Silber, Blei und Gold auf Sifnos: Prähistorische und antike Metallproduktion* (DER ANSCHNITT, Beih. 3, Bochum) 17-58.
- Nikolakopoulou I. - F. Georma - A. Moschou - F. Sofianou, Trapped in the middle: new stratigraphical and ceramic evidence from MC Akrotiri, Thera, στο Ν. Brodie - J. Doole - G. Gavalas - C. Renfrew (έπιμ.), *Όρίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, 25-28 March 2004 (υπό έκδοση).
- Overbeck G. F. 1984, The development of grave types at Ayia Irini, Kea, στο J. A. MacGillivray - R. L. N. Barber (έπιμ.), *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a workshop on Cycladic chronology* (Edinburg) 114-118.

- Overbeck G. F. 1989, The Cemeteries and the Graves, στὸ J. C. Overbeck 1989α, 184-205.
- Overbeck J. C. 1989α, *Keos VII. Ayia Irini: Period IV. Part 1: The Stratigraphy and the Find Deposits* (Mainz on Rhine).
- Overbeck J. C. 1989β, *The Bronze Age Pottery from the Kastro at Paros* (Jonsered).
- Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φ. 1966, Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Κυκλάδων, *ΑΔ* 21, Β2, 386-395.
- Paragiannopoulou A. 1991, *The Influence of Middle Minoan Pottery on the Cyclades* (Göteborg).
- Philaniotou O., Naxos in the Middle Bronze Age. New evidence for habitation, στὸ *Mesohelladika. The Greek Mainland in the Middle Bronze Age. Proceedings of the International Conference, Athens, 8-12 March 2006* (ὕπὸ ἔκδοσιν).
- Philippa-Touchais A. 2002, Aperçu des céramiques mésohelladiques à decor peint de l'Aspis d'Argos. I. La céramique à peinture mate, *BCH* 126, 1-40.
- Philippa-Touchais A. 2003, Aperçu des céramiques mésohelladiques à decor peint de l'Aspis d'Argos. II. La céramique à peinture lustrée, *BCH* 127, 1-47.
- Renfrew C. 1967, Cycladic Metallurgy and the Aegean Early Bronze Age, *AJA* 71, 1-20.
- Renfrew C. 1972, *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* (London).
- Renfrew C. 1991, *Τὸ κυκλαδικὸ πνεῦμα* (Ἀθήνα).
- Rubensohn O. 1917, Die prähistorischen und frühgeschichtlichen Funde auf dem Burghügel von Paros, *AM* 42, 1-96.
- Sakellarakis Y. 1996, Minoan religious influence in the Aegean: The case of Kythera, *BSA* 91, 81-99.
- Σάμψων Α. 1997, *Μύκονος: Ὁ νεολιθικὸς οἰκισμὸς τῆς Φτελιᾶς καὶ ἡ προϊστορικὴ κατοίκηση στὸ νησί, ΚΑ' ΕΠΚΑ, 1897-1997.*
- Sampson A. 2002, *The Neolithic Settlement at Ftelia, Mykonos* (Rhodes) 141-145.
- Schilardi D. U. 1979, The destruction of the Mycenaean citadel at Koukounaries on Paros, στὸ J. L. Davis - J. F. Cherry (ἐπιμ.), *Papers in Cycladic Prehistory* (Los Angeles) 158-179.
- Schilardi D. U. 1984, The LH IIIC period at the Koukounaries acropolis, Paros, στὸ J. A. MacGillivray - R. L. N. Barber (ἐπιμ.), *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a workshop on Cycladic chronology* (Edinburg) 184-206.
- Scholes K. 1956, The Cyclades in the later Bronze Age: A Synopsis, *BSA* 51, 9-40.
- Sherratt S. 2000, *Catalogue of Cycladic Antiquities in the Ashmolean Museum: The Captive Spirit* (Oxford).
- Σωτηρακοπούλου Π. 2000, Ἡ Σίφνος κατὰ τὴν Πρώμῃ Ἑποχῇ τοῦ Χαλκοῦ (3η χιλιετία π.Χ.), στὰ *Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ἰουνίου 1998*, Α', Ἀρχαῖοι χρόνοι, 81-102.
- Sotirakopoulou P. 1996, The dating of the late Phylakopi I as evidenced at Akrotiri on Thera, *BSA* 91, 113-136.
- Sotirakopoulou P., The Cycladic Middle Bronze Age: A «Dark Age» in Aegean Prehistory or a dark spot in archaeological research?, στὸ *Mesohelladika. The Greek Mainland in the Middle Bronze Age, Proceedings of the International Conference. Athens, 8-12 March 2006* (ὕπὸ ἔκδοσιν).
- Τελεβάντου Χ. 1987, Θήρα, *ΑΔ* 42, Β2, 509-512.
- Τελεβάντου Χ. 2000, Ἡ ἀκρόπολις τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα Σίφνου, *Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ἰουνίου 1998*, Α' (Ἀθήνα) 115-146.
- Τελεβάντου Χ. 2005α, Ἡ ἀκρόπολις τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα Σίφνου: Οἰκιστικὲς φάσεις, *Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ἰουνίου 2002*, Α' (Ἀθήνα) 61-70.
- Τελεβάντου Χ. 2005β, Ἄνδρος, στὸ Α. Γ. Βλαχόπουλος (ἐπιμ.), *Ἀρχαιολογία. Νησιὰ τοῦ Αἰγαίου* (Ἀθήνα) 214-219.
- Τελεβάντου Χ. 2006, Προϊστορικὴ Ἄνδρος, στὸ Ν. Χρ. Σταμπολίδης (ἐπιμ.), *ΓΕΝΕΘΛΙΟΝ. Ἀναμνηστικὸς τόμος γιὰ τὴν συμπλήρωση εἴκοσι χρόνων λειτουργίας τοῦ Μουσείου Κυκλαδικῆς Τέχνης* (Ἀθήνα) 1-16.
- Televantou Ch. 2001, Ayios Andreas on Sifnos: A Late Cycladic III Fortified Acropolis, στὸ V. Karageorghis - Chr. E. Morris (ἐπιμ.), *Defensive settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B.C.* (Nicosia) 191-213.
- Televantou Ch., Strofilas: A Neolithic settlement on Andros, στὸ Ν. Brodie - J. Doole - G. Gavalas - C.

- Renfrew (έπιμ.), *Όρίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades, McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, 25-28 March 2004* (ύπό έκδοση).
- Τσουντας Χ. 1898, Κυκλαδικά, *ΑΕ*, 137-212.
- Τσουντας Χ. 1899, Κυκλαδικά II, *ΑΕ*, 73-134.
- Φιλανιώτου Ό. 20005α, Τήνος, στο Ά. Γ. Βλαχόπουλος (έπιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου* (Αθήνα) 222-225.
- Φιλανιώτου Ό. 2005β, Νάξος, στο Ά. Γ. Βλαχόπουλος (έπιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου* (Αθήνα) 272-277.
- Walter H. - F. Felten 1981, *Alt-Ägina III,1. Die vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen - Häuser - Funde* (Mainz am Rhine).
- Zervos C. 1957, *L'art des Cyclades du début à la fin de l'âge du bronze, 2500-1100 avant notre ère* (Paris).

ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΕΛΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἐξ αἰτίας τῆς κατασκευῆς τοῦ Ὀλυμπιακοῦ κωπηλατοδρομίου στὴν ἀνατολική πλευρὰ τῆς πεδιάδας τοῦ Μαραθῶνος πραγματοποιήθηκαν ἐκτεταμένες ἔρευνες σὲ ὅλη τὴν περιοχὴ τῆς ἐγκατάστασης¹. Ἡ λίμνη τοῦ κωπηλατοδρομίου ἐκτείνεται ἀνάμεσα στὴν ὁδὸ πρὸς Κάτω Σούλι καὶ τὴν παραλία τοῦ Σχινιά, ἔχει μῆκος περ. 2.200 μ. καὶ πλάτος 120 μ. καὶ μεγάλο τμῆμα τῆς καταλαμβάνει τὴν θέση τοῦ παλιοῦ ἀεροδρομίου. Στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ἡ περιοχὴ ἀναφέρεται ὡς ἔλος, ἐλώδης λίμνη ἢ ἄλσος (Παυσ. I 32, 6, I 14, 5), ἐνῶ ὁ Ἀριστοφάνης μιλάει στὴν *Λυσιστράτη* (στ. 1032) γιὰ τὰ ἐνοχλητικὰ κουνούπια ποὺ ὑπῆρχαν λόγῳ τοῦ ἔλους στὴν Τρικόρυνθο. Τὸ κωπηλατοδρόμιο καταλαμβάνει τὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἔλους καὶ μέρος τοῦ κτήματος Μπενάκη. Στὸ κτῆμα εἶχαν γίνει ἔργα διευθέτησης καὶ ἀποστράγγισης τῶν ὑδάτων τῆς Μακαρίας ἀλλὰ καὶ τῆς γύρω περιοχῆς περίπου στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἡ ἔκταση κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἔλους χρησιμοποιήθηκε γιὰ καλλιέργειες. Ἡ ἔκταση αὕτὴ συμπίπτει περίπου μὲ τὸν χώρῳ ὅπου ἐντοπίστηκαν ἀρχαιοῦτες (εἰκ. 1).

Ἡ συνεχὴς παρακολούθηση τῶν ἐκσκαφῶν, οἱ δοκιμαστικὲς τομὲς καὶ οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ἔδειξαν ὅτι τὸ παλιὸ ἀεροδρόμιο καὶ οἱ ἐγκαταστάσεις τοῦ ναυτικοῦ εἶχαν κατασκευαστεῖ μέσα στὸ ἔλος, πάνω σὲ μεγάλη τεχνητὴ ἐπίχωση. Ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα καὶ ἡ ἀξιοποίηση τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τοῦ ἔλους μὲ τὴν μορφὴ σταθερῶν ἐγκαταστάσεων διαπιστώθηκε κυρίως στὸ βόρειο τμῆμα.

Τὸ ἔλος ἐκτείνεται ἀνάμεσα στὸν λόφῳ τῆς Δρακονέρας, στὰ ἀνατολικά, καὶ τοὺς πρόποδες τοῦ ὑψώματος Σταυροκοράκι στὰ βορειοδυτικά. Στὰ δυτικὰ φτάνει μέχρι τὶς πηγὲς τῆς Μακαρίας Πηγῆς καὶ τὶς θέσεις Πήλιουρο καὶ Ριζάρι τῆς πεδιάδας τοῦ Μαραθῶνα.

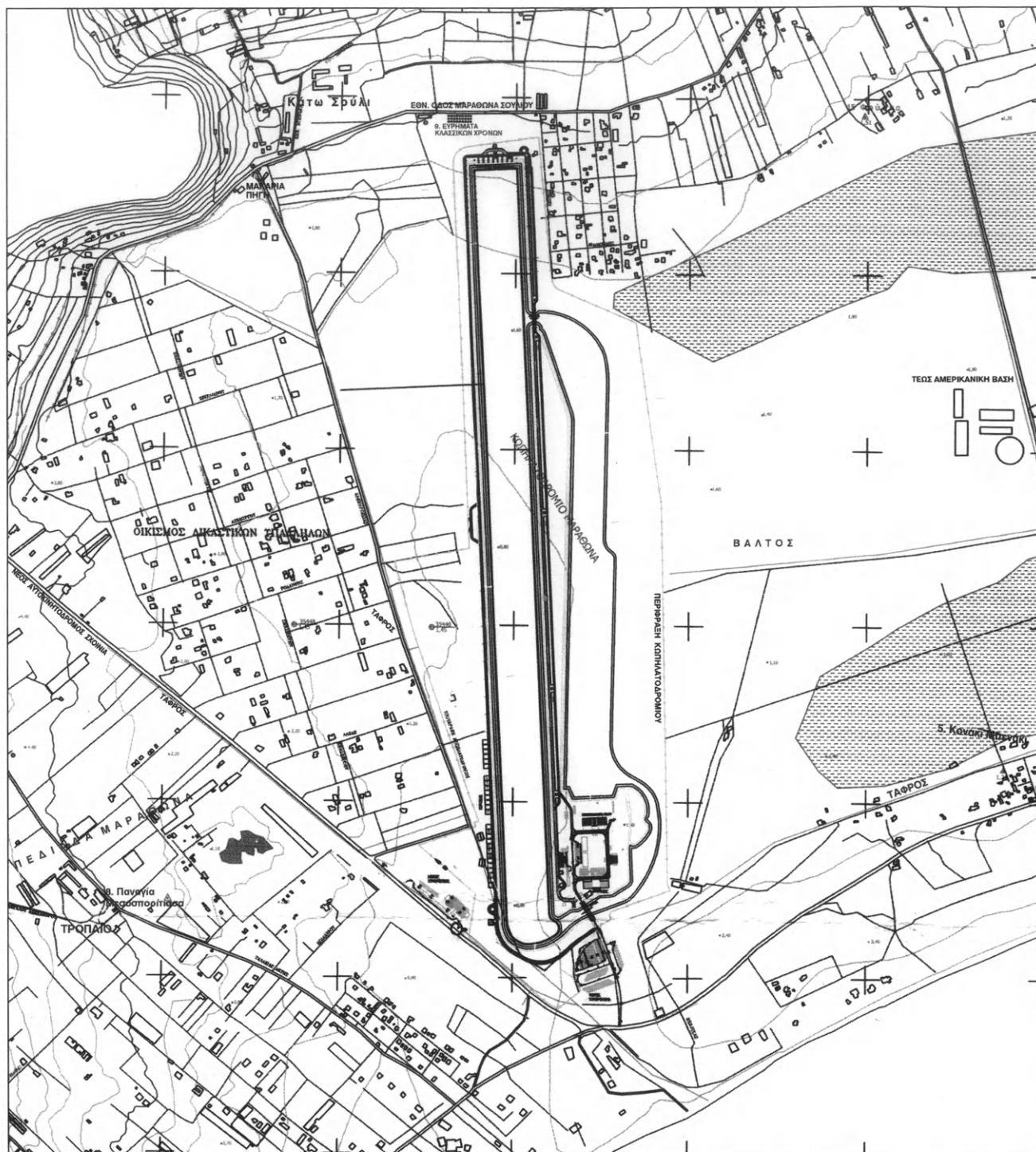
---

* Στὶς ἀνασκαφὲς ἐργάστηκαν οἱ ἀρχαιολόγοι Ἡλίας Λιακόπουλος, Δήμητρα Κἀη, Ἀνδρέας Καπετάνιος, Πῶργος Πέππας καὶ ἡ ὑπογράφουσα. Μεγάλος ἀριθμὸς ἐργατῶν, Ἑλλήνων καὶ ξένων, ἐργάστηκαν σὲ ἰδιαίτερα δύσκολες συνθῆκες μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς τεχνίτες Θωμᾶ Σακαρῖκο, Γιάννη Παππά καὶ Κ. Τσιούνη. Τὰ σχέδια ἔκαναν οἱ σχεδιαστὲς τῆς Β' Ἐφορείας Ἑ. Τόλια καὶ Ν. Μαστρονικόλας καὶ οἱ Ἄννα Ἰατροπούλου καὶ Ν. Κοκόσης. Ἡ συντήρηση τῶν πηλινῶν ἀντικειμένων ἔγι-

νε ἀπὸ τὴν συντηρήτρια Ἄννα-Μαρία Μπουγάτσου.

1. Τὰ Ὀλυμπιακὰ ἔργα ὑπῆρξαν ἡ ἀφορμὴ γιὰ ἐκτεταμένες ἔρευνες στὸν Μαραθῶνα καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ, μέχρι τὸ Ζούμπερι καὶ τὸν Ν. Βουτζᾶ. Σὲ ὅλη τὴν διαδρομὴ τῆς ὁδοῦ Μαραθῶνος, ἀλλὰ καὶ στὶς παραθαλάσσιες κατασκηνώσεις τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα καὶ τοῦ Ζούμπερι, ἐντοπίστηκαν νέες θέσεις.

Εικ. 1. Χάρτης της περιοχής της ανασκαφής (ΓΥΣ).

Στά νότια χωρίζεται από την θάλασσα με τις θίνες της παραλίας του Σχινιά. Τα τελευταία χρόνια μεγάλο τμήμα της δυτικής πλευράς του επιχωματώθηκε και δημιουργήθηκε ο οικισμός Δικαστικών Υπαλλήλων.

Στους *Karten von Attika*² το έλος φαίνεται να φτάνει σε μικρή απόσταση από την πεδιάδα της Μεσοσπορίτισσας στα δυτικά και τα ύψωματα της Δρακονέρας στα ανατολικά, όπου περιβάλλει και την «άλμυρη λίμνη». Στόν δρόμο προς Κάτω Σούλι, στο ύψος της Μεσοσπορίτισσας, σημειώνονται στον χάρτη ίχνη αρχαίας οδού. Θεμέλια κτιρίων, οικοδομικό υλικό και τάφοι αποτυπώνονται σε διάφορα σημεία στην επίπεδη έκταση βόρεια του έλους και γύρω από το ύψωμα Ταμπούρι, εκεί που σήμερα υπάρχουν φυτώρια και θερμοκήπια, βόρεια και δυτικά της οδού προς Κάτω Σούλι και Ραμνούντα. Στη νοτιοδυτική άκρη του έλους, δίπλα στο κανάλι της Μακαρίας, αποτυπώνονται τα λείψανα της ενεπίγραφης βάσης του Μέμνονος³.

Το 1885 δύο μεγάλα κανάλια διέσχιζαν την περιοχή του έλους, το ένα από τους πρόποδες του λόφου Ταμπούρι έφτανε ανατολικά στην «άλμυρη λίμνη» κοντά στην ακτή, κάτω από τα ύψωματα της Δρακονέρας, ενώ το δεύτερο κατευθυνόταν νότια, στην δυτική άκρη του δάσους του Σχινιά. Στην διασταύρωση των δύο καναλιών υπήρχαν κατασκευές διευθέτησης των υδάτων και λίθινη τοξωτή γέφυρα, ή οποία αποκαλύφθηκε με τις πρόσφατες ανασκαφές.

Η ευρύτερη περιοχή του έλους κατοικείται ήδη κατά την πρωτοελλαδική περίοδο. Στην έλωδη έκταση νοτιοδυτικά της Μακαρίας Πηγής έχουν έντοπιστεί κατάλοιπα σημαντικής πρωτοελλαδικής εγκατάστασης⁴, ενώ τάφος της ίδιας περιόδου έρευνήθηκε στο Κάτω Σούλι⁵.

Το ίδιο το έλος είναι ένα βύθισμα που υπήρξε ο χώρος ύποδοχής των υδάτων της γύρω περιοχής. Όπως διαπιστώθηκε από την γεωλογική έρευνα που έγινε στην πεδιάδα του Μαραθώνα⁶, την 3η χιλιετία π.Χ. είχε σχηματιστεί το έλος, το οποίο κατέκλυσε όλη την παράκτια ζώνη. Από την ανασκαφική έρευνα και τις στρωματογραφικές παρατηρήσεις διαπιστώθηκε ότι στην διάρκεια της πρωτοελλαδικής περιόδου, και ειδικότερα κατά την φάση II, πάνω στο σταθερό στρώμα της έρυθρογής που συναντάται σε βάθος περίπου 4 μ. σε όλη την έκταση του έλους, είχε σχηματιστεί ένα γκριζόμαυρο στρώμα (τύρφη), το

2. K. Kaupert - A. Milchhofer, *Karten von Attika* Bl. XVIII.

3. Ο Αιθίοπας Μέμων ήταν ένας από τους τρεις αγαπημένους μαθητές του Ηρώδη Αττικού, ο οποίος του είχε αφιερώσει, όπως το συνήθιζε, έρμαικές στήλες και άλλα ανάθηματά. Στην περιοχή της Μεσοσπορίτισσας, σχετικά κοντά στο σημείο που σημειώνει στον χάρτη ο Milchhofer, βρέθηκε μία από τις αφιερωμένες στον Μέμνονα έρμαικές στήλες (βλ. IG II² 4774).

4. Εύθ. Μαστροκώστας AAA 7, 1974, 1-5.

5. Α. Ώνάσογλου, AA 45, 1990, B1, 80. Ο τάφος βρέθηκε στην θέση «Παλαιά Γέφυρα», κοντά

στα θερμοκήπια Φλεριανού, και απέχει λιγότερο από 2 χλμ. από τις εγκαταστάσεις του κωπηλατοδρομίου.

6. Αντ. Ψιλοβίκος, *Φυσικές και ανθρωπογενείς διεργασίες στην πεδιάδα του Μαραθώνα κατά το Όλόκαινο* (Θεσσαλονίκη 2004). Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας που πραγματοποίησε ή έρευνητική ομάδα, το 6220-6080 π.Χ. σχηματίζεται ο ρηχός κόλπος του Σχινιά. Το 2460-2310 π.Χ. είχε σχηματιστεί το τέναγος, το οποίο κατέκλυε όλη την περιοχή από τον Σχινιά μέχρι την Μπρεξίσα της Ν. Μάκρης.

όποιο φαίνεται ότι ήταν αρκετά σταθερό, ώστε να θεμελιωθούν μέσα σ' αυτό κτίρια. Στο κεντρικό και το κατώτερο τμήμα αυτού του στρώματος εντοπίστηκαν πολλά ίχνη υπαίθριας δραστηριότητας, λάκκοι αποθήκευσης χτισμένοι με ξερολιθιά, νερόλακκοι και λιθόστρωτα, τα όποια χρονολογούνται στην πρωτοελλαδική περίοδο. Στις παρυφές του έλους, και στις δύο πλευρές του, αποκαλύφθηκαν τρία κτίρια της πρωτοελλαδικής περιόδου, ενώ υπάρχουν ελάχιστα, άσαφή ίχνη της μεσοελλαδικής και της ύστεροελλαδικής. Η εγκατάλειψη των εγκαταστάσεων αυτών και η απουσία σαφών λειψάνων μεταγενέστερων περιόδων οφείλεται προφανώς σε πλημμυρικά φαινόμενα τα όποια μετέτρεψαν το έλος σε λίμνη για μεγάλο χρονικό διάστημα. Το γκριζόμαυρο, έλωδες στρώμα, εγκλωβίστηκε αργότερα ανάμεσα σε έρυθρογη και ένα κίτρινο αργιλλώδες πού κάλυπτε όλη την έκταση βόρεια του έλους. Μέσα σ' αυτό το ανώτερο στρώμα, πού ήταν σκληρό, συμπαγές και σταθερό, βρέθηκαν έκτεταμένα ίχνη δραστηριότητας πού εκτείνεται τουλάχιστον από το τέλος του 8ου αι. π.Χ. έως και τον 3ο αι. μ.Χ. Σε όρισμένα σημεία η δραστηριότητα αυτή συνεχίστηκε ως τα βυζαντινά και τα νεότερα χρόνια. Παράλληλα και στα δύο ανώτερα στρώματα, το κίτρινο και το γκριζόμαυρο, διεσπαρμένα σε μεγάλη έκταση και σε διαφορετικά βάθη, βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστράκων άγγείων της γεωμετρικής περιόδου. Η διασπορά και η κατάσταση της κεραμικής υποδηλώνουν συνθήκες παρατεταμένης ύγρασίας και παράσυρσης, ενώ η απουσία σταθερών κατασκευών της περιόδου αυτής δεν επιτρέπει συμπεράσματα για την ακριβή θέση και την έκταση κάποιας εγκατάστασης, πού είναι όμως βέβαιο ότι υπήρχε.

Οι έκσκαφές, οί δοκιμαστικές τομές, οί ανασκαφές και κυρίως η γεωλογική έρευνα⁷ έδειξαν ότι το έδαφος της έρυθρογής, το όποιο αποτελούσε τον πυθμένα του έλους, παρουσιάζει άνοδική κλίση από Ν., από την θάλασσα, προς Β., με αποτέλεσμα στο βορειότερο τμήμα του έλους, και κυρίως στην ζώνη κατά μήκος της όδοϋ προς Κάτω Σούλι, το στρώμα της τύρφης να συμπιέζεται για να έξαφανιστεί στην περιοχή των κλασικών κτιρίων και του νεκροταφείου, όπου διακρίνονται δύο μόνο στρώματα, η έρυθρογη και το κίτρινο αργιλλικό. Συνολικά τα στρώματα βρίσκονται στο ίδιο περίπου ύψομετρικό επίπεδο και οί διαφορές είναι άμελητές.

Α. Η ΠΕΡΙΟΧΗ

1. Η Τρικόρυνθος

Η περιοχή γύρω από το ύψωμα Ταμπούρι ταυτίζεται με την τοποθεσία του αρχαίου δήμου της Τρικορύνθου. Πρόκειται για βραχώδη λόφο στο βορειοδυτικό άκρο της εύφορης έκτασης πού άπλώνεται από τα βόρεια όρια του Μεγάλου Έλους μέχρι την κοιλάδα του Λιμικού και τα όρια του αρχαίου δήμου του Ραμνούντα. Στην κορυφή του ύψωματος υπάρχει όχύρωση, η όποια ταυτίζεται με την Τρικόρυνθο⁸. Ο έντοπισμός της πρωτο-

7. Αυτόθι.

8. Ο Στράβων 9, I, 22 τοποθετεί την Τρικόρυν-

ελλαδικῆς ἐγκατάστασης στίς παρυφές τοῦ ἔλους ἐπιβεβαιώνει τὶς διαπιστώσεις τῶν Εὐθ. Μαστροκώστα καὶ Π. Θέμελη⁹, ὅτι ἡ ἐκτεταμένη προϊστορικὴ ἐγκατάσταση γύρω ἀπὸ τὴν Μακαρία Πηγὴ ἀνήκει στὴν Τρικόρυνθο, ἡ ὁποία ἀποτελέσσει ἀργότερα δῆμο τῆς Αἰαντίδος φυλῆς καὶ μέλος τῆς Τετραπόλεως τοῦ Μαραθῶνος. Ὁ δῆμος τῆς Τρικορύνθου ἔστειλε τρεῖς βουλευτὲς στὴν βουλή, ἐνῶ τρεῖς ἀπὸ τοὺς δημότες του περιλαμβάνονται στὸν κατάλογο τῶν εὐπορων οἰκογενειῶν¹⁰. Τὰ ὅρια τοῦ ἔλους, ἥδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Νεολιθικῆς περιόδου, ἀπεῖχαν περισσότερο ἀπὸ 500 μ. ἀπὸ τοὺς πρόποδες τοῦ ὑψώματος Ταμπούρι, ἡ θάλασσα δὲν προχωροῦσε πολὺ περισσότερο ἐσωτερικὰ ἀπὸ τὰ σημερινὰ ὅριά της καὶ ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα σταθερῆς ἐγκατάστασης στίς παρυφές τοῦ ἔλους. Βεβαιώνεται δηλαδὴ ἡ περιγραφὴ τοῦ Πανσανία γιὰ τὴν ἐλώδη λίμνη τοῦ Μαραθῶνα¹¹.

Ἡ κατοίκηση στὴν περιοχὴ ὑπῆρξε συνεχῆς ἕως καὶ τὴν ὑστερορρωμαϊκὴ καὶ παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, καθὼς τὸ ἔλος καὶ ἡ εὐφορὴ πεδιάδα παρῆσαν πολλὲς δυνατότητες ἐπιβίωσης. Μὲ τὴν θέσιν τῆς Τρικορύνθου βεβαιωμένη, παρὰ τὴν ἔλλειψη ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν, θὰ πρέπει τὸ νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς περιόδου, τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε νότια τοῦ ὑψώματος Ταμπούρι, στίς παρυφές τοῦ κωπηλατοδρομίου, νὰ ἀποδοθεῖ σχεδὸν μὲ ἀσφάλεια σὲ αὐτὴν, ὅπως καὶ τὰ ἐρείπια βόρεια τῆς ὁδοῦ Κάτω Σουλίου.

2. Ὁ χῶρος τῶν ανασκαφῶν – ἡ στρωματογραφία

Οἱ ἐγκαταστάσεις τῶν προϊστορικῶν χρόνων ἀναπτύχθηκαν στίς παρυφές τοῦ ἔλους, μέσα στὸ στρῶμα τῆς τύρφης (εἰκ. 2). Στὰ βαθύτερα στρώματα, στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐρυθρογῆς, βρέθηκαν ἴχνη δραστηριότητας, ὅπως μεγάλο τμῆμα ξύλινου σκεύους καὶ λάκκοι, πού ἀνάγονται σὲ περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν 3η χιλιετία. Ἡ ἐξέταση τοῦ ξύλινου σκεύους, τὸ ὁποῖο βρέθηκε κοντὰ στὸ βόρειο ὄριο τῆς λίμνης, στὸ σταθερὸ ἐρυθρὸ στρῶμα, ἴσως μᾶς δώσει στὸ μέλλον ἀκριβῆ χρονολογικὰ στοιχεῖα, εἶναι πάντως πολὺ πιθανὸ ἡ παρουσία του νὰ ἀποτελεῖ ἔνδειξη ἀνθρώπινης δραστηριότητας ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν δημιουργία τοῦ ἔλους. Κατὰ τὴν πρωτοελλαδικὴ περίοδο οἱ ἐγκαταστάσεις ἐντοπίζονται γύρω ἀπὸ τὸ ἔλος, στὸ βορειότερο τμῆμα του. Εἰδικότερα, στὴν περίοδο αὕτὴ ἀνήκουν δύο λάκκοι (Θ καὶ ΔΤ1) καὶ δύο οἰκίες (Β1 καὶ Β2), οἱ ὁποῖες ἀποκαλύφθηκαν κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ σκάμματος τῆς λίμνης, ἐνῶ μία ἀκόμη (ΣΤ) βρέθηκε στὴν δυτικὴ πλευρά.

Ἀπὸ τὴν ὑστερογεωμετρικὴ ὥς καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο χρησιμοποιήθηκε ἡ ἔκταση βόρεια τοῦ ἔλους, σὲ μιὰ ζώνη περ. 400×800 μ. ἀνάμεσα στὸ ὕψωμα Ταμπούρι, τὴν Μακαρία Πηγὴ καὶ τὸν οἰκισμό τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὰ ἀνατολικά, ὅπου βρέθηκαν νεκροταφεῖα καὶ οἰκιστικὰ κατάλοιπα.

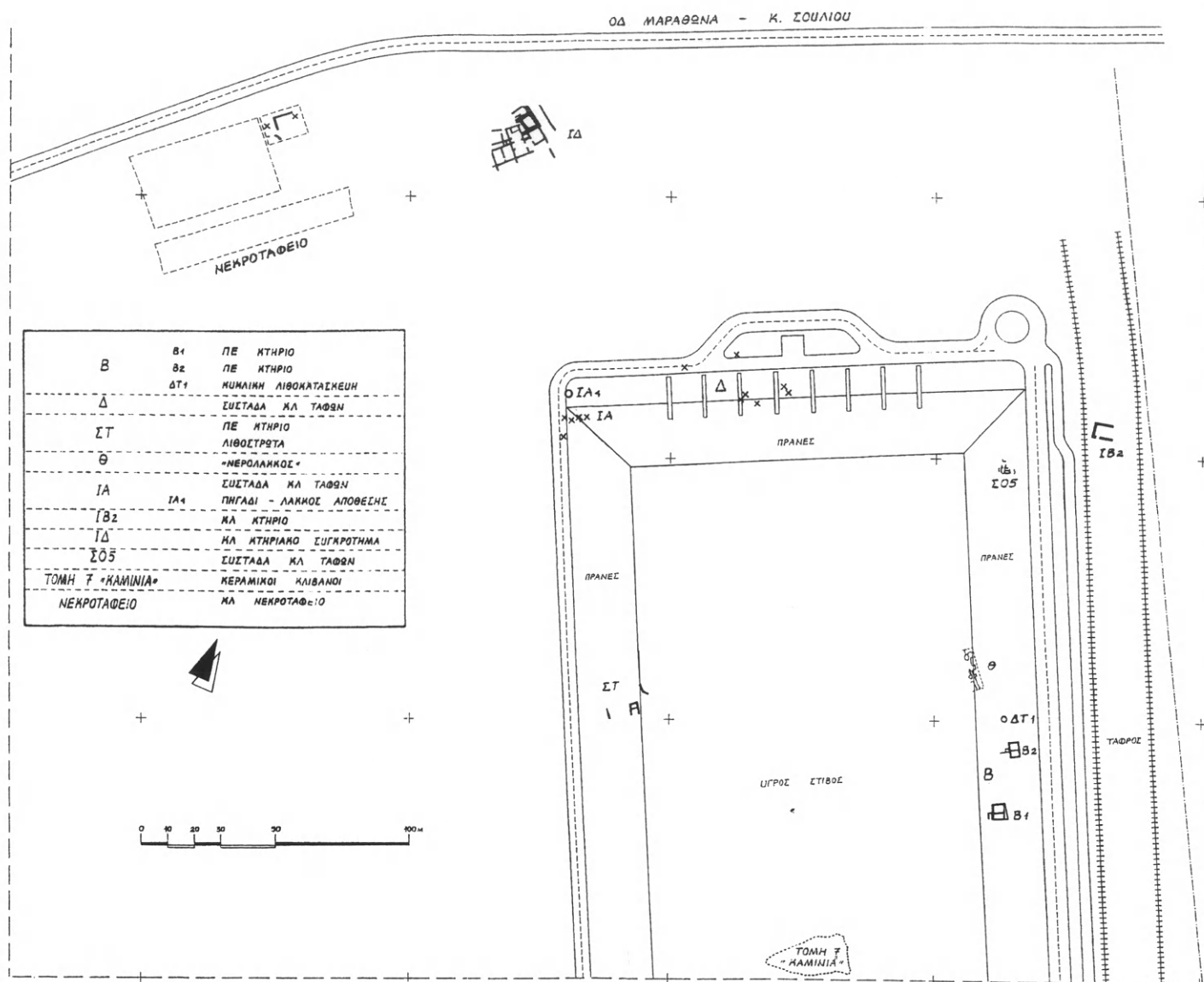
θο ἀμέσως μετὰ τὸν Μαραθῶνα καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Ραμνούντα. Βλ. ἐπίσης Στέφ. Γραμμ. Ἐπιτ. 635,4 καὶ *Hesperia* 35, 1966, χάρτης σ. 104. J. R. McCredie, *Hesperia* Suppl. 11 (1966) 37. Β. Χ. Πετράκος, Ὁ δῆμος τοῦ Ραμνούντος I (1999) 7-8.

9. ΑΔ 29, 1974, Α, 229 κέ.

10. J. Davies, *Athenian Propertied Families* 602.

11. Πανσ. I 32, 7. Ἔστι δὲ ἐν τῷ Μαραθῶνι λίμνη τὰ πολλὰ ἐλώδης.

Είχ. 2. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα της ανασκαφής κωπηλατοδρομίου με τις ανασκαφείς θέσεις.

Σε διάφορα σημεία γύρω από το έλος και σε διαφορετικά επίπεδα βρέθηκαν μικροί σωροί λίθων και όστων ζώων με ίχνη φωτιάς. Πρόκειται πιθανότατα για μικρές υπαίθριες έστιες όπου ψήθηκαν ζώα, προερχόμενα ίσως από κυνήγι στο έλος. Διαπιστώθηκαν επίσης κοντά στις εγκαταστάσεις ή ανεξάρτητα από αυτές, ίχνη μικρών χεμάρρων ή ρεμάτων, μέσω των οποίων τα νερά της περιοχής διοχετεύονταν στο έλος. Στους βυζαντινούς και τους νεότερους χρόνους χρησιμοποιήθηκε το σταθερό κίτρινο αργιλλώδες στρώμα. Σε όλες τις χρονικές περιόδους λιθόστρωτα και μονοπάτια διευκόλυναν την πρόσβαση και την κυκλοφορία στο έλος.

Εἰκ. 3. Εἰκόνα τῶν γεωλογικῶν στρωμάτων στήν παρεια τῆς λίμνης.

Ἡ στρωματογραφική εἰκόνα ἀποτυπώνεται διαφορετική σέ τρεῖς ζῶνες, ἀπό Β. πρὸς Ν. (εἰκ. 3):

Ζώνη Α: Στήν ἔκταση ἀπὸ τὴν ὁδὸ Κάτω Σουλίου καὶ τὸ νεκροταφεῖο ὡς τὴν ἀρχὴ τῆς θέσης Δ, στὸ βόρειο ὄριο τῆς λίμνης, ἐντοπίστηκαν μόνο τὰ στρώματα τῆς ἐρυθρογῆς καὶ τὸ κίτρινο ἀργιλικό, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακό.

Ζώνη Β: Οἱ θέσεις Δ, Β, ΣΤ μέχρι καὶ τοὺς κλιβάνους (τομὴ 7). Στὴν ζώνη αὕτῃ ἡ στρωματογραφία διαμορφώνεται ὡς ἑξῆς:

Στρώμα Ι. Ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἀνώτερο, ἐπιφανειακό, πὺν ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ ριζικὸ σύστημα τῶν φυτῶν καὶ χῶμα πὺν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση ὀργανικῶν ὑλῶν καὶ ἀπὸ φερτὰ ὑλικά.

Στρώμα II. Στρώμα φαιοκάστανου χρώματος, με άμμώδη και αργιλλώδη χαρακτηριστικά και όμοιότητες με το στρώμα τύρφης.

Στρώμα III. Λεπτόκοκκο, υποκίτρινο στρώμα, που αντιστοιχεί σε περίοδο που υπήρχε εκεί λίμνη ή λιμνοθάλασσα, όπου το υλικό διάβρωσης από τους γύρω ασβεστόλιθους όξειδώνεται σε λειμωνίτη, από τον οποίο παίρνει και το χρώμα.

Στρώμα IV. Το κύριο μέρος (IVβ) αποτελεί στρώμα καθαρής τύρφης που περιλαμβάνει έγκλείσματα αποσυντεθειμένων οργανικών υλών, κάποια απανθρακωμένα στοιχεία, καθώς και όστρεα τόσο του γλυκοῦ, όσο και – πολύ λιγότερα – του θαλάσσιου νερού. Η βασική αυτή σύνθεση διαχωρίζεται στις στρωματογραφικές υποενότητες IVα και IVβ. Βαθμιαία, από Ν. προς Β., τα μεταβατικά στρώματα IVα και IVβ φαίνεται να μεγαλώνουν και να μεταμορφώνονται ως προς την σύστασή τους. Περιέχουν όλο και περισσότερη άμμο ενώ το χρώμα τους αλλάζει, του μὲν IVα προς το υποκίτρινο-καστανοκίτρινο, του δὲ IVγ προς το καστανέρυθρο-ώχρα.

Η παρουσία της άμμου είναι προοδευτικά μεγαλύτερη προς το ανώτερο επίπεδο στο IVα και προς το κατώτερο IVγ.

Στρώμα V. Στρώμα άμμου και αργίλλου με μεγάλο ποσοστό άμμου, ή οποία συχνά περιέχει αρκετή ποσότητα χαλικιών.

Στρώμα VI. Έρυθρογῆ.

Ζώνη Γ: Νότια τῶν κλιβάνων (τομή 7), όπου το στρώμα της τύρφης είναι ὑγρό με χαρακτηριστικά ἔλους. Πρίν από την κατασκευή της λίμνης, μέχρι το παλιό αεροδρόμιο, καλάμια και άλλα ὑδροχαρή φυτά κατέκλυζαν τὸν χῶρο.

Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο, που έχει έντοπιστεί κατά τόπους στις θέσεις Β και ΣΤ, είναι ή ὑπαρξη λεπτοῦ λευκοῦ στρώματος ἀλάτων, που έντοπίζεται πάνω από το επίπεδο που ὀρίζουν οί ανώτεροι λίθοι τῶν κτιρίων, συνήθως στο ὄριο μεταξύ τῶν στρωμάτων IVα και IVβ. Το λεπτό αυτό στρώμα ὑποδηλώνει βαλτώδες ὑφάλμυρο περιβάλλον, το ὁποῖο τὸν χειμῶνα κατακλύζεται από ὄμβρια ὕδατα και ἔλάχιστο θαλάσσιο νερό, και το καλοκαίρι ἐξατμίζεται. Το στρώμα ἀλάτων φανερώνει έντονη ἐξάτμιση, πιθανόν, κατά την καλοκαιρινή περίοδο.

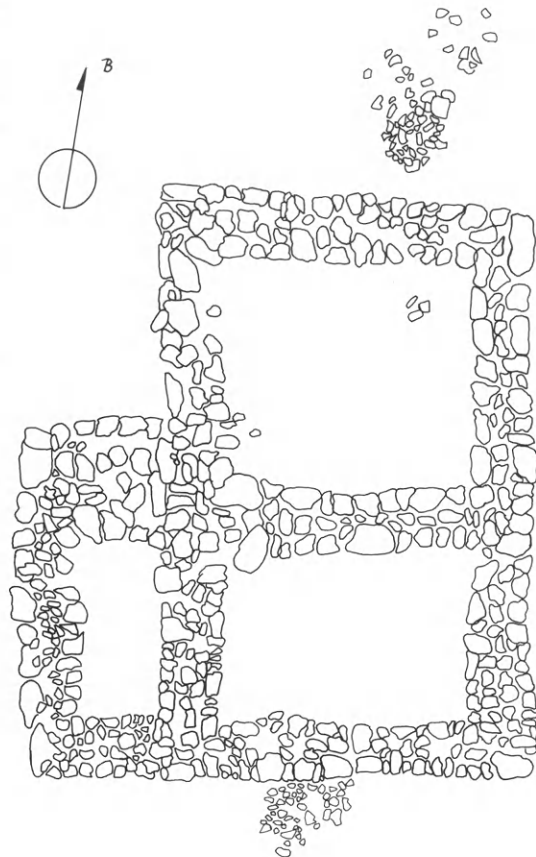
Β. Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΣΤΟ ΕΛΟΣ. Η ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Κατά μήκος της ανατολικῆς πλευρᾶς της λίμνης έντοπίστηκαν δύο κτίσματα της πρωτοελλαδικῆς περιόδου, λάκκοι, βόθροι, λιθόστρωτα και γενικότερα ἔχνη έντατικῆς παρουσίας και δραστηριότητας που χρονολογοῦνται στην περίοδο αυτή, κυρίως στην φάση II.

1. Η οἰκία Β2

Το πρώτο κτίριο από Β., το Β2 (εἰκ. 4-7), σώζεται σε επίπεδο θεμελίων, τὰ ὁποῖα διατηροῦνται σε ὕψος δύο ἢ το πολύ τριῶν δόμων. Αποτελεῖται από ἕναν ἐπιμήκη ὀρθογώνιο χῶρο προσανατολισμένο στὸν ἄξονα Β.-Ν., ὁ ὁποῖος με ἕναν ἐγκάρσιο τοῖχο διαιρεῖται σε δύο ἄνισα δωμάτια. Ἐξωτερικά και στην δυτική πλευρά του δίχωρου πυρήνα, ἐφά-

πτεται επίμηκες πρόσκτισμα. Το σύνολο της λιθοκατασκευής του κτιρίου ανήκει στην ίδια ενιαία φάση, θεμελιωμένη στο επίπεδο του ανώτερου τμήματος του στρώματος IVγ. Οί τοίχοι είναι φτιαγμένοι με ακανόνιστα τοποθετημένους, μικρού σχετικά μεγέθους λίθους, οι όποιοι ευθυγραμμίζονται μόνο στις εξωτερικές πλευρές, ώστε να σχηματιστούν οι επιφάνειες και τα όρια των τοίχων. Ο τρόπος της διάταξής τους υποδηλώνει χαμηλό θεμέλιο που διαμορφώνει επίπεδη την άνω επιφάνειά του δημιουργώντας υπόβαθρο για πλινθόκτιστη ανωδομή. Συνηγορεί σ' αυτό και η παρουσία ενός διακριτού στρώματος καστανού χρώματος, όπου κυριαρχεί η αργιλική σύσταση με άμμο και αρκετό πολύ μικρού μεγέθους χαλίκι, που μοιάζει σχεδόν με τις προσμίξεις της πιό χονδρής και άδρής κεραμικής. Η στρωματογραφική αυτή υποενοότητα, μεγίστου πάχους περ.

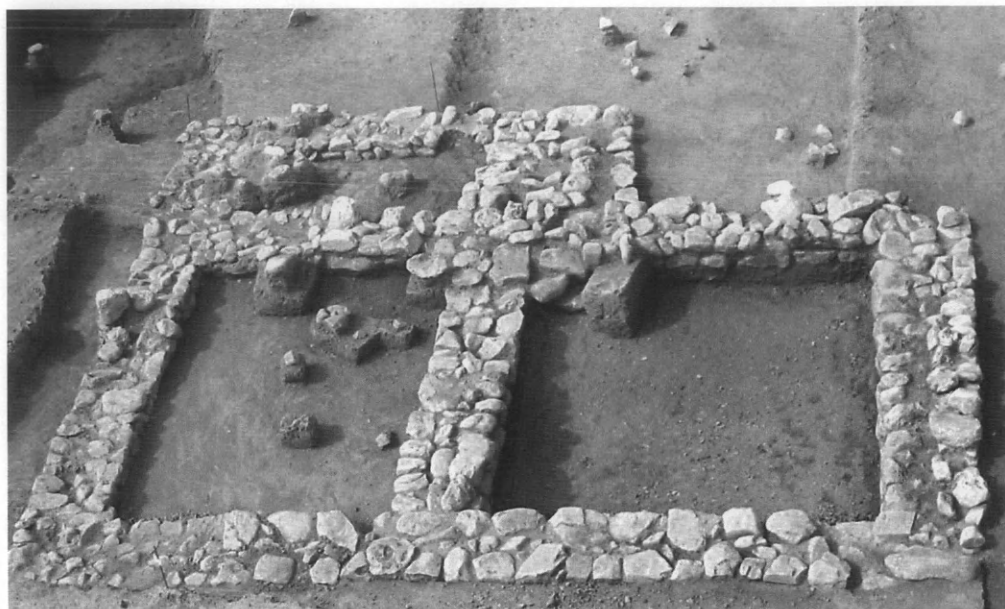

Εικ. 4. Κάτοψη της ΠΕ οικίας Β2.

5-7 εκ., βρίσκεται σε έπαφή με την εξωτερική πλευρά των τοίχων και σε σχηματισμό ριπιδίου, που φανερώνει διάβρωση από κάποιο ψηλότερο σημείο. Έσωτερικά, απουσιάζει από την άμεση γειτνίαση των τοίχων και εμφανίζεται σε απόσταση 15-20 εκ. από αυτούς, με μεγαλύτερη συγκέντρωση προς το κεντρικό τμήμα των δωματίων. Το καστανό αυτό χρώμα δεν ήταν καθαρό αλλά περιείχε αρκετά όστρακα και θραύσματα εργαλείων όψιανου. Αυτό θα μπορούσε να δικαιολογηθεί από τις ιδιαίτερες συνθήκες άρτης αποδόμησης της ανωδομής σε υγρό περιβάλλον με αυξομειώσεις της στάθμης του υγρού όριζοντα, όπως είναι ή περίπτωση του χώρου του κτιρίου, ιδιαίτερα μετά την εγκατάλειψή του. Μία τέτοια διαδικασία θα δικαιολογούσε και το σχετικά μικρό πάχος αυτής της έπίχωσης, μιά και θα αντιπροσώπευε ό,τι απέμεινε συγκρατούμενο στον χώρο του κτιρίου από την μακρά διαδικασία διάβρωσης. Το πάχος των τοίχων και τα γενικότερα χαρακτηριστικά της τοιχοδομίας δεν φαίνεται να υποστηρίζουν την ύπαρξη όρόφου. Στο έσωτερικό των δωματίων δεν διαπιστώθηκαν ίχνη δαπέδου. Σημαντική, έπίσης, είναι ή παντελής έλλειψη όποιουδήποτε στοιχείου που να υποδηλώνει την ύπαρξη έστίας μέσα στο κτίριο.

Εἰκ. 5. Ἡ ΠΕ οἰκία Β2.

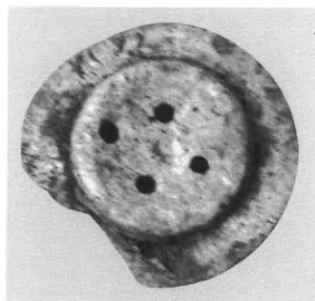

Εἰκ. 6. Ἀποψη τῆς οἰκίας Β2.

Ἡ μέχρι στιγμῆς ἐκτίμηση τῆς κεραμικῆς πού βρέθηκε μέσα, γύρω καί κάτω ἀπὸ τὸ κτίριο, ἐπιτρέπει τὴν διάκριση δύο φάσεων στὴν μελανή ἐπίχωση (στρώμα IVβ) πού καλύπτει τὸ κτίριο καὶ τὶς διαμορφώσεις (λάγκους καὶ αὐλάκια) πού τὸ περιβάλλουν:

1) IVβ1. Τὸ ἀνώτερο τμῆμα τῆς ἐπίχωσης, ὅπου βρέθηκαν ὄστρακα τῆς ΠΕ καὶ πολὺ περισσότερα τῆς γεωμετρικῆς περιόδου.

2) IVβ2. Ὑπόστρωμα ἴδιας σύστασης μὲ σαφὴ ΠΕ χαρακτῆρα, χωρὶς διεισδύσεις μεταγενέστερης κεραμικῆς.

Εικ. 7. Πῶμα λίθινης πυξίδας ἀπὸ τὴν οἰκία Β2.

Δύο φάσεις διακρίνονται καὶ στὸ κατώτερο μέρος τῆς τύρφης (στρῶμα IVγ), ὅπου πατὰ τὸ κτίριο καὶ ὑπῆρχαν διάφορες διαμορφώσεις (λάκκοι, αὐλάκια καὶ λιθόστρωτα). Στὸ ἀνώτερο τμήμα (IVγ1) κυριαρχεῖ ἡ ΠΕ κεραμική, κυρίως αὐτὴ τῆς ΠΕ II, ἐνῶ στὸ κατώτερο (IVγ2) παρουσιάζονται σὲ μεγαλύτερη συχνότητα παλαιότεροι τύποι κεραμικῆς (π.χ. ἐρυθροστιλβωτὲς φιάλες καὶ ἐγχάρακτα).

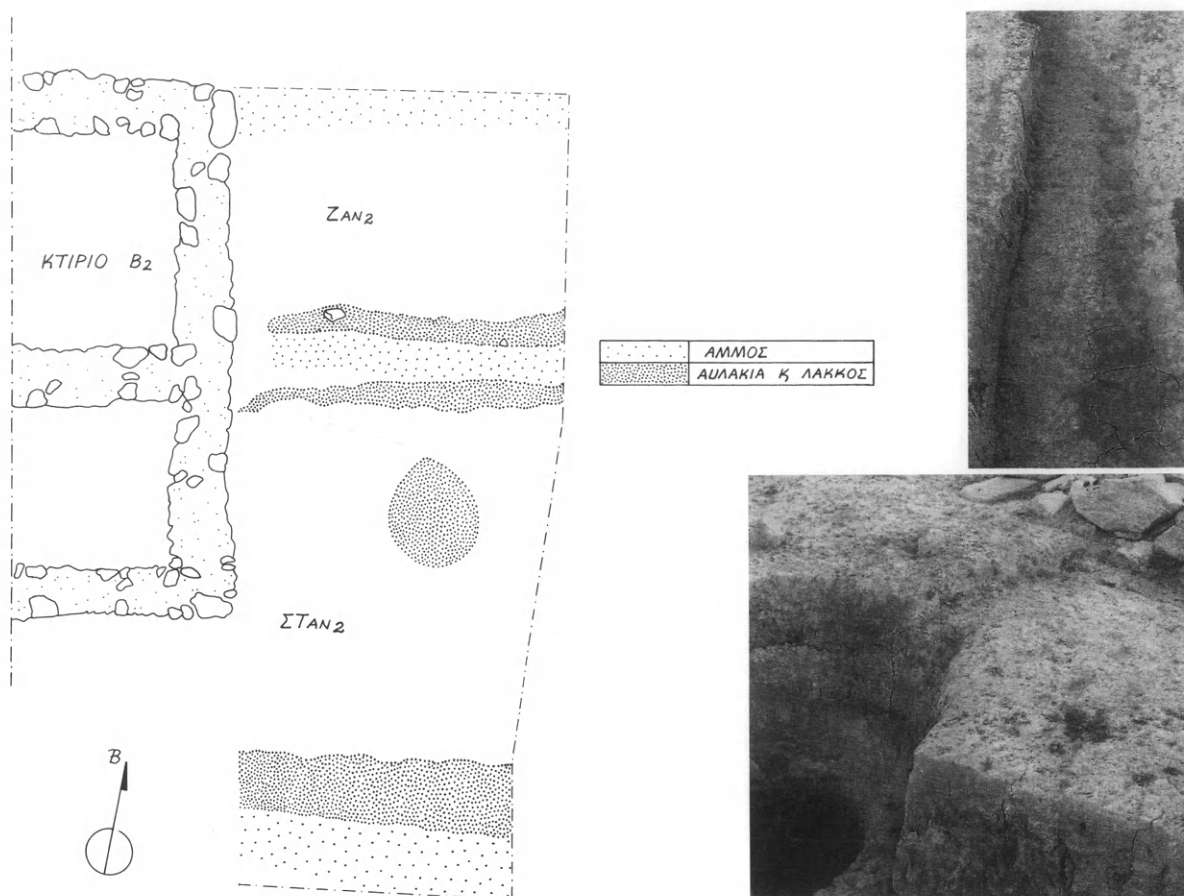
2. Λάκκοι-βόθροι, αὐλάκια καὶ λιθόστρωτα

Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς κατασκευὲς καὶ ἐπεμβάσεις (ὀρύγματα, λάκκοι καὶ αὐλάκια) ἔγιναν αἰσθητὲς λόγω τῆς, χρωματικῆς κυρίως, διαφοροποίησης τῆς ἐπίχωσης καὶ μόνο σὲ μία περίπτωση (ΔΤ1) ὁ λάκκος εἶχε λιθόκτιστο τοίχωμα.

Δύο ὀρύγματα κυκλικῆς διατομῆς βρίσκονται κοντὰ στὸ κτίριο Β2 (εἰκ. 8-9), ἀνατολικά καὶ δυτικά τῶν θεμελίων του (ἀνατολικὸς καὶ δυτικὸς λάκκος). Στὸ κατώτερο τμήμα του ὁ δυτικὸς λάκκος ἐφάπτεται μὲ λιθόστρωτο, τὸ ὁποῖο βρέθηκε σὲ βάθος περίπου 1 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο θεμελίωσης τοῦ κτιρίου καὶ ἀνῆκε σὲ προγενέστερη φάση χρήσης. Τὰ λίγα ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν παρουσιάζουν τὰ ἴδια χαρακτηριστικά μὲ τὶς ομάδες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν στρωματογραφικὴ ἐνότητα κάτω ἀπὸ τὸ κτίριο, ὅπου ἀπουσιάζουν χαρακτηριστικοὶ τύποι τῆς ΠΕ II περιόδου καὶ ὑπάρχει συγκριτικὰ μεγαλύτερη συχνότητα ἐμφάνισης ἐρυθροβαφῶν καὶ ἐρυθροστιλβωτῶν τύπων. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ὑπολείμματα πιθανῶν λιθοστρώτων κάτω ἀπὸ τὸν νότιο καὶ βόρειο τοῖχο τοῦ κτιρίου, ποὺ ἐκτείνονται καὶ στὸν χώρο κάτω ἀπὸ τὸν περίγυρο τοῦ κτιρίου. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν δυτικὸν λάκκο, ὁ ὁποῖος ἔδωσε σαφεῖς ἐνδείξεις χρήσης, ἀπὸ τὴν προγενέστερη τοῦ κτιρίου φάση ὡς τὴν ἐγκατάλειψή του, ὁ ἀνατολικὸς λάκκος ἐντάσσεται μὲ βεβαιότητα στὴν παλαιότερη φάση. Πρόκειται γιὰ ἄπλο ὄρυγμα, κυκλικὸ σὲ ὀριζόντια τομὴ καὶ σχήματος U σὲ διατομή, χωρὶς καμιά διαμόρφωση τῶν τοιχωμάτων. Ἡ περιεχόμενη μελανὴ ἐπίχωση περιλάμβανε τέσσερα μόνο πολὺ φθαρμένα ΠΕ ὄστρακα. Ἐνδιαφέρον εὔρημα τοῦ λάκκου ἀποτελεῖ ἓνα ἀπανθρακωμένο σύκο σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση διατήρησης.

Γύρω ἀπὸ τὸ κτίριο παρατηρήθηκαν μερικὲς ἐπιμήκεις κοιλότητες (αὐλάκια), οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι βέβαιο ἐὰν ὀφείλονται σὲ φυσικὲς διεργασίες ἢ εἶναι τεχνητές. Μόνο τρεῖς ἀπὸ τὶς κοιλότητες αὐτὲς φαίνεται ὅτι σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν περίοδο χρήσης τοῦ κτιρίου¹².

12. Δεδομένου ὅτι τουλάχιστον τρία ἀπὸ αὐτὰ (αὐλάκια 1, 2, 3) παρουσιάζουν κοινὰ χαρακτηριστικά,

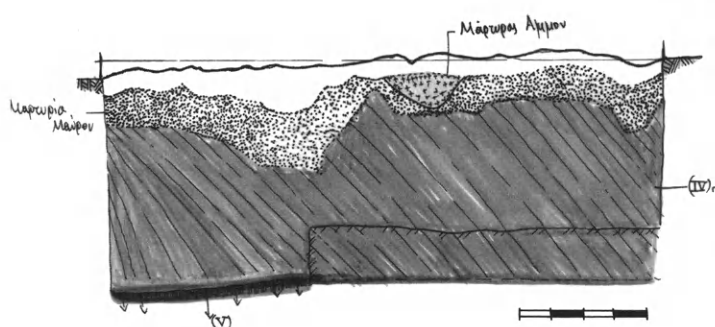
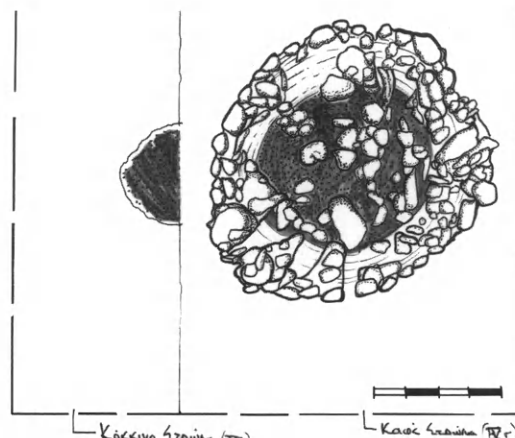
Εικ. 8-9. Αυλάκια και λάκκοι γύρω από την οίκία B2.

3. Λάκκος στην θέση ΔΤ1

Πρόκειται για λάκκο με κτιστά τοιχώματα από άργιους λίθους που άνοιχτηκε στο επίπεδο θεμελίωσης του κτιρίου B2, διεισδύοντας και στο στρώμα της έρυθρογής (είκ. 10-11). Μετά την κατάρρευση των τοιχωμάτων στο έσωτερικό του, κατακλύστηκε από την τύρφη. Οί διεισδύσεις όστράκων μεταγενέστερων της ΠΕ περιόδου είναι ελάχιστες και απουσιάζει ή χαρακτηριστική εικόνα μείξης. Τα όστρακα από το στρώμα IVγ (κατώτερο τμήμα της τύρφης) γύρω από την λιθοκατασκευή και από τον καθαρισμό των πεσμένων λίθων του τοιχώματος του λάκκου ανήκουν στην ΠΕ II περίοδο¹³. Μάλιστα, όστρακα που

μπορούν να θεωρηθούν τεχνητά. Είναι απόλυτα ευθύγραμμα με σταθερό πλάτος 20 εκ., έχουν διατομή υ και μικρό βάθος (20 εκ.) και είναι κάθετα στους έξωτερικούς τοίχους του κτιρίου B2.

13. Πρωτοβερνικωτή κεραμική με αρκετά δείγματα από ραμφόστομες φιάλες (σαλτσιέρες), καθώς και μικρές/ρηχές φιάλες με έσω νεύοντα χείλη (saucers).

Εικ. 10. Ο λάκκος ΔΤ1.

Εικ. 11α-β. Κάτοψη και τομή του λάκκου ΔΤ1.

βρέθηκαν δίπλα στο χείλος του λάκκου και ανάμεσα στους πεσμένους λίθους, συγκολλήθηκαν σχηματίζοντας το άνω μέρος και την προχοή κύμβης με καστανό/μελανό πρωτογάνωμα. Η ομάδα οστράκων που βρέθηκε στην μελανή επίχωση του έσωτερικού του λάκκου, κάτω από τους πεσμένους λίθους, ανήκει επίσης στην ΠΕ II περίοδο. Βρέθηκαν ακόμη ελάχιστα όστρα (δόντι και μηριαίο όστο αίγοπροβάτου), αρκετά τμήματα λεπίδων όψιανού όλων των μεγεθών, καθώς και το αποτέλεσμα μιας αποτυχημένης προσπάθειας για κατασκευή βέλους¹⁴. Στον πυθμένα του λάκκου, στο επίπεδο διείσδυσης στο στρώμα της έρυθρογής, βρέθηκε άκέραιο και σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης κλαδί δέντρου. Η διερεύνηση του στρώματος που περικλείει τον λάκκο, έξω από τα όριά του, έγινε σε διάφορα επίπεδα, παράλληλα με την κατακόρυφη πορεία του όρύγματος του λάκκου. Ενώ στο ανώτερο τμήμα της επίχωσης, που βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με το ανώτερο τμήμα του λάκκου, βρέθηκαν χαρακτηριστικά δείγματα ΠΕ II κεραμικής, χαμηλότερα ή διερεύνηση απέδωσε οστρακα που δεν μπορούν να θεωρηθούν ένδεικτικά¹⁵. Στο επίπεδο του στρώματος της έρυθρογής μικρή δοκιμαστική τομή απέδωσε ελάχιστα μη χαρακτηριστικά οστρακα και μία φολίδα όψιανού.

14. Παρόμοια προσπάθεια, σε πιο προχωρημένο στάδιο, βρέθηκε στο στρώμα IV γ στην ΔΤ4. Ο όψιανός του τελευταίου δείγματος φαίνεται να προέρχεται από τη Νίσυρο (σημαντικός βαθμός

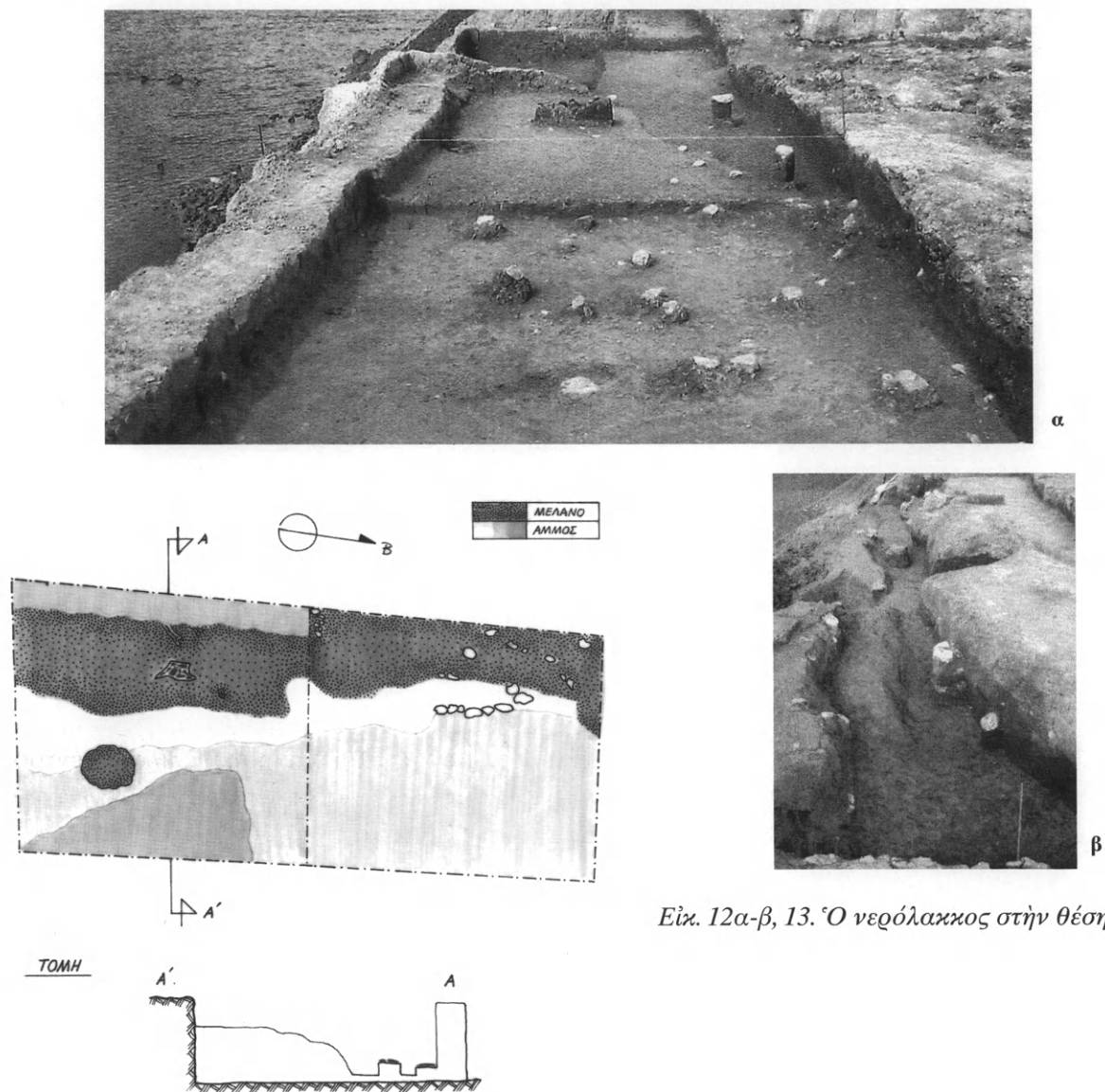
διαφάνειας και λευκά εγκλείσματα).

15. Εκτός από τμήμα χείλους μεγάλης λεκάνης, στιλβωμένης, χωρίς επίχρισμα, με επίπεδο άπλο χείλος και χονδρά τοιχώματα.

4. Θέση Θ (νερόλακκος)

Ο νερόλακκος¹⁶ έχει μέγιστο μήκος 11 μ., ελάχιστο πλάτος 3 μ. και μέγιστο σωζόμενο βάθος 1.70 μ. (είκ. 12-13). Κοντά στο κατώτατο επίπεδό του βρέθηκαν λίγοι άργοι λίθοι σέ έλλειψοειδή διάταξη, καθώς και δύο κυκλικής διατομής όρυγματα σέ διαφορετικά σημεία τοῦ πυθμένα, πού σημαίνουν πιθανῶς ανθρώπινη παρέμβαση. Τό όρυγμα έπικοινωνεϊ στο άνωτερο όριό του μέ τό στρώμα τής τύρφης και στήν συνέχεια διαπερνά τά

Είκ. 12α-β, 13. Ο νερόλακκος στην θέση Θ.

16. Στο μεγάλο όρυγμα δόθηκε συμβατικά αυτή ή όνομασία έπειδή πρόκειται για μιá έπιμήκη κοι-

λότητα χωρίς απολύτως σαφή όρια, κυρίως στην άνατολική πλευρά του, ή λιθόκτιστα τοιχώματα.

ὑποκείμενα στρώματα για να διεισδύσει, στὰ δύο βαθύτερα σημεία του, στὸ στρώμα τῆς ἐρυθρογῆς. Στὴν ἄνω ἐπιφάνειά του βρέθηκε μία στρωματογραφικὴ δομὴ μὲ διαδοχικὲς φακοειδεῖς ἀποθέσεις ἄμμου καὶ ἀργίλλου σὲ διάταξη ποὺ ὑποδηλώνει πολὺ ἥπια κίνηση νεροῦ. Ἡ ἀνατολικὴ ὄχθη του, στὸ ἐπίπεδο τοῦ κατώτερου τμήματος τοῦ στρώματος τῆς τύρφης, παρουσιάζει ὁμαλὴ κλίση πρὸς τὰ δυτικά. Ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ μέχρι τὴν διείσδυση στὸ στρώμα τῆς ἐρυθρογῆς, ἡ κλίση τοῦ τοιχώματος γίνεται ἀπότομη, σχεδὸν κάθετη. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νερόλακκου, στὸ ἀνώτερο τμήμα του, ἡ κεραμικὴ παρουσιάζει τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ παρατηρήθηκαν καὶ σὲ ἄλλα σημεία, δηλαδὴ ἀνάμειξη πρωτοελλαδικῶν καὶ μεταγενέστερων ὀστράκων ἐπάνω σὲ στρώμα μὲ ὁμάδες πρωτοελλαδικῶν ὀστράκων μὲ ἐλάχιστες ἢ καθόλου διεισδύσεις μεταγενέστερου ὑλικοῦ. Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ τῆς θέσης αὐτῆς εἶναι ἡ ἔντονη συγκέντρωση ΠΕ III κεραμικῆς στὰ βαθύτερα σημεία τοῦ λάκκου, ὅπου βρέθηκαν συνανήκοντα ὄστρακα στὶς δύο κοιλότητες τοῦ πυθμένα. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς κεραμικῆς αὐτῆς, ποὺ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ γειτονικά διερευνηθέντα σημεία, μπορεῖ νὰ αἰτιολογηθεῖ μὲ τὴν ὑπόθεση τῆς ἐκ νέου διάνοιξης τοῦ λάκκου κατὰ τὴν ΠΕ III περίοδο. Ἐξ ἴσου πιθανὸ εἶναι ὁ νερόλακκος, ποὺ εἶχε μὴ μακρὰ περίοδο συνεχοῦς ζωῆς, νὰ διατήρησε τὸν ὑγρὸ καὶ λασπώδη χαρακτήρα του, ὅποτε τὰ ὄστρακα κατέληξαν λόγω βάρους στὸν πυθμένα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμικὴ, στὸ γέμισμα τοῦ λάκκου βρέθηκαν ἀρκετὰ ὑπολείμματα ὀργανικῶν οὐσιῶν σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση διατήρησης. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν δύο ἀρκετὰ μεγάλα τμήματα κορμοῦ καὶ κλαδιῶν κωνοφόρου. Βρέθηκαν ἐπίσης ἀρκετὰ θραύσματα λεπίδων καὶ ἀπολεπισμάτων ὀψιανοῦ, ὅστὰ καὶ δόντια ζώων, καθῶς καὶ θαλασσινὰ ὄστρακα.

5. Ἡ κεραμικὴ

Ἡ μελέτη τῆς κεραμικῆς δὲν ἔχει ἀκόμα ὀλοκληρωθεῖ. Ἐκτίθενται ἐδῶ τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς, μὲ ἔμφαση σὲ κάποια εἰδικότερα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συμβάλλουν στὴν σχετικὴ χρονολόγηση καὶ στὸν συσχετισμὸ τῶν εὐρημάτων μὲ τοὺς στρωματογραφικοὺς ὀρίζοντες καὶ τὴν διαδοχὴ τους. Ἀναλυτικότερα ἐξετάζονται μερικὲς ὑποομάδες κεραμικῆς¹⁷, οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ βοηθήσουν στὸν χρονολογικὸ προσδιορισμὸ τῆς χρήσης καὶ ἐγκατάλειψης τοῦ χώρου καὶ τὸν συσχετισμὸ μὲ ἄλλες θέσεις τῆς περιόδου αὐτῆς¹⁸. Πιὶ αὐτό, πέραν τῶν σχετικῶν ἀναφορῶν, δὲν συμπεριλαμβάνεται ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῆς ΠΕ II κεραμικῆς τοῦ κτιρίου B2, ἀφοῦ οἱ τύποι ποὺ χαρακτηρίζουν σαφῶς τοὺς ὀρίζοντες θεμελίωσης καὶ χρήσης τοῦ κτιρίου (ραμφόστομες φιάλες – sauceboats – καὶ φιάλες

17. Πρόκειται γιὰ ὁμάδα κεραμικῆς ποὺ βρέθηκε συγκεντρωμένη, ἐντάσσεται τυπολογικὰ στὰ χαρακτηριστικὰ σχήματα τῆς Λέρνας IV καὶ τοποθετεῖται στὴν ΠΕ III, καθὼς καὶ γιὰ τυπολογικὴ κατηγορία σχήματος καὶ διακόσμησης (φιάλες ἢ λεκάνες μὲ ὀριζόντιο ἔξαγμα-ἀπόφυση κοντὰ στὸ χεῖλος ἢ στὸν ὤμο), μὲ διακόσμηση ἀπὸ ὕδαρὲς

λευκὸ-ὑπόλευκο ἐπίχρισμα ποὺ γενικὰ κατατάσσεται στὰ στοιχεῖα τῆς ΠΕ II.

18. Ἰδιαιτέρα στὰ πλαίσια τοῦ προβλήματος τοῦ συγχρονισμοῦ μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐλλαδικῶν καὶ κυκλαδικῶν θέσεων, κυρίως ὡς πρὸς τὶς ὁμάδες κεραμικῆς ἀπὸ τὶς φάσεις «Λέρνα IV» καὶ «Λευκαντὶ I».

τύπου saucer), ανήκουν στην ΠΕ II κοινή. Γενικά μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής κατηγορίες ως προς την σύσταση του πηλοῦ.

α. Λεπτόκοκκος, πολύ καθαρός ή και με λίγη μίκα (στην ομάδα αυτή παρουσιάζονται ὄστρακα με καλό ψήσιμο, άλλες φορές ὀξειδωση ὡς τὸν πυρήνα και άλλες με τεφρὸ πυρήνα), χρώμα καστανέρυθρο, πορτοκαλέρυθρο (ὑποκατηγορία α1) ή υπόλευκο, υπόκιτρινο (ὑποκατηγορία α2).

β. Μετρίου κόκκου, με προσμίξεις (tempering) ἀπὸ μικροῦ μεγέθους ἄσβεστιτικά, λίγα χαλαζιακά ὑλικά, ἀρκετή μίκα. Αὐτὰ τὰ ὄστρακα παρουσιάζουν συνήθως καλὸ ψήσιμο μέχρι τὸν πυρήνα. Τὸ χρώμα στὴν ἐπιφάνειά τους κυμαίνεται μεταξύ καστανέρυθρου, πορτοκαλέρυθρου και κιτρινοκάστανου.

γ. Χονδρόκοκκος, με μετρίου μεγέθους προσμίξεις ἄσβεστιτικῶν ἐπὶ τὸ πολὺ, χαλαζιακά ὑλικά και μίκα. Στὰ ὄστρακα αὐτὰ ὁ πυρήνας εἶναι τεφρὸς με καστανέρυθρη ἐπιφάνεια και σὲ δύο περιπτώσεις εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου τεφρά.

δ. Τὰ πιὸ χονδροειδῆ, εὐθρυπτα με μεγάλου μεγέθους προσμίξεις χαλαζία και λίγη μίκα, φαίνεται νὰ ἔχουν παραχθεῖ σὲ χαμηλή, σχετικά, θερμοκρασία ὀπτησης. Ὁ πυρήνας τους εἶναι φαιομέλανος.

ε. Λίγα ὄστρακα ἀνήκουν σὲ μία κατηγορία χονδρόκοκκου πηλοῦ με μετρίου ἕως και μεγάλου μεγέθους προσμίξεις, κυρίως λευκές, ἄσβεστιτικῶν πετρωμάτων και χρώματος ἀνοιχτοῦ φαιοῦ, ὁμοιόμορφα σὲ ὅλο τὸ πάχος.

Ὡς πρὸς τὴν κατεργασία τῆς ἐπιφάνειας, συμπεριλαμβανομένης και τῆς διακόσμησης, παρατηρήθηκαν τὰ ἐξῆς:

1. Ἀπλὴ ἐξομάλυνση με ἐργαλεῖο: ὅστὸ ή βότσαλο ή ὄστρακο ἀπὸ σπασμένο ἄγγειο ή χρήση δεσμίδας χόρτων (scored ware). Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις διακρίνονται ἴχνη.

2. Χρήση ὑγροῦ ὑφάσματος ή σπόγγου και δημιουργία πολὺ λεπτῆς ὁμαλῆς ἐπίστρωσης, ὁμοιας σύστασης με τὸν πηλό.

3. Ἐπίχρισμα με ἐμβάπτιση σὲ ἀραιωμένο πηλό. Ὅταν τὸ ἐπίχρισμα αὐτὸ στιλβώνεται ἔχουμε τὰ ἐρυθρὰ ή μελανὰ στιλβωτά. Τὸ χρώμα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς ὀξειδοαναγωγικὲς συνθήκες κατὰ τὴν ὀπτηση. Σὲ αὐτὴ τὴν γενικὴ κατηγορία διακρίνουμε κυρίως δύο σημαντικὰ διαφοροποιούμενες ομάδες. Στὴν πρώτη ἀνήκουν ὄστρακα με παχὺ, στιλβωμένο ἐπίχρισμα πὺ ἀπολεπίζεται και τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ὅτι ἀνήκουν στὴν ΠΕ I ή και στὴν φάση μετάβασης στὴν ΠΕ II. Μέχρι τώρα ἔχουν ἐντοπιστεῖ τρία τέτοια ὄστρακα. Στὴν δεύτερη ομάδα ἀνήκουν τὰ μελανὰ στιλβωτά ὄστρακα ἀπὸ τὸν νερόλακκο τῆς θέσης Θ, με τὴν χαρακτηριστικὴ ποικιλία στὶς ἀποχρώσεις και τὴν ἀτελὴ στίλβωση, στοιχεῖα ἀπολύτως παράλληλα με τὴν ἀντίστοιχη κεραμικὴ τῆς Λέρνας IV και διαγνωστικὰ τῆς ΠΕ III.

4. Πρωτοβερνικωτά (ΠΕ urfirnis): ἐπίχρισμα ἀπὸ ἀλκαλικά-ἀλκαλοῦχα διαλύματα πηλοῦ, πολὺ λεπτόκοκκα. Ἡ ἐπίθεση γίνεται, συνήθως, με πινέλο (διακρίνονται τὰ ἴχνη του) και σπάνια γίνεται ἀντιληπτὴ ἐμβάπτιση. Συναντῶνται ἀποκλειστικὰ σὲ ὄστρακα, καλῆς ποιότητας πηλοῦ (κατηγορίες α1 και α2), συνήθως λεπτὰ, ἀλλὰ δὲν λείπουν και κάποια μετρίου πάχους. Τὰ περισσότερα ὄστρακα φέρουν μελανὸ ή μελανοκάστανο (ὑποκατηγορία 4:i) πρωτογάνωμα και λίγα ἐρυθρὸ (ὑποκατηγορία 4:ii). Στὴν πλειονότητά τους τὰ ὄστρακα, διακρινόμενα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ χεῖλη, λαβὲς και δακτυλιόσχημες βάσεις ή βάσεις-πόδια, ἀνήκουν σὲ κύμβες (τὶς λεγόμενες σαλτσιέρες - sauceboats) και σὲ μικρὲς ή μέτριες φιάλες (τοῦ τύπου τοῦ λεγόμενου saucer).

5. Ἐπίχρυσμα πολὺ ἀραιό, ὑδαρές, ἀνοιχτόχρωμο (λευκό, ὑπόλευκο, σπανίως ὑποκίτρινο, κάποτε μὲ ἰριδισμούς), κάποιες φορές ἀπλωμένο μὲ πινέλο. Μοιάζει μὲ ἀνοιχτόχρωμη ἐκδοχή τοῦ *urfirnis*. Σώζεται συνήθως κατὰ τόπους ἢ ἀκόμη καὶ σὲ ἴχνη, ἔχοντας ὑποστεί ἐκτεταμένη ἀπολέπιση. Αὐτὸς εἶναι ἴσως καὶ ὁ λόγος πὺν μόνο σὲ μία περίπτωση μποροῦμε νὰ διακρίνουμε ὁμοιο ἀλλὰ παχύτερο καὶ σιλβωμένο (ἢ στίλβον) ἐπίχρυσμα.

6. Ἐγχάρακτη ἢ ἐμπιέστη καὶ πλαστικὴ διακόσμηση (μὲ τὴν μορφή ταινιῶν), ἢ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐπὶ μέρους ὁμάδες:

6.i. Αὐτὴν πὺν συνδέεται μὲ τὸ στρῶμα IVγ (κατώτερο τμήμα τῆς τύρφης) καὶ μορφολογικὰ παραπέμπει σὲ χαρακτηριστικὰ πρῶιμων τύπων, καθὼς καὶ ἓνα ὄστρακο τηγανόσχημου ἀγγείου, προερχόμενο ἀπὸ τὴν ΠΕ II συνάφεια τῆς θέσης Θ (εἰκ. 14).

6.ii. Ἐκείνη πὺν προέρχεται ἀπὸ τὸ σύνολο ΠΕ III τοῦ νερόλακκου.

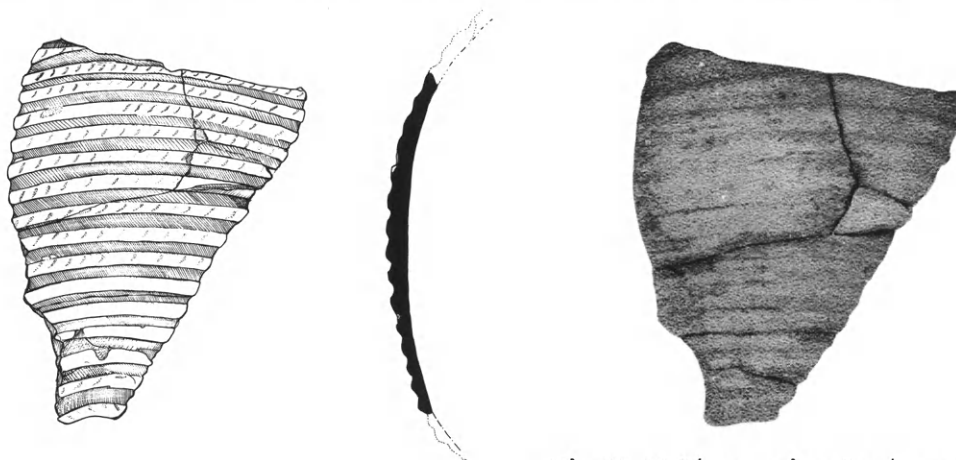
*Ἡ ὁμάδα κεραμικῆς τοῦ λάκκου Θ*¹⁹

Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, στὸ βαθύτερο σημεῖο τοῦ λάκκου Θ βρέθηκε συγκεντρωμένη σημαντικὴ ποσότητα κεραμικῆς, μὲ γνωρίσματα ταυτόσημα μὲ αὐτὰ τῆς χαρακτηριστικῆς κεραμικῆς τῆς Λέρνας IV. Σὲ αὐτὴν περιλαμβάνονται:

A. Ὅστρακα συνανήκοντα μὲ μεγάλο τμήμα τοῦ σώματος πιθοειδοῦς ἀγγείου²⁰, ἀπὸ λεπτόκοκκο ροδόχρωμο πηλό, μὲ ἐλάχιστες προσμίξεις καὶ μὲ χαρακτηριστικὴ διακό-

Εἰκ. 14. Ὅστρακο τηγανόσχημου ἀγγείου ἀπὸ τὸν νερόλακκο Θ.

Εἰκ. 15. Πιθόσχημο ἀγγεῖο μὲ σχινοειδῆ διακόσμηση.

19. Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὸν νερόλακκο Θ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, καθὼς παρουσιάζει ἔντονες ὁμοιότητες περισσότερο μὲ τὸ πρότυπο τῆς Λέρνας καὶ ἀμέσως μετὰ μὲ τοῦ Θορικοῦ (Spitaels 1984). Πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ χαρα-

κτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς φάσης Λευκαντι I, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται μὲ κεραμικὴ τῆς ὕστερης ΠΕ III περιόδου.

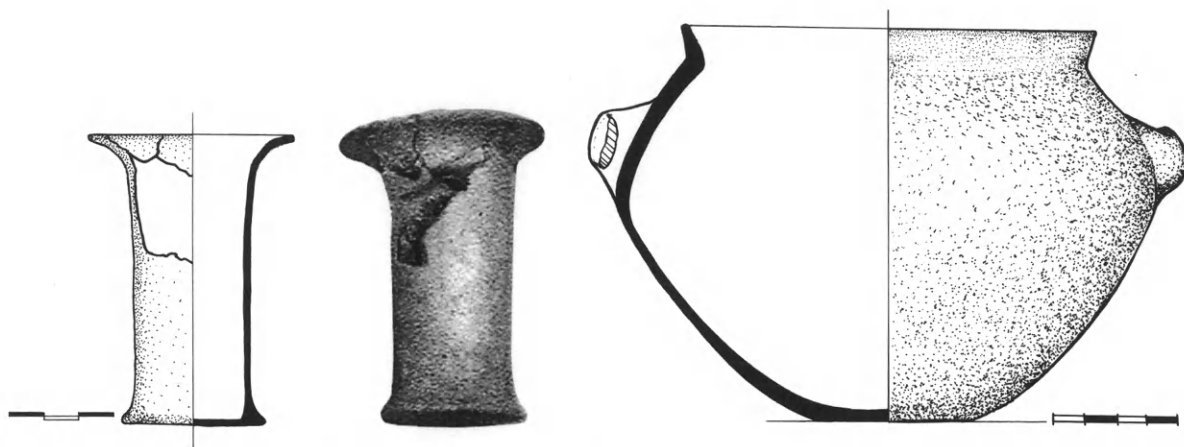
20. Πρβ. ἀπὸ τὴν Λέρνα IV, Rutter 1995, εἰκ. 27, 421 ὕδρια (κλειστὸ πιθοειδές).

σμιση, σχοινοειδή πλαστική με ἐγχαράξεις (εἰκ. 15)²¹. Στὴν Λέρνα παρουσιάζεται μόνο στὸ σχῆμα τῆς ὑδρίας (narrow necked jars) καὶ μάλιστα τῶν φάσεων 1 καὶ 2 τῆς Λέρνας IV, ἐνῶ στὴν ἐπόμενη φάση ἡ διακόσμηση ἀποτελεῖται ἀπὸ μονές πλαστικές ταινίες²². Κεραμική πὺν χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν πλαστική καὶ ἐντυπη ἢ ἐγχάρακτη διακόσμηση ἔχει βρεθεῖ ἀνάμεσα στὰ σύνολα τῆς τρίτης φάσης τῆς Ἀγ. Εἰρήνης στὴν Κέα²³.

Β. Κύπελλο κυλινδρικό, μὲ ἔντονα ἔξω νεῦον χεῖλος, ἐλλειπές ὡς πρὸς μέρος τοῦ χείλους, πολὺ λεπτὰ τοιχώματα, πολὺ καθαρὸ λεπτόκοκκο πηλὸ καστανοκίτρινο, κατὰ τύπους φαιὸ (εἰκ. 16). Πρόκειται γιὰ κύπελλο τοῦ τύπου τοῦ λεγόμενου «οὔζοπότηρο» (ouzo cup)²⁴. Τὸ ἀγγεῖο πὺν βρέθηκε στὸν λάκκο ἀνήκει τυπολογικὰ στὸ σχῆμα VIII:1 τῆς Λέρνας²⁵. Στὴν Τίρυνθα «οὔζοπότηρα» ὑπάρχουν στὴν φάση 9 (κάτω ἀπὸ τὸ ἀψιδωτὸ κτίριο 168), καὶ στὶς φάσεις 10/13 (δωμ. 141 καὶ βόθρος 7)²⁶.

Γ. Τὸ σύνολο συμπληρώνεται ἀπὸ πλῆθος ὀστράκων²⁷ σκύφων (εἰκ. 17) μὲ χαρακτηριστικὸ ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ λαβὴ κάθετη, συνήθως ταινιωτὴ, στὸν ὦμο, τὰ περισσότερα

Εἰκ. 16. «Οὔζοπότηρο» ἀπὸ τὸν νερόλακκο Θ.

Εἰκ. 17. Σκύφος (bass bowl) ἀπὸ τὸν νερόλακκο Θ.

μελανὰ-σιλβωτά, ἀν καὶ ἡ στίλβωση εἶναι ἀτελής. Ὁ πηλὸς τοὺς εἶναι μετρίου κόκκου ἢ καὶ χονδρόκοκκος μὲ προσμίξεις. Κάποια παραδείγματα εἶναι φαιὰ σιλβωτά καὶ θυμύ-

21. Ἡ διακόσμηση αὐτὴ στὴν Λέρνα ἀναφέρεται ὡς «plastic and impressed decoration» καὶ τὸ δικό μας παράδειγμα ἀνήκει στὴν τρίτη παραλλαγή τοῦ μοτίβου, σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη τοῦ Rutter, μὲ πολλὲς ἐπάλληλες πλαστικές ταινίες, σχεδὸν ἐφαπτόμενες μεταξύ τους. Rutter 1995, 636-637.

22. Αὐτόθι 636-637.

23. Wilson and Eliot 1984, 82, εἰκ. 3:b, c, d, ἰδιαίτερα τὸ c, ἀν καὶ σὲ διαφορετικὸ τύπο ἀγγείου (βαθιὰ φιάλη ἢ σκύφος / κρατηρόμορφο σχῆμα).

24. Ἀκολουθώντας τὴν ἀρχικὴ ὀνομασία τοῦ Caskey (1960, 296). Πά τὴν Λέρνα πρβ. Rutter 1995,

334-341.

25. Θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Rutter ὅτι ἔχει πρόδρομα σχήματα στὶς ΠΧ1 καὶ ΠΧ2 περιόδους στὸ Βορειοανατολικὸ Αἰγαῖο, ἐμφανίζεται στὶς Κυκλάδες σὲ σύνολα τῆς ὑστερῆς ΠΚ II, στὴν Σάμο στὴν ΠΧ3 (οἰκισμὸς Ἡραίου IV) καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς Λέρνας IV (φάση 1), Rutter 1995, εἰκ. 27, 484, 485.

26. Καλογεράκου 2003, εἰκ. 3.

27. Ὑπολογίστηκε ὅτι ὁ ἐλάχιστος ἀριθμὸς διαφορετικῶν ἀγγείων αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι ἑπτὰ, ἐνῶ τρία σώζονται σὲ ἀρκετὰ μεγάλα τμήματα.

ζουν μινύεια κεραμική. Πρόκειται για τὰ λεγόμενα bass bowls τῆς Λέρνας IV²⁸. Στὴν Τίρυνθα ἔχει βρεθεῖ στὴν φάση 10/13 (κτίριο 165)²⁹.

Λεκάνες-φιάλες

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ τύπος τῶν μικρῶν, μέτριων, βαθιῶν ἢ μεγάλων εὐρύστομων φιαλῶν-λεκανῶν, μὲ χεῖλος συνήθως ἐπίπεδο, καμπτόμενο πρὸς τὰ μέσα (διατομῆς τριγωνικῆς, πολὺ σπάνια τύπου T, κατὰ κανόνα Γ) μὲ ὀριζόντιες ἀποφύσεις στὸ σῶμα ἢ στὸν ὦμο τοῦ ἀγγείου – ὅταν σχηματίζει ὦμο – πάντα κοντὰ στὸ χεῖλος. Ἡ θέση αὐτῆς τῆς ἀπόφυσης στὶς περισσότερες περιπτώσεις δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τυχαία. Παρὰ τὴν ποικιλία τῆς ἀκριβοῦς τοποθέτησης, ὁ συνδυασμὸς τῆς μὲ τὸ ἐπίπεδο χεῖλος λειτουργεῖ ὡς λαβὴ ποὺ διευκολύνει σημαντικὰ στὴν μεταφορὰ, ἰδιαίτερα τῶν ἀνοιχτῶν ἀγγείων³⁰. Τὰ περισσότερα ὅστρακα ἀνήκουν σὲ ἀγγεῖα μετρίου καὶ μεγάλου μεγέθους. Στὴν μεγάλη πλειονότητά τους φέρουν ἐπίχρῖσμα ἀραιό, ὑδαρές, ἀνοιχτόχρωμο. Παρὰ τὴν μεγάλη διάβρωση καὶ ἀποτριβὴ ποὺ ἔχουν ὑποστεί, ἔχνη τουλάχιστον λευκοῦ ἐπιθέτου ὑλικοῦ διατηροῦνται σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ἀναγνωρίσιμα ὅστρακα τοῦ τύπου αὐτοῦ³¹.

Ὅστρακα αὐτοῦ τοῦ τύπου³² ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ σὲ ὅλους τοὺς ὀρίζοντες ποὺ συνδέονται μὲ τὸ κτίριο B2. Παρατηρεῖται σχετικὰ μεγαλύτερη συχνότητα στὸν ὀρίζοντα ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο θεμελίωσης, στὸ στρώμα IVγ1, ἐνῶ δὲν ἔχουν ἐντοπισθεῖ παρὰ δύο πιθανὰ ὅστρακα τοῦ τύπου στὸ στρώμα IVγ2, ἀπὸ ὅπου λείπουν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ΠΕ II περιόδου στοιχεῖα.

Γενικὰ φαίνεται ὅτι, τουλάχιστον στὴν συνάφεια τοῦ κτιρίου, ὁ τύπος αὐτὸς συνυπάρχει μὲ τὶς κύμβες (σαλτσιέρες), μὲ μεγαλύτερη συχνότητα στὴν ἀμέσως προκτιριακὴ φάση, ἐνῶ κάποια πρόσφατα εὐρήματα στὸ Τσέπι δίνουν παραδείγματα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ τὴν τοποθετοῦν ἀμέσως μετὰ τὴν ΠΕ I ἢ ἀκόμα καὶ στὸ τέλος τῆς³³.

28. Rutter 1995, 355-376. Τὸ σχῆμα XII στὴν τυπολογία τοῦ Rutter, ἀνήκει στὴν εὐρύτερη κατηγορία τῶν δίωτων φιαλῶν ἢ σκύφων, ἡ ὁποία τοποθετεῖται κυρίως στὴν πρώιμη φάση τῆς ΠΕ III ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ σὲ ὁλόκληρη τὴν περίοδο. Πρβ. αὐτόθι 427 στὸ σχῆμα s-23, παρουσιάζεται ὡς χαρακτηριστικὸ τῆς φάσης 1, ἐνῶ στὴν σ. 473, στὸ σχέδ. s-24 τὸ σχῆμα XII.2 (παραλλαγὴ τυπολογικῆ τῶν δίωτων σκύφων ποὺ ἐπίσης συναντᾶμε στὴν συγκεκριμένη ὁμάδα τοῦ νερόλακκου) δίνεται ὡς χαρακτηριστικὸ τῆς φάσης 2 καὶ στὸ σχ. s-25, τῆς φάσης 3.

29. Καλογεράκου 2003, εἰκ. 3.

30. Πλὴ παραδείγμα, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ λειτουργεῖ ἀντίστοιχος συνδυασμὸς στὰ σημερινὰ σκεύη ποὺ ὀνομάζουμε «γιουβέτσια».

31. Ἀντιστοιχία ὡς πρὸς τὴν διακόσμηση ὑπάρχει μὲ τὴν κατηγορία «light-painted», στὴν τυπο-

λογία τῆς Λέρνας III, καὶ συγκεκριμένα, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, μὲ τὴν «ἀραιὴ καὶ ἀστίλβωτη» παραλλαγὴ τῆς κατηγορίας αὐτῆς. Ὡς πρὸς τὶς ἄλλες ΠΕ θέσεις, ὅπως σημειώνει ἡ Wienke, ἡ κατηγορία αὐτῆς τῆς κεραμικῆς, ἐνῶ φαίνεται νὰ βρίσκεται σχεδὸν παντοῦ καὶ μὲ σημαντικὰ ποσοστὰ ἀντιπροσώπευσης, δὲν ἔχει μελετηθεῖ ἐπαρκῶς. Ἡ ἴδια ἀναφέρει ἐπίσης καὶ τὶς διαφορὲς ὀνομασίες ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ ταξινομηθεῖ αὐτοῦ τοῦ τύπου ἢ κατεργασία τῆς ἐπιφάνειας, σὲ δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν ἄλλων ΠΕ θέσεων (ὅπως «white painted polished», «yellow mottled», «slipped and polished white and yellow mottled», «faience», Wienke 2000, 322-323).

32. Δηλαδή ὅστρακα ποὺ παρουσιάζουν τὸν συνδυασμὸ σχήματος/ἀπόφυσης-λαβῆς καὶ διακόσμησης.

33. Σχῆμα ἀνάλογο μὲ αὐτὸ τῆς βαθιᾶς φιάλης

6. Ἡ οἰκία Β1

Στὴν ἴδια πλευρὰ μὲ τὴν οἰκία Β2 καὶ λίγο νοτιότερα, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ σκάμματος τῆς λίμνης, ποὺ συμπίπτει περίπου μὲ τὰ ὅρια τοῦ ἔλους, ἀποκαλύφθηκε τὸ κτίριο Β1 (εἰκ. 18-19), θεμελιωμένο στὸ στρώμα τῆς τύρφης (IVα).

Ἡ γενικὴ στρωματογραφικὴ εἰκόνα εἶναι ὅμοια μὲ αὐτὴν ποὺ διαπιστώθηκε καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς ἔκτασης ποὺ ἐρευνήθηκε. Καὶ ἐδῶ τὸ γκριζόμαυρο, ἐλῶδες στρώμα, εἶχε ἐγκλωβιστεῖ ἀνάμεσα στὸ κατώτερο τῆς ἐρυθρογῆς καὶ τὸ κίτρινο ἀργιλλῶδες, ποὺ κάλυπτε ὅλη τὴν ἔκταση στὸ βορειότερο τμήμα τοῦ ἔλους. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ κτίριο Β1 βρισκεται νοτιότερα ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐγκαταστάσεις, πρὸς τὸ ἔλος, ἡ στρωματογραφικὴ εἰκόνα εἶναι πιὸ ὁμοιογενὴς, χωρὶς ἔντονες διεισδύσεις ἄμμου ἢ ἄλλων ὑλικῶν καὶ κυριαρχεῖ ἡ τύρφη. Δὲν ὑπάρχει ἐπίσης κεραμικὴ τῶν περιόδων μετὰ τὴν γεωμετρικὴ. Οἱ συνθήκες πρέπει νὰ προσομοιάζουν μὲ αὐτὲς τοῦ πρωτοελλαδικοῦ οἰκισμοῦ στὸ Ρούφ, κοντὰ στὶς ὄχθες τοῦ Κηφισοῦ, ὅπου ἡ πρώτη οἰκοδομικὴ φάση βρέθηκε μέσα σὲ στρώμα «τεφρὸ καὶ λιπαρό», ἀποτέλεσμα συνθηκῶν ὑγρασίας καὶ πλημμυρῶν³⁴. Οἱ ἴδιες συνθήκες, πλημμύρας καὶ ὑγρασίας ποὺ ἐπικράτησαν στὴν περιοχὴ τοῦ ἔλους, δημιουργοῦν προβλήματα στὴν κατανόηση τῆς χρονολογικῆς κατάταξης τῶν διαφόρων κατασκευῶν. Ὅστρακα πρωτοελλαδικῶν καὶ γεωμετρικῶν ἀγγείων βρέθηκαν ἀνάμεικτα – πολὺ φθαρμένα – ἀκόμα καὶ στὰ βαθύτερα στρώματα.

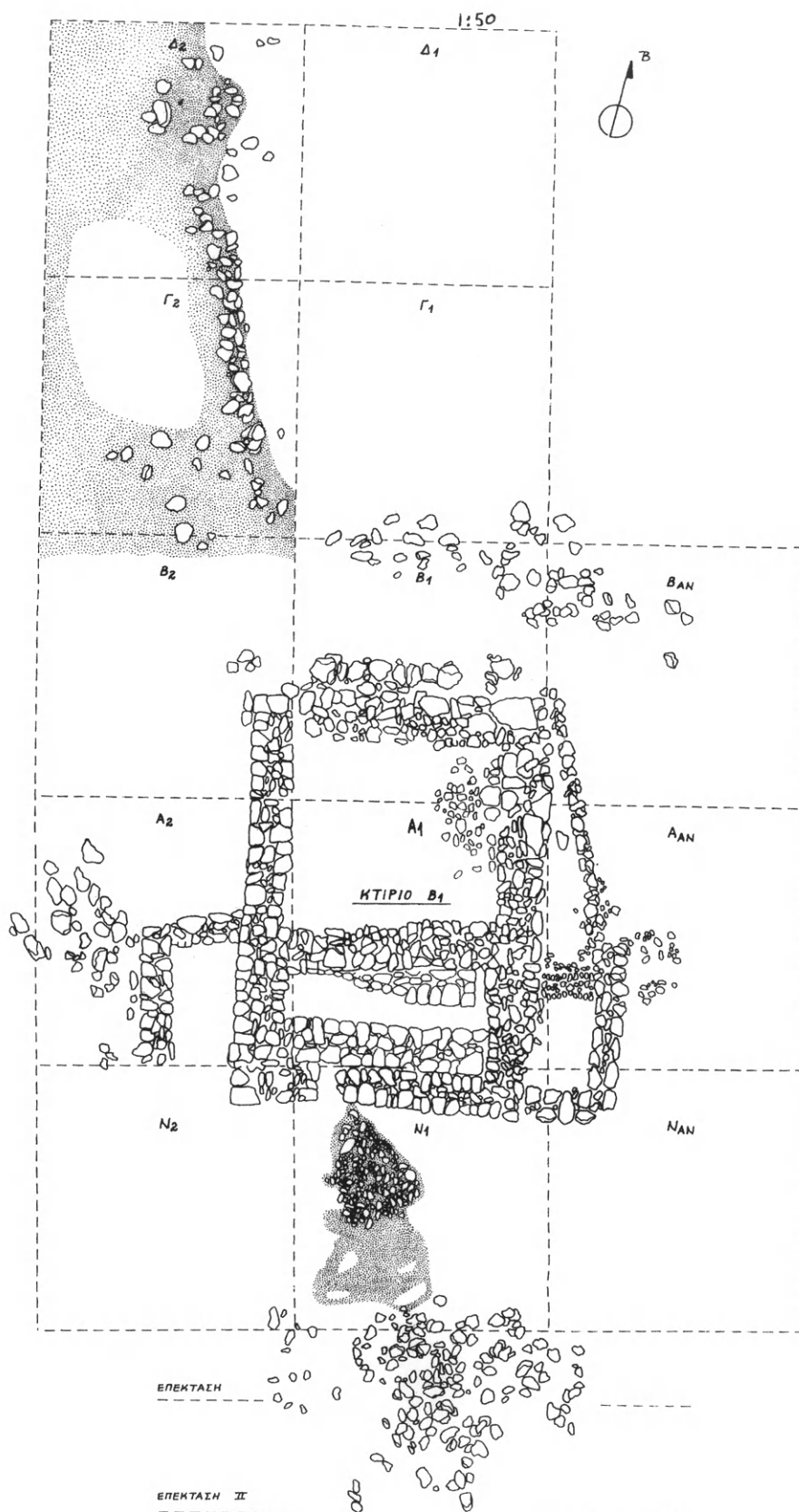
Ἀρχικὰ ἐντοπίστηκε διάσπαρτος λιθοσωρὸς δυτικὰ τοῦ κτιρίου, στὴν παρεῖα τῆς λίμνης, ὁ ὁποῖος πιθανότατα ἀποτελοῦσε κατάλοιπο τῆς προσπάθειας σταθεροποίησης τοῦ ἐδάφους στὶς παρυφῆς τοῦ ἔλους, γιὰ τὴν δημιουργία κάποιας πρόσβασης στὴν ὄχθη.

Ἡ οἰκία ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ ὀρθογώνιου δίχωρου κτίσματος μὲ εἴσοδο στὴν μία στενὴ πλευρά. Ὁ κατὰ μῆκος ἄξονας ἔχει κατεύθυνση Β.-Ν. καὶ οἱ ἐσωτερικὲς διαστάσεις εἶναι 5×2.60 μ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κύρια δωμάτια (α, διαστ. 3.40×2.60 καὶ β, διαστ. 3.40×1.60 μ.) καὶ δύο προσκτίσματα (γ καὶ δ-ε) κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν, ποὺ φαίνεται ὅτι εἶναι σύγχρονα μὲ τὸ κυρίως κτίριο (εἰκ. 20). Στὸς τοίχους, παρόλο ποὺ δὲν βρέθηκαν σαφὴ ἵχνη πλίνθων, εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ὑπῆρχε πλίνθινη ἀνωδομή. Εἶναι

ἡ λεκάνης μὲ τὴν ὀριζόντια ἀπόφυση-λαβὴ λίγο κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἔχει βρεθεῖ καὶ στὴν Περαχώρα (Fossey 1969, εἰκ. 3,15), χωρὶς ὅμως νὰ γνωρίζουμε ἂν συνδέεται καὶ μὲ ἀντίστοιχη διακόσμηση· προέρχεται ἀπὸ τὴν φάση Χ καὶ χρονολογεῖται στὴν ΠΕ Ι περίοδο. Διαφέρει ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Μαραθῶνα ὡς πρὸς τὸ χεῖλος, τὸ ὁποῖο στὴν περίπτωση τῆς Περαχώρας εἶναι καμπύλο, ἐνῶ ἐδῶ ἐπίπεδο. Ἐπίσης παρόμοιο σκεῦος μὲ πιὸ εὐθύγραμμο περίγραμμα τοιχωμάτων (αὐτόθι εἰκ. 5,20) ἀνήκει στὴν φάση Υ (μετάβαση ΠΕ Ι-ΙΙ). Ἡ κεραμικὴ αὐτὴ καὶ οἱ φάσεις ἀναφέρονται στὸν

παράλιο οἰκισμό (βλ. συζήτηση γιὰ τὰ γεωαρχαιολογικὰ τῆς Περαχώρας ἀπὸ Stiros (1995). Στὴν δημοσίευση τοῦ Fossey ἡ τελευταία φάση (Ζ) πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη, δὲν παρέχει σημαντικὸ ὄγκο κεραμικῆς καὶ ἀπὸ τὸ μικρὸ δείγμα ὁ ἀνασκαφέας κάνει ἀναγκαστικὰ τὴν προσπάθεια χρονολόγησης ἀναγνωρίζοντας τὰ προβλήματα. Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχει τὴν τοποθετεῖ στὴ μετάβαση πρὸς τὴν ΠΕ Ι ἢ στὴν πρῶμην φάση τῆς (Fossey ὁ.π. 69).

34. Πετριτάκη 1980, 147. Χουρμουζιάδης 2002 (Ἀλματζῆ 2001, 27 κέ.).

Εἰκ. 18. Κάτοψη τῆς οἰκίας Β1.

Εἰκ. 19. Ἡ οἰκία Β1.

Εἰκ. 20. Προσκτίσματα τῆς οἰκίας Β1.

Εἰκ. 21. Οἱ τοῖχοι 5-5α τῆς οἰκίας Β1.

φτιαγμένοι με τρεις σειρές λίθων, μεγαλύτερων στις άκρες και μικρότερων στα μεταξύ τους κενά, ενώ σε μερικά σημεία χρησιμοποιήθηκε και η τεχνική του ψαροκόκκαλου, δηλαδή η λοξή τοποθέτηση των λίθων.

Ανιχνεύονται κατασκευές ή προσθήκες στην κάτοψη του κτιρίου, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται και σαφή χρονολογική διαφορά. Στην ίδια φάση ανήκει το βασικό περιγραμμα του κτίσματος και ο έσωτερικός διαχωριστικός τοίχος, που φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα, παρόλο που παρατηρήθηκε μια μικρή διαφορά στο επίπεδο θεμελίωσης των δύο μακρών τοίχων (ανατολικού και δυτικού). Ο ανατολικός τοίχος θεμελιώθηκε μέσα στο ανώτερο τμήμα της τύρφης (IVα), ενώ ο δυτικός λίγο ψηλότερα. Σε αυτή την φάση υπήρχαν θύρες, με ανοίγματα πλάτ. 0.97-1 μ. και στον έξωτερικό, νότιο τοίχο και στον διαχωριστικό ανάμεσα στα δύο δωμάτια. Στην κύρια είσοδο της οικίας δύο μεγάλες πλακοειδείς ποταμίσιες πέτρες αποτελούσαν το κατώφλι. Αργότερα ή είσοδος αυτή καταργήθηκε και καλύφθηκε με μικρούς λίθους πάνω σε επίχωση γκριζοκίτρινου χώματος, πάχ. περίπου 10 εκ., που χώριζε το παλιό κατώφλι από την προσθήκη. Το ίδιο συνέβη και στο άνοιγμα ανάμεσα στα δύο δωμάτια, το οποίο καταργήθηκε επίσης. Κάτω από την είσοδο αυτή και τον διαχωριστικό τοίχο (5) έντοπίστηκαν ίχνη τοίχου (5α), ο οποίος σώζεται σε μία στρώση και ίσως ανήκε σε παλαιότερη κατασκευή. Είναι τοποθετημένος παράλληλα και ελαφρά λοξά κάτω από τον τοίχο 5 και απέχει περ. 0.40 μ. από τον ανατολικό τοίχο του σπιτιού (εικ. 21). Παρόμοια κατασκευή, μία στρώση λίθων σε τρεις σειρές πλάτ. 0.65 μ., υπάρχει και στο επίπεδο θεμελίωσης του νότιου τοίχου.

Οί δοκιμαστικές τομές που έγιναν μέσα στο κτίριο και γύρω από αυτό δεν έδωσαν καμία ένδειξη για προγενέστερες κατασκευές. Είναι πιθανό οι δύο αυτοί τοίχοι να κατασκευάστηκαν σε μια προσπάθεια σταθεροποίησης του εδάφους πριν από την κατασκευή του βασικού κτιρίου. Ίχνη τοίχου και πεσμένες πέτρες σε επαφή με τον βόρειο τοίχο του σπιτιού αποτελούν ένδειξη ότι ήταν διπλός. Στην ίδια με το κτίριο κατασκευαστική φάση ανήκουν οι τοίχοι των προσκτισμάτων (γ και δ-ε). Έχουν επιμελημένη, σταθερή κατασκευή με δύο σειρές πλακαρών λίθων και μικρά λιθάκια στα γεμίσματα, και είναι θεμελιωμένοι στο ίδιο επίπεδο με τους βασικούς τοίχους της οικίας. Αντίθετα ο λοξός, ανατολικός τοίχος (8) του προσκτίσματος είναι φτιαγμένος πρόχειρα με μικρούς λίθους, θεμελιωμένος στην γκριζοκίτρινη επίχωση, πάνω από το επίπεδο θεμελίωσης του ανατολικού έξωτερικού τοίχου. Αν και δεν βρέθηκαν απολύτως σαφή ίχνη, φαίνεται ότι ο ανατολικός τοίχος του προσκτίσματος δ-ε (9) διαλύθηκε στο βόρειο τμήμα του και ο τοίχος 8 αποτελεί μεταγενέστερη επισκευή. Στο ίδιο πρόσκτισμα βρέθηκαν δύο αλληπάλληλες στρώσεις λιθόστρωτων δαπέδων από μικρούς λίθους. Είναι προφανείς οι συνεχείς προσπάθειες των ανθρώπων να σταθεροποιήσουν το έδαφος που κατά περιόδους πρέπει να γινόταν ιδιαίτερα υγρό.

Ίχνη λιθόστρωτου δαπέδου διατηρήθηκαν στην ΒΑ. γωνία του δωματίου α. Πρόκειται για μία στρώση από μικρές πέτρες πάνω στις οποίες είχαν τοποθετηθεί τρία μεγάλα πιθάρια στερεωμένα κυκλικά με μεγαλύτερες πέτρες μπηγμένες στο δάπεδο. Τα πιθάρια βρέθηκαν ολόκληρα, αν και σπασμένα, στην θέση τους. Η παρουσία τους υποδηλώνει αποθηκευτική χρήση του χώρου. Γύρω από το κτίριο, σε επαφή με αυτό ή μακρύτερα, υπήρχαν μικρές λιθόστρωτες νησίδες, λίγο ψηλότερα από το επίπεδο θεμελίωσης των τοί-

χων. Νότια του δωματίου βρέθηκε τμήμα λιθόστρωτου, τὸ ὁποῖο ἴσως ὑποδεχόταν ἐλαφρὲς κατασκευὲς ἢ διευκόλυνε τὴν εἴσοδο στὸ κτίριο.

Ἡ ἐπίχωση πὺν κάλυπτε τὸ κτίριο ἦταν ἐνιαία καὶ ὁμοιογενής: χῶμα κιτρινομέλανο καθαρό, διυλισμένο ἀπὸ τὴν συνεχή ροή τοῦ νεροῦ. Περιορισμένης ἔκτασης λεπτὰ στρώματα ἀλάτων καὶ νησίδες ἀχνοῦ καστανοῦ χρώματος δείχνουν παρουσία στάσιμου νεροῦ πὺν ἐξατμίστηκε καὶ διάλυση πλίνθινων στοιχείων.

Κεραμική

Ἀπὸ τὴν κεραμική πὺν διασώθηκε καὶ ἔγινε δυνατό νὰ ἀναγνωριστεῖ, διαπιστώνεται σχεδὸν μὲ βεβαιότητα ἢ χρῆση τῆς οἰκίας κατὰ τὴν ΠΕ II περίοδο, ἐνῶ ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς γύρω ζώνης συνάγεται ὅτι κάποια ἐγκατάσταση ὑπῆρχε καὶ παλιότερα. Στὸ τέλος τῆς ΠΕ II περιόδου τὸ ἔλος ἐπεκτάθηκε καὶ τὸ νερὸ κατέκλυσε τὴν περιοχὴ σημαίνοντας τὸ τέλος τῆς κατοίκησης καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν κτιρίων. Τὸ νερὸ, στάσιμο ἢ κινούμενο, ἀπογύμνωσε τὸ κτίριο ἀπὸ τὰ κινητὰ ἀντικείμενα. Διασώθηκαν οἱ πίθοι στὸ δωμάτιο, πὺν εἶχαν ἀρκετὰ μεγάλο βάρος ὥστε νὰ μὴν παρασυρθοῦν, κομμάτια ἀγγείων, μικροαντικείμενα καὶ ἐργαλεῖα.

Ἡ κατάσταση διατήρησης τῆς κεραμικῆς ἦταν καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν ὑπόλοιπη ἔκταση, ἰδιαίτερα κακή, κυρίως στὰ κατώτερα στρώματα. Μὲ δυσκολία ἀναγνωρίζονται σχήματα καὶ ἔχνη διακόσμησης, παρόλα αὐτὰ διασώθηκαν σαφεῖς τύποι χαρακτηριστικοὶ τῆς ΠΕ II περιόδου (εἰκ. 22-25). Ἡ παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ γεωμετρικῶν ὀστράκων εἶναι ἐντονότερη, κυρίως γύρω ἀπὸ τὸ κτίριο. Ἀπουσιάζουν σχεδὸν τελείως ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς οἰκίας, κυρίως στὰ κατώτερα στρώματα, ἂν καὶ βρέθηκαν ἐλάχιστα στὸ δωμάτιο α. Στὸ δωμάτιο αὐτό, πάνω σὲ λιθόστρωση, βρέθηκαν οἱ τρεῖς πίθοι (εἰκ. 26) καὶ γύρω τους, σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ δωματίου, κομμάτια ἀπὸ φιάλες (saucers) καὶ πινάκια, μεγάλες φιάλες ἢ λεκάνες καὶ λίγα τμήματα ἀπὸ τὴν προχοή κύμβων (sauceboats).

Τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα εἶναι λίθινα ἐργαλεῖα, ὅστρεα καὶ μεγάλος ἀριθμὸς πυρήνων, λεπίδων καὶ ἀπολεπισμάτων ὀψιανοῦ, καθὼς καὶ ἓνα περίαπτο σὲ σχῆμα ποδιοῦ ἀπὸ πρᾶσινο λίθο.

Ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ ὀστράκων ἔγινε δυνατό νὰ συγκολληθοῦν καὶ νὰ ἀναγνωριστοῦν τὰ ἑξῆς ἀγγεῖα (εἰκ. 27-29).

1. ΚΩΠ 120, δάπεδο δωματίου α, στρῶμα IVα. Ἀνοιχτὴ φιάλη ἢ πινάκιο συγκολλημένο. Ὑψ. 3.5 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 14.4 ἐκ.

Τὸ ἐλαφρὸ καμπύλο περίγραμμα καταλήγει σὲ κάθετο, ὀξὺ χεῖλος, ἢ ὑποτυπώδης βάση εἶναι ἐπίπεδη. Ὁ πηλὸς εἶναι λεπτόκοκκος, καθαρός, μὲ πυρήνα γκριζοῦ καὶ ἐπιφάνεια ἀνοιχτὴ κοκκινωπὴ. Διακρίνονται ἔχνη ὑπόλευκου ἐπιχρίσματος (ὁμάδα 5α).

Πρβ. Caskey 1972, εἰκ. 3, B32 καὶ πλησιέστερο πίν. 81 C32-33, εἰκ. 6, C1.

2. ΚΩΠ 95, δάπεδο δωματίου α, στρῶμα IVα. Φιάλη (saucer) συγκολλημένη, σώζεται περίπου ἡ

μισή. Ὑψ. 6.3 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 10.1 ἐκ.

Σῶμα ἡμισφαιρικό, μικρὴ δακτυλιόσχημη βάση, χεῖλος λεπτὸ πὺν κάμπτεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ μέσα. Τὰ τοιχώματα εἶναι λεπτὰ καὶ ὁ πηλὸς καθαρός, καλοψημένος, πορτοκαλέρυθρος μὲ ἐπιχρίσμα ὑπόλευκο. Πλησιέστερα παραδείγματα. Πετριτάκη 1985, σχ. 11, πίν. 44.1. Caskey 1972, εἰκ. 5, C38.

Ὅσες μικρὲς φιάλες βρέθηκαν ἔχουν πηλὸ καθαρό καὶ καλοψημένο, τοιχώματα λεπτὰ (ΚΩΠ 122, 148, 152, 158, 162, 174), βάσεις δακτυλιόσχημες (ΚΩΠ 81, 155, 164, 169) ἢ ἐπίπεδες καὶ χεῖλη λεπτὰ, πρὸς τὰ μέσα ἢ κάθετα (ὅπως π.χ. οἱ φιά-

λες από την Αγία Ειρήνη Κέας ή το Ρούφι). Βλ. επίσης Weisshaar 1983, 344, σχ. 13:4, 5, 6.

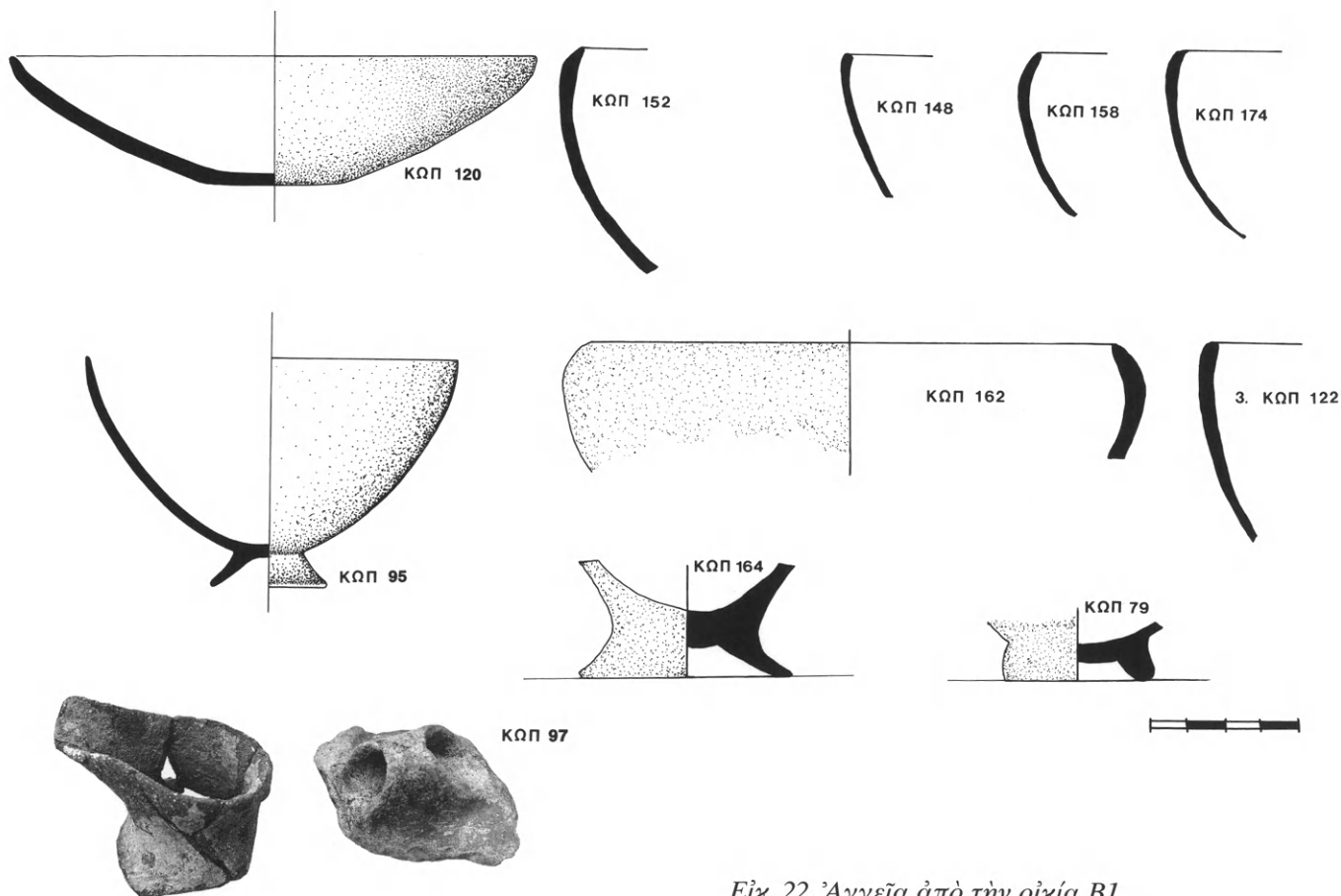
3. ΚΩΠ 122, δάπεδο δωματίου α, στρώμα IVα. Τμήμα από το χείλος με το σώμα πινακίου. Σωζ. ύψ. 3.6 εκ., διάμ. χείλ. 15.2 εκ. Καμπύλο περίγραμμα και χείλος ὀξὺ με ἀδιόρατη κλίση πρὸς τὰ μέσα. Βλ. Caskey 1972, εἰκ. 3, B33, MacGillivray 1980, εἰκ. 4, 7.
4. ΚΩΠ 96, δάπεδο δωματίου α, στρώμα IVα. Τμήμα λοξόμητης πρόχου από την ὁποία σώζεται ή

προχοή με τμήμα τοῦ λαμποῦ.

Πηλὸς σκοῦρος κοκκινωπός, ἐπίχρισμα ὑπόλευκο. Σάμψων, *Καλογερόβρυση* εἰκ. 59, φάση III.

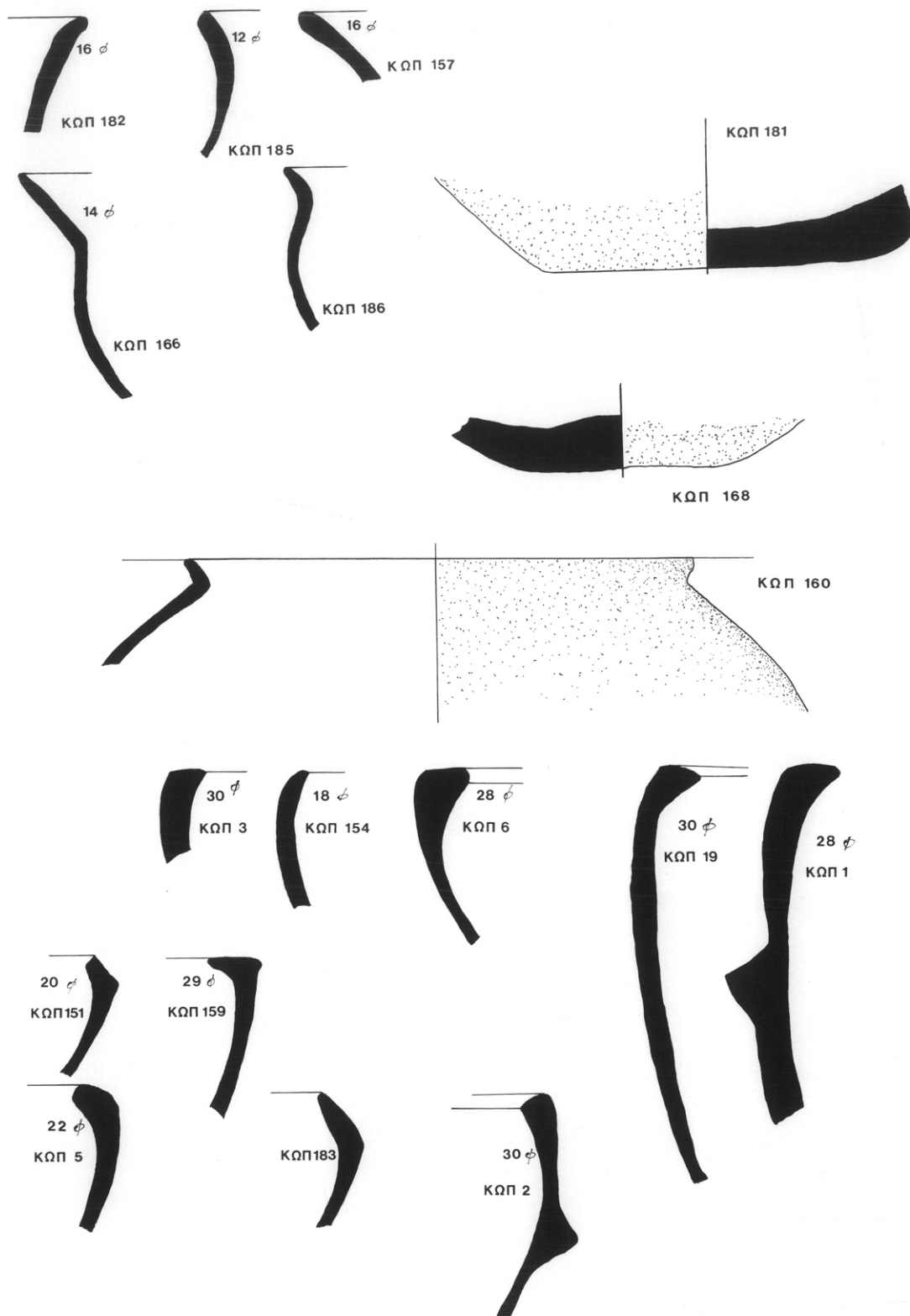
5. ΚΩΠ 97. Τμήμα από τὸ σῶμα πίθου με σωληνωτή ὀριζόντια λαβή. Πηλὸς κοκκινοκάστανος, ἐπιφάνεια κόκκινη με ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα καὶ σαφὴ ἵχνη στίλβωσης. Παρόμοια στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας (Sotirakopoulou 1986), πρῶμη φάση ΠΚ III/Φυλακωπὴ I. Aghios Kosmas, House F, εἰκ. 120,3.

Οἱ πίθοι ποὺ βρέθηκαν στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου α φτάνουν σὲ διάμετρο τὰ 0.65 μ. Ὁ πηλὸς, με ἀσημίζουσα μίκα, εἶναι γκριζὸς στὸν πυρήνα με ἐπιφάνεια ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ κοκκινοκάστανη καὶ ἵχνη ἐπεξεργασίας με χόρτα. Τὸ χείλος εἶναι παχύ, ἐπίπεδο στὴν ἄνω ἐπιφάνεια καὶ γέρνει πρὸς τὰ μέσα, καὶ ἡ βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πιθάκια κοντὰ στὸ χείλος ὑπάρχει πλαστικὴ ταινία με τύπους δακτύλων καὶ σωληνωτὲς λαβές.

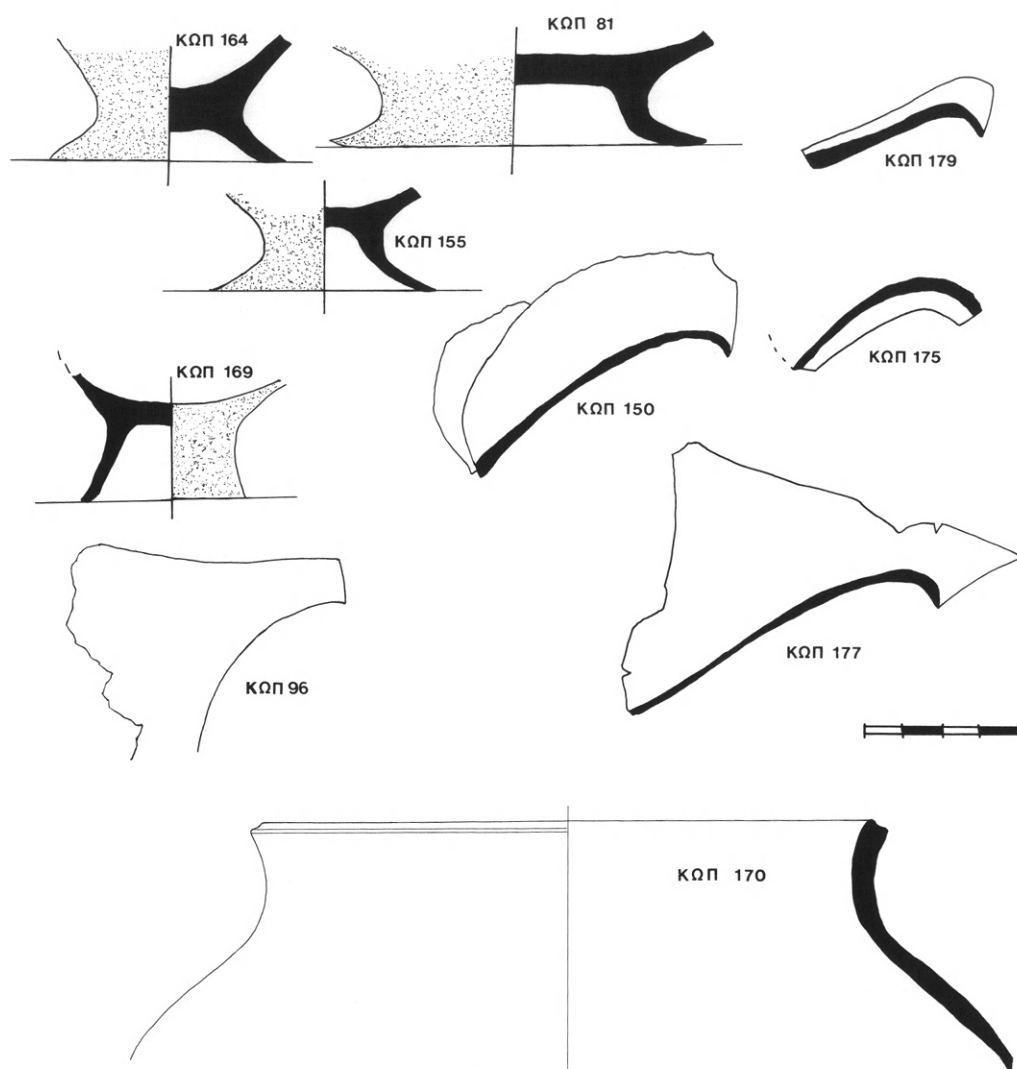

Εἰκ. 22. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν οἰκία Β1.

Εἰκ. 23. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν οἰκία Β1.

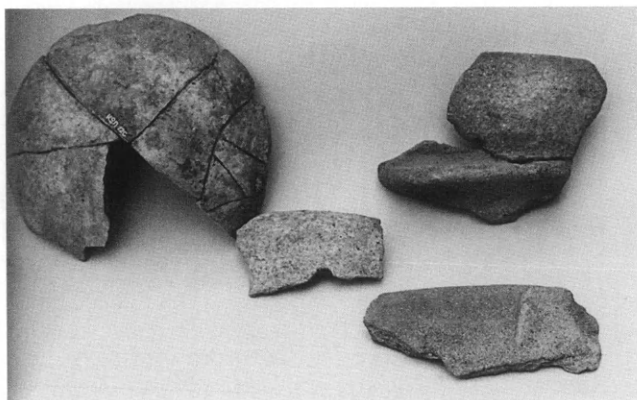
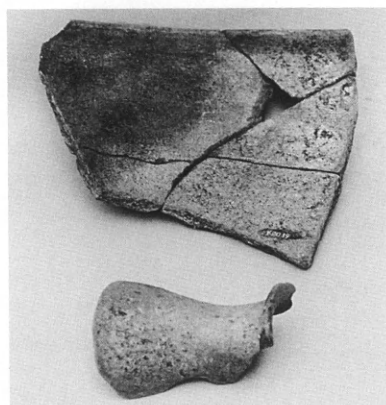
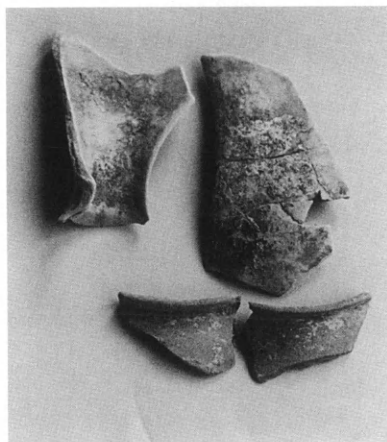
Εικ. 24. Άγγεϊα από την οἰκία Β1.

Εικ. 25. Ὅστρακα ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο ΚΩΠ 170.

Εἰκ. 26. Πίθοι στὴν θέση τους σὸ δωμάτιο α τῆς οἰκίας Β1.

Εἰκ. 27-29. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν οἰκία Β1.

Ἐξω ἀπὸ τὰ δύο κύρια δωμάτια, στὰ προσκτίσματα καὶ τὸν γύρω χώρο, βρέθηκαν, σὲ ἀρκετὴ ποσότητα, τμήματα ἀπὸ λεκάνες ἢ μεγάλες φιάλες, ὅμοιες μὲ αὐτὲς τῆς οἰκίας B2. Σώθηκαν κυρίως τμήματα ἀπὸ τὰ χεῖλη τῶν ἀγγείων, ποὺ ἔχουν μεγάλη διάμετρο, τοιχώματα παχιά καὶ πηλὸ συνήθως πορώδη, μὲ ἀρκετὴ ἀσημίζουσα μίκα, πυρήνα γκριζο καὶ ἐπιφάνεια καστανέρυθρη ἢ καστανοκίτρινη μὲ ἀδιόρατα ἴχνη ὑπόλευκου ἐπιχρίσματος ἢ στίλβωσης. Σὲ ἀρκετὰ ὄστρακα ὑπάρχουν κηλίδες ἀπὸ ἄνιση ὀπτηση. Τὰ χεῖλη κλίνουν ἔντονα πρὸς τὰ μέσα, εἶναι παχιά καὶ βαριά, μερικὰ σὲ σχῆμα Γ ἢ σπανιότερα Τ καὶ ἀρκετὰ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἔχουν ἄτρητες ἐπιμήκεις (ΚΩΠ 1, 2, 28) ἢ μαστοειδεῖς ἀποφύσεις (ΚΩΠ 151). Πρβ. Δημακοπούλου-Κόνσολα 1975, σχέδ. 6:7-22.

ΚΩΠ 160. Τμήμα πυξίδας ἢ ἀνοιχτῆς πρόχου μὲ χεῖλος πρὸς τὰ ἔξω καὶ σφαιρικό σῶμα. Βρέθηκε νότια τοῦωματίου.

ΚΩΠ 175, 177, 179. Τμήματα ἀπὸ τὴν προχοὴ κύμβων. Βρέθηκαν νοτιοανατολικά τοῦ προσκτίσματος δ.

ΚΩΠ 170, διάμ. χεῖλ. 28 ἐκ. Τμήμα μεγάλου στενόλαιμου ἀγγείου. Βρέθηκε δυτικὰ τοῦ προσκτίσματος δ, στὸ ἀνώτερο στῶμα τῆς τύρφης. Τὸ χεῖλος εἶναι ἐπίπεδο μὲ ἀβαθὴ αὐλάκωση στὴν ὀριζόντια ἐπιφάνεια καὶ γέρνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Ὁ λαίμὸς ἀνοίγεται σὲ φαρδιά σφαιρική κοιλιά. Ὁ πηλὸς εἶναι καθαρὸς καὶ σκληρὸς, ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καστανοκόκκινη μὲ κιτρινωπὲς κηλίδες καὶ ἴχνη ὑπόλευκου ἐπιχρίσματος. Ἐσωτερικὰ τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται μὲ παχὺ γκριζομαυρὸ ἐπίχρισμα καλῆς ποιότητος ποὺ διατηρεῖ ἴχνη ἐξομάλυνσης (mottled).

ΚΩΠ 168, ΚΩΠ 181. Μεγαλύτερα σκεύη μὲ παχιά τοι-

χώματα, ἀνοιχτὰ ἢ στενόλαιμα μὲ ἐπίπεδες βάσεις.

ΚΩΠ 166, ΚΩΠ 186. Τμήματα ἀπὸ στενόλαιμα ἀγγεῖα (ἀμφορεῖς ἢ πρόχοι) ἢ ἀνοιχτὰ, πιθοειδῆ καὶ κύπελλα μὲ σῶμα σὲ περιγράμμα S.

Περίπτο σὲ σχῆμα ποδιοῦ ἀπὸ πράσινο λίθο. Βρέθηκε στὸ δάπεδο τοῦωματίου α, στὸ ἐπίπεδο τῶν πύθων (εἰκ. 30). Παρόμοια περίπτα, ἀπὸ τὴν ΝΑ ὡς τὴν ΠΕ ΙΙΙ περίοδο, ἔχουν βρεθεῖ ἀπὸ τὰ Βαλκάνια καὶ τὸ Αἰγαῖο μέχρι τὴν Συρία καὶ εἶναι ἰδιαίτερα συχνὰ ΠΜ ΙΙ περίοδο³⁵.

Εἰκ. 30. Λίθινο περίπτο ἀπὸ τὴν οἰκία B1.

Ἡ παρουσία τῶν μεγάλων πύθων στὸ δωμάτιο α καὶ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς σκευῶν κάθε εἶδους, ἀπὸ τὰ σκεύη παραγωγῆς καὶ ἀποθήκευσης στερεῶν καὶ ὑγρῶν τροφίμων μέχρι τὰ λεπτὰ ἐπιτραπέζια, δείχνει ὀργανωμένη οἰκιακὴ οἰκονομία καὶ οἰκοτεχνικὴ παραγωγή. Τὸ τελευταῖο συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ λεπίδων, φολίδων, ἀπολεπισμάτων καὶ κυρίως πυρήνων ὀψιανοῦ (εἰκ. 31). Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς ἐργασίες πρέπει νὰ γίνονταν γύρω ἀπὸ τὸ κυρίως κτίριο, σὲ ὑπαίθριους χώρους φτιαγμένους ἀπὸ φθαρτὰ ὑλικά. Ἡ περιορισμένη πάντως ἀποθηκευτικὴ δυνατότητα δείχνει ὅτι τὰ προϊόντα τῆς ἀγροτοκτηνοτροφικῆς δραστηριότητος, τοῦ κυνηγιοῦ καὶ τῆς ἀλιείας πρέπει νὰ καταναλώνονταν ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς ἐγκατάστασης καὶ δὲν περισσεύαν γιὰ ἐμπορικὴ συναλλαγὴ.

Σχεδὸν ταυτόχρονα ἢ λίγο μετὰ τὴν κατασκευὴ τῆς οἰκίας B1 – καὶ προφανῶς ἐπειδὴ οἱ συνθηκὲς τὸ εὐνοοῦσαν – ἡ ἐγκατάσταση ἐπεκτάθηκε βορειότερα μὲ τὴν κατασκευὴ ἑνὸς

35. K. Branigan, Minoan Foot Amulets and their Near Eastern Counterparts, *SMEA* 11, 1970, 7-23. I. Pini, Weitere Bemerkungen zu den minoischen Fussamuletten, *SMEA* 15, 1972, 179-188. J. G. Younger,

A Balkan - Aegean - Anatolian Glyptic Koine in the Neolithic and EBA Periods, *Vth International Aegean Symposium, Athens, Greece, 31 Aug. - 5 Sept. 1987*.

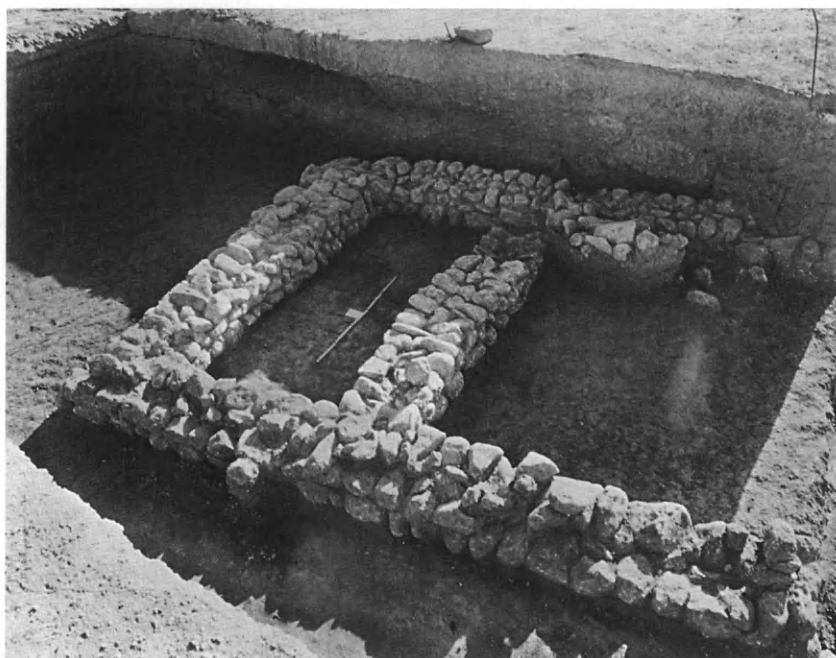

Εικ. 31. Όψιανοί από την οίκία Β1.

ἀκόμη κτιρίου (Β2). Φαίνεται πιθανόν τὰ ἴδια αὐτὰ κτίρια ἢ ἡ γύρω θέση νὰ κατοικήθηκαν καὶ πάλι, πολλοὺς αἰῶνες μετὰ, ὅταν τὸ ἔδαφος εἶχε στερεοποιηθεῖ μὲ τὴν ὑποχώρηση τοῦ ἔλους, καὶ ἐκεῖ νὰ ὀφείλεται ἡ ἔντονη παρουσία τῆς γεωμετρικῆς κεραμικῆς.

7. Τὸ κτίριο ΣΤ

Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς λίμνης καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 300 μ. νότια τοῦ βόρειου ὁρίου της ἀποκαλύφθηκε ἓνα ἀκόμη κτίριο τῆς πρωτοελλαδικῆς περιόδου (εἰκ. 32). Εἶναι δίχωρο, ἐπίμηκες, μὲ ἄξονα Β.-Ν., μέγιστο πλάτος 2.90 μ. καὶ μέγιστο σωζόμενο μῆκος 4 μ. Ἡ ἀνατολικὴ στενὴ πλευρᾶ, ὅπου πιθανότατα ὑπῆρχε καὶ τὸ θυραῖο ἄνοιγμα, ὅπως καὶ τὸ νοτιότερο ἄκρο τοῦ τοίχου τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς, καταστράφηκαν ἀπὸ τὰ ἔργα διευθέτησης τῶν ὑδάτων, ποὺ ἔγιναν τὸν 19ο αἰῶνα, ἐνῶ τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ φαίνεται ὅτι διασκορπίστηκε στὸν εὐρύτερο χῶρο, καθὼς δὲν βρέθηκαν ἴχνη γύρω ἀπὸ τὸ κτίριο. Οἱ τοῖχοι, κατασκευασμένοι ἀπὸ ἀργοὺς ἀσβεστόλιθους μεσαίου καὶ μικροῦ μεγέθους, μὲ πάχος ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ 0.35 ὠς 0.50 μ., σώθηκαν σὲ

Εἰκ. 32. Τὸ κτίριο ΣΤ.

ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση μὲ τρεῖς σειρὲς λίθων καθ' ὕψος καὶ τρεῖς κατὰ πλάτος. Τὸ μέγιστο ὕψος τους φτάνει τὰ 0.35 μ. καὶ ἀποτελοῦν πιθανότατα τὸ θεμέλιο ἀνωδομῆς ἀπὸ ὤμες πλίνθους. Κατὰ πλάτος, στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ὄψη, διαμορφώνονται ἀπὸ δύο μέτωπα λίθων μήκους περίπου 0.10 μ., ἐνῶ ὑπάρχει καὶ τρίτη, ἐνδιάμεση σειρά, ἀποτελούμενη ἀπὸ λίθους μικρότερους. Διαφοροποιεῖται τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βόρειου καὶ τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου, ὅπου ὑπάρχει ἐξωτερικὰ καὶ τέταρτη σειρά λίθων κατὰ πλάτος, ἀποτελούμενη ἀπὸ λίθους μεγαλύτερων διαστάσεων (εἰκ. 33). Τὸ κτίριο διαιρεῖται ἐσωτερικὰ μὲ ἐγκάρσιο τοῖχο σὲ δύο χώρους. Ὁ μεγαλύτερος ἔχει ὀρθογώνια κάτοψη καὶ ἐσωτερικὲς διαστάσεις 2.15×2.25 μ., ἐνῶ ὁ μικρότερος ἔχει ἐπίσης ὀρθογώνια κάτοψη καὶ διαστάσεις, ἀντίστοιχα, 1.05×2.25 μ. Στὸ σημεῖο σύνδεσης τοῦ ἐσωτερικοῦ μὲ τὸν ἀνατολικὸ ἐξωτερικὸ τοῖχο ὑπάρχει ἄνοιγμα, σχετικὰ στενὸ γιὰ θύρα (0.40 μ.). Ἐξω ἀπὸ τὸ κτίριο, κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, στὸ ἐπίπεδο τῆς κατώτερης σειρᾶς λίθων, βρέθηκε λιθωρὸς μὲ εὐθύγραμμη πορεία Β.-Ν., ὁ ὁποῖος θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει σὲ τοῖχο, παράλληλο μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου, ὀρίζοντας κάποιον τρίτο χώρο, τριγωνικῆς ἢ ὀρθογώνιας κάτοψης, ἀνατολικά τοῦ δῆχου πυρήνα τοῦ κτιρίου, ἴσως πρόσκτισμα μὲ ἐλαφρύτερη κατασκευὴ, στοιχεῖο πὺν ὑπάρχει καὶ στὰ κτίρια Β1 καὶ Β2. Στὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου, στὸ τμήμα του πὺν ὀρίζει ἀπὸ ἀνατολικά τὸν χώρο 1, οἱ δύο κατώτερες ἀπὸ τὶς τρεῖς σειρὲς λίθων εἶναι κτισμένες μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς ἰχθυόκανθας («ψαροκόκκαλο»).

Τὸ κτίριο εἶναι θεμελιωμένο στὸ στρώμα τῆς καθαρῆς τύρφης (IVβ). Κάτω ἀπὸ τὴν θεμελίωση τοῦ κτιρίου ἐμφανίζεται τὸ «μεταβατικὸ» IVγ, ἀμμῶδες καστανοκίτρινο μὲ διεισδύσεις φαιοῦ-γκρίζου. Πύρω ἀπὸ τὸ κτίριο παρατηρήθηκαν τὰ ἀποτελέσματα τῆς

Εἰκ. 33. Τὸ κτίριο ΣΤ. Ὁ βόρειος καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος.

Εἰκ. 34. Αἰχμή πυροτό-
λιθου ἀπὸ τὸ κτίριο ΣΤ.

ροῆς χειμάρρων καὶ ρυακιῶν: ἀπόθεση ἄμμου δυτικὰ τοῦ κτιρίου, στρῶμα λατύπης πὺν ἐμφανίζεται περίπου 0.30 μ. κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου μὲ κατεύθυνση Β.-Ν., συγκέντρωση ἀνοιχτῆς καστανῆς ἐπίχωσης, μὲ ἄμμο καὶ πολὺ μικροῦ μεγέθους χαλίκι ἀνατολικὰ τοῦ κτιρίου, στὸ κατώτερο τμήμα τῆς θεμελίωσής του.

Κεραμική, κινητὰ εὐρήματα. Ἀπὸ τὴν διαταραγμένη ἐπίχωση πὺν κάλυπτε τὸ κτίριο συλλέχθηκε μικρὴ ποσότητα κεραμικῆς. Τὰ ὄστρακα, μικροῦ μεγέθους καὶ πολὺ φθαρμένα, χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν γεωμετρικὴ ἕως καὶ τὴν ὕστερη κλασικὴ περίοδο. Στὸ στρῶμα τῆς τύρφης (IVβ), τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴν ἐπίχωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κτιρίου, βρέθηκε περισσότερη κεραμικὴ καὶ σὲ καλύτερη κατάσταση διατήρησης. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς χρονολογεῖται στὴν γεωμετρικὴ περίοδο καὶ ἀντιπροσωπεύεται κυρίως ἀπὸ ἀνοιχτὰ μικρὰ σκεύη (κύπελλα, σκύφοι, σκυφίδια, φιάλες κ.ἄ.) καὶ κάποια μεγαλύτερα (κρατῆρες). Στὸ κατώτερο τμήμα τῆς τύρφης, πὺν συμπίπτει μὲ τὸ κατώτερο ἐπίπεδο τῆς θεμελίωσης τοῦ κτιρίου, βρέθηκαν καὶ λίγα, πολὺ φθαρμένα θραύσματα ὀστράκων τῆς πρωτοελλαδικῆς περιόδου. Ὑπάρχουν δείγματα ἀπὸ φιάλες, σῶμα κύμβης μὲ συμφυῆ λαβή, ταινιωτὴ λαβὴ καὶ τμήμα τοῦ σώματος ἄσκοῦ ἢ κανθάρου καὶ ἐπίπεδη βάση πινακίου. Ἀπουσιάζει χαρακτηριστικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὶς περιόδους πὺν μεσολαβοῦν μεταξὺ τῆς πρωτοελλαδικῆς καὶ τῆς γεωμετρικῆς. Ἐλάχιστα ἦταν τὰ εὐρήματα ἐκτὸς τῆς κεραμικῆς. Συλλέχθηκαν 15 λεπίδες καὶ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ καὶ αἰχμὴ ἀπὸ ἀνοιχτόχρωμο πυριτόλιθο (εἰκ. 34).

Ἡ εἰκόνα τῆς κεραμικῆς ταυτίζεται μὲ αὐτὴν τοῦ συνόλου τῶν θέσεων τῆς ἀνασκαφῆς: τὸ στρῶμα τῆς τύρφης (IVβ) περιέχει κυρίως δείγματα κεραμικῆς τῆς γεωμετρικῆς περιόδου, μὲ ἐξαιρέση τὸ κατώτερο τμήμα του, ὅπου ὑπάρχει ΠΕ κεραμικὴ καὶ λίθινα ἐργαλεῖα. Τὸ κτίριο βρισκόταν σὲ χρῆση, συνεχὴ ἢ ἐποχιακὴ, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ΠΕ περιόδου καὶ συνέχισε νὰ χρησιμοποιεῖται στὴν πρώτη φάση τῆς περιβαλλοντικῆς ἀλλαγῆς,

ὅταν ὁ βάλτος ἄρχισε νὰ γίνεται πιὸ ὑγρὸς, ἀλλὰ οἱ συνθῆκες ἐπέτρεπαν ἀκόμα τὴν ἀνθρώπινη δραστηριότητα στὸν χώρo³⁶.

Τὸ πλῆθος τῶν γεωμετρικῶν ὀστράκων ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν δύο χώρων τοῦ κτιρίου πρέπει νὰ εἶναι κατάλοιπο τῆς φάσης κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀνθρώπινη κατοίκηση στὸν εὐρύτερο χώρo ἐγινε ξανά δυνατή. Ἡ διείσδυσή τους στὰ βαθύτερα στρώματα ὀφείλεται στὴν κίνηση τοῦ νεροῦ³⁷. Ἡ ἀνθρώπινη προσπάθεια παρουσίας στὸν χώρo, ἀκόμα καὶ σὲ φάσεις ἔξαρσης τῶν φαινομένων, καταγράφεται στὴν διαφοροποίηση τῆς τοιχοδομίας στὸν βόρειο καὶ δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου. Ἀνάλογα ὑποστηρίγματα ἢ ἐνίσχυση τῆς θεμελίωσης τοίχων, κτισμένων σὲ χαλαρὸ ἔδαφος, καταγράφονται καὶ σὲ ἄλλες ΠΕ θέσεις, στίς ὁποῖες τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο ἐπαιζε ἐξίσου σημαντικὸ ρόλο³⁸. Ἀναλογίες μὲ ἄλλες ΠΕ θέσεις ἐντοπίζονται ἐπίσης καὶ σὲ ἀρχιτεκτονικὲς λεπτομέρειες τοῦ κτιρίου³⁹.

Τὸ κτίριο ΣΤ, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα δύο τῆς ἴδιας περιόδου, εἶχε μικρὲς διαστάσεις, γι' αὐτὸ ὑποθέτουμε ὅτι στέγαζε, μόνιμα ἢ ἐποχιακά, μία ὀλιγομελὴ ομάδα. Ἐνα μέρος τῶν δραστηριοτήτων, ὅπως ἡ τροφοπαρασκευὴ καὶ διάφορες κατασκευές, πρέπει νὰ γινόνταν γύρω ἀπὸ τὸν δῖχωρο πυρήνα, σὲ ὑπαίθριους χώρους φτιαγμένους ἀπὸ φθαρτὰ ὕλικά.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κτίριο ΣΤ ἀποκαλύφθηκαν δύο ἀκόμα κατασκευές. Ἡ πρώτη βρέθηκε δυτικὰ τοῦ κτιρίου καὶ λίγο βαθύτερα. Πρόκειται γιὰ λιθόστρωτο μέγιστου πλάτους περίπου 0.40 μ. καὶ μήκους 10 μ. μὲ εὐθύγραμμη φορὰ ΒΔ.-ΝΑ., κατασκευασμένο ἀπὸ μικροὺς ἀργοὺς λίθους (εἰκ. 35). Ἡ κεραμικὴ ποὺ συλλέχθηκε, σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση, ἀνήκει σὲ διάφορες ἐποχές, κυρίως ὅμως στὴν γεωμετρικὴ καὶ κλασικὴ περίοδο. Πρόκειται γιὰ κατασκευές – περιβόλους, λιθόστρωτα μονοπάτια καὶ μῶλους – ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τῶν κατοίκων τοῦ σπιτιοῦ καὶ τὴν κυκλοφορίαν στὸν βάλτο.

Ἡ δεύτερη κατασκευὴ βρέθηκε βόρεια τοῦ κτιρίου καὶ σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο. Πρόκειται ἐπίσης γιὰ λιθόστρωτο, ἡμικυκλικῆς κάτοψης, μέγιστου πλάτους 1.50 μ. καὶ μήκους 4 μ.

36. Ἀνάλογα δηλαδὴ μὲ τὴν ἀνοδο καὶ τὴν κάθοδο τῆς στάθμης τοῦ νεροῦ βάσει τῶν ἐποχῶν. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἀκόμα καὶ σήμερα καὶ μὲ δεδομένες τὶς φυσικὲς καὶ τεχνητὲς ἀλλαγές ποὺ ἔχουν σημειωθεῖ στὴν γεωμορφολογία τῆς περιοχῆς μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων, παρατηρήθηκαν κατὰ τοὺς μῆνες διεξαγωγῆς τῆς ἀνασκαφῆς ἀνάλογα φαινόμενα (παροδικὲς πλημμύρες, συχνὰ ξαφνικὲς, ἀνοδος τῆς στάθμης τοῦ ὑδροφόρου ὀρίζοντα σὲ εὐρύτερη κλίμακα στὴν περιοχὴ τοῦ Μεγάλου Ἑλους, ἀλλὰ καὶ φάσεις ἀποξήρανσης), τὰ ὁποῖα καθιστοῦσαν συχνὰ ἀδύνατη τὴν ἀνθρώπινη παρουσία καὶ δραστηριότητα σὲ συγκεκριμένα σημεῖα.

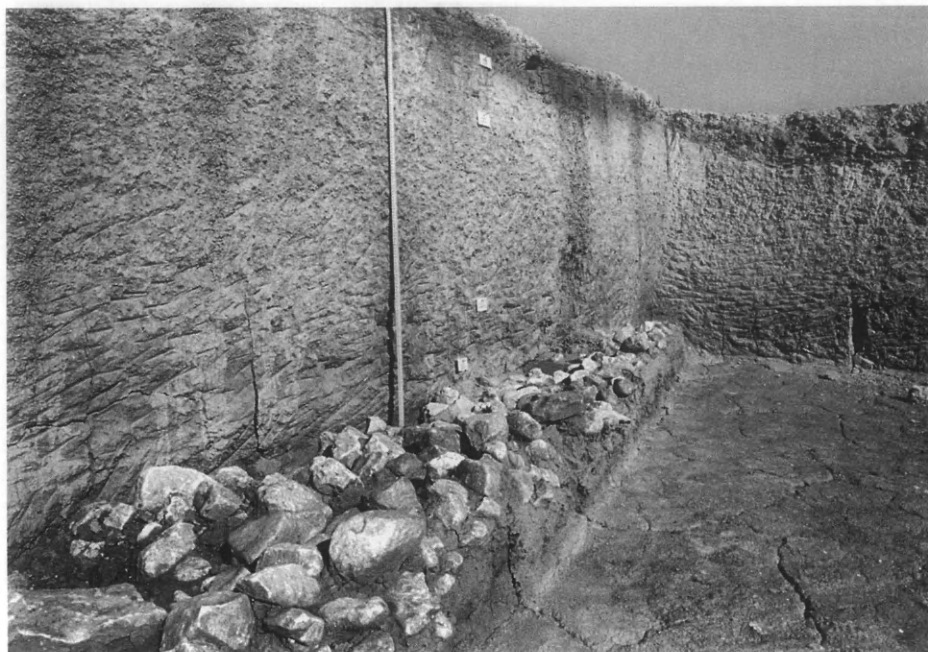
37. Ἡ κατάσταση στὴν ὁποία βρέθηκαν, «κυλισμένα», μὲ ἀποστρωγγυλεμένες ἀκμές, μὲ λίγα ἴχνη

γραπτῆς διακόσμησης καὶ ιδιαίτερα κατακεραμισμένα, ἐπιβεβαιώνει τὴν θέση αὐτῆ.

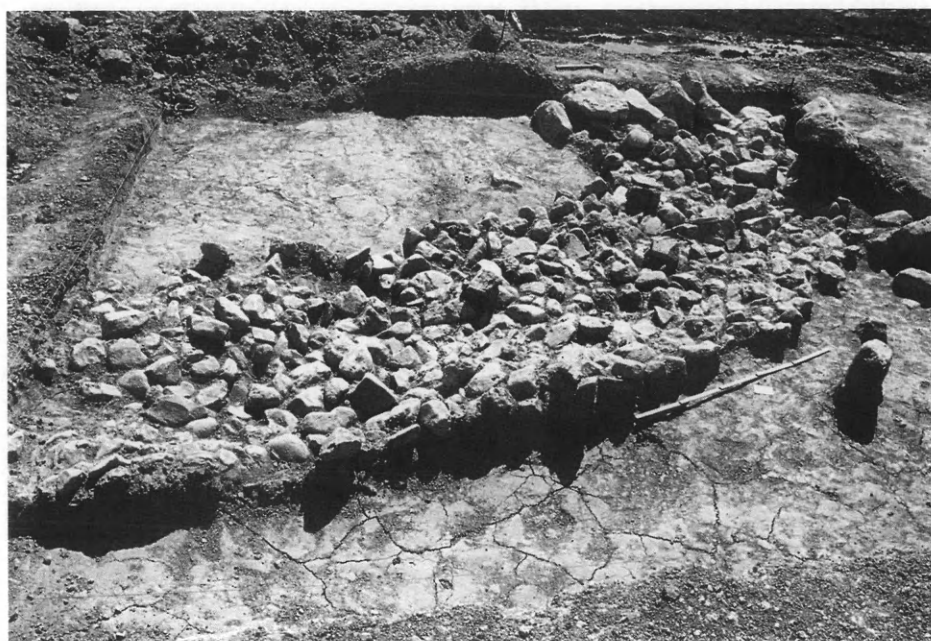
38. *Λιθαρές* 92 καὶ σημ. 11.

39. Τὸ ὀρθογώνιο σχῆμα, οἱ δύο ἢ τρεῖς, κατὰ κανόνα, διαδοχικοὶ χώροι ἄνισου μεγέθους, ἡ λιθόκτιστη θεμελίωση σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πλινθόκτιστη ἀνωδομή, τὸ μέγιστο πάχος τῶν τοίχων μέχρι 0.50-0.55 μ., ἡ κατασκευὴ τῆς θεμελίωσης μὲ δύο σειρές ἀκατέργαστων λίθων στὰ μέτωπα καὶ ἐνδιάμεσα τρίτη σειρά μικρότερων λίθων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κατὰ τόπους χρῆση τῆς τεχνικῆς τῆς «ἰχθυάκανθας». Βλ. ἐνδεικτικὰ Κόνσολα 1984, 64-77, *Λιθαρές* 91-92, Σάμψων 1985, 113, Θεοχάρης 1954, 105, Caskey 1960, 127-167, Θέμελης 1970, 303-304, Guest-Papamanoli 1978, 59-79, Harrison 1995, 23-40, Walter-Felten 1981, 181.

Εικ. 35. Λιθόστρωτο δυτικά της οίκιας ΣΤ.

Εικ. 36. Ήμικυκλικό λιθόστρωτο βόρεια της οίκιας ΣΤ.

(εἰκ. 36). Στὸ ἀνατολικὸ πέρασ τοῦ ὁριοθετεῖται ἀπὸ μεγαλύτερους λίθους καὶ συγκέντρωση ἄμμου. Ἡ κεραμικὴ παρουσιάζει ἀνάλογα χαρακτηριστικὰ μὲ αὐτὴν ἀπὸ τὸ πρῶτο λιθόστρωτο. Οἱ κατασκευαστικὲς ὁμοιότητες δείχνουν ἀνάλογη χρῆση, ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ἡ πιθανότητα νὰ πρόκειται γιὰ λιθόκτιστη θεμελίωση κυκλικοῦ οἰκοδομήματος. Καὶ οἱ δύο κατασκευές ἦταν θεμελιωμένες στὸ ἴδιο ἢ λίγο κατώτερο ἐπίπεδο μὲ τὸ κτίριο, γι' αὐτὸ θεωροῦμε βέβαιο ὅτι ὑπῆρξαν σύγχρονές του.

Γ. ΥΣΤΕΡΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ - ΑΡΧΑΪΚΗ - ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Τὸ πλῆθος τῆς γεωμετρικῆς κεραμικῆς ποὺ βρέθηκε σὲ ὅλα τὰ στρώματα, καὶ κυρίως στὸ στῶμα τῆς τύρφης, κάνουν βέβαιη τὴν ὑπαρξὴ μεγάλης ἐγκατάστασης, τῆς ὁποίας ὅμως δὲν βρέθηκε σταθερὸ ἵχνος. Στὴν ὑστερογεωμετρικὴ περίοδο ἀνήκουν οἱ πρῶτες ταφές ποὺ ἐντοπίστηκαν στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ἔλους. Ἡ χρῆση τοῦ χώρου ὡς νεκροταφείου, ποὺ ἐπεκτάθηκε βορειότερα κατὰ μῆκος τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ πρὸς τὸν Ραμνούντα, συνεχίστηκε καὶ στὴν διάρκεια τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς περιόδου. Τὸν 4ο καὶ 3ο αἰῶνα π.Χ. κοντὰ στὸν ἀρχαῖο δρόμο καὶ σὲ μικρὴ σχετικὰ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο δημιουργήθηκε μία τουλάχιστον ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση, ἐνῶ ἡ ἀνθρώπινη παρουσία στὴν περιοχὴ, μὲ τὴν μορφὴ ταφῶν, κεραμικῶν κλιβάνων καὶ ὑπαίθριας δραστηριότητας, συνεχίστηκε ἕως περίπου τὸν 6ο αἰ. μ.Χ.

1. ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Βόρειο νεκροταφεῖο

Κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ πρὸς Κάτω Σούλι, στὴν ἐπίπεδη σταθερὴ ἔκταση βόρεια τοῦ ἔλους, ἐντοπίστηκε καὶ ἐρευνήθηκε νεκροταφεῖο τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων, σὲ ζώνη πλάτους 30 καὶ μῆκους 60 μ. παράλληλα πρὸς τὴν ὁδὸ Κάτω Σουλίου (Ζώνη Α). Στὴν ἔκταση αὐτὴ ἀποκαλύφθηκαν 61 τάφοι, θεωρεῖται ὅμως βέβαιο ὅτι τὸ νεκροταφεῖο καταλαμβάνει μεγαλύτερη ἔκταση (εἰκ. 37-38). Οἱ ταφές ἔγιναν κατὰ μῆκος ἀρχαίας ὁδοῦ ποὺ ἔχει κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., περίπου παράλληλα μὲ τὴν σύγχρονη ὁδὸ καὶ σημειώνεται καὶ στὸ *Karten von Attika*. Κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ ἀποκαλύφθηκαν δύο πώρινοι ταφικοὶ περίβολοι (περίβολοι Ι καὶ ΙΙ), ἐνῶ μικρότεροι λιθόκτιστοι ὄριζαν συστάδες δύο ἢ τριῶν ἐγχυτρισμῶν. Ὁ δρόμος (ὁδὸς 1) ἔχει πλάτος 3.50 μ. καὶ σὲ μεγάλο μῆκος τοῦ σώζονται τὰ λιθόκτιστα ἀναλήμματα ποὺ ὄριζαν τὶς πλευρές του. Πρόκειται γιὰ δύο τοίχους, πλάτ. περ. 0.70 μ., χτισμένους μὲ ἀσβεστόλιθους σὲ δύο σειρές καὶ γέμισμα μὲ μικρότερους λίθους στὸ κέντρο. Οἱ ἐσωτερικὲς ὀψεις τῶν ἀναλημάτων, κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ, ἦταν φτιαγμένες μὲ πλακοειδεῖς, ἐλαφρὰ πελεκημένες πέτρες, δημιουργώντας μιὰ ιδιαίτερα προσηγμένη ὄψη. Κάθετα στὴν κεντρικὴ ὁδὸ, ἕνας ἄλλος στενότερος δρόμος (ὁδὸς 2), πλάτ. 1.20 μ. καὶ σωζόμενου μῆκους 22 μ., ὀριζόμενος ἐπίσης ἀπὸ λιθόκτιστα ἀναλήμματα, ὀδηγοῦσε νότια, πρὸς τὸ ἔλος. Εἶναι πιθανὸ στὴν δια-

Εἰκ. 37. Ἀποψη τοῦ νεκροταφείου κοντὰ στὴν ὁδὸ Κάτω Σουλίου.

σταύρωση αὐτὴ ὁ κεντρικὸς δρόμος νὰ γύριζε πρὸς Β., λοξὰ πρὸς τὴν σημερινὴ ὁδὸ πρὸς Κάτω Σούλι, καθὼς σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν συνάντηση τῶν δύο δρόμων, πάνω στὴν νοτιὰ εὐθεία τῆς ὁδοῦ 1, βρέθηκε ὁ ταφικὸς περίβολος II καὶ ταφές. Μικρὸ λιθόστρωτο μονοπάτι, κάθετο περίπου στὴν κεντρικὴ ὁδὸ, περιέβαλλε ἀπὸ ἀνατολικά τὸν περίβολο II καὶ ὁδηγοῦσε νότια, πρὸς τὸ ἔλος. Δυτικὰ καὶ παράλληλα τῆς δεύτερης ὁδοῦ (2) ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος ἐπίσης 22 μ. ἓνα, διαλυμένο πλέον, ἀνάλημμα, φτιαγμένο μὲ μικροὺς λίθους καὶ κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν., πὺ φαίνεται ὅτι ὄριζε ἀπὸ δυτικὰ ἓνα μονοπάτι (ὁδὸς 3) στρωμένο μὲ ἄμμο καὶ ψιλὰ χαλίκια καὶ ἀποτελοῦσε πιθανότατα ὄριο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νεκροταφείου⁴⁰. Ἀνάμεσα στὰ ἀναλήμματα τῶν δύο ὁδῶν δημιουργήθηκε μιὰ περίπου τριγωνικὴ ἔκταση μὲ τὴν κορυφὴ τοῦ τριγώνου στὰ βορειοανα-

40. Μὲ ὄριο αὐτὸν τὸν διαλυμένο τοῖχο τὸ νεκροταφεῖο χωρίζεται σὲ ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ ζώνη.

Εικ. 38. Σχεδιαστική αποτύπωση του νεκροταφείου κοντά στην οδό Κάτω Σουλίου.

τολικά, διάσπαρτη από ταφές. Οί περισσότεροι τάφοι βρέθηκαν άμέσως κάτω από την επιφανειακή επίχωση, σέ βάθος 0.15-0.35 μ., μέσα στο σκληρό κίτρινο άργιλλικό στρώμα⁴¹. Ύπηρχαν όμως και πυρές τών όποιων οί λάκκοι είχαν άνοιχτεί αρκετά βαθύτερα, ενώ ένας έγχυτρισμός (τάφος 15) βρέθηκε σέ βάθος περ. 2 μ., φτάνοντας στο επίπεδο τής έρευ-
 θρογής. Ένδείξεις και για προγενέστερη χρήση του χώρου αποτελούν τά όστρακα γεω-
 μετρικών άγγείων που βρέθηκαν στο κατώτερο τμήμα του κίτρινου στρώματος, κάτω από
 τις κλασικές ταφές. Στην άνώτερη επιφάνεια του στρώματος αυτού, σέ βάθος μόλις 0.15-
 0.20 μ. και σχεδόν σέ όλη την έκταση του νεκροταφείου, υπήρχαν μικροί λιθοσωροί από
 ποταμίσιους κυρίως λίθους, είτε διάσπαρτοι λίθοι πεσμένοι από τά αναλήμματα τών δρό-
 μων. Πολλοί από τούς μικρούς λιθοσωρούς είναι πιθανό νά αποτελούσαν σήματα τών
 τάφων (είκ. 39-41)⁴².

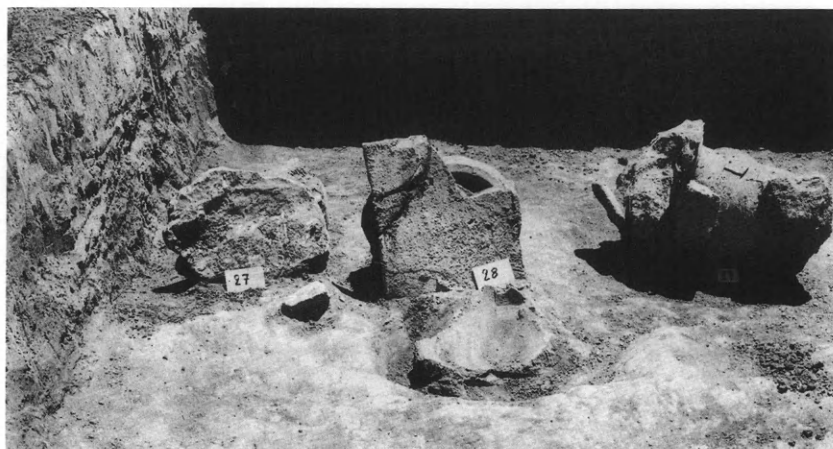

Είκ. 39. Βόρειο νεκροταφείο. Έγχυτρισμοί.

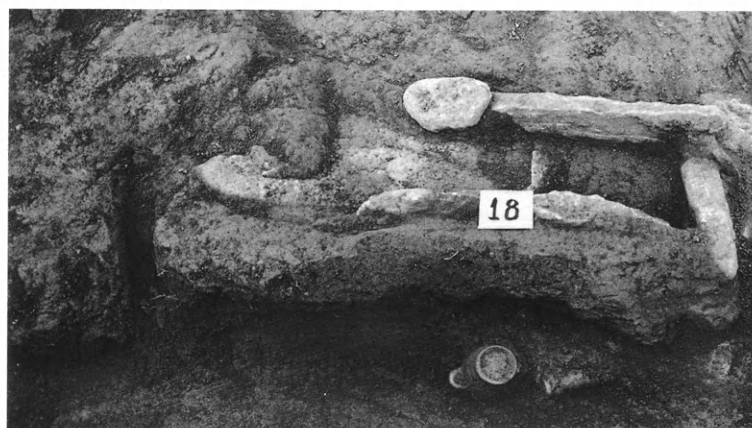
41. Το κίτρινο άργιλλικό στρώμα εκτείνεται σέ ζώνη πλάτους περ. 300 μ. νότια τής όδου Κάτω Σουλίου, μετά την όποία άρχίζει τó έλος. Το κί-
 τρινο αυτό στρώμα, άμέσως κάτω από την λεπτή
 επιφανειακή επίχωση ήταν ιδιαίτερα σκληρό, σέ
 βαθμό που οί περισσότεροι από τούς έγχυτρισμούς
 μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Μαραθώνος για νά
 έρευνηθούν. Το σκληρό χώμα και οί άρόσεις είχαν
 ως αποτέλεσμα πολλές από τις ταφές, κυρίως οί
 κεραμοσκεπείς τάφοι, νά βρεθούν σπασμένες ή

διαταραγμένες, όχι όμως συλημένες. Το στρώμα
 αυτό, που περιβάλλει περίπου ήμικυκλικά, από Β.,
 Ά. και Δ. την άπόληξη του έλους, συμπίπτει με την
 έκταση που καλλιεργήθηκε τούς τελευταίους δύο
 αιώνες.

42. Μετά τόν άρχικό έντοπισμό τών λιθοσω-
 ρών, στην πορεία τής άνασκαφής φάνηκε ότι κάτω
 από κάθε λιθοσωρό υπήρχε μία έως τρεις ταφές.
 Λιθοσωροί πάνω σέ παιδικές ταφές έχουν βρεθεί
 και στην Μακεδονία. Βλ. ΑΕΜΘ 2, 1988, 28.

Εἰκ. 40. Βόρειο νεκροταφεῖο. Ἐγχυτρισμοί.

Εἰκ. 41. Βόρειο νεκροταφεῖο. Ὁ τάφος 18.

Νότιο νεκροταφεῖο

Νότια τοῦ πρώτου νεκροταφείου, σὲ ἀπόσταση περ. 200 μ., κατὰ μῆκος τῆς βόρειας καὶ δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ σκάμματος τῆς λίμνης, σὲ τρία διαφορετικὰ σημεία (θέσεις Δ, ΙΑ, ΣΟ5- πύργος εὐθυγράμμισης), ἐρευνήθηκαν 26 τάφοι, ἐνῶ ἐντοπίστηκαν ἴχνη μερικῶν ἀκόμα κατεστραμμένων ταφῶν (εἰκ. 42-43). Θεωροῦμε πιθανὸ ὅτι τὸ νεκροταφεῖο ἦταν ἐνιαῖο, μὲ μεγάλη χρονικὴ διάρκεια καὶ ἐκτεινόταν σὲ ὅλη τὴν ζώνη βόρεια τοῦ ἔλους⁴³. Οἱ τάφοι, ἐγχυτρισμοὶ καὶ πυρές, βρέθηκαν στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ γκριζόμαυρου στρώ-

43. Οἱ ἀνασκαφές περιορίστηκαν στὶς ἐκτάσεις κάποιες κατασκευές. πὺν ἐπρόκειτο νὰ γίνουν ἐκσκαφές σὲ βάθος ἢ

Εικ. 42-43. Ταφές στην θέση Δ.

ματος της τύρφης, στο ἐνδιάμεσο ανάμεσα στην τύρφη και τὸ κίτρινο ἀργιλλῶδες ἢ στὸ κίτρινο, σὲ βάθος περ. 1.90 μέχρι καὶ 2.60 μ. Αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμη ἐνδειξη ὅτι τουλάχιστον κατὰ τὴν ὑστερογεωμετρικὴ καὶ ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου τὸ στρώμα τῆς τύρφης ἦταν στεγνὸ καὶ σταθερὸ καὶ τὸ ἔλος εἶχε ὑποχωρήσει νοτιότερα. Μὲ βάση τὰ κτερίσματα, χρονολογούμενα κυρίως στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο, φαίνεται ὅτι οἱ ταφές στὸ σημεῖο αὐτό, στὶς βόρειες παρυφές τοῦ ἔλους, προηγήθηκαν αὐτῶν τοῦ βόρειου τμήματος.

Ἔθιμα ταφῆς - κτερίσματα

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ταφές ἦταν ἐγχυτρισμοὶ σὲ ἀμφορεῖς, πιθόσχημα, λεκάνες καὶ ὑδρίες, σὲ συστάδες δύο μέχρι τεσσάρων ἀγγείων. Τὰ ταφικὰ ἀγγεῖα τοποθετοῦνταν σὲ μικρὰ ὀρύγματα, συνήθως πλαγιασμένα καὶ σπανιότερα ὄρθια, στὶς περιπτώσεις πού ἦταν μισά. Τὰ στόμά τους ἔφραζαν μικρὲς πλάκες, ἐνῶ συχνὰ ὑπῆρχαν καὶ πέτρες γύρω τους γιὰ νὰ στερεώνονται. Κυριαρχεῖ ὁ συνδυασμὸς καύσης καὶ ἐνταφιασμοῦ, πιθανότατα ἀκόμα καὶ σὲ περιπτώσεις ὅπου τὰ ταφικὰ ἀγγεῖα δὲν περιεῖχαν κατάλοιπα καύσης. Σὲ πολλοὺς ἐγχυτρισμοὺς, σὲ στενόλαιμα ἀγγεῖα, τὸ στόμιο μὲ τὸν λαμὸ βρέθηκαν ἄθικτα καὶ ὑποθέτουμε ὅτι τοποθετήθηκαν σὲ αὐτὰ κατάλοιπα καύσης βρεφῶν ἢ καὶ μεγαλύτερων ἀτόμων, ἀκόμα καὶ ὅταν δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐμφανὴ τὰ ἔχνη τῆς καύσης. Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς ἐγχυτρισμοὺς εἶχαν τοποθετηθεῖ μέσα στοὺς λάγκκους τῶν πυρῶν καὶ περιεῖχαν ἐπίσης κατάλοιπα καύσης. Πολλὰ ἀπὸ τὰ κτερίσματα ὅμως ἀποτέθηκαν στὰ ταφικὰ ἀγγεῖα μετὰ τὴν καύση, χωρὶς νὰ ὑποστοῦν ἐπίδραση ἀπὸ τὴν φωτιά. Λίγα μόνο κτερίσματα συνόδευσαν τὸν νεκρὸ στὴν διάρκεια τῆς καύσης. Οἱ πυρές παρουσιάζουν ἰδιαίτερο

ἐνδιαφέρον, καθὼς ἐπρόκειτο γιὰ λάκκους κυρίως τετράπλευρους ἢ ἀκανόνιστους μὲ πηλόχριστα τοιχώματα⁴⁴. Τὰ τοιχώματα τῶν λάκκων εἴτε εἶχαν ἐπιχριστεῖ μὲ πηλό, εἴτε καλύφθηκαν μὲ ὠμές πλίνθους, ποὺ στερεοποιήθηκαν μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς φωτιάς. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις οἱ ὠμές πλίνθοι φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκαν ὡς στηρίγματα τῆς καύσιμης ὕλης. Στὶς περισσότερες ταφές τὰ ταφικά ἀγγεῖα βρέθηκαν ἐπάνω σὲ στρῶμα πυρᾶς. Διαπιστώθηκε ἐπίσης ταφή βρεφῶν (τάφοι 46, 57) σὲ λακωνικὲς καλυπτῆρες κεραμίδες, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν σὰν μικρὰ φέρετρα, δίπλα σὲ ἄλλους τάφους⁴⁵. Σὲ κανέναν σχεδὸν ἀπὸ τοὺς ἐγχυτρισμοὺς δὲν βρέθηκε ἵχνος ὁστῶν καὶ τὸ ἴδιο παρατηρήθηκε στοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς κεραμοσκεπεῖς τάφους.

Οἱ κεραμοσκεπεῖς τάφοι ἦταν πολὺ λιγότεροι σὲ σχέση μὲ τοὺς ἐγχυτρισμοὺς καὶ τὶς καύσεις (12 συνολικά) καὶ οἱ περισσότεροι ἦταν τοῦ τύπου μὲ τὴν ὀριζόντια κάλυψη. Μεγάλοι λακωνικοὶ στρωτῆρες χρησιμοποιήθηκαν ὡς πυθμένας γιὰ τὴν ἐναπόθεση τῶν νεκρῶν, ἐνῶ ἴδιες κεραμίδες κάλυπταν τὴν ταφή, τὰ πλευρικά τοιχώματα τῆς ὁποίας ἀποτελοῦσαν μεγάλα ἢ μικρότερα κομμάτια ἰδίων κεραμίδων. Δύο μόνο ἀπὸ τοὺς κεραμοσκεπεῖς τάφους ἦταν στὸν τύπο τοῦ καλυβίτη. Στὴν ἔκταση ποὺ ἐρευνήθηκε βρέθηκαν συνολικά 87 ταφές, ἀπὸ τίς ὁποῖες 35 ἦταν ἐγχυτρισμοί, 26 συνδυασμὸς καύσης καὶ ἐνταφιασμοῦ σὲ ἀγγεῖα ἢ μικρὲς λάρνακες, 8 καύσεις-πυρές, 12 κεραμοσκεπεῖς, 2 λακκοειδεῖς καὶ δύο ταφές σὲ λουτήρες-λάρνακες⁴⁶. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ σύμπλεγμα τῶν ὀρυγμάτων πυρῶν ποὺ βρέθηκε κοντὰ στὸ ΒΑ. ὄριο τοῦ σκάμματος τῆς λίμνης⁴⁷ σὲ ἀπόσταση περ. 30 μ. δυτικὰ τοῦ πύργου εὐθυγράμμισης (ΣΟ5) (εἰκ. 44-46). Πρόκειται γιὰ τετράπλευρα ὀρθογώνια ὀρύγματα, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα ἐπίμηκες ἑλλειψοειδές, μὲ πηλόχριστα τοιχώματα, ποὺ μετὰ τὴν ἐπίδραση τῆς φωτιάς ἔγιναν ἰδιαίτερα σκληρὰ καὶ σταθερά. Ὡς καύσιμη ὕλη χρησιμοποιήθηκαν κορμοὶ μικρῶν δέντρων (διαμ. περ. 15 ἐκ.) ποὺ βρέθηκαν στὸν πυθμένα τῶν λάκκων. Ἀκολούθησαν οἱ ἐγχυτρισμοὶ εἴτε μέσα στὰ ὅρια τῆς πυρᾶς ἢ δίπλα σ' αὐτές. Ἡ ἐξέταση ποὺ ἔγινε σὲ κάρβουνα καὶ ὑπολείμματα ξύλου ἔδειξε ὅτι στὶς περισσότερες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν καύση ξύλο ἐλιάς⁴⁸.

Ὅπως καὶ στὰ περισσότερα νεκροταφεῖα, οἱ ἐνήλικες θάβονται ἐδῶ μαζὶ μὲ τὰ παιδιά καὶ τὰ βρέφη. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις πιθανῶς νὰ πρόκειται γιὰ μέλη τῆς ἴδιας οἰκογένειας, ὅπως μπορεῖ νὰ συμβαίνει μὲ τίς ταφές 1-3, στὸν βόρειο τομέα, ποὺ βρέθηκαν ἢ μία δίπλα στὴν ἄλλη μέσα σὲ μικρὸ λιθοκτιστο περίβολο. Περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μισοὺς τάφους (47) ἦταν κτερισμένοι, στὴν πλειονότητά τους μὲ πῆλινα ἀγγεῖα, βρέθηκαν ὁμως καὶ τρία γυάλινα, ἐλάχιστα χάλκινα νομίσματα, μία χάλκινη περόνη, πῆλινο εἰδῶλιο ἐν-

44. Παρόμοιο ἔθιμο καταγράφεται καὶ στὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀκάνθου, βλ. Λ. Παρλαμᾶ, ΑΑΑ 11, 1978, 5 κέ. Ἡ ἴδια πρακτικὴ παρατηρήθηκε καὶ σὲ ἀρχαῖο-κλασικὸ νεκροταφεῖο ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν γιὰ τὰ Ὀλυμπιακὰ ἔργα στὰ δημοσιογραφικὰ χωριά στὸ Ζούμπερι καὶ τὸν Ἀγ. Ἀνδρέα.

45. Βλ. καὶ Ἀκανθος 300.

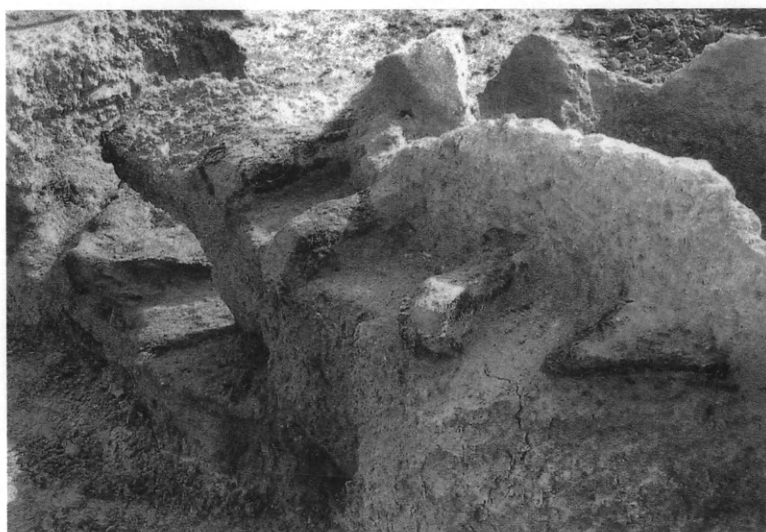
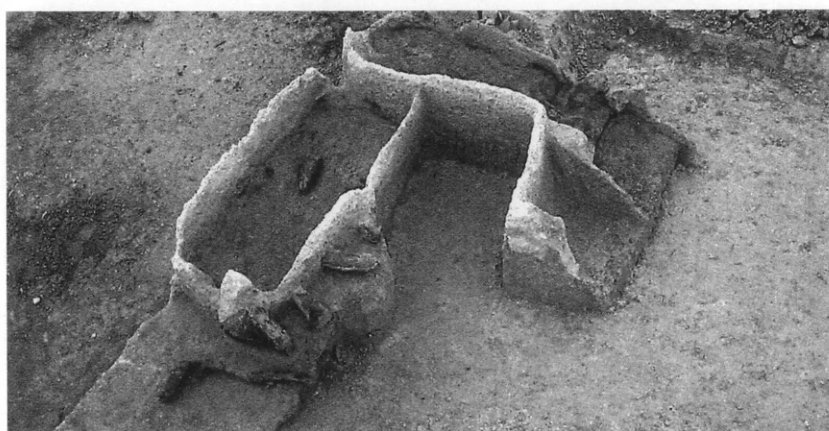
46. Χρησιμοποιήθηκαν μικροὶ πῆλινοι ἐπίμη-

καις λουτήρες, συνήθως δύο, ὁ ἓνας γιὰ τὴν ἀπόθεση τῶν ὑπολειμμάτων τῆς ταφῆς καὶ ὁ δεύτερος ὡς κάλυμμα.

47. Οἱ πυρές βρέθηκαν σὲ βάθος 2-3 μ. κατὰ τὴν κατασκευή τοῦ πύργου εὐθυγράμμισης τοῦ κωπηλατοδρομίου.

48. Ἡ ἐξέταση τοῦ ὕλικου ἔγινε στὴν Βρετανία ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο Ἀμ. Ψαροῦ στὰ πλαίσια τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς της.

Εικ. 44-46. Ταφές στην θέση ΣΟ5 (πύργος εὐθυγράμμισης).

θρονης γυναικείας μορφῆς καὶ πῆλινος ἀστράγαλος (τάφος 35), πὺν ἀποτελοῦσε ἀγαπημένο παιχνίδι παιδιῶν καὶ ἐνηλίκων⁴⁹. Βρέθηκαν ἐπίσης καὶ λίγα θαλασσιναὶ ὄστρεα (ἀχιβάδες), τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνταν καὶ γιὰ τὴν ἀνάμειξη καλλυντικῶν (τάφος ΣΟ5, 7)⁵⁰. Διαπιστώθηκε καὶ ἀπόθεση κτερισμάτων ἐκτὸς τάφων, ὅπως καὶ στὴν Ἑλευσίνα, τὴν Ἄκανθο, τὴν Χαλκίδα καὶ ἀλλοῦ⁵¹, (τάφοι 18, 54). Στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο κυριαρχοῦν τὰ κορινθιακὰ ἀγγεῖα (πυξίδες, κοτυλίσκες, ἀλάβαστρα), ἐνῶ ἐκπροσωπεῖται καὶ ἡ «ὀμάδα τοῦ Φαλήρου» (θέση Δ, τάφος 8) καὶ ἀκολουθοῦν τὰ ἀττικὰ ἀγγεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (κυρίως μελανόμορφες λήκυθοι).

Τὸ βόρειο νεκροταφεῖο χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχαῖκούς χρόνους – γύρω στὸ 600 π.Χ. διαπιστώνονται οἱ πρῶτες ταφές – ἕως καὶ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ἡ κύρια χρῆση τοῦ ὅμως τοποθετεῖται στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ὅπου χρονολογοῦνται οἱ περισσότεροι τάφοι. Ἀρχαιότερες εἶναι οἱ ταφές στὴν θέση Δ, ὅπου βρέθηκαν τάφοι πὺν χρονολογοῦνται, ἀπὸ τὰ κτερίσματα ἢ τὰ ταφικὰ ἀγγεῖα, στὸν 7ο αἰ. π.Χ.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΤΑΦΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ

Τάφος 1

Νότια τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ⁵², μέσα σὲ μικρὸ τετράπλευρο λιθόκτιστο περίβολο (III), σῶζ. διαστ. 2.10×2 μ., προσκολλημένο στὸ νότιο ἀνάλημμα τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ. Ἐγχυτρισμὸς σὲ πιθόσχημο ἀγγεῖο πὺν βρέθηκε σπασμένο ἀλλὰ ἀκέραιο σὲ βάθος 0.35 μ. μέσα στὸ σκληρὸ ἀνοιχτοκίτρινο στρώμα. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου δὲν βρέθηκαν ἴχνη ὀστέων.

1. K1614 (εἰκ. 47). Λήκυθος σπασμένη στὸν λαμὸ καὶ συγκολλημένη. Ὑψ. 19.1 ἐκ., διάμ. βάσης 5.2 ἐκ., σῶμα κυλινδρικό, βάση δισκοειδῆς, στόμιο σὲ σχῆμα ἔχινου. Μελανὸ γάνωμα ἀπολεπισμένο καλύπτει τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς ταινιωτῆς λαβῆς, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, πὺν διακόπτεται ἀπὸ δύο ἐδαφόχρωμες ταινίες, καὶ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Στὸν ὅμο, πάνω σὲ ἐδαφόχρωμο βάθος, σχηματοποιημένο γλωσσωτὸ μελανόγραφο κόσμημα καὶ γύρω ἀπὸ τὴν βάση τοῦ λαμοῦ μικρὲς μαῦρες παχιὲς γραμμές.

Κάτω ἀπὸ τὸν ὅμο διπλὴ σειρὰ μαῦρων στιγμῶν ἀνάμεσα σὲ λεπτὲς μαῦρες γραμμές. Ἀκολουθεῖ μελανόμορφη παράσταση δύο ἑφιππῶν μορφῶν μὲ περικεφαλαῖες καὶ προτεταμένα δόρατα πὺν πλαισιώνουν τὸν Θησέα, ὁ ὁποῖος ἀκίνητοποιεῖ τὸν Μαραθῶνιο ταῦρο μὲ τὰ σειραῖα δεσμά⁵³. Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση κρέμονται τὰ ροῦχα καὶ τὰ ὅπλα τοῦ Θησέα. Οἱ λεπτομέρειες στίς μορφές καὶ τὰ ἐνδύματα δηλώνονται μὲ ἐγχαράξεις. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση λεπτὴ μαῦρη γραμμή.

49. Βλ. καὶ P. Amandry, *BCH Suppl.* 91 (1984) 347 κέ. Π. Θέμελης - Ἰ. Τουράτσου, *Οἱ τάφοι τοῦ Δερβενίου* (1997) 167.

50. Ἡ χρῆση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι βρέθηκαν μαζὶ μὲ πυξίδες. Βλ. καὶ Θέμελη-Τουράτσου, ὁ.π. 168.

51. Μυλωνᾶς, *Τὸ Δυτικὸν νεκροταφεῖον τῆς Ἑλευσίνος* 280. Ἀκανθος 302. Μ. Οἰκονομάκου,

Τμήμα νεκροταφείου τῆς ἀρχαίας Χαλκίδας, *ΑΕ* 1999, 238 (γιὰ μεταγενέστερη ἐποχή).

52. Δίνεται ἡ θέση τῶν ταφῶν στὰ ἀνασκαφικὰ τετράγωνα ἢ καὶ σὲ σχέση μὲ τοὺς δρόμους καὶ τίς ἄλλες ταφές.

53. Τὰ σειραῖα δεσμά ἀναφέρονται στὸν *Αἰγέα* τοῦ Σοφοκλέους. A. C. Pearson, *The Fragments of Sophocles* (1971) ἀπ. 25.

Εἰκ. 47. Ἡ λήκυθος K1614 τοῦ τάφου 1.

Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου, ἡ διακόσμηση στὸν ὦμο καὶ ἡ ἴδια ἡ παράσταση παραπέμπουν στὴν Κατηγορία τῶν Ἀθηνῶν 581 ii. Τὸ ἐργαστήριο τῆς Κατηγορίας τῶν Ἀθηνῶν 581 παρήγαγε σὲ μεγάλες ποσότητες μικρὲς ληκύθους τὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Διακρίνεται σὲ δύο ὑποκατηγορίες, τῶν ὁποίων ἡ διαφορὰ ἐντοπίζεται στὴν καλύτερη ποιότητα τῶν ἀγγείων τῆς πρώτης καὶ σὲ διακοσμητικὲς λεπτομέρειες στὸν ὦμο τῶν ληκύθων.

Γενικά γιὰ τὸ ἐργαστήριο αὐτὸ βλ. Beazley, *ABV* 489-506 καὶ *Agora* XXIII 46-47 ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη σχετικὴ βιβλιογραφία. Λήκυθοι μὲ παρόμοιο θέμα ἔχουν βρεθεῖ καὶ στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὸν Κεραμεικὸ (βλ. αὐτόθι 229, ἀρ. 1022, πίν. 83, *Kerameikos* IX πίν. 47, 3-4, τάφ. 31, 2. Πὰ τὸν μῦθο καὶ τὶς μορφὲς ποὺ καταβάλλουν τὸν Μαραθῶνιο ταῦρο βλ. *LIMC* V λ. *Herakles* 61-62 [Todisco] καὶ *LIMC* VII λ. *Theseus* 936 [Neils]. Πὰ τὸ θέμα τῆς σύλληψης τοῦ Μαραθῶ-

νιου ταύρου ἀπὸ τὸν Θησέα καὶ τὴν εἰκονογραφικὴ ἀπόδοσή του βλ. Γ. Καββαδία, Ὁ Θησέας καὶ ὁ Μαραθῶνιος ταῦρος, στὸ *Athenian Potters and Painters, The Conference Proceedings* (ἐπιμ. J. H. Oakley, W. D. E. Coulson, O. Palaggia, Oxbow Mon. 67) 313 κέ. Στὴν ἴδια μελέτῃ (σ. 314 κέ.) ἀναλύεται καὶ ἡ μυθολογικὴ ταύτιση τοῦ Μαραθῶνιου ταύρου μὲ τὸν Κρητικὸ ταῦρο, τὸν ὁποῖο ὁ Ἡρακλῆς ἔφερε ἀπὸ τὴν Κρήτη στὸν βασιλεὺς Εὐρυσθέα.

Σὲ ὅλες τὶς γνωστὲς παραστάσεις ὁ ἥρωας εἶτε εἶναι μόνος του ἢ πλαισιώνεται ἀπὸ ἐφήβους (βλ. π.χ. *Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη* 284, ἀρ. 282, 283) ἢ ἀπὸ ἄλλες μορφές, θεοὶ ἢ θνητοὺς, τὸν πατέρα του Αἰγέα καὶ τὴν Μήδεια. Σὲ λήκυθο τοῦ ζ. τοῦ Ἑδιμβούργου στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (ἀρ. 1124) ὁ Θησέας μὲ τὸν ταῦρο περιβάλλονται ἀπὸ δύο νέους μὲ δόρατα. 490-480 π.Χ.

2. K1639. Μικρὴ λήκυθος ἀκέραια, συγκολλημένη στὸν λαμῷ. Ὑψ. 11 ἐκ., διάμ. βάσης 3-4 ἐκ. Τὸ στόμιο, σὲ σχῆμα ἐχίνου, καλύπτεται μὲ μελανὸ γάνωμα, ὅπως καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς ταινιωτῆς λαβῆς καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς δίβαθμης βάσης, καθὼς καὶ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ σώματος, ὅπου ἐξαιροῦνται μόνο δύο ἐδαφόχρωμες γραμμές. Πύρω ἀπὸ τὴν βάση τοῦ λαμποῦ ὑπάρχει μελανόγραφο ἀκτινωτὸ κόσμημα καὶ γλωσσωτὸ στὸν ὦμο. Στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου, κάτω ἀπὸ ζώνη μὲ δεξιόστροφο μαϊάνδρο, ὑπάρχει μελανόμορφη παράσταση τριῶν ἱματιοφόρων μορφῶν καθισμένων σὲ δίφρους. Ἡ κεντρικὴ μορφή κρατᾷ στεφάνι, μὲ κλαδιὰ κισσοῦ ἀνάμεσά τους. Δὲν ὑπάρχουν λεπτομέρειες τῶν μορφῶν καὶ μόνο λίγες πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων δηλώνονται μὲ ἐγχαράξεις. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση μαύρη γραμμὴ.

Ἐργαστήριο τοῦ ζ. τοῦ Αἰμονος. Πὰ τὸ ἐργαστήριο τοῦ Αἰμονος Beazley, *ABV* 538. Παρόμοιες παραστάσεις *CVA* DDR Leipzig, πίν. 37, 3-5. *CVA* Gr. Britain, Reading, 12, πίν. 9a-b. *CVA* France, fasc. 36, πίν. 21, 1-2. 490-480 π.Χ.

3. K1621 (εἰκ. 48). Μελανόμορφη λήκυθος ἀκέραια, συγκολλημένη στὸν λαμῷ καὶ τὴν λαβή. Ὑψ. 19 ἐκ., διάμ. βάσης 5.9 ἐκ. Σῶμα ὡσείδες ποὺ ἀνοίγει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πάνω, στόμιο καλυκόςχημο. Τὸ ἐξωτερικὸ μέρος τοῦ χεῖλους καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς ταινιωτῆς λαβῆς καλύπτονται μὲ μελανὸ γάνωμα. Πύρω ἀπὸ τὴν βάση τοῦ λαμποῦ, ἀνάμεσα σὲ λεπτὲς μαῦρες γραμμὲς ὑπάρχει γλωσσωτὸ κόσμημα. Ἡ τρίβαθμη βάση καλύπτεται μὲ

Εἰκ. 48. Ἡ λήκυθος K1621 τοῦ τάφου 1.

μαύρη βαφή καὶ στήν ἔνωση τῶν βαθμίδων ὑπάρχουν λεπτές ἐδαφόχρωμες γραμμές. Στὸν ὅμο πέντε μελανόγραφα ἀνθέμια ἀνάμεσα σὲ μπουμπούκια λωτοῦ. Κάτω ἀπὸ τὸν ὅμο ὑπάρχει ζώνη μὲ διπλὴ σειρὰ μελανῶν στιγμῶν πάνω σὲ τρεῖς μελανές λεπτές γραμμές. Ἀκολουθεῖ παράσταση τεσσάρων μορφῶν ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ πρώτη, τυλιγμένη σὲ ἱμάτιο, τείνει ἀπλωμένο τὸ δεξιὸ χέρι σὲ ἀνδρική ψηλότερη μορφή, τυλιγμένη ἐπίσης σὲ ἱμάτιο, ποὺ ἀκουμπάει ἀναπαυτικά σὲ βακτηρία μὲ τὰ πόδια διπλωμένα καὶ σκυλὶ μπροστὰ της. Ἀπλώνει τὸ χέρι μπροστὰ της, στήν πλάτη ἱματιοφόρας ἀνδρικής μορφῆς ποὺ ἔχει τὸ δεξιὸ χέρι διπλωμένο καὶ τὸ ἀριστερὸ ἀπλωμένο μὲ μιὰ τέταρτη μορφή ποὺ στρέφεται πίσω πρὸς αὐτήν, μὲ τὰ χέρια, ποὺ κρατοῦν βακτηρία, διπλωμένα στοὺς ἀγκῶνες στὸ ὕψος τῶν

ὤμων καὶ τὰ πόδια διπλωμένα. Τὴν παράσταση κλείνει στὰ δεξιὰ μιὰ πέμπτη μικρὴ νεανικὴ μορφή ποὺ βαδίζει μπροστὰ, πρὸς τὰ δεξιὰ, ἀλλὰ στρέφει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω, στίς ἄλλες μορφές μὲ τὰ χέρια ἀνοιχτά, διπλωμένα στοὺς ἀγκῶνες. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση δύο ζεύγη διπλῶν ἐδαφόχρωμων γραμμῶν καὶ μία μονή. Ἀνάμεσα στίς μορφές ἀνθισμένα κλαδιά. Πυκνές ἐγγαράξεις δηλώνουν τὶς πτυχές τῶν ἐνδυμάτων, ἐνῶ διακρίνονται καὶ ἔχνη τῶν προκαταρκτικῶν ἐγγαράξεων στίς ἄκρες τῶν ἐνδυμάτων.

Τοῦ ζωγράφου τοῦ Ἐμπορίου. Γύρω στὸ 480 π.Χ. Πὰ παρόμοια παράσταση βλ. *CVA Gr. Britain* 18, *The Glasgow Collection* πίν. 25, 7-9· ἡ ἐκτέλεση τῆς παράστασης καὶ ἡ κίνηση τῶν μορφῶν μοιάζει μὲ αὐτὴν τῆς ληκύθου στὸ *CVA DDR Leipzig* 2. Ἴδιο χέρι πάντως μοιάζει νὰ ζωγράφησε καὶ τὴν παράσταση σὲ δύο πυξίδες τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸν Κεραμεϊκὸ, ποὺ ἀποδίδονται στὸν ζωγράφο τοῦ Ἀντιμένη, *Kerameikos VII.2*, πίν. 39, 1-2, τάφ. 242, 8,9. Πὰ τὸν ζωγράφο τοῦ Ἐμπορίου βλ. Beazley, *ABV* 584 κέ. Haspels, *ABL* 165.

Περ. 490-480 π.Χ.

4. K1640. Μελανόμορφη λήκυθος, συγκολλημένη στὸν λαμῖο. Ὑψ. 13 ἐκ., διάμ. βάσης 3,4 ἐκ. Μελανὸ γάνωμα, ἀπολεπισμένο σὲ μερικὰ σημεία, καλύπτει τὸ στόμιο, τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς ταινιωτῆς λαβῆς, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὴν ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῆς βάσης, ἐκτὸς ἀπὸ δύο λεπτές ἐδαφόχρωμες γραμμές. Τὸ σῶμα εἶναι ὠοειδές, ἐλαφρὰ πιεσμένο στὸ ἐπάνω μέρος, μὲ ἔντονη δῆλωση τοῦ ὤμου, ὅπου, πάνω σὲ ἐδαφόχρωμο βάθος, ὑπάρχει μελανόγραφο γλωσσωτὸ κόσμημα καὶ γύρω ἀπὸ τὴν βάση τοῦ λαμίου ἀκτινωτό. Τὸ σῶμα, ποὺ καλύπτεται ἐπίσης μὲ ἐρυθρωπὸ ἐπίχρισμα, διακοσμεῖται μὲ τέσσερα ὀρθία μελανόγραφα ἀνθέμια μέσα σὲ λευκὸ τοξωτὸ περίβλημα καὶ πέντε σχηματοποιημένα κλειστά ἄνθη λωτοῦ. Στὸ κέντρο τοῦ ἡμικυκλικοῦ πυρήνα τῶν ἀνθεμίων, ποὺ ἀποδίδεται μὲ διπλὴ ἐγγάραξη, ὑπῆρχαν μικρὲς κουκκίδες μὲ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα. Τὰ ἀνθέμια πατοῦν πάνω σὲ ἄλυσιδωτὸ κόσμημα μὲ κουκκίδες, ἐπίσης ἀπὸ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα, στὸ κέντρο τῶν κρίκων. Μὲ ἐγγαράξεις δηλώνονται οἱ λεπτομέρειες τῶν ἀνθεμίων καὶ ἡ ἄλυσίδα. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση μελανὴ ταινία καὶ λεπτὴ ἐδαφόχρωμη ζώνη.

Οἱ λήκυθοι μὲ τὰ ὀρθία ἀνθέμια ὑπῆρξαν ἀπὸ τὰ πιὸ συνηθισμένα ταφικὰ ἀγγεῖα στήν διάρκεια τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ ἐξαφανίζονται

μετά τὰ μέσα του. Πὰ ἀνθεμωτὲς ληκύθους γενικά βλ. Haspels, *ABL* 94. Kurtz, *AWL* 153. *Μίεζα* 93-94. "Ὅπως σημειώνει καὶ ἡ D. Kurtz, παρόλο ποὺ ὅλες σχεδὸν οἱ λήκυθοι αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀποδίδονται στὸ ἐργαστήριο τοῦ ζωγράφου τῆς Μεγαίρας, εἶναι φανερό ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν τόσο μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων νὰ προέρχεται ἀπὸ ἓνα καὶ μόνο ἐργαστήριο. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου καὶ ἡ διακόσμηση τοῦ ὅμου παραπέμπουν μᾶλλον στὴν Κατηγορία τῶν Ἀθηνῶν 581 ii. Μιὰ παρόμοια, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, λήκυθος ἀπὸ τὸν Κεραμεϊκὸ ἀποδίδεται στὸ ἐργαστήριο τοῦ ζωγράφου τοῦ Αἴμονος (τύπος Μαραθῶ-

νος), *Kerameikos* VII, 2, πίν. 26,1, 4, 6, τάφ. 126, 4, 6. Περ. 480 π.Χ.

5. K1640α. Μελανόμορφη ἀνθεμωτὴ λήκυθος συγκολλημένη στὸν λαμὸ καὶ τὴν βάση, ἀπὸ ὅπου λείπει μικρὸ τμήμα. "Υψ. 15.5 ἐκ., διάμ. βάσης 3.3 ἐκ. "Ὅμοια μὲ τὴν προηγούμενη, μόνο ποὺ τὸ μελανὸ γάνωμα ἔχει ἀπολεπιστεῖ ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀγγείου καὶ τὰ ἀνθέμια εἶναι τρία μὲ δύο κλειστὰ φύλλα λωτοῦ ἀνάμεσα.
6. K1640β. Μελανόμορφη ἀνθεμωτὴ λήκυθος. "Υψ. 11 ἐκ., διάμ. βάσης 3.3 ἐκ., ὅμοια μὲ τὴν προηγούμενη.

Τάφος 2

Νότια τοῦ ἀναλήμματος τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τάφο 1, μέσα στὸν μικρὸ περίβολο (III). Ἐγχυτρισμὸς σὲ πιθόσχημο ἀγγεῖο, τὸ ὁποῖο βρέθηκε σπασμένο ἀλλὰ ἀέραιο. Κανένα ἶχνος ὀστῶν. Πάνω στὴν ταφὴ βρέθηκαν κομμάτια μελανόμορφων ληκύθων.

1. K1878. Μελανόμορφη λήκυθος, συγκολλημένη. Λείπουν τμήματα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸν ὅμο. "Υψ. 14.2 ἐκ., διάμ. βάσης 3.4 ἐκ. Καλύπτεται μὲ ἀνοιχτὸ καστανὸ ἐπίχρσιμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ στόμιο, τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς λαβῆς, τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, ποὺ καλύπτονται μὲ καστανόμαυρο γάνωμα, ἀπολεπισμένο σὲ διάφορα σημεία. Στὸ σῶμα, πάνω σὲ ἄλυσίδα, τρία ὀρθια μελανόγραφα ἀνθέμια, τῶν ὁποίων τὰ πέταλα δηλώνονται μὲ ἐγχαράξεις, ἀνάμεσα σὲ τέσσερα κλειστὰ φύλλα λωτοῦ. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κρίκων τῆς ἄλυσίδας ὑπάρχουν κουνκίδες μὲ λευκὸ, ἐπίθετο χρῶμα. Πὰ τίς ἀνθεμωτὲς ληκύθους βλ. τάφο 1, ἀρ. 4.
2. K1927. Μελανόμορφη λήκυθος. "Υψ. 11.5 ἐκ., διάμ. βάσης 5.5 ἐκ., μὲ σῶμα κυλινδρικό καὶ βάση δίβαθμη μὲ μικρὴ λακκούβα στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένα. Στὸν ὅμο, πάνω σὲ λευκοκίτρινο βάθος, δύο σειρὲς ροπαλοειδεῖς γραμμὲς ἀκτινωτά. Τὸ ὑπόλοιπο σῶμα καλύπτεται μὲ ροδόχρωμο ἐπίχρσιμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὴν ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῆς βάσης ποὺ εἶναι μαῦρα. Κάτω ἀπὸ τὸν ὅμο ζώνη μὲ διπλὴ σειρὰ στιγμῶν ἀνάμεσα σὲ μονὴ ἄνω καὶ ζεύγος μαῦρων λεπτῶν γραμμῶν κάτω. Ἀκολουθεῖ παράσταση ἑφίππης μορφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ ποὺ κατευθύνεται σὲ ἀνάκλιντρο, ὅπου κάθονται τρεῖς ἱματιοφόρες μορφές, πιθανότατα

δύο γυναῖκες καὶ στεφανωμένος Διόνυσος. Τὴν παράσταση κλείνει δεύτερη ἑφίππη μορφή ποὺ στρέφεται ἀριστερὰ πρὸς τὸ ἀνάκλιντρο. Ἀνάμεσα τοὺς κλαδιά. Λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα καὶ ἐγχαράξεις στὶς λεπτομέρειες τῶν μορφῶν, τῶν ἀλόγων καὶ τῶν ἐνδυμάτων. Ἐργαστήριο τοῦ ζ. τοῦ Αἴμονος. 480-470 π.Χ.

3. K1928. Λήκυθος ἀέραια. "Υψ. 16.9 ἐκ., διάμ. βάσης 3.5 ἐκ. Σῶμα ψηλὸ, κυλινδρικό, στόμιο σὲ μορφή ἐχίνου, βάση χαμηλὴ μὲ μικρὴ κοιλότητα στὴν ἐπιφάνεια πρόσφυσης τοῦ πυθμένα. Λεπτὴ ἐδαφόχρωμη γραμμὴ στὴν ἔνωση βάσης-σώματος. "Ὅλο τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται μὲ λευκοκίτρινο ἐπίχρσιμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ στομίου, τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, ποὺ καλύπτονται μὲ καστανόμαυρο γάνωμα ἀπολεπισμένο. Στὸ σῶμα ἴχνη διακόσμησης μὲ κλαδὶ κισσοῦ ἀνάμεσα σὲ κηκλιδωτό. Κάτω δύο λεπτὲς ἐδαφόχρωμες γραμμὲς. Ἐργαστήριο τοῦ ζ. τῆς Μεγαίρας. Οἱ λήκυθοι μὲ κλαδὶ κισσοῦ, συνηθισμένο ταφικὸ ἀγγεῖο, ἐμφανίζονται γύρω στὸ 470 π.Χ. καὶ παράγονται ὡς τὸ τέλος περίπου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Πὰ τίς ληκύθους αὐτὲς βλ. Kurtz, *AWL* 153 κέ.
- 4-5. Τὰ κάτω τμήματα δύο μελανόμορφων ληκύθων μὲ δίβαθμες βάσεις.

Τάφος 3

Νότια τοῦ ἀναλήμματος τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ, ἀνάμεσα στοὺς ἐγχυτρισμοὺς 1 καὶ 2, μέσα στὸν ἴδιο μικρὸ περίβολο (III), κατεύθυνσης Ἀ.-Δ. Μικρὸς πήλινος λουτήρας ποὺ χρησιμοποιήθηκε ὡς λάρνακα. Κατεύθυνση Ἀ./ΝΑ.-Δ./ΒΔ., διαστ. 0.85×0.45 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δὲν βρέθηκαν ἴχνη ὀστέων.

Κομμάτια ἀρυβαλλοειδοῦς ληκυθίου μὲ μελανόγραφο σχηματοποιημένο ἀνθέμιο στὴν κοιλιά.

ΤΑΦΙΚΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ I

Ὁ περίβολος, τοῦ ὁποίου σώθηκε ἓνας δόμος πώρινων λιθοπλίνθων, ἔχει σχῆμα Π καὶ βαίνει παράλληλα πρὸς τὸ ἀνάλημμα τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ 1. Τὸ ὀριζόντιο σκέλος ἔχει μῆκος 11.50 μ., ἐνῶ ἀπὸ τὰ δύο κάθετα σκέλη διατηρήθηκαν ἀπὸ μία πώρινη λιθοπλίνθος. Ἀπὸ τὴν χρονολόγηση τῶν τάφων ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ του προκύπτει ὅτι κατασκευάστηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅταν ὁ εὐρύτερος χῶρος λειτουργοῦσε ὡς νεκροταφεῖο ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ταφικοῦ περιβόλου, κοντὰ στὸ δυτικὸ σκέλος του καὶ παράλληλα στὸ ὀριζόντιο, ἀποκαλύφθηκε ὄρυγμα πυρᾶς διαστ. 2×1 μ. μὲ πηλόχριστα τοιχώματα. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βρέθηκαν μαῦρα χῶματα, κάρβουνα καὶ χάλκινο ἔλασμα. Πρόκειται γιὰ τὸν χῶρο καύσης τῶν τάφων 4-8, ποὺ βρέθηκαν ἐπίσης μέσα στὸν περίβολο.

Τάφος 4

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ὀριζόντιο, νότιο, σκέλος τοῦ ταφικοῦ περιβόλου I. Λακωνικοὶ στρωτήρες κάλυπταν τὴν ταφὴ ποὺ βρέθηκε γεμάτη χῶμα, χωρὶς ἴχνος ὀστέων. Πὰ τὸν πυθμένα χρησιμοποιήθηκε λακωνικὸς στρωτήρας, διαστ. 0.75×0.45 μ.

K1643. Μελαμβαφῆς λεκανίδα μὲ πῶμα, σπασμένη καὶ συγκολλημένη. Ὑψ. 6 ἐκ., διάμ. βάσης 5.4 ἐκ., διάμ. ὤμου 13 ἐκ., διάμ. πώμ. 11.5 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 10.5 ἐκ. Λείπουν τὰ ἄκρα τῶν λαβῶν καὶ τμήμα τοῦ χεῖλους. Οἱ λαβές, κυλινδρικής διατομῆς, ἀνασηκώνονται πρὸς τὰ πάνω. Τὸ πῶμα, σχεδὸν ἀκέραιο, καλύπτεται μὲ μελανὸ γάνωμα ποὺ ἔχει ἀπολεπιστεῖ σὲ τμήματα τῆς κάθετης ἐξωτερικῆς ἐπι-

φάνειας. Ἀπολεπισμένο εἶναι τὸ γάνωμα καὶ στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κάτω τμήματος τοῦ ἀγγείου. Ἡ βάση εἶναι δακτυλιόσχημη μὲ ἀνάγλυφη ταινία ἐσωτερικὰ καὶ ἡ λαβὴ τοῦ πώματος διβαθμὴ σὲ σχῆμα ἀνεστραμμένου κώνου.

Πὰ τίς λεκανίδες γενικὰ *Agora* XII 170, παρόμοια Ἰκανθος πίν. 129ε. 400-375 π.Χ.

Τάφος 5

Μέσα στὸν ταφικὸ περίβολο. Δίπλα στὸν τάφο 4. Κεραμοσκεπῆς, διαστ. 0.75×0.30 μ., χωρὶς ἴχνος ὀστέων.

K1644. Μελαμφαβὲς φιαλίδιο, σπασμένο καὶ συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια. Ὑψ. 3.6 ἐκ., διάμ. βάσης 7 ἐκ., διάμ. χεῖλους 11.9 ἐκ. Γάνωμα καστανὸ μελανό, φθαρμένο στὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ἀγγείου. Βάση δακτυλιόσχημη, χεῖλος καμ-

πυλούμενο πρὸς τὰ μέσα. Παρόμοιο, μικρότερο *Μιέζα* 52, τάφ. 10, Π1561.

Πὰ φιαλίδια αὐτοῦ τοῦ τύπου *Agora* XII 128. Τέλος 4ου αἰ. π.Χ.

Τάφος 6

Σὲ ἀπόσταση 1.40 μ. βορειοανατολικά τοῦ ὀριζόντιου σκέλους τοῦ ταφικοῦ περιβόλου 1, στήν δυτική πλευρά του. Μικρὸς κεραμοσκεπὴς καλυβίτης, κατεύθυνσης Β./ΒΑ.-Ν./ΝΑ., διαστ. 1.05×0.60, ὕψ. 0.40 μ. Οἱ πῆλινες καλυπτῆριες πλάκες καλύπτονταν μὲ μαύρη βαφή. Ὁ σκελετὸς ἦταν τοποθετημένος πάνω σὲ λακωνικὸ στρωτήρα, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸν πυθμένα τοῦ τάφου. Βρέθηκαν λίγα ἴχνη ὀστέων.

Κάθετα στήν βορειοδυτικὴ ἐξωτερικὴ ἄκρη τοῦ τάφου λακωνικὴ καλυπτῆρια κέραμος σκέπαζε ἴχνη λεπτῶν ὀστέων, πιθανότατα μικροῦ πτηνοῦ, ἴσως ὑπολείμματα νεκρόδειπνου.

Τάφος 7

Μέσα στὸν ταφικὸ περίβολο Ι. Κάθετα στὸν τάφο 6. Ἐγχυτρισμὸς σὲ ἀμφορέα, χωρὶς ἴχνη ὀστέων.

Τάφος 8

Μέσα στὸν ταφικὸ περίβολο Ι. Δίπλα στὸν ἐγχυτρισμὸ 7 καὶ κάθετα στὸν τάφο 6. Λακωνικὸς στρωτήρας κάλυπτε λίγα ἴχνη λεπτῶν ὀστέων καὶ ὀμφαλωτὸ κύπελλο.

K1645. Μελαμβαφὴς φιάλη, σπασμένη καὶ συγκολλημένη, μὲ μικρὲς ἀποκρούσεις. Ὑψ. 5.3 ἐκ., διάμ. χείλους 10.3 ἐκ. Ὀμφαλωτὸς κάλυκας μὲ σῶμα βραχὺ καὶ κυρτό, ὑψηλὸ ἔξω νεῦον χεῖλος.

Τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται μὲ μελανὸ γάνωμα ἀπολεπισμένο στήν περίμετρο τοῦ χείλους καὶ σὲ ἄλλα σημεία. Παρόμοια, ἀλλὰ μὲ ὀριζόντιες αὐλακώσεις, *Agora* XII πίν. 23, ἀρ. 521.

Τάφος 9

Μέσα στὸν ταφικὸ περίβολο Ι. Σὲ βάθος 0.35 μ. Κατεστραμμένος κεραμοσκεπὴς (0.55×0.60 μ.), κατεύθυνσης Ἀ./ΒΑ.-Δ./ΝΔ. Ἀνάμεσα στὰ κομμάτια τῶν καλυπτῆριων κεραμίδων βρέθηκαν λεπίδα ὀψιανοῦ, θραύσματα μυροδοχείου καὶ λαβὴ μελαμβανοῦς σκύφου.

Τάφος 10

Ἀνατολικά τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Ι. Κεραμοσκεπὴς καλυβίτης, κατεύθυνσης Β.-Ν., διαστ. 1.25×0.48, ὕψ. 0.50 μ. Οἱ λακωνικοὶ στρωτήρες, μὲ μαύρη βαφή, εἶχαν κυκλικὰ ἐγχάρακτα σχέδια. Ἀργοὶ λίθοι στήριζαν τὶς πλευρὲς του. Ὁ σκελετὸς μὲ τὸ κεφάλι στὰ νότια, ἦταν τοποθετημένος ἀπευθείας πάνω στὸ χῶμα μὲ πέτρα γιὰ προσκεφάλι. Πὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τάφου εἶχε ἀνοιχτεῖ ὄρυγμα διαστ. 2×1.85 μ. ποὺ ἔφτασε σὲ βάθος 0.85 μ. Χωρὶς κτερίσματα.

Τάφος 11

Θέση Γ3, ἀνατολικά τῆς ὁδοῦ 3. Συνδυασμὸς καύσης καὶ ἐνταφιασμοῦ. Μικρὸς πῆλινος λουτήρας, ποὺ χρησιμοποιήθηκε ὡς λάρνακα, σπασμένος καὶ διαταραγμένος, σκεπασμένος μὲ κομμάτια κεραμίδων σὲ βάθος 0.30 μ., κατεύθυνσης Ἀ.-Δ., διαστ. 1×0.40 μ. Ὁ λουτήρας βρέθηκε πάνω σὲ λεπτὸ στρώμα ἀπὸ μαῦρο καμένο χῶμα, ποὺ περιεῖχε καὶ

λίγα κάρβουνα. Γύρω από την ταφή όστρακα μελανόμορφων ληκύθων, μαύρο χῶμα και κάρβουνα.

Τάφος 12

Θέση Γ4, ανάμεσα στα ανάλημματα των ὁδῶν 1 και 3. Κεραμοσκεπής, συνδυασμός ἑνταφιασμοῦ και καύσης. Κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., διαστ. 1.58×0.58 μ. Στὸν πυθμένα τοῦ τάφου εἶχε τοποθετηθεῖ λακωνικὸς στρωτήρας ἐπάνω σὲ στῶμα μὲ ἔχνη περιορισμένης καύσης, ὅπου βρέθηκαν λίγα κάρβουνα, σπόροι και μικρὰ λεπτά ὀστά. Οἱ καλυπτήριες κεραμίδες βρέθηκαν σπασμένες και ἀνάμεσά τους θραύσματα πήλινων και γυάλινων ἀγγείων. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου λίγα ἔχνη ὀστέων, χάλκινο στέλεχος και ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο.

1. Κ1929. Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο, σπασμένο και συγκολλημένο. Λεῖπει τὸ μεγαλύτερο τμήμα ἀπὸ τὸ πάνω μέρος τοῦ ἀγγείου, μὲ τὸν λαμό, τὸ χεῖλος και τμήμα τῆς λαβῆς. Σωζ. ὕψ. (μὲ τὴν λαβή) 7.1 ἐκ., διάμ. βάσης 4.1 ἐκ. Σῶμα σφαιρικό, βάση δακτυλιόσχημη, αὐλακα γύρω ἀπὸ τὴν ἔνωση σώματος-λαμοῦ. Τὸ σῶμα καλύπτεται μὲ μελανὸ γάνωμα, πὺν μεταβάλλεται κατὰ τόπους σὲ καστανό, ἐκτὸς ἀπὸ δύο ἐδαφόχρωμες γραμμὲς πὺν περιβάλλουν τὴν βάση. Στὴν κοιλιά ἐρυθρόμορφη παράσταση πτηνοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ

(πάπια ἢ κύκνος) και μπροστά του χαμηλὰ σχηματοποιημένο πτηνὸ (ἢ φυτό;).

Παρόμοια *Thorikos* II (1964) 91, εἰκ. 91-92. *CVA* USA Hoppin and Gallatin Coll. πίν. 2β, ἀρ. 10. *Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη* 240, ἀρ. 221. *Μίεζα* 53, ἀρ. Π1565. Ὁ Beazley (*ARV*²) ἀποδίδει στοὺς ζωγράφους τῆς Mina και τῆς Χήνας τὶς παραστάσεις μιᾶς μόνης ἀνθρώπινης μορφῆς ἢ ζώου. 475-450 π.Χ.

2. Κομμάτια γυάλινου ἀγγείου.

Τάφος 13

Θέση Α5, δυτικὰ τοῦ ἀναλήμματος τῆς ὁδοῦ 1. Κεραμοσκεπὴς καλυβίτης, διαστ. 1.10×0.40 μ. Οἱ καλυπτήριες πλάκες, διακοσμημένες μὲ τρεῖς ὁμόκεντρες ἡμικυκλικὲς αὐλακες, βρέθηκαν σπασμένες, τὸ ἐσωτερικὸ ὅμως τοῦ τάφου δὲν εἶχε θιγεῖ. Ἀπευθείας πάνω στὸ χῶμα ἦταν τοποθετημένος ὁ σκελετὸς σὲ ὕπτια στάση μὲ τὸ κεφάλι νότια.

Τάφος 14

Θέση Γ7/Δ7, νότια τῆς ὁδοῦ 1. Ἐγχυτρισμός. Κεραμίδες, πὺν βρέθηκαν σπασμένες σὲ ἔκταση 0.80×0.50 μ. και βάθος 0.35 μ., κάλυπταν κομμάτια ἀμφορέα. Δὲν ὑπῆρχε ἔχνος ὀστέων ἢ κτερισμάτων.

Τάφος 15 (εἰκ. 64)

Ἀνατολικὰ τοῦ τάφου 18, ἀνάμεσα στὴν ὁδὸ 2 και τὸ ἀνάλημμα τῆς ὁδοῦ 3. Συνδυασμός καύσης και ἐγχυτρισμοῦ. Μέσα σὲ ἀβαθὲς ὄρυγμα, διαστ. 2×0.80 μ., ἔγινε καύση, τὰ ὑπολείμματα τῆς ὁποίας τοποθετήθηκαν σὲ μεγάλο πιθόσχημο ἀγγεῖο (ὕψ. 0.97, διάμ. κοιλιᾶς 0.69, διάμ. στομίου 0.53 μ.), πὺν βρέθηκε σὲ βάθος 0.40 μ., πάνω σὲ στῶμα καστανοκίτρινης ἄμμου και ἀκουμποῦσε σὲ μεγάλη στρογγυλὴ πλάκα. Τὸ ὄρυγμα γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ταφικοῦ ἀγγείου, δίπλα στὴν πυρὰ, εἶχε διαστ. περ. 1.20×0.70 μ. και ἦταν στρωμένο μὲ καστανοκίτρινη ἄμμο. Τὸ στόμιο, στὰ Ἀ./ΒΑ., ἔκλεινε λεκάνη (ὕψ. 0.55, διάμ. 0.44 μ.). Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ταφικοῦ ἀγγείου βρέθηκαν ἔχνη ὀστέων και ἀραιὰ ψιλὰ κάρβουνα, καθὼς και δόντια και τσόφλια αὐγῶν.

1. K1636 (είκ. 49). Ἀκέραιο μελαμβαφές κύπελλο. Ὑψ. 10 ἐκ., διάμ. χεῖλους 15 ἐκ., διάμ. κοιλίας 18 ἐκ. Χεῖλος πρὸς τὰ ἔξω, λαβὴ ταινιωτή, βάση ἐπίπεδη. Τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται ὁλόκληρο μὲ μελανή βαφή, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὲς ἀπολεπίσεις ἢ ἐδαφόχρωμες κηλίδες. Ἡ ἄκρη τοῦ χεῖλους καὶ τῆς ταινιωτῆς λαβῆς ἐξηρημένα. Μιὰ ἐδαφόχρωμη ταινία περικρέχει τὴν ἐπιφάνεια πρόσφυσης τοῦ πυθμένα, στὸ κέντρο τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει ἐπίσης ἐδαφόχρωμη κηλίδα, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ἡμικυκλικὸ χάραγμα.

Παρόμοιο *Kerameikos* IX πίν. 113,1-6.

2. K1634. Μελανόμορφη λήκυθος, σπασμένη στὸν λαίμω καὶ συγκολλημένη. Λεῖπει μικρὸ κομμάτι τοῦ λαίμου. Ὑψ. 17 ἐκ., διάμ. βάσης 4-5 ἐκ. Τὸ σῶμα εἶναι κυλινδρικό, τὸ χεῖλος καλυκόςχημο, ψηλὸ, γυρισμένο ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, ἡ λαβὴ ταινιωτή καὶ ἡ βάση δίβαθμη, ἐδαφόχρωμη, μὲ λεπτὴ μαύρη γραμμὴ στὸ κάτω μέρος. Τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται μὲ ἀνοιχτὸ ροδόχρωμο ἐπίχρισμα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους, τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς ταινιωτῆς λαβῆς, τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος ποὺ καλύπτονται μὲ μελανὸ γάνωμα. Στὸν ὅμο σχηματοποιημένα φύλλα καὶ κάλυκες λωτοῦ ἀκτινωτά, σὲ δύο σειρές. Κάτω ἀπὸ τὸν ὅμο ζώνη μὲ διπλὴ σειρὰ μαύρων στιγμῶν ἀνάμεσα σὲ διπλὲς λεπτὲς γραμμές. Ἀκολουθεῖ μελανόμορφη παράσταση γυναικείας μορφῆς μὲ μακρὸ ἱμάτιο, πάνω σὲ τέθριππο ἄρμα πρὸς τὰ δεξιὰ. Κρατᾷ τὰ χαλινάρια καὶ τὸ κέντρον. Δεξιὰ ὄρθια γυναικία καὶ μπροστὰ στὸ τέθριππο καθιστὴ γυναικία μορφῇ. Ἀνάμεσα στὶς μορφές κλαδιὰ κισσοῦ. Λεπτομέρειες στὰ ἐνδύματα τῶν μορφῶν, τὰ ἄλογα καὶ τὸ ἄρμα δηλώνονται μὲ ἐγγαράξεις. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση μία μονὴ καὶ ζευγὸς ἐδαφόχρωμων λεπτῶν γραμμῶν.

Πρόκειται γιὰ συνηθισμένη στὸ ἐργαστήριό τοῦ Αἴμονος παράσταση θεᾶς ποὺ ἀνεβαίνει σὲ ἄρμα. Πὰ τὸ ἐργαστήριό τοῦ Αἴμονος βλ. Haspels, *ABL* 130-141. Πὰ παραστάσεις ἁρμάτων σὲ ἀγγεῖα καὶ εἰδικότερα μὲ ἀναβάτιδες γυναικεῖες θεότητες βλ. Μανακίδου 129 κέ. Χωρὶς τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα κάθε θεότητας δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ταυτιστοῦν οἱ μορφές, θεωρεῖται ὅμως ὅτι συχνὰ οἱ παραστάσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν τμήμα θεικῶν πομπῶν, ὅπου θεοὶ μεταβαίνουν σὲ ἥρωικούς γάμους ἢ ἀπεικονίζουν τὴν εἰσαγωγὴ μιᾶς θεότητας στὸν Ὀλύμπο. Πὰ παρόμοιες παραστάσεις βλ. Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη 307-308, εἰκ. 308. *Agora* XXIII 1188,

Εἰκ. 49. Τάφος 15. Κύπελλο K1636.

CVA France, fasc. 36, Nantes Mus. Dobrée, πίν. 21, 3-5, 490-470 π.Χ.

- 3-6. K1637, 1637A, 1638, 1638A. Τέσσερις μικρὲς ἀνθεματὲς λήκυθοι, ἡ μία συγκολλημένη στὴν βάση καὶ μὲ μικρὴ ἀπόκρουση στὸ χεῖλος. Μὲ καστανόμαυρο γάνωμα καλύπτονται ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς λαβῆς, τὸ χεῖλος, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ ἡ ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Στὸν ὅμο, πάνω σὲ κοκκινωπὸ βάθος, γλωσσωτὸ κοσμημα ἀκτινωτὰ καὶ γύρω ἀπὸ τὴν βάση τοῦ λαίμου μικρὲς καστανόμαυρες ροπαλοειδεῖς γραμμές. Στὸ σῶμα τρία ὄρθια μελανόγραφα ἀνθέμια καὶ ἀνάμεσά τους κλειστὰ φύλλα λωτοῦ, πατοῦν πάνω σὲ ἄλυσίδα, τὸ κέντρο τῶν κρίκων τῆς ὁποίας σημειώνεται μὲ μελανὲς κουκκίδες. Οἱ λεπτομέρειες τῶν ἀνθεμίων δηλώνονται μὲ ἐγγαράξεις. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση μελανὴ ταινία. Πὰ τίς ἀνθεματὲς ληκύθους βλ. παραπάνω τάφο 1, ἀρ. 4.

Ἐργαστήριό τοῦ Αἴμονος. Παρόμοιες *Kerameikos* VII, 2, πίν. 19, 1, τάφ. 73, 1-9. Γύρω στὸ 480-470 π.Χ.

7. K1617 (είκ. 50). Μελανόμορφη λήκυθος ἀκέραια. Ὑψ. 15.1 ἐκ., διάμ. βάσης 4.2 ἐκ. Στόμιο καλυκόςχημο, σῶμα ὠοειδές. Ἀνοιχτὸ καστανέρυθρο ἐπίχρισμα καλύπτει τὸ ἀγγεῖο, ἐνῶ μὲ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα καλύπτονται ἡ ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῆς βάσης, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς λαβῆς. Στὸν ὅμο ἀκτινωτὰ σὲ δύο σειρές κάλυκες καὶ φύλλα λωτοῦ σχηματοποιημένα. Στὸ σῶμα παράσταση συμποσίου. Δύο ὄρθιοι Σειληνοὶ πλαισιώνουν ἀνάκλιντρο ὅπου εἰκονίζονται γυναικία μορφῇ στὰ ἄριστερά καὶ στεφανωμένος Διώνυσος δεξιὰ. Ἀνάμεσα στὶς μορφές κλαδιὰ κισσοῦ. Κατηγορία τῶν Ἀθηνῶν 581. 480 π.Χ.

Εικ. 50. Τάφος 15. Αθήκυθος 1617.

Εικ. 51. Τάφος 15. Λεκανίδα K1635.

8. K1635 (εικ. 51). Μικροσκοπική λεκανίδα με πώμα συγκολλημένο, ενώ λείπουν μεγάλα τμήματα από το κάτω μέρος του αγγείου. Συν. σωζ. ύψ. 4.5 εκ., διάμ. χείλους 6.2 εκ. Λεπτές ζώνες με καστανόμαυρο γάνωμα που έναλλάσσονται με έδαφόχρωμες, καλύπτουν το κάτω τμήμα του σώματος. Το ίδιο γάνωμα καλύπτει και την έξωτερική πλευρά των ταινιωτών λαβών που φέρουν και αποφύσεις (σε σχήμα Ω), καθώς και το έσωτερικό του αγγείου. Στο ύψος των λαβών υπάρχει έδαφόχρωμη ζώνη, ενώ μιὰ πιό λεπτή περιτρέχει το κάτω μέρος της κωνικής βάσης. Το πώμα είναι έδαφόχρωμο με κομβιόσχημη λαβή, σπασμένη τώρα, γύρω από την όποια υπάρχει κοκκινωπή λεπτή γραμμή, όπως και στο κάθετο τμήμα. Πάνω σε έρυθρωπό βάθος, τέσσερα μαύρα υδρόβια πουλιά (κύκνοι) με μακρύ λαιμό και κεφάλι προς τα κάτω. Ανάμεσά τους ομάδες 4-6 μικρών μαύρων γραμμών σε δύο ζώνες. Της ομάδας των Κύκνων. Στην ομάδα αυτή ανήκουν μικροσκοπικά αγγεία, διακοσμημένα με κύκνους, που σχεδιάζονται πρόχειρα και χωρίς έγχαραξεις, συχνά και ανάποδα και τα όποια

χρονολογούνται από το α' μισό του 6ου αϊ. π.Χ. έως και το 470 π.Χ.

Με βάση και τα άλλα κτερίσματα της ταφής ή λεκανίδα πρέπει να ανήκει στα τελευταία δείγματα της ομάδας, στο α' τέταρτο του 5ου αϊ. π.Χ. και προέρχεται πιθανότατα από εργαστήριο της Ανατολικής Αττικής, όπως παρόμοια αγγεία που βρέθηκαν στον Θορικό (Thorikos I, 1963, 56, εικ. 57) και τα Καλύβια.

Πά την ομάδα των Κύκνων και για παρόμοιες παραστάσεις βλ. J. D. Beazley *Hesperia* 13, 1944, 55-57. Παρόμοια Beazley, *ABV* 655, 1-21, *CVA* Έλλάς 7, Μουσείο Μαραθώνος, πίν. 20, 1-2, Μ. Πωλογιώργη, *ΑΕ* 1995, 233, αρ. 6247, 500-475 π.Χ.

9. K1616. Μικρή μελανόμορφη λήκυθος σπασμένη έλαφρά στην βάση. Ύψ. 10.5 εκ., διάμ. βάσης 3.8 εκ. Το αγγείο καλύπτεται με ανοιχτό ροδόχρωμο έπίχρισμα εκτός από την κάθετη επιφάνεια του χείλους, την όριζόντια επιφάνεια της βάσης, την έξωτερική πλευρά της λαβής και το κάτω μέρος του σώματος, που καλύπτονται με μελανό γάνωμα, άπολεπισμένο σε πολλά σημεία. Στον ώμο, πάνω σε έδαφόχρωμο βάθος, υπάρχει σχηματοποιημένο γλωσσώτο μελανόγραφο κόσμημα και γύρω από την βάση του λαιμού μικρές μαύρες παχιές γραμμές. Κάτω από τον ώμο διπλή σειρά μαύρων στιγμών και παρακάτω μελανόμορφη παράσταση τριών μορφών. Από άριστερά προς τα δεξιά όρθια δυσδιάκριτη μορφή (σάτυρος;) σε διασκελισμό προς τα δεξιά πλησιάζει καθιστή γυναίκα μορφή. Την παράσταση κλείνει στα άριστερά όρθια άνδρική μορφή όμοια με την πρώτη, που στρέφεται πίσω προς την γυναίκα. Η άνδρική μορφή στα δεξιά κρατάει αντικείμενο που μοιάζει με αλέτρι (:). Ανάμεσα στις μορφές υπάρχουν κλαδιά κισσού και φυτικό κόσμημα.

Διακρίνεται λευκό επίθετο χρώμα στις πτυχώσεις των ένδυμάτων.

Το σχήμα του αγγείου και η διακόσμηση παραπέμπουν στον ζωγράφο της Κατηγορίας των Αθηνών 581 ii.

10. Έξω από το ταφικό αγγείο, μέσα στην πυρά, βρέθηκε μικρή λήκυθος, που συγκολλήθηκε. Σωζ. ύψ. 10.1 εκ., διάμ. βάσης 3.5 εκ. Λόγω της επίδρασης της φωτιάς δεν διακρίνεται κανένα ίχνος διακόσμησης.

Τάφος 16

Θέση Δ3, δυτικά της ταφής 15. Συνδυασμός καύσης και ένταφιασμού. Μέσα σε επίμηκες άβαθές ὄρυγμα με πηλόχριστα τοιχώματα (διαστ. 0.88×0.36 μ., κατεύθυνση ΝΑ./ΒΔ.) και δύο στενόμακρες πλάκες και λίθους στις μακριές πλευρές, έγινε καύση των νεκρών των τάφων 16, 18, 19. Τα ύπολοιπα της καύσης τοποθετήθηκαν σε μικρό πίθο που βρέθηκε σπασμένος, τριγυρισμένος από μικρούς λίθους σε κυκλική διάταξη.

1. K1731. Μελανόμορφη άνθεωτή λήκυθος ἀκέραια, συγκολλημένη στον λαϊμό. Ύψ. 12.3 εκ., διάμ. βάσης 3.3 εκ. Καστανόμαυρο γάνωμα καλύπτει το καλυκώσχημο στόμο, την εξωτερική πλευρά της ταινιωτής λαβής, το κάτω μέρος του σώματος και την άνω επιφάνεια της δισκοειδούς βάσης και καστανέρυθρο επίχρισμα το υπόλοιπο αγγείο. Στην ένωση ὤμου-σώματος μελανή γραμμή. Πύρω από τον λαϊμό και στον ὦμο ροπαλοειδείς γραμμές ἀκτινωτά σε δύο σειρές. Στο σῶμα ζωγραφίζονται τρία ὄρθια μελανόγραφα ἀνθήματα μέσα σε τοξωτό περίβλημα από λευκό επίθετο χρώμα. Ὁ πυρήνας των ἀνθεμίων δηλώνεται με διπλό ἡμικυκλικό χάραγμα μέσα στο ὁποῖο ὑπάρχουν μικρές λευκές κουκκίδες. Ἀνάμεσα στα ἀνθήματα κλειστά φύλλα λωτού. Ὅλα πατοῦν πάνω σε ἄλυσίδα, στο κέντρο των κρίκων της ὁποίας ὑπάρχουν κουκκίδες από λευκό επίθετο χρώμα. Κάτω από την παράσταση καστανόμαυρη ταινία.

Πὰ τις ἀνθεωτὲς ληκύθους βλ. παραπάνω τάφο 1, ἀρ. 4 (K1640). Ἐργαστήριο τοῦ Αἵμονος. 480-470 π.Χ.

2. K1930. Λήκυθος συγκολλημένη. Λείπει το ἄνω μέρος με τὸν λαϊμό καὶ τμήμα της λαβής. Σωζ. ὕψ. 13.2 εκ., διάμ. βάσης 4.3 εκ. Τὸ αγγείο καλύπτεται με ἀνοιχτὸ καστανέρυθρο επίχρισμα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια της ταινιωτῆς λαβῆς, τὴν ἄνω ἐπιφάνεια της δίβαθμης βάσης καὶ

τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, ποὺ καλύπτονται με καστανόμελανο γάνωμα. Στὸν ὦμο ροπαλοειδείς γραμμές ἀκτινωτά σε δύο σειρές. Κάτω ἀπὸ τὸν ὦμο ζώνη με δύο σειρές στιγμῶν ἀνάμεσα σε μονὴ καὶ ζευγὸς λεπτῶν γραμμῶν. Ἀκολουθεῖ παράσταση δύο ὄρθιων ἱματιοφόρων μορφῶν ποὺ πλαισιώνουν γυναικεία μορφή καθισμένη σε δίφρο. Ἡ μορφή ἀριστερὰ στηρίζεται σε χαμηλὴ βακτηρία με τὸ ἓνα πόδι διπλωμένο. Οἱ λεπτομέρειες στὶς μορφές καὶ τὰ ἐνδύματα δηλώνονται με λευκὸ χρώμα.

Πὰ παραστάσεις με τὸ ἴδιο θέμα *Kerameikos* IX 42. *Kerameikos* VII, 2, πίν. 22,3, τάφ. 82, 3, πίν. 51,1-4, τάφ. 276, 4. 480-470 π.Χ.

3. K1931. Μικρὴ κορινθιακὴ κοτύλη σπασμένη, λείπει μεγάλο τμήμα τοῦ σώματος. Σωζ. ὕψ. 4.5 εκ., διάμ. βάσης 3.3 εκ. Λαβὲς κυλινδρικές, πεταλόσχημες, βάση δακτυλιόσχημη, σῶμα ἐλαφρὰ κωνικὸ με καμπύλα τοιχώματα. Καστανόμαυρο γάνωμα, ἀπολεπισμένο σε πολλὰ σημεῖα, καλύπτει σε ζῶνες με ἀραιὲς πινελιὲς τὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ αγγείου. Πὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ σχήματος βλ. *Agora* XII 81-84. Παρόμοιες αὐτόθι πίν. 14, 313. *Kerameikos* IX πίν. 79,6-2. 500-475 π.Χ.

4. Κάτω τμήμα μελαμπαθοῦς ληκύθου με παράσταση ἱματιοφόρας μορφῆς. Σωζ. ὕψ. 7.6 εκ., διάμ. βάσης 4.2 εκ.

Τάφος 17

Θέση B1, ἀνατολικά της ὁδοῦ 2. Ἐγχυτρισμὸς σε χάλκινη κάλπη εἶχε τοποθετηθεῖ πάνω στὸ πῶμα της, τὸ ὁποῖο στηριζόταν σε πλατιά πέτρα καὶ σκεπάστηκε με πῆλινο κωδωνό-

σχημο ἄγγειο πὺν βρέθηκε ἀκέραιο (ὑψ. 0.57, διάμ. χείλους 0.75). Μέσα στὴν κάλπη βρέθηκαν ὁστὰ ἀπὸ καύση τυλιγμένα σὲ καλῆς ποιότητας λινὸ ὕφασμα⁵⁴ (εἰκ. 63α-β).

Τάφος 18

Θέση Δ3, ἀνατολικά τῆς ὁδοῦ 3. Συνδυασμὸς καύσης καὶ ἐνταφιασμοῦ. Ὑπολείμματα τῆς καύσης, χῶματα μαῦρα καὶ λίγα ὁστὰ μαζὶ μὲ ἄγγεῖα καὶ ὄστρεα τοποθετήθηκαν σὲ πῆλινο λουτήρα, πὺν καλύφθηκε μὲ ἄλλον ἀνεστραμμένο, στὴν ΝΑ. πλευρὰ τοῦ λάκκου τῆς πυρᾶς. Στὴν ἐξωτερικὴ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ λάκκου, μιὰ πλῆθρα κάλυπτε δύο ληκύθους καὶ δύο σκύφους πὺν εἶχαν τοποθετηθεῖ πάνω σὲ πλατιά πέτρα. Γύρω ὑπῆρχαν χῶματα μαῦρα καὶ κόκκινα ἀπὸ φωτιά καὶ καμένες ὠμές πλίνθοι πάνω στὶς ὁποῖες φαίνεται ὅτι εἶχε τοποθετηθεῖ ἡ καύσιμη ὕλη. Ὅλη ἡ ταφή εἶχε καλυφθεῖ μὲ ποταμίσιους λίθους.

1. K1657 (εἰκ. 52). Μικρὴ ἀκέραια κύλικα-σκύφος, λείπει μόνο ἡ μία λαβή. Ὑψ. 4.3 ἐκ., διάμ. χείλους 6.8 ἐκ. Βαθὺ ἡμισφαιρικό σῶμα μὲ τοιχώματα πὺν ἀποκλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πάνω, χεῖλος στρογγυλεμένο. Λαβὲς πεταλόσχημες, κυκλικῆς διατομῆς, πὺν ἀνασηκώνονται πρὸς τὰ πάνω, βάση δακτυλιόσχημη. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου καλύπτεται μὲ καστανόμαυρο γάνωμα, ἐνῶ τὸ ἐξωτερικὸ μὲ ἀνοιχτὸ καστανὸ ἐπίχρσιμα, ἐκτὸς ἀπὸ μαύρη ταινία γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος, τὶς λαβὲς καὶ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Στὴν ἐδαφόχρωμη κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης μαῦρος κύκλος μὲ στιγμή. Κάτω ἀπὸ τὴν ζώνη τῶν λαβῶν δυσδιάκριτη μορφή ἀνάμεσα σὲ δύο ὄρθια ἀνθέμια. Τὸ μελανὸ γάνωμα ἔχει ἀπολεπιστεῖ σὲ μεγάλη ἔκταση.

Εἰκ. 52. Κύλικα-σκύφος K1657 τοῦ τάφου 18.

2. K1618 (εἰκ. 53). Λήκυθος σπασμένη στὸν λαμὸ καὶ τὴν λαβὴ καὶ συγκολλημένη. Ὑψ. 22.2 ἐκ., δ. β. 5.1 ἐκ. Στόμιο τύπου καπνοδόχου, βάση δίβαθμη, μὲ λεπτὴ μαύρη γραμμὴ στὴν κατώτερη βαθμίδα καὶ μικρὴ κοιλότητα στὸ κέντρο τῆς ἐπιφάνειας πρόσφυσης. Μελανὸ γάνωμα καλύπτει τὸ στόμιο, τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς λαβῆς, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο ἄγγειο καλύπτεται μὲ ὑποκίτρινο ἐπίχρσιμα. Στὸν ὦμο δύο σειρὲς μὲ γλωσσωτὸ κόσμημα καὶ ἐκφυλισμένα μπουμπουκία λωτοῦ. Στὸ σῶμα, κάτω ἀπὸ διπλὴ σειρὰ μαύρων στιγμῶν ἀνάμεσα σὲ λεπτὲς μαῦρες γραμμὲς, μελανόμορφη παράσταση πρὸς τὰ δεξιὰ. Γυναίκα μὲ ἱμάτιο (Ἄρτεμις;) πὺν κρέμεται ἀπὸ τὸν δεξιὸ τῆς ὦμο καὶ σάκκο στὸ κεφάλι ἀνέβαινει σὲ τέθριππο ἄρμα κρατώντας τὰ ἡνία. Δίπλα ὄρθια γυναικεῖα μορφή μὲ περικεφαλαία καὶ δόρυ (Ἀθηνᾶ)⁵⁶. Μπροστὰ στὸ τέθριππο ὁ Ἔρμης μὲ τὸ κηρύκειο. Τὰ ἄλογα, πὺν δὲν φαίνονται ὁλόκληρα ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς τους συνάγεται ἀπὸ τὰ πόδια, στέκονται χαλαρὰ μὲ τὰ κεφάλια χαμηλωμένα. Κλαδιὰ κισσοῦ ἀνάμεσα στὶς μορφές. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τρεῖς λεπτὲς ἐδαφόχρωμες γραμμὲς. Μὲ ἐγχαραῖξεις δηλώνονται οἱ

54. Ἡ ἐξέταση τοῦ ὕφασματος ἔγινε ἀπὸ τοὺς κ. Γ. Σπαντιδάκη (Κέντρο Ἑρευνας καὶ Συντήρησης Ἀρχαιολογικοῦ Ὑφάσματος) καὶ Ch. Moulherat (Centre de Recherche et de Restauration des Musées de France).

55. Τὰ μικρὰ αὐτὰ ἄγγεῖα βρέθηκαν σὲ μεγάλο

ἀριθμὸ στὴν Λίνδο, ἀπὸ ὅπου πῆρε καὶ τὸ ὄνομα τὸ ἐργαστήριο. Φέρουν συνήθως παραστάσεις μιᾶς μορφῆς (σάτυροι, σφίγγες, νίκες, καθιστὲς μορφές μὲ λύρα) ἀνάμεσα σὲ ἀνθέμια, χωρὶς χρῆση χάραξης, Beazley, *ABV* 581 κέ.

56. Ἡ παρουσία τῆς Ἀθηνᾶς ὡς συμπαραστά-

Εἰκ. 53. Λήκυθος K1618 τοῦ τάφου 18.

λεπτομέρειες τοῦ τέθριππου καὶ τῶν ἐνδυμάτων.
Ἐργαστήριο τοῦ ζ. τοῦ Αἰμονος. 470-460 π.Χ.

3. K1619 (εἰκ. 54). Λήκυθος ἀκέραια, συγκολλημένη. Ὕψ. 20 ἐκ., διάμ. βάσης 7.5 ἐκ. Στόμιο καλυ-

κόσχημο, σῶμα κυλινδρικό, βάση δίβαθμη μὲ μικρὴ κοιλότητα στὴν ἐπιφάνεια πρόσφυσης. Καστανομέλανο γάνωμα, ἀπολεπισμένο σὲ πολλὰ σημεία, καλύπτει τὸ στόμιο, τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς ταινιωτῆς λαβῆς, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώ-

τιδος καὶ τοῦ Ἑρμῆ ὡς ὁδηγοῦ σὲ παραστάσεις ἐπιβίβασης σὲ ἄρμα θεωρεῖται ὅτι ἐκφράζει τὴν ἰδέα τῆς ἀγωνιστικῆς ἀρετῆς ἡρώων καὶ θεῶν, ἐνῶ συχνὴ εἶναι καὶ ἡ παρουσία τῆς Ἀρτέμιδος ὡς κατόχου ἄρματος ἢ ἡνιόχου, ποὺ συνδέεται μὲ τὴν

ὑπόστασή της ὡς «Ἰππίου», βλ. Μανακίδου 144-147, 150, 161, 165-166. Παρόμοιες παραστάσεις ὑπάρχουν καὶ σὲ ληκύθους ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ, ΑΜ 81, 1966, πίν. 24,1, τάφ. 47, 1-12.

Εἰκ. 54. Λήκυθος K1619 τοῦ τάφου 18.

ματος καὶ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο ἀγγεῖο καλύπτεται μὲ κιτρινωπὸ ἐπίχρῳμα. Στὸν ὦμο σχηματοποιημένα φύλλα καὶ κάλυκες λωτοῦ σὲ δύο σειρὰς ἔχουν ἀπολεπιστεῖ σχεδὸν τελείως. Κάτω ἀπὸ τὸν ὦμο ζώνη, ποὺ περιορίζεται στὸ εὖρος τῆς παράστασης, μὲ τριπλὴ σειρὰ στιγμῶν ἀνάμεσα σὲ δύο ζεύγη λεπτῶν γραμμῶν. Ἀκολουθεῖ παράσταση ἡνιόχου σὲ ἄρ-

Εἰκ. 55. Λήκυθος K1655 τοῦ τάφου 18.

μα ποὺ κρατᾷ σταθερὰ τὰ ἥνια, ἐνῶ τὰ ἄλογα στέκονται μὲ τὸ κεφάλι χαμηλωμένο. Μπροστὰ στὸ ἄρμα στέκεται χαλαρὰ μὲ τὸ κεφάλι ὑψωμένο σκύλος. Ἀνάμεσα στὶς μορφές ὑπάρχουν κλαδιά, ἐνῶ λίγες ἐγχαράξεις ἀποδίδουν τὶς λεπτομέρειες στὰ ἄλογα καὶ τὸ ἄρμα. Ἡ παράσταση πατάει πάνω σὲ λεπτὴ μαύρη γραμμὴ. Ἀκολουθοῦν δύο ἐδαφόχρωμες ζώνες καὶ μία μαύρη.

Ἐργαστήριο τοῦ ζ. τοῦ Αἰμονος. Σκηνὲς μὲ ἡνίοχο καὶ τὰ ἄλογα σὲ στάση, ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ σκυλιὰ ἢ πουλιὰ, ἀποδίδουν συνήθως ἀπλούς Ἀθηναίους πολίτες, ἰδιοκτῆτες ἀρμάτων⁵⁷. Παρόμοια παράσταση *Agora XXIII* πίν. 79, ἀρ. 870. Περ. 470 π.Χ.

4. K1655 (εἰκ. 55). Λήκυθος ἀκέραια, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὰ θραύσματα στὸν λαμῖο, συγκολλημένη. Στόμιο καλυκόςχημο, σῶμα κυλινδρικό, πιεσμένο

57. Μανακίδου 68.

κάτω από τον ὦμο, βάση δίβαθμη με λεπτή μαύρη γραμμή στην μέση. Μελανό γάνωμα καλύπτει την εξωτερική επιφάνεια του στομίου και της ταινιωτής λαβής, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος και τὴν ὀριζόντια επιφάνεια τῆς βάσης, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο ἀγγεῖο καλύπτεται με ἐρυθρωπὸ ἐπίχρῳμα. Στὸν ὦμο ροπαλοειδεῖς γραμμές. Κάτω ἀπὸ τὸν ὦμο, στὸ πλάτος τῆς παράστασης, ζώνη μαύρων και λευκῶν στιγμῶν ἀνάμεσα σὲ μονή και ζευγὸς λεπτῶν μαύρων γραμμῶν. Ἀκολουθεῖ παράσταση ἡνιόχου σὲ ἄρμα, σὲ ζωηρὴ κίνηση γύρω ἀπὸ καμπτήρα. Δίπλα στὸ ἄρμα ὀπλίτης (ἀποβάτης). Ὁ καμπτήρας εἶναι ζωγραφισμένος με λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα, ποὺ παραπέμπει στὸ ὕλιν κατσκευῆς του, ξύλο ἢ μάρμαρο⁵⁸. Λευκὸ χρῶμα και λίγες ἐγχαράξεις ὑπάρχουν και στὰ ἐνδύματα, τὰ ἄλογα και τὶς μορφές.

Ἐργαστήριο τοῦ ζ. τοῦ Αἴμονος. *Kerameikos* VII, 2, πίν. 97,1. 490-480 π.Χ.

5. K1656. Λήκυθος σπασμένη, λείπει ὁ λαμὸς με τὴν λαβή. Ὑψ. 10.5 ἐκ., διάμ. βάσης 4 ἐκ. Σῶμα κυλινδρικό, βάση δίβαθμη. Τὸ καστανόμελανο γάνωμα ἔχει ἀπολεπιστεῖ σὲ πολλὰ σημεία και κυρίως στὴν παράσταση, ὅπου οἱ μορφές ἀναγνωρίζονται με δυσκολία, καθὼς και στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ἀγγείου. Στὸν ὦμο σὲ δύο σειρές γλωσσωστὸ κόσμημα και ἐκφυλισμένοι κάλυκες λωτοῦ. Κάτω ἀπὸ τὸν ὦμο ζώνη με διπλὴ σειρὰ στιγμῶν ἀνάμεσα σὲ λεπτές μαύρες γραμμές. Ἀκολουθεῖ παράσταση δύο γυναικείων μορφῶν καθισμένων σὲ δίφρο μέσα σὲ κῆπο ὀπωροφόρων δέντρων. Κάθονται ἀντικριστὰ και ἔχουν ἀνάμεσά τους μεγάλο καλάθι, ἐνῶ γύρω τους ὑπάρχουν κλαδιά με στρογγυλοὺς καρπούς. Ἐγχαράξεις στὰ ἐνδύματα. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση μία μόνη και ζευγὸς ἐδαφόχρωμων γραμμῶν.
- Ἐργαστήριο τοῦ ζ. τοῦ Αἴμονος. Παρόμοια παράσταση *Kerameikos* VII, 2, πίν. 85,1,10, τάφος 482, 10. 490-480 π.Χ.
6. K1666. Λήκυθος ἀκέραια, ἐκτὸς ἀπὸ τμήμα τῆς ταινιωτῆς λαβῆς, συγκολλημένη στὸν λαμὸ. Ὑψ. 15.5 ἐκ., διάμ. βάσης 3.5 ἐκ. Σῶμα ψηλὸ, κυλινδρικό, βάση δίβαθμη με μικρὴ κοιλότητα στὴν

ἐπιφάνεια πρόσφυσης, στόμιο καλυκώσιμον. Τὸ καστανόμελανο γάνωμα ἔχει ἀπολεπιστεῖ στὸ χεῖλος και τὴν παράσταση, ἐνῶ διατηρεῖται καλύτερα στὸ κατώτερο μέρος τοῦ σώματος. Στὸν ὦμο και γύρω ἀπὸ τὸν λαμὸ ἐκφυλισμένα σὲ γλωσσωστὸ κόσμημα, φύλλα και κάλυκες λωτοῦ. Κάτω ἀπὸ τὸν ὦμο ζώνη με διπλὴ σειρὰ στιγμῶν πάνω σὲ ζευγὸς μαύρων λεπτῶν γραμμῶν. Ἀκολουθεῖ σκηνὴ ἀποχώρησης πολεμιστῆ. Στὸ κέντρο ὄρθια ἀνδρική μορφή με μακρὸ ἱμάτιο στέκεται δίπλα στὸ ἄλογο και πλαισιώνεται ἀπὸ δύο γυναικεῖες ἱματιοφόρες μορφές, καθισμένες σὲ δίφρο. Ἐπίθετο λευκὸ χρῶμα και ἐγχαράξεις στὶς λεπτομέρειες. Ἡ παράσταση βραίνει πάνω σὲ λεπτὴ μαύρη γραμμή. Ἀκολουθοῦν δύο ἐδαφόχρωμες λεπτές γραμμές.

Ἐργαστήριο τοῦ ζ. τοῦ Αἴμονος. 480-470 π.Χ.

7. K1620. Λήκυθος σπασμένη σὲ πολλὰ κομμάτια και συγκολλημένη. Ὑψ. 10.2 ἐκ., διάμ. βάσης 3 ἐκ. Μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα, ἀπολεπισμένο σὲ πολλὰ σημεία, καλύπτει τὸ ἐσωτερικὸ και ἐξωτερικὸ μέρος τοῦ στομίου, τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς ταινιωτῆς λαβῆς, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος και τὴν ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Στὸ σῶμα τρία ὄρθια μελανόγραφα ἀνθέματα πάνω σὲ ἄλυσίδα και ἀνάμεσά τους κλειστὰ φύλλα λωτοῦ. Οἱ λεπτομέρειες τῶν ἀνθεμίων και ἡ ἄλυσίδα δηλώνονται με ἐγχαράξεις.
- Ἐργαστήριο τοῦ ζ. τοῦ Αἴμονος. Παρόμοια *Kerameikos* VII, 2, πίν. 19,1, τάφ. 73, 1-4. 480-470 π.Χ.
8. K1667. Σκύφος ἀττικοῦ τύπου Α, ἀκέραιος, συγκολλημένος. Ὑψ. 6 ἐκ., διάμ. χεῖλους 8.3 ἐκ., διάμ. βάσης 6.2 ἐκ. Τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται ἀπὸ μαῦρο γάνωμα ἀπολεπισμένο, ποὺ κατὰ τόπους γίνεται καστανό, τοποθετημένο με ἄραιες πινελιές. Μαῦρος κύκλος με στιγμὴ στὴν ἐπιφάνεια πρόσφυσης τοῦ πυθμένα.
- Πὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ σχήματος *Agora* XII 84. *Corinth* XIII 154. Παρόμοιο σχῆμα *Agora* XII 343. *Kerameikos* IX πίν. 17,4,9, τάφ. 197, 9. 480-470 π.Χ.
9. K1654. Μικρὴ μελαμβαφῆς κοτύλη ἀκέραια. Ὑψ. 6 ἐκ., διάμ. βάσης 6.1 ἐκ., διάμ. χεῖλους 8.4 ἐκ. Τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται ἐσωτερικά και ἐξωτερικά με

58. Ἡ ἀπεικόνιση ἡνιόχου σὲ ἄρμα και τὸ ἄθλημα τῆς ἀπόβασης ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ ἀγαπημένα θέματα γιὰ τὰ ἐργαστήρια μαζικῆς παρα-

γωγῆς ἀγγείων τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Βλ. και Μανακίδου 88 κέ., 90-95.

μελανό στιλπνό γάνωμα, αραιωμένο από τὸ ὕψος τῶν λαβῶν μέχρι τὸ χεῖλος, ἐκτὸς ἀπὸ μερικές ἀπολεπίσεις γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴν βάση. Στὴν ἐδαφόχρωμη κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης μαῦρος κύκλος μὲ στιγμὴ. Λαβὲς πεταλόσχημες. "Ομοιες *Agora* XII πίν. 14, 313. *AM* 81, 1968, πίν. 24,2 (τάφ. 44,2). *Corinth* XIII πίν. 52, 344-3. 500-475 π.Χ.

10. K1658. Μικροσκοπικὴ κορινθιακὴ κοτύλη, συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ κομμάτια, λείπουν κομμάτια τοῦ χείλους καὶ τῆς μιᾶς λαβῆς. Ὑψ. 3.9 ἐκ., διάμ. χείλους 6.8 ἐκ., διάμ. βάσης 3.6 ἐκ. Καμπύλο περίγραμμα ποὺ ἀνοίγει πρὸς τὰ πάνω, ἐνῶ τὸ χεῖλος καμπυλώνεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ μέσα. Πη-

λὸς κιτρινωπὸς μὲ καστανορόδινο ἐπίχρσιμα, γάνωμα καστανέρυθρο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικά, ἀπολεπισμένο στὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ἀγγείου. Ζῶνες μὲ κόκκινες στιγμές καὶ ἴχνη φυτικού κοσμήματος στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια.

Ἔξω ἀπὸ τὸ ταφικὸ ἀγγεῖο βρέθηκαν:

11. Μικρὴ ἀνθεμωτὴ λήκυθος συγκολλημένη, σώζεται ἡ μισή.
12. Μικροσκοπικὸ μελαμβαφὲς ἀγγεῖο (κρατηρίσκος), ὕψ. 2.9 ἐκ., διάμ. βάσης 2.4 ἐκ. Παρόμοιο *Kerameikos* IX πίν. 91,5, τάφ. E58.7. 480-470 π.Χ.

Τάφος 19

Δυτικὰ τοῦ τάφου 18. Συνδυασμὸς ἐνταφιασμοῦ καὶ καύσης. Διαταραγμένη ταφὴ ἀπὸ τὴν ὁποία σώθηκαν λίγα κομμάτια κεραμίδων καὶ θραύσματα μελαμβαφῶν ἀγγείων.

Τάφος 20

Δυτικὰ τῆς ὁδοῦ 2, νότια τοῦ τάφου 15. Συνδυασμὸς καύσης καὶ ἐνταφιασμοῦ σὲ ἀμφορέα μὲ τὸ στόμιο ἀνατολικά, πρὸς τὴν ὁδὸ 2. Μέσα σὲ τετράπλευρο ἐλλειψοειδὲς ὄρυγμα, διαστ. 2.20×0.95 μ., μὲ κατεύθυνση Ἀ.-Δ., ἔγινε καύση τῶν νεκρῶν τῶν ἐγχυτρισμῶν 20-22. Οἱ πλευρές του ὀρίζονται μὲ κεραμίδες καὶ ὠμές πλίνθους ποὺ πυρακτώθηκαν στὴν διάρκεια τῆς καύσης. Πλίνθοι ποὺ ψήθηκαν στὴν φωτιὰ τῆς πυρᾶς βρέθηκαν καὶ στὸν πυθμένα τοῦ ὀρύγματος. Στὸν χῶρο τῆς πυρᾶς βρέθηκαν σιδερένιο στέλεχος, ὁστά, κάρβουνα, λήκυθος καὶ τὰ συνανήκοντα κομμάτια τοῦ ἀγγείου τοῦ ἐγχυτρισμοῦ ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ στὴ ΝΑ. ἄκρη τοῦ ὀρύγματος, ἐνῶ καμένα ὁστά εἶχαν συγκεντρωθεῖ στὶς ἄκρες του.

Λήκυθος συγκολλημένη, λείπει ὁ λαμὸς μὲ τὸ στόμιο, ἡ λαβὴ καὶ τμήμα τῆς βάσης. Σωζ. ὕψ. 9.9

ἐκ., διάμ. βάσης 3.5 ἐκ. Λόγω τῆς ἐπίδρασης τῆς φωτιᾶς δὲν διακρίνεται διακόσμηση.

Τάφος 21

Δυτικὰ τῆς ὁδοῦ 2 καὶ ΒΑ. τοῦ τάφου 20. Συνδυασμὸς καύσης καὶ ἐγχυτρισμοῦ σὲ ἀμφορέα (ὕψ. 0.60, διάμ. κοιλιάς 0.45 μ.) μὲ τὸ στόμιο ΒΑ., πρὸς τὸν δρόμο. Τὸ ἐσωτερικὸ του, χωρὶς ἴχνος ὁστών, ἦταν γεμάτο ἄμμο.

1. K1855. Μικρὸς σκύφος κορινθιακοῦ τύπου, συγκολλημένος, λείπει μεγάλο τμήμα τοῦ ἄνω μέρους καὶ ἡ μία λαβή. Σωζ. ὕψ. 4.8 ἐκ., διάμ. βάσης 3.4 ἐκ. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου καὶ τὸ κάτω μέρος ἐξωτερικά, ὅπως καὶ ἡ λαβή, καλύπτονται μὲ καστανομέλανο γάνωμα, ἐνῶ ἡ δακτυλιοσχημὴ βάση καὶ τὸ πάνω μέρος μὲ ἀνοιχτὸ καστανοπὸ ἐπίχρσιμα. Στὸ ὕψος τῶν λαβῶν ἐδα-

φόχρωμη ζώνη μὲ μελανὰ γλωσσοειδῆ φυλλάκια σχηματοποιημένα.

Παρόμοια *Kerameikos* VII, 2, πίν. 18,1-2 (τάφ. 71,5). Ἰκανθος τάφ. 1390, 1, πίν. 48β. Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη 331, ἀρ. 349. Πὰ ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου βλ. Payne, *NC* 334, 335. α' τέταρτο 5ου αἰ. π.Χ.

2. K1856. "Όλη συγκολλημένη. Διάμ. βάσης 3.4 εκ. Λείπει ο λαμὸς μετὸ στόμιο καὶ τμήμα τῆς ταινιωτῆς λαβῆς. Σῶμα ἀπιόσχημο σχετικὰ ψηλὸ, βάση ἐπίπεδη, δισκοειδῆς. "Όλο τὸ σῶμα καλύπτεται μετὸ καστανομέλανο γάνωμα πού ἔχει ἀπο-

λεπιστεῖ, ἐνῶ δύο μελανὲς ταινίες περιβάλλουν τὸ κατώτερο τμήμα κοντὰ στὴν βάση καὶ ψηλὰ πρὸς τὸν λαμὸ.

Βλ. *Agora* XII πίν. 12, ἀρ. 259. Γύρω στὸ 500 π.Χ.

Τάφος 22

Στὴν ἴδια κατεύθυνση καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὶς ταφές 20, 21, μέσα στὸ ἴδιο ὄρυγμα πυρᾶς. Συνδυασμὸς καύσης καὶ ἐγχυτρισμοῦ σὲ ἀμφορέα μετὸ μελανὲς ταινίες, πού βρέθηκε σπασμένος.

1. Δύο χάλκινα σκουλαρίκια σὲ σχῆμα δελφινιών⁵⁹.
2. Μικρὸς χάλκινος πέλεκυς.
3. Χάλκινο δαχτυλίδι σπασμένο.
4. K1668 (εἰκ. 56). Ἀκέραια λήκυθος. "Υψ. 11.3 εκ., διάμ. βάσης 3.2 εκ. Στόμιο σὲ μορφὴ ἐχίνου μετὸ ὀριζόντιο χεῖλος, λαβὴ ταινιωτὴ ἐλλειπτικῆς διατομῆς, λαμὸς σχετικὰ χαμηλός, σῶμα ὠοειδές, βάση σὲ σχῆμα ἀνεστραμμένου ἐχίνου. Λεπτὴ μαύρη γραμμὴ τονίζει τὴν ἔνωση ὤμου-σώματος. Μελανὸ γάνωμα, πού ἔχει ἀπολεπιστεῖ σὲ διάφορα σημεῖα, καλύπτει τὸ στόμιο, τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς λαβῆς, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Στὸν ὦμο, σὲ ἐρυθρὸ ὑπόβαθρο, ἐκφυλισμένα φύλλα καὶ κάλυκες λωτοῦ ἀκτινωτὰ σὲ δύο σειρές. Κάτω ἀπὸ τὸν ὦμο διπλὴ σειρὰ μαύρων στιγμῶν καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν παράσταση τριῶν γυναικείων καθιστῶν μορφῶν πού γνέθουν συζητώντας. Ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ ἢ πρῶτη, τυλιγμένη σὲ ἱμάτιο, κάθεται σὲ ὀκλαδία δίφρο καὶ κρατᾷ ἀδράχτι, ἢ μεσαία κρατᾷ ρόκα, ἐνῶ ἡ τρίτη, γυ-

ρισμένη πρὸς τὴν προηγούμενη, ἔχει στὰ χέρια δυσδιάκριτο ἀντικείμενο. Ἀνάμεσά τους κλαδιὰ κισσοῦ. Μετὸ ἐγγαράξεις δηλώνονται οἱ λεπτομέρειες τῶν ἐνδυμάτων. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση λεπτὴ μαύρη ταινία καὶ δύο ἐδαφόχρωμες πού περιβάλλουν μία μαύρη ζώνη, τὴν ὁποία περιτρέχει λεπτὴ γραμμὴ ἀπὸ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα. Κατηγορία τῶν Ἀθηνῶν 581 ii. Πὰ παρόμοιες παραστάσεις μετὸ σκηνὲς ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν γυναικῶν βλ. π.χ. J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases* (London 1974) 205.

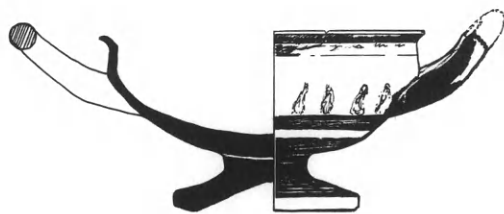
5. K1659 (εἰκ. 56-57). Μικροσκοπικὴ κύλικα, συγκολλημένη. Λεῖπει τμήμα τοῦ χείλους καὶ τῆς μιᾶς λαβῆς. "Υψ. 4.7 εκ., διάμ. βάσης 8.6 εκ. Λαβὲς πεταλόσχημες πού στρέφονται ἀπότομα πρὸς τὰ πάνω, χεῖλος ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου καλύπτεται μετὸ καστανομέλανο γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ λεπτὴ ἐδαφόχρωμη ταινία γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Τὸ ἴδιο γάνωμα καλύπτει καὶ τὸ πόδι μετὸ τὴν ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῆς βάσης, τὶς λαβὲς καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Ἡ ζώνη στὸ ὕψος τῶν λαβῶν ἔχει ἀφεθεῖ ἐδα-

Εἰκ. 56. Κτερίσματα τοῦ τάφου 22. Σκύφος K1932, κύλικα K1659, λήκυθος K1668.

59. Τὰ χάλκινα ἀντικείμενα βρέθηκαν πολὺ φθαρμένα καὶ ἡ ἀποκατάστασή τους δὲν ἔχει ἀκό-

μη ὀλοκληρωθεῖ.

Εἰκ. 57. Ἡ κύλिका K1659.

φόχρωμη, ἐκτὸς ἀπὸ λεπτὴ μαύρη γραμμὴ ποὺ περιτρέχει τὸ χεῖλος καὶ διακοσμεῖται μὲ σειρὰ μελανόγραφων σχηματοποιημένων ἀνθεμίων. Κάτω ἀπὸ τὰ ἀνθέμια μία μαύρη καὶ μία ἐδαφόχρωμη λεπτὴ ταινία.

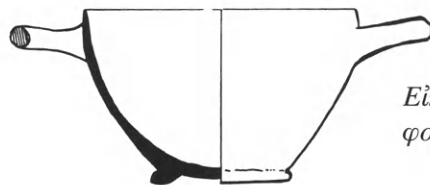
Παρόμοια *Kerameikos* VII, 2, πίν. 11,7, σχῆμα τῆς ομάδας τῆς Κρακοβίας. Τέλος 6ου αἰ. π.Χ.

6. Μικρὴ πυξίδα συγκολλημένη, λείπει μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἀγγείου καὶ τὸ πῶμα. Ὑψ. 3 ἐκ., διάμ. βάσης 5.6 ἐκ. Βάση ἐπίπεδη, δισκοειδῆς, τοιχώματα ἔντονα κυρτά. Ὅλο τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται μὲ ἀνοιχτοκάστανο ἐπίχρῳμα

ἐκτὸς ἀπὸ δύο ζῶνες μὲ θαμπὸ καστανομέλανο γάνωμα στὸ πάνω καὶ κάτω μέρος. Παρόμοιες ζῶνες καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου. Στὸν πυθμένα ἐσωτερικὰ μαῦρος κύκλος καὶ στιγμὴ.

7. K1932 (εἰκ. 56, 58). Μικρὸς σκύφος κορινθιακοῦ τύπου, ἀκέραιος. Ὑψ. 4.6 ἐκ., διάμ. βάσης 3.5 ἐκ. Τὸ ἐσωτερικὸ του καλύπτεται μὲ μελανὸ στυλπνὸ γάνωμα, ὁμοιόμορφο στὸ κάτω μέρος, μὲ ἀραιὲς πινελιὲς πρὸς τὸ χεῖλος. Ἐξωτερικὰ δύο λεπτὲς μαῦρες γραμμὲς, κοντὰ στὸ χεῖλος καὶ χαμηλότερα πλαισιώνουν ἐδαφόχρωμη ζώνη. Παρόμοιοι *Kerameikos* VII, 2, τάφ. 66, 2. *Thorikos* I (1963) 68, εἰκ. 65-67. 470-460 π.Χ.

8-9. Θραύσματα σκύφου καὶ πυξίδας.

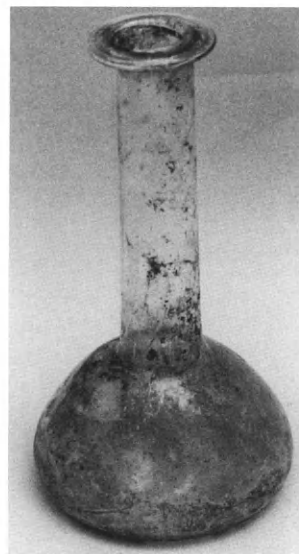

Εἰκ. 58. Ὁ σκύφος K1932.

Τάφος 23

Θέση E2, δυτικὰ τῆς ὁδοῦ 2. Κεραμοσκεπὴς καλυβίτης, διαταραγμένος, κατεύθυνσης Δ.-Α., ἐξωτερικὲς διαστάσεις 1.70×0.60-0.50 μ. Σειρὰ ἀργῶν λίθων στήριζε τὶς μακρὲς πλευρὲς. Τὸν τάφο κάλυπτε μιὰ στρώση λίθων σὲ ὀρθογώνια διάταξη, διαστ. 0.60×0.45 μ., ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους βρέθηκαν θραύσματα γυάλινου ἀγγείου. Τὶς δύο στενὲς πλευρὲς τοῦ τάφου ὄριζαν ἀκόσμητη λίθινη στήλη, σπασμένη στὰ τρία (πάχ. 0.13), στὰ ἀνατολικά καὶ τετράγωνη πλακοειδῆς πέτρα στὰ δυτικά. Ὁ σκελετὸς ἦταν σὲ ὕπτια στάση μὲ τὸ κεφάλι στὰ ἀνατολικά καὶ δύο φθαρμένα χάλκινα νομίσματα ἐπάνω του.

1. Δ623 (εἰκ. 59). Γυάλινο μυροδοχεῖο ἀκέραιο, τοῦ τύπου τοῦ κηροπηγίου. Ὑψ. 17.5 ἐκ., διάμ. βάσης 8.4 ἐκ. Λαμὸς ψηλὸς καὶ λεπτὸς, σῶμα καμπανόσχημο, ἐπίπεδη βάση. Ὁ τύπος εἶναι γνωστὸς κυρίως στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. στὴν κυπριακὴ ὑαλουργία. Παρόμοια: Μ. Πωλογιώργη, *Μνημεῖα τοῦ δυτικοῦ νεκροταφείου τοῦ Ὁρωποῦ* (1998) 41, ἀρ. 2, τάφ. 13. Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη 176, ἀρ. 162, 163.
2. Δ641. Γυάλινο μυροδοχεῖο τοῦ τύπου τοῦ κηροπηγίου, σπασμένο στὸν λαμὸ. Σωζ. ὕψ. 17 ἐκ., διάμ. βάσης 8.9 ἐκ. Ὅμοιο μὲ τὸ προηγούμενο.

Εἰκ. 59. Γυάλινο μυροδοχεῖο Δ623 τοῦ τάφου 23.

Τάφος 24

Θέση Ε3, νότια του τάφου 18. Πήλινος λουτήρας καλυμμένος από άλλον άνεστραμμένο. Κατεύθυνση Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ., διαστ. 0.93×0.31 μ. Κανένα ίχνος όστών.

1. K1664. Λήκυθος συγκολλημένη στον λαιμό, λείπει τμήμα της λαβής. Ύψ. 13.1 εκ., διάμ. βάσης 3.3 εκ. Στόμιο-έχινος με όριζόντιο χεῖλος. Μαύρο γάνωμα καλύπτει την έξωτερική επιφάνεια του χείλους, τó κάτω μέρος του σώματος και την άνω επιφάνεια της βάσης. Στόν ώμο, πάνω σε καστανωπό επίχρισμα, δύο σειρές μαύρες ροπαλοειδείς γραμμές άκτινωτά. Στο σώμα τρία ζεύγη όρθιων άντιμέτωπων μελανόγραφων άνθемίων άνάμεσα σε κλειστά φύλλα λωτού, που πατούν σε άλυσίδα. Έγχαράξεις στις λεπτομέρειες. Έργαστήριο του ζ. της Μεγάρας. Παρόμοια *Kerameikos* VII, 2, πίν. 55,2,10, τάφ. 282, 10. 470-460 π.Χ.
2. K1663 (είκ. 60). Λήκυθος συγκολλημένη στο χεῖλος, άκέραια, εκτός από μικρό θραύσμα. Ύψ. 17 εκ., διάμ. βάσης 3.1 εκ. Στόν ώμο μελανόγραφο γλωσσωτό κόσμημα άκτινωτά και γύρω από την βάση του λαιμού ροπαλοειδείς γραμμές. Άμέσως κάτω από τόν ώμο ζεύγος λεπτών μαύρων γραμμών. Όλο τó άγγείο καλύπτεται με άνοιχτό ροδόχρωμο επίχρισμα, ενώ τó μισό σώμα και ή βάση καλύπτονται με μαύρο στιλπνό γάνωμα.

Παρόμοιες *Kerameikos* VII, 2, πίν. 45,256,4. *Kerameikos* IX πίν. 17,3. 470-460 π.Χ.

3. K1662 (είκ. 60). Άλάβαστρο άκέραιο, τύπου *Columbus*, με μικρές άποκρούσεις στο χεῖλος. Ύψ. 11.3 εκ., διάμ. βάσης 3.5 εκ. Τó άγγείο καλύπτεται με άνοιχτό καστανωπό επίχρισμα και κατά τόπους από μελανό γάνωμα άπολεπισμένο. Παρόμοιο *Kerameikos* VII, 2, τάφ. 42, 2. 460-450 π.Χ.
4. K1661 (είκ. 60). Λήκυθος άκέραια, συγκολλημένη στον λαιμό. Ύψ. 12.4 εκ., διάμ. βάσης 3.3 εκ. Σώμα ώοειδές, έλαφρά πιεσμένο κάτω από τόν ώμο, βάση δίβαθμη με λεπτή μαύρη γραμμή στην κατώτερη βαθμίδα. Μαύρο στιλπνό γάνωμα καλύπτει την έσωτερική και έξωτερική επιφάνεια του χείλους, την έξωτερική επιφάνεια της ταινιωτής λαβής, τó κάτω μέρος του σώματος και την όριζόντια επιφάνεια της βάσης. Στην ένωση ώμου-σώματος, που δηλώνεται έντονα, ύπάρχει μαύρη λεπτή γραμμή. Στόν ώμο, πάνω σε έρυθρωπό επίχρισμα, μαύρες ροπαλοειδείς γραμμές άκτινωτά σε δύο σειρές. Τó σώμα, που καλύπτε-

Είκ. 60. Κτερίσματα του τάφου 24. 1660, 1661, 1663, 1662.

Είκ. 61. Φιαλίδιο K1665.

ται επίσης με έρυθροπότο επίχρυσμα, διακοσμείται με ὄρθια μελανόγραφα ἀνθέμια καὶ σχηματοποιημένα κλειστά ἄνθη λωτοῦ. Ὁ ἡμικυκλικὸς πυρήνας τῶν ἀνθεμίων ἀποδίδεται με διπλὴ ἐγγράφη. Τὰ ἀνθέμια πατοῦν πάνω σὲ ἀλυσιδωτὸ κόσμημα με κουκκίδες, ἐπίσης ἀπὸ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα, στὸ κέντρο τῶν κρίκων. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση μελανὴ ταινία καὶ ζεύγος ἐδαφόχρωμων λεπτῶν γραμμῶν.

Ἐργαστήριο τοῦ ζ. τῆς Μεγαίρας. 470-460 π.Χ.

5. K1660 (εἰκ. 60). Λήκυθος ἀκέραια, συγκολλημένη στὸν λαμό. Ὑψ. 12.3 ἐκ., διάμ. βάσης 3 ἐκ. Μαῦρο στιλπνὸ γάνωμα καλύπτει τὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους, τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς ταινιωτῆς λαβῆς, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὴν ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Στόμιο σὲ μορφὴ ἐχίνου, σῶμα κυλινδρικό ποὺ ἀνοίγει πρὸς τὰ πάνω, ὥμος ἐλαφρὰ κοῖλος. Γύρω ἀπὸ τὴν βάση τοῦ λαμοῦ μαῦρες μικρὲς παχιὲς γραμμὲς καὶ στὸν ὦμο ἀκτινωτὰ γλωσσωτὸ κόσμημα. Τὸ σῶμα κοσμείται με δύο μελανόγραφα πλαγιαστὰ ἀνθέμια μέσα σὲ τοξωτὸ περίβλημα κάτω ἀπὸ ζώνη με δεξιόστροφο μαίανδρο. Κάτω δύο ζεύγη ἐδαφόχρωμων λεπτῶν γραμμῶν.

Ἐργαστήριο τοῦ ζ. τῆς Μεγαίρας. Ὅμοια CVA

Danemark, Copenhagen, Mus. National III H, πίν. III,13. *Kerameikos* VII, 2, πίν. 87,5,3, τάφ. 497,3. 460-450 π.Χ.

6. K1854. Μελαμβαφῆς λεκανίδα-πυξίδα με μία λαβὴ καὶ πῶμα. Συν. ὕψ. 7.5 ἐκ., διάμ. χεῖλους 10.5 ἐκ. Βάση δακτυλιόχημη, λαβὴ κυλινδρική πεταλόσχημη, σῶμα με κάθετα σχεδὸν τοιχώματα, ἐλαφρὰ καμπυλωμένα κάτω. Τὸ πῶμα εἶναι ἐλαφρὰ κοῖλο με ἐδαφόχρωμη περιμετρικὴ αὐλακα καὶ λαβὴ σὲ σχῆμα ἐχίνου με μικρὴ κοιλότητα στὸ κέντρο. Ὅλο τὸ ἄγγεο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν λαβὴ τοῦ πώματος, καλύπτεται με καστανομέλανο γάνωμα, ἀπολεπισμένο σὲ μερικὰ σημεία. Παρόμοια *Kerameikos* IX πίν. 92,1, τάφ. E66, 1 καὶ πίν. 94,3, SF 1932. 460 π.Χ.
7. K1665 (εἰκ. 61). Ἀκέραιο φιαλίδιο, ποὺ βρέθηκε μέσα στὴν λεκανίδα ἀρ. 6. Ὑψ. 2.4 ἐκ., διάμ. χεῖλους 5.2 ἐκ. Βάση ἐπίπεδη ἐδαφόχρωμη με χάραγμα Χ στὴν ἐπιφάνεια ἐδρασης τοῦ πυθμένα. Τὰ τοιχώματα καμπυλώνονται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ μέσα καὶ τὸ χεῖλος εἶναι στρογγυλεμένο. Μαῦρο γάνωμα τὸ καλύπτει ἐξωτερικὰ ἐκτὸς ἀπὸ μικρὴ ἐδαφόχρωμη ζώνη γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Ἐσωτερικὰ μαῦρο γάνωμα ἀπολεπισμένο. Παρόμοιο *Kerameikos* VII, 2, πίν. 21,4 τάφ. 81, 4. 470-460 π.Χ.

Τάφος 25

Θέση E3, δυτικὰ τοῦ τάφου 24. Συνδυασμὸς καύσης καὶ ἐνταφιασμοῦ. Ἐγχυτρισμὸς σὲ πιθόσχημο ἄγγεο (ὕψ. 0.77, διάμ. 0.55 μ.), μέσα σὲ ὄρυγμα με πηλόχρυστα τοιχώματα πάνω σὲ στρῶμα πυρᾶς. Τὸ στόμιο, γυρισμένο στὰ βόρεια, ἔκλεινε με λεκάνη, ποὺ στηριζόταν με μεγάλη πέτρα. Μέσα στὸ ἄγγεο τὰ κτερίσματα, ὑπολείμματα κάρβουνων καὶ καμένη ὀργανικὴ ὕλη, εἶχαν τοποθετηθεῖ πάνω σὲ ἄμμο. Πέτρες καὶ καμένες πλῆθρες ὑπῆρχαν καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ταφικὸ ἄγγεο (εἰκ. 65).

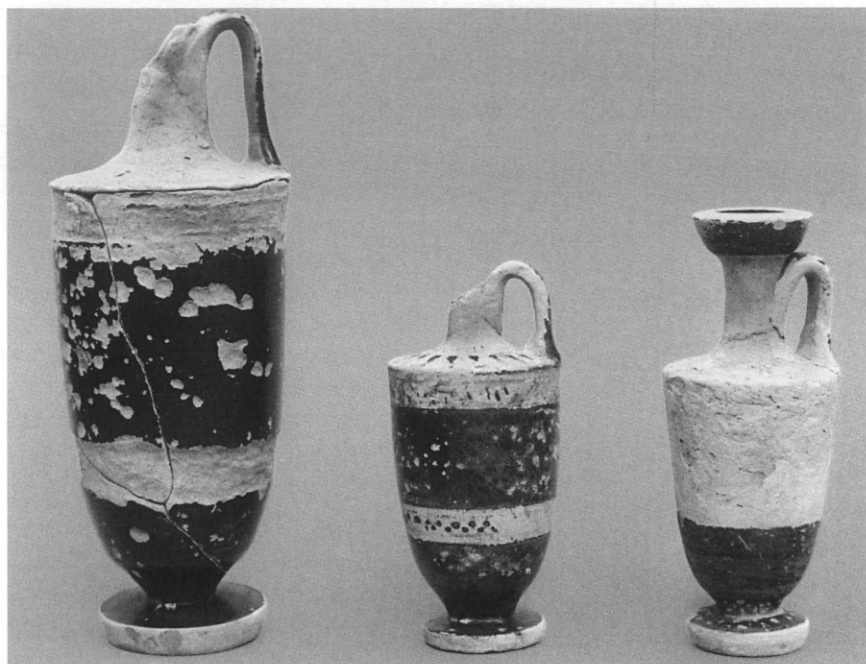
1. K1622. Λήκυθος ἀκέραια, συγκολλημένη στὸν λαμό. Ὑψ. 10.1 ἐκ., διάμ. βάσης 3.5 ἐκ. Σῶμα κυλινδρικό, ἀνοίγει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πάνω. Στόμιο-ἐχίνος με ἐπίπεδο χεῖλος καὶ βάση σὲ σχῆμα ἀνεστραμμένου ἐχίνου, λαβὴ ταινιωτή. Στὸν ὦμο, πάνω σὲ ἐδαφόχρωμο βάθος, σχηματοποιημένο γλωσσωτὸ μελανόγραφο κόσμημα καὶ γύρω ἀπὸ τὴν βάση τοῦ λαμοῦ μικρὲς μαῦρες παχιὲς γραμμὲς. Τὸ σῶμα καλύπτεται με μαῦρο γάνωμα, ὅπως καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης, ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς λαβῆς καὶ τὸ στόμιο. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸν ὦμο στενὴ ἐδαφόχρωμη ζώνη καὶ λεπτὴ μαῦρη γραμμὴ. Ἀκολουθεῖ ἐρυθρόμορφη παράσταση γυναικείας μορφῆς σὲ ζωηρὸ δια-

σκελισμὸ πρὸς τὰ ἀριστερά, με ποδήρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ποὺ στρέφει τὸ κεφάλι πίσω δεξιὰ σὲ κίονα κάτω ἀπὸ ἐπιστύλιο. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση λεπτὴ ἐδαφόχρωμη γραμμὴ.

Πλησιέστερο παράδειγμα *Agora* XXX πίν. 96, ἀρ. 993, Drouot painter. 430 π.Χ.

2. K1874 (εἰκ. 62). Λήκυθος συγκολλημένη, λείπει ὁ λαμός καὶ θραύσματα ἀπὸ τὸ σῶμα. Σωζ. ὕψ. 16 ἐκ., διάμ. βάσης 4.1 ἐκ. Τὸ σῶμα, ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς ταινιωτῆς λαβῆς καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης καλύπτονται με στιλπνὸ μελανὸ ἐπίχρυσμα, ἀπολεπισμένο σὲ πολλὰ σημεία. Ἐξαίρουνται δύο ζῶνες κάτω ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ στὸ

Εἰκ. 62. Κτερίσματα τοῦ τάφου 25. K1874, 1876, 1875.

- κάτω μέρος τοῦ σώματος, ὅπου διακρίνονται ἴχνη μελανόγραφου γραμμικοῦ κοσμήματος. Ἐργαστήριο τοῦ ζ. τῆς Μεγαίρας. Παρόμοια CVA Canada Royal Ontario Mus., Toronto 1, πίν. 41,16. Περ. 450 π.Χ.
3. K1875 (εἰκ. 62). Λήκυθος ἀκέραια. Ὑψ. 10.8 ἐκ., διάμ. βάσης 2.9 ἐκ. Σῶμα κυλινδρικό πὺν ἀνοίγει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πάνω, στόμιο σὲ σχῆμα ἐχίνου, λαβὴ ταινιωτή. Καστανομέλανο γάνωμα ἀπολεπισμένο καλύπτει τὸ στόμιο, τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς λαβῆς, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Τὸ ὑπόλοιπο σῶμα καλύπτεται μὲ κιτρινόλευκο ἐπίχρσιμα ἐπὶ σης ἀπολεπισμένο στὸ μεγαλύτερο μέρος. Περ. 450 π.Χ.
  4. K1876 (εἰκ. 62). Λήκυθος σπασμένη στὸν λαιμό. Σωζ. ὕψ. 9.5 ἐκ., διάμ. βάσης 3.6 ἐκ. Σῶμα κυλινδρικό, βάση δισκοειδῆς. Ὅλο τὸ σῶμα καλύπτεται μὲ στιλπνὸ μαῦρο γάνωμα, ἀπολεπισμένο σὲ πολλὰ σημεία. Ἐξαίρουνται δύο ἐδαφόχρωμες ζῶνες, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ στὸ μέσο τοῦ σώματος, ὅπου ὑπάρχουν κοκκινόμαυρες κάθετες μικρὲς γραμμὲς καὶ διπλὴ ζώνη στιγμῶν. Παρόμοια AM 81, 1966, πίν. 27,5, τάφ. 62, 2. Περ. 450 π.Χ.
  5. Κομμάτια σκύφων καὶ οἰνοχόης.

Ταφὴ 26

Θέση E3, νότια τοῦ τάφου 25 (εἰκ. 65). Ἐγχυτρισμός σὲ πιθόσχημο ἄγγεϊο (ὕψ. 0.40, διάμ. 0.45 μ.), πὺν τὸ κάλυπταν δύο πλακοειδεῖς λίθοι, μὲ τὸ στόμιο στὰ ΝΔ. Δὲν βρέθηκαν ὅστ᾽ ἢ κτερίσματα.

Ταφὴ 27

Θέση E2, ΝΑ. τῆς ταφῆς 26. Ἐγχυτρισμός σὲ χυτροειδὲς ἄγγεϊο (ὕψ. 0.45, διάμ. 0.45 μ.). Τὸ στόμιο, γυρισμένο στὰ ΒΔ., ἦταν κλεισμένο μὲ πλατιά πέτρα. Χωρὶς ὅστ᾽ ἢ κτερίσματα.

Εικ. 63α-β. Ο τάφος 17.

Εικ. 64. Ο τάφος 15.

Εικ. 65. Βόρειο νεκροταφείο. Οί ταφές 25, 26, 28, 29.

Ταφή 28

Θέση Ε3, δίπλα στην ταφή 27 (είκ. 65). Έγχυτρισμός σέ πιθόσχημο αγγείο (ύψ. 0.48, διάμ. 0.54 μ.). Τò στόμιο στὰ ΒΔ. ἔκλεινε μὲ κεραμίδα.

Ταφή 29

Θέση Ε3, δίπλα στην ταφή 28 (είκ. 65). Έγχυτρισμός σέ πίθο (ύψ. 0.48, διάμ. 0.50 μ.) μὲ τὸ στόμιο στὰ ΒΑ. κλεισμένο μὲ πέτρα. Οἱ τρεῖς ταφές, 27-29, ἦταν τοποθετημένες στὴν ἴδια σειρὰ καὶ σέ μικρὴ ἀπόσταση μεταξύ τους.

Ταφή 30

Θέση Δ4, δυτικά τῆς ὁδοῦ 3. Κεραμοσκεπής, διαστ. 1.85-1.45×0.47-0.40, κατεύθυνσης Ἀ.-Δ. Στὴν ΒΑ. στενὴ πλευρὰ του μικροὶ ἄργοι λίθοι σχημάτιζαν σωρὸ πού ἀποτελοῦσε ἴσως τὸ σῆμα τοῦ τάφου. Σώθηκαν οἱ πλαϊνὲς πῆλινες πλάκες συνδεδεμένες μὲ κονίαμα καὶ ἡ πῆλινη πλάκα τοῦ πυθμένα. Οἱ καλυπτῆριες κεραμίδες ἔλειπαν ἀλλὰ ὁ τάφος ἦταν ἀσύλητος.

Κομμάτια μελανόμορφων ληκύθων καὶ τμήμα ἀρυβαλλοειδοῦς ληκυθίου μὲ ἐρυθρόμορφο περίκλειστο ἀνθέμιο.

Ταφή 31

Θέση Δ8, νότια τῆς ὁδοῦ 1. Συνδυασμός καύσης καὶ ἐνταφιασμοῦ. Ἀκανόνιστο ἐπίμηκες ἀβαθεὲς ὄρυγμα (περ. 0.50×0.65 μ.), ὅπου ἔγινε ἡ καύση τῶν νεκρῶν τῶν τάφων 31-33. Μέσα στὸ ὄρυγμα, ὅπου ἀπέμειναν ἵχνη τῆς καύσης – μαῦρα χώματα, ἵχνη καμένου ξύλου καὶ ὀστῶν καὶ κομμάτια αγγείων – τοποθετήθηκαν τὰ τρία ταφικὰ αγγεῖα. Ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα καμένων πλίνθων φαίνεται πιθανὸ ὅτι στὰ τοιχώματα τοῦ ὀρύγματος ὑπῆρχαν ὠμές πλίνθοι πού πυρακτώθηκαν ἀπὸ τὴν φωτιά. Κατάλοιπα τῆς καύσης τοποθετήθηκαν σέ ἀμφορέα (διαστ. 0.54×0.37 μ.), πού ἦταν τριγυρισμένος μὲ πέτρες. Ἡ ταφή βρέθηκε διαταραγμένη, τὰ τοιχώματα τοῦ αγγείου εἶχαν διαρραγεῖ καὶ ἀνάμεσα στὰ κομμάτια βρέθηκαν ἐλάχιστα ἵχνη ὀστῶν.

1. K1935. Κορινθιακὴ κοτύλη, συγκολλημένη. Ὑψ. 3.5 ἐκ., διάμ. χείλους 5.8 ἐκ., διάμ. βάσης 2.1 ἐκ. Πηλὸς ὠχροκίτρινος μὲ ὁμοιόχρωμο ἐπίχρσιμα, τοιχώματα λεπτά, καμπύλα. Τὸ κάτω μέρος τοῦ αγγείου καλύπτεται μὲ ἀραιωμένη καστανομέλανη βαφή, ἐνῶ στὸ ἐπάνω μέρος διακρίνονται ἵχνη ζώνης μὲ κάθετες μικρὲς γραμμές. *Délos XVII* πίν. LVIII, 87-107.

ρες καὶ κοκκινόμανρες.

Παρόμοιος Ἀκανθος πίν. 179α, Ε55. Μέση κορινθιακὴ περίοδος (600-575 π.Χ.).

2. K1860 (είκ. 66). Κορινθιακὸς σφαιρικὸς ἀρύβαλλος, ἀκέραιος. Ὑψ. 5 ἐκ., διάμ. στομίου 3.3 ἐκ. Πηλὸς ἀνοιχτὸς κίτρινος, γάνωμα ἀπολεσπισμένο. Στὴν ὀριζόντια ἐπιφάνεια τοῦ χείλους τρεῖς ὁμόκεντροι κοκκινόμαυροι κύκλοι. Στὸν ὄμο, γύρω ἀπὸ τὸν λαμῖο, καὶ στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, καστανόμαυρα φυλλάγια ἀκτινωτά. Τὸ σῶμα καλύπτεται ἀπὸ ἑξι ὀριζόντιες ζώνες, μαύ-

Εἰκ. 66. Σφαιρικὸς ἀρύβαλλος K1860 τοῦ τάφου 31.

Τάφος 32

Θέση Δ8, νότια τῆς ὁδοῦ 1. Συνδυασμός καύσης καὶ ἐνταφιασμοῦ. Ἐγχυτρισμός σὲ μικρὸ ὀξυπύθμενο ἀμφορέα (σωζ. ὕψ. 0.35 μ.), πού εἶχε κοπεῖ κατὰ μήκος καὶ εἶχε τοποθετηθεῖ πάνω σὲ πλατιὰ πλάκα. Στὸ ἐσωτερικὸ του βρέθηκαν ἐλάχιστα ἴχνη ὀστέων καὶ κάρβουνων.

1. Μικρὸς μελαμβαφῆς σκύφος κορινθιακοῦ τύπου, σπασμένος σὲ πολλὰ κομμάτια μὲ πλατιῆς ἐδαφόχρωμες ζῶνες κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ πάνω ἀπὸ τὴν βάση.
2. Τὰ κάτω τμήματα καὶ κομμάτια δύο μικρῶν κορινθιακῶν σκύφων.

Τάφος 33

Θέση Δ8, νότια τῆς ὁδοῦ 2. Συνδυασμός καύσης καὶ ἐνταφιασμοῦ. Τὰ ὑπολείμματα τῆς καύσης τοποθετήθηκαν σὲ λεκάνη πού σώθηκε ἀκέραια, ἂν καὶ σπασμένη. Περιεῖχε ἴχνη ὀστέων, ἐλάχιστα μικρὰ κάρβουνα καὶ μικρὸ τμήμα μελανόμορφης ληκύθου. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου καλύπτεται μὲ καστανόμαυρη βαφή, ἐνῶ ἡ ἐξωτερικὴ ἀφέθηκε στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ καστανόμαυρη ταινία κάτω ἀπὸ τὶς λαβές. Γύρω στὸ 430 π.Χ.

Τάφος 34

Θέση Δ7, νότια τῆς ὁδοῦ 1. Συνδυασμός καύσης καὶ ἐνταφιασμοῦ. Σὲ κοινὸ λάκκο πυρᾶς (διαστ. 0.65×0.55 μ.), τοῦ ὁποῖου τὶς πλευρὲς ὄριζαν δύο πλατιῆς πέτρες καὶ πλίνθοι ὠμές ψημένες στὸν ἥλιο, ἔγιναν οἱ ἐγχυτρισμοὶ τῶν τάφων 34-36. Τὰ ὑπολείμματα τῆς καύσης συγκεντρώθηκαν σὲ ἀμφορέα πού βρέθηκε σπασμένος, τριγυρισμένος ἀπὸ μικροὺς λίθους.

Τάφος 35

Θέση Δ7, δυτικὰ τοῦ τάφου/ἐγχυτρισμοῦ 34. Συνδυασμός καύσης καὶ ἐνταφιασμοῦ σὲ ἀμφορέα. Δὲν βρέθηκαν ἴχνη ὀστέων.

Πήλινος ἀστράγαλος.

Τάφος 36

Θέση Δ7, κοντὰ στοὺς τάφους/ἐγχυτρισμοὺς 34, 35. Ἐγχυτρισμός σὲ ἀμφορέα πού βρέθηκε κατεστραμμένος, μὲ τὸ στόμιο στὰ ΒΔ. Εἶχε διατηρηθεῖ μόνο ἡ κοιλία καὶ ὁ λαίμος τοῦ ἀγγείου σπασμένα σὲ πολλὰ κομμάτια.

ΤΑΦΙΚΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ IV

Σὲ ἀπόσταση 10.50 μ. ἀνατολικά τῆς διασταύρωσης τῶν ὁδῶν 1 καὶ 2, καὶ ἀμέσως νότια τῆς ὁδοῦ 1, ἐντοπίστηκαν τὰ ἴχνη ἐνὸς ἀκόμη μικροῦ περιβόλου. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος του (πλάτ. 0.50 μ.), χτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή, σώζεται σὲ μήκος 2.30 μ. καὶ φαίνεται ὅτι ἦταν προσκολλημένος στὸ νότιο ἀνάλημμα τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ (1), πού στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχε διαλυθεῖ. Μέσα στὸν περίβολο εἶχαν ἀποτεθεῖ οἱ ταφές 38, 41, καὶ ἴσως καὶ ἡ 37.

Τάφος 37

Θέση 1Α/2Α, νότια τοῦ περιβόλου IV. Ἐγχυτρισμός σὲ χύτρα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔλειπε τὸ ἄνω μέρος (σωζ. ὕψ. 0.45, διάμ. 0.40 μ.), μὲ τὸ στόμιο ΝΑ. Πλακοειδῆς πέτρα ἔκλεινε τὸ στόμιο τοῦ ἀγγείου, ἐνῶ γύρω του ὑπῆρχαν διάσπαρτοι λίθοι, πού τὸ κάλυπταν.

Τάφος 38

Θέση 2Α, βόρεια της ταφής 37. Έγχυτρισμός σε αμφορέα, από τον οποίο είχε διατηρηθεί το κάτω μισό (σωζ. ύψ. 0.33, διάμ. 0.22 μ., κατεύθυνση Ά.-Δ.). Το αγγείο είχε τοποθετηθεί πάνω σε πέτρα με το στόμιο στα ΝΑ., μέσα στον μικρό περίβολο άμέσως νότια της κεντρικής οδού. Δεν βρέθηκαν ίχνη οστών ή κτερισμάτων.

Τάφος 39

Θέση 2Α, ανατολικά του ανατολικού τοίχου του περιβόλου IV. Έγχυτρισμός σε αμφορέα που ήταν τοποθετημένος όρθιος μέσα σε μικρό όρυγμα (σωζ. ύψ. 0.25, διάμ. 0.26 μ.), σκεπασμένο με μικρούς λίθους.

Τάφος 40

Θέση 2Α, ανατολικά του ανατολικού τοίχου του περιβόλου IV, 0.40 μ. ΒΑ. του τάφου 39. Έγχυτρισμός σε αμφορέα (ύψ. 0.35, διάμ. 0.28 μ.) με το στόμιο στα ανατολικά, προς τον κεντρικό δρόμο.

1. K1857 (είκ. 67). Μικρή τριφυλλόστομη κορινθιακή οίνοχόη, συγκολλημένη. Ύψ. 7 εκ., διάμ. βάσης 1.8 εκ. Πηλός κίτρινος, ομοιόχρωμο επίχρυσμα, ίχνη διακόσμησης με καστανομέλανο γάνωμα, έντονα απολεπισμένο. Διακόσμηση με γλωσσοειδή φυλλάδια στο πάνω μέρος της κοιλιάς. Όμοια *Thorikos* II (1964) 35, είκ. 24. 600-575 π.Χ.
2. K1858 (είκ. 68). Μικρή κορινθιακή κοτύλη, συγ-

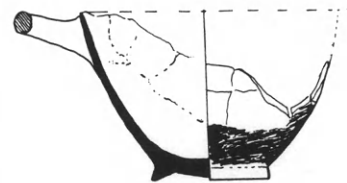
κολλημένη. Λείπουν θραύσματα από το χείλος και το μεγαλύτερο τμήμα των λαβών. Ύψ. 3.8 εκ., διάμ. χείλους 5 εκ., διάμ. βάσης 1.8 εκ. Πηλός κιτρινοπράσινος, ίχνη καστανής βαφής εσωτερικά και εξωτερικά. Σώμα βαθύ, βάση δακτυλιόσχημη. Παρόμοια *Corinth* VII, 2 πίν. 66, An 71. Άκανθος πίν. 168, αρ. 1149. 600-575 π.Χ.

Είκ. 67. Η οίνοχόη K1857.

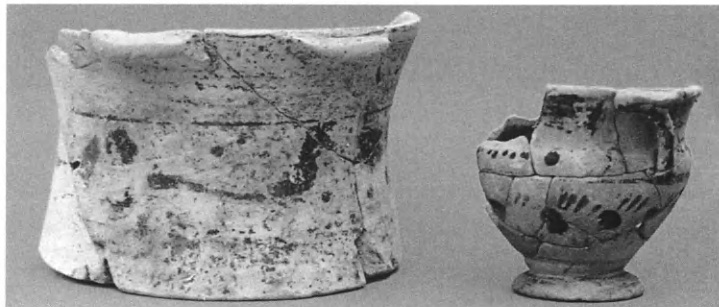
Είκ. 68. Η κοτύλη K1858.

Τάφος 41

Θέση 2Α, σε έπαφή με τον τάφο 38, μέσα στον περίβολο IV. Έγχυτρισμός σε πιθόσχημο αγγείο (ύψ. 0.35, διάμ. 0.25 μ.). Το ταφικό αγγείο φέρει διακόσμηση έγχάρακτων κυματοειδών γραμμών έναλλάξ με ζώνες τριών παράλληλων γραμμών σε ζιγκ-ζάγκ.

Για παρόμοια διακόσμηση ταφικῶν ἀγγείων σὲ ὑστερογεωμετρικοὺς τάφους, βλ. R. Young, *Late Geometric Graves, Hesperia Suppl. II* (1939) εἰκ. 139, C 157, 16.

Εἰκ. 69. Ἡ πυξίδα K1933 καὶ ὁ κιονωτὸς κρατηρίσκος K1936 τοῦ τάφου 41.

1. K1933 (εἰκ. 69). Κορινθιακὴ πυξίδα μὲ πῶμα, λείπουν κομμάτια ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ πῶμα. Συν. ὕψ. 6.2 ἐκ., διάμ. βάσης 8.9 ἐκ. Τὸ σῶμα εἶναι κυλινδρικό, μὲ κυρτὰ τοιχώματα στὸ μέσο καὶ ἐπίπεδη βάση, καὶ οἱ λαβὲς ὀριζόντιες ἀποφύσεις συμφυεῖς μὲ τὸ χεῖλος. Πηλὸς κίτρινος μὲ ὁμοίχρωμο ἐπίχρσιμα. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου καὶ στὸν πυθμένα ὀριζόντιες ζῶνες μὲ θαμπὸ καστανόμαυρο γάνωμα, ἀπολεπισμένο. Ἐξωτερικά, στὸ μέσο τοῦ σώματος, ὑπάρχουν ἱχνὴ διακοσμητικῆς ζώνης μὲ αἰλουροειδῆ, ἀνάμεσα σὲ ταινίες μὲ στιγμές. Τὸ πῶμα διακοσμείται μὲ ὁμόκεντρον κύκλον, ἐνῶ στὸ κέντρο, γύρω ἀπὸ τὸ κομβίον τῆς λαβῆς, ὑπάρχει ἀκτινωτὸ κόσμημα. Παρόμοια *Corinth XIII* πίν. 28, τάφ. 182, 2. 600-575 π.Χ.
2. K1936. Μικροσκοπικὸς κιονωτὸς κρατήρας (εἰκ.

69). Συγκολλημένος, λείπουν τμήματα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ χεῖλος. Ὑψ. 5 ἐκ., διάμ. βάσης 3.1 ἐκ. Πηλὸς ροδόχρωμος μὲ καστανομέλανο στυλπνὸ ἐπίχρσιμα. Σῶμα σχεδὸν ἡμισφαιρικό μὲ ψηλὸ λαίμυ καὶ λαβὲς κυλινδρικές ποὺ συνδέονται μὲ πλακίδια μὲ τὸ χεῖλος. Ἡ βάση εἶναι κωνικὴ μὲ μέτωπο σὲ μορφὴ ἀντίστροφου ἐχίνου καὶ ὁμαλὸ στὸ κέντρο τοῦ πυθμένα. Γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος, κάτω ἀπὸ τὴν λαβὴ, στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ στὴν βάση καστανέρυθρες ταινίες καὶ ἀνάμεσά τους ζῶνες μὲ στιγμές καὶ γλωσσοειδῆ κοσμήματα. Πλὴ τὸ σχῆμα βλ. *Agora XXIII* 23-24 καὶ *CVA* Ἑλλάς 7, Μαραθῶν σ. 22, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πωλογιώργη, *ΑΕ* 1995, 233, ἀρ. 6247. 600-575 π.Χ.

3. Τὸ κάτω τμήμα κορινθιακοῦ ληκυθίου, συγκολλημένου. Σωζ. ὕψ. 4.7 ἐκ., διάμ. βάσης 4 ἐκ.

Τάφος 42

Θέση 2Α, ἀμέσως ἀνατολικά τοῦ περιβόλου IV, νότια τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ 1, 0.50 μ. ἀπὸ τὸν τάφο 39. Ἐγχυτρισμὸς σὲ πίθο, κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., ὕψ. 0.40, διάμ. 0.30 μ.

Δυτικά τοῦ ἀναλήμματος τῆς ὁδοῦ 2 καὶ στὴν συνέχεια πρὸς Ν. Μέσα σὲ ἀβαθὴ λάκκο (διαστ. 3.50×4 μ.) μὲ πηλόχριστα τοιχώματα ἔγινε καύση τῶν νεκρῶν τῶν τάφων 43, 45, 47, 48. Τὰ ταφικὰ ἀγγεῖα ἀποτέθηκαν σὲ στρῶμα ποὺ περιεῖχε κατάλοιπα καύσης, καμένο μαῦρο χῶμα, πυρακτωμένο πηλό, ὅστρακα μελανόμορφων ληκυθίων καὶ μία λεπίδα ὀψιανοῦ.

Τάφος 43

Θέση ΣΤ2, δυτικά τῆς ὁδοῦ 2, στὸν λάκκο τῆς πυρᾶς. Συνδυασμὸς καύσης καὶ ἐνταφιασμοῦ. Ἐγχυτρισμὸς σὲ μικρὸ πιθόσχημο ἀγγεῖο. Ἡ ταφὴ εἶχε γίνῃ στὸ κάτω μισὸ τοῦ

αγγείου (σως. ύψ. 0.26, διάμ. 0.25 μ., κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ.) και καλύφθηκε με στρώση λίθων σέ μήκος 0.95 μ.

Τάφος 44

Θέση ΣΤ2, δυτικά της οδού 2, στον λάκκο της πυράς. Λακκοειδής, διαστ. 2×0.95 μ., κατεύθυνσης Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ. Ήταν σκεπασμένος με πλατιά ορθογώνια πέτρα (διαστ. 1×0.75 μ.). Ο σκελετός βρέθηκε σέ ύπτια στάση, με τὸ κεφάλι στὰ νότια. Σέ κάθε γνάθο ἦταν σφηνωμένο ἀπὸ ἓνα χάλκινο νόμισμα καὶ πάνω στὸ στήθος μιὰ ποταμίσια πέτρα. Ἐξω ἀπὸ τὴν βόρεια στενὴ πλευρὰ τοῦ τάφου βρέθηκε γυάλινο φιαλίδιο, τοποθετημένο ἀνάποδα. Πολὺ μεταγενέστερος ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς τάφους, ἀνοίχτηκε στὴ νότια πλευρὰ τοῦ λάκκου τῆς ἀρχαιότερης πυράς.

1. Δύο χάλκινα νομίσματα φθαρμένα.
2. Δ642. Γυάλινο φιαλίδιο, σπασμένο στὴν κοιλιά (εἰκ. 70). Ὑψ. 11.9 ἐκ., διάμ. κοιλιάς 8.6 ἐκ. Σῶμα σφαιρικό, ἔντονα πιεσμένο, λαμὸς κυλινδρικός, ψηλός, χεῖλος ἀναδιπλούμενο. Παρόμοιο Π. Τριανταφυλλίδης, Γυάλινα μυροδοχεῖα ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, Β' Κυκλαδολογικὸ Συνέδριο, Θῆρα, 1995, τύπος Β1. Τέλος 1ου αἰ. π.Χ.

Εἰκ. 70. Γυάλινο μυροδοχεῖο Δ642 τοῦ τάφου 44.

Τάφος 45

Θέση ΣΤ2, 0.35 μ. ΒΔ. τῆς ταφῆς 44, μέσα στὸν λάκκο τῆς πυράς. Κεραμοσκεπής (κατεύθυνση Ἀ.-Δ., σως. διαστ. 1.12×0.67 μ.). Βρέθηκε κατεστραμμένος.

Τάφος 46

Θέση ΣΤ8/Ε8, νότια τῆς οδού 1. Συνδυασμὸς καύσης καὶ ἐνταφιασμοῦ. Λακωνικὸς καλυπτήρας (0.48×0.18 μ., κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ.) κάλυπτε λίγα κατάλοιπα καύσης, πιθανότατα βρέφους.

Τάφος 47

Θέση Ε2, ἀμέσως ΝΔ. τοῦ τάφου 23. Πάνω σέ λακωνικὸ στρωτήρα (διαστ. 2.21×1.05 μ.) εἶχαν ἀποτεθεῖ κατάλοιπα καύσης, κάρβουνα, ὅστὰ καὶ ὄστρακα.

Τάφος 48

Θέση ΣΤ2, βόρεια τῶν τάφων 44, 45. Λακκοειδής, καλυμμένος με τρεῖς πλατιᾶς πέτρες. Ἡ ἀνατολικὴ μακριὰ πλευρὰ ὀρίζεται με ὀρθογώνια πλάκα καὶ πέτρα, ἡ δυτικὴ με σειρὰ ὠμῶν πλίνθων. Ὁ νεκρὸς ἦταν τοποθετημένος σέ ύπτια στάση με τὸ κεφάλι βόρεια. Στὰ δόντια βρέθηκε χάλκινο νόμισμα.

Τάφος 49

Θέση Ε2, δυτικά του δρόμου 2. Συνδυασμός καύσης και ένταφιασμού σε λάκκο (διαστ. 1.60×0.95 , βάθ. 0.95 μ.) με πηλόχριστα τοιχώματα. Περιείχε κατάλοιπα καύσης.

Τάφος 50

Θέση Γ7/Δ7, 0.90 μ. ανατολικά της ταφής 34. Συνδυασμός καύσης και ένταφιασμού. Τα υπολείμματα της καύσης συγκεντρώθηκαν σε πιθόσχημο αγγείο (ύψ. 0.45 , διάμ. 0.31 μ.) μέσα στο ὄρυγμα της πυρᾶς. Τὸ στόμιο ἦταν γυρισμένο στὰ νότια, κλεισμένο με σχιστολιθική πλάκα. Περιείχε λίγα ὅσῃα καὶ ὅστρακο μελαμβροῦς αγγείου.

Τάφος 51

Ἀμέσως νότια τοῦ ἀναλήμματος τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ, ανατολικά τῆς ὁδοῦ 2. Ἐγχυτρισμός σε ἀμφορέα (σωζ. ύψ. 0.37 , διάμ. 0.31 μ.), σε βάθος 0.40 μ. Κατεύθυνση Α.-Δ. Τὸ στόμιο ἔκλεινε με μικρότερο αγγείο (σωζ. ύψ. 0.15 , διάμ. 0.20 μ.). Δὲν βρέθηκαν ὅσῃα ἢ κτερίσματα.

Τάφος 52

Θέση 3Α, 1.20 μ. νότια τοῦ ἀναλήμματος τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ 1, στὴν σωζόμενη ΒΑ. ἀπόληξή του. Συνδυασμός καύσης καὶ ένταφιασμοῦ. Ἡ καύση ἔγινε σε ἀβαθὲς ὄρυγμα με πηλόχριστα τοιχώματα. Τα υπολείμματα τῆς καύσης τοποθετήθηκαν σε πρόχου με ἐγχάρακτη διακόσμηση (ύψ. 0.35 , διάμ. $0.25-0.33$ μ.) με τὸ στόμιο στὰ βόρεια, κλεισμένο με πλατιά πέτρα.

Τάφος 53

Θέση Γ8. Περίπου 2.70 μ. νότια τοῦ ἀναλήμματος τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ, στὴν σωζόμενη νοτιοδυτικὴ ἄκρη του. Συνδυασμός ένταφιασμοῦ καὶ καύσης. Ἡ καύση ἔγινε σε μακρόστενο ὄρυγμα διαστ. 0.80×0.20 μ. Τα υπολείμματα τῆς καύσης, μαῦρο καμένο χῶμα, λίγα μικρὰ κάρβουνα καὶ ὅστρακα αγγείων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ στόμιο τριφυλλόστομης οἰνοχόης, συγκεντρώθηκαν πάνω σε τραπεζιόσχημη πλάκα (διαστ. $0.40 \times 0.45 \times 0.03$ μ.). Δίπλα στὴν ταφή ὑπῆρχε λίθινη ἐπιμήκης στήλη (διαστ. $0.58 \times 0.17 \times 0.36$ μ.), ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε πιθανῶς τὸ σῆμα τοῦ τάφου.

ΤΑΦΙΚΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ II (εἰκ. 71)

Πῶρινος ταφικὸς περίβολος βόρεια τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ 1, στὴν σωζόμενη ΒΑ. ἀπόληξή της⁶⁰. Τὸ βόρειο ὀριζόντιο σκέλος (μῆκ. 4.30 , πλ. 1 μ.) σώζει δύο δόμους φθαρμένων πωρό-

60. Διάφορα στοιχεῖα, καὶ κυρίως ἡ πορεία τοῦ δρόμου, δείχνουν ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔστρεφε

πρὸς τὰ ΒΔ., σχεδὸν κάθετα στὴν σύγχρονη ὁδὸ πρὸς Κάτω Σούλι.

Εἰκ. 71. Ὁ ταφικὸς περίβολος II.

Εἰκ. 72. Ἀρχαιότερος ἀψιδωτὸς τοῖχος στὸν περίβολο II.

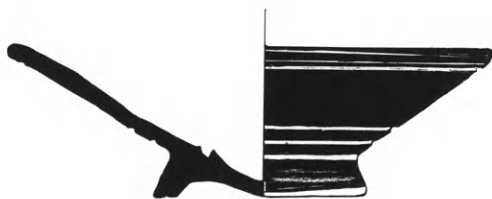
πλινθων, ἐνῶ ἡ φθορὰ στὰ κάθετα σκέλη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζεται μόνο τὸ δυτικό, εἶναι μεγαλύτερη (σωζ. μῆκ. 3.60, πλ. 0.60 μ.). Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου, κάτω ἀπὸ μικροὺς λιθωρούς, καταλάμβανε ἐπίμηκες ὀρθογώνιο ὄρυγμα πυρᾶς (τάφος 59), μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκαν κατάλοιπα καύσης, ἀπανθρακωμένα ξύλα καὶ ὀστά, ὄστρακα καὶ ἀγγεῖα. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ σκέλους βρέθηκαν δύο λακωνικοὶ καλυπτῆρες κέραμοι καὶ ἀνάμεσά τους κατάλοιπα καύσης (τάφος 58). Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο θεμελίωσης τῶν τοίχων τοῦ περιβόλου, στὴν νότια πλευρὰ του, ἐντοπίστηκε μικρὸ τμήμα καμπύλου τοίχου καὶ ὄστρακα γεωμετρικῶν ἀγγείων (εἰκ. 72), πὺν ἀποτελοῦν σαφεῖς ἐνδείξεις προγενέστερης χρήσης τοῦ χώρου.

Θεωροῦμε πιθανὸ ὅτι ὁ περίβολος – ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὰ κτερίσματα τῶν τάφων – κατασκευάστηκε τὸν 4ο αἰ. π.Χ., περιλαμβάνοντας ἢ ἐπικαλύπτοντας καὶ ἀρχαιότερες ταφές.

Τάφος 54

Θέση ΒΑ. τετραγ. 3Α, δυτικά του δυτικού τοίχου του ταφικού περιβόλου ΙΙ. Κεραμοσκεπής, διαταραγμένος (σωζ. μήκ. 0.70, πλάτ. 0.37-0.35 μ.). Πάνω στην ταφή, ανάμεσα στις καλυπτήριες κεραμίδες, βρέθηκαν άγγεϊα.

1. Κομμάτια μαγειρικής λεκανίδας με πῶμα.
2. Κ1861. Κάναστρο συγκολλημένο, άκέραιο, λείπει ή λαβή. Ύψ. 4.5 εκ., διάμ. χείλους 11.3 εκ., διάμ. βάσης 7.3 εκ. Περίγραμμα έλαφρά γωνιώδες, χείλος στρογγυλεμένο που κλείνει έλαφρά προς τὰ ἔξω, βάση δακτυλιόσχημη. Όλο τὸ ἄγγεϊο καλύπτεται με μελανὸ γάνωμα, ἀπολεπισμένο στὸ μεγαλύτερο τμήμα.
3. Κ1941 (εἰκ. 73). Μελαμβαφές ἰχθυοπινάκιο, λείπουν θραύσματα στὸ χεῖλος. Ύψ. 3.8 εκ., διάμ. χείλους 12.1 εκ., διάμ. βάσης 5.6 εκ. Τοιχώματα που ἀνοίγουν πρὸς τὰ πάνω, βάση δακτυλιό-

Εἰκ. 73. Τὸ ἰχθυοπινάκιο Κ1941.

- σχημη με κωνικὸ ἐξόγκωμα στὴν κάτω ἐπιφάνεια καὶ αὐλακα στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης. Στὸ κέντρο ἐσωτερικὰ λακκούβα που περιβάλλεται ἀπὸ στενὴ αὐλακα. Όλο τὸ ἄγγεϊο καλύπτεται με μελανὸ γάνωμα, ἀπολεπισμένο σὲ διάφορα σημεία. Στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ χαμηλὰ κοντὰ στὴν βάση, λεπτές ἐπίθετες ταινίες ἀπὸ ἀραιωμένο πηλό.
4. ΚΩΠ 189. Μελαμβαφές λεκανίδα συγκολλημένη, λείπει μεγάλο μέρος τοῦ σώματος. Ύψ. 6.7 εκ., διάμ. βάσης 6.4 εκ. Βάση δακτυλιόσχημη με πλατιά ἐπιφάνεια πρόσφυσης. Μαύρη βαφή, ἀπολεπισμένη, καλύπτει τὴν ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια.
  5. Κ1956. Ἐξω ἀπὸ τὸν τάφο βρέθηκε ἀκέραιο μελαμβαφές «ἀλατοδοχεῖο» με ἀμφίκολα τοιχώματα καὶ στιλπνὸ μαῦρο γάνωμα. Ύψ. 2.8 εκ., διάμ. βάσης 6.4 εκ.
Βλ. S. Rotroff, Spool Saltcellars in the Agora, *Hesperia* 53, 1984, 334-354. Θέμελης-Τουράτσογλου (1997) 38, Α42. Μίεζα 59, τάφ. 22.
Μέσα 4ου αἰ. π.Χ.

Τάφος 55

Ἀνάμεσα στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ περιβόλου ΙΙ καὶ τὸν τάφο 54. Ἐγχυτρισμὸς σὲ πιθόσχημο ἄγγεϊο, κομμένο καθ' ὕψος στὴν μέση, στὸ ὁποῖο ὑπῆρχε καὶ μολύβδινος σύνδεσμος. Τὴν ταφή κάλυπτε λακωνικὸς στρωτήρας, διαστ. 0.60×0.30 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ.

Τάφος 56

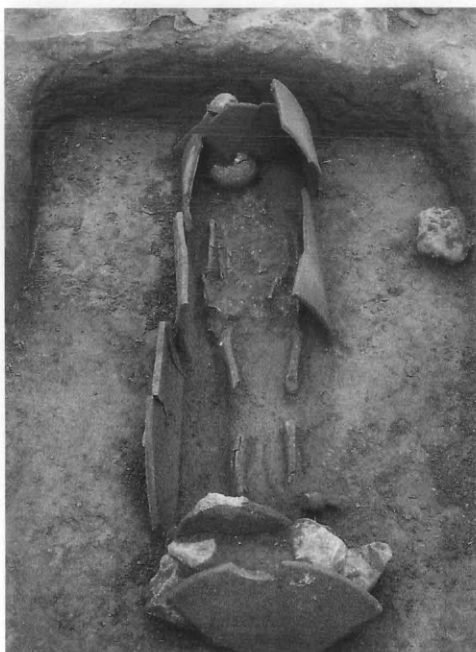
Σὲ ἐπαφή με τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ περιβόλου ΙΙ. Δύο λακωνικοὶ στρωτήρες με μαύρη βαφή, ὁ ἓνας ἐπάνω στὸν ἄλλον (διαστ. 1.07×0.35 μ.), περιεῖχαν κατάλοιπα ταφῆς βρέφους.

Τάφος 57

Δυτικὰ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ταφικοῦ περιβόλου ΙΙ, σὲ βάθος 0.69-1.13 μ. (εἰκ. 74α-β). Κεραμοσκεπής, διαστ. 1.71×0.43-0.61 μ., κατεύθυνσης Ἀ.-Δ. Τὶς στενές πλευρές ἔκλειναν πήλινες κυκλικές πλάκες με ὀπὴ στὸ κέντρο, σὲ δεύτερη χρῆση, προερχόμενες πιθανότατα ἀπὸ ἐλαιοπιεστήριο⁶¹, ἐνῶ μικροὶ ἀργοὶ λίθοι στήριζαν περιμετρικὰ τὶς καλυπτήριες

61. Παρόμοιες κυκλικές πήλινες πλάκες βρέθηκαν καὶ σὲ μεγάλο λάκκο που ἐρευνήθηκε στὴν

ΒΔ. ἄκρη τοῦ σκάμματος τῆς λίμνης (θέση ΙΑ4).

Εικ. 74α-β. Ὁ κεραμοσκεπὴς τάφος 57.

πλάκες. Ὁ νεκρὸς ἦταν σὲ ὕπτια θέση μὲ τὸ κεφάλι στὰ ἀνατολικά καὶ τὰ χέρια ἐνωμένα χαμηλὰ στὴν κοιλιά. Στὰ πόδια τοῦ νεκροῦ εἶχε ἀποτεθεῖ ληκύθιο. Πάνω ἀπὸ τὸν τάφο ὑπῆρχε μεγάλη ἀκανόνιστη ἀσβεστολιθικὴ πέτρα.

K1934. Ἀκέραιο ληκύθιο. Ὑψ. 10.5 ἐκ., διάμ. βάσης 4.4 ἐκ. Σῶμα ἀτρακτοειδές, λαμὸς ψηλός, στόμιο καλυκώσιμο, βάση δακτυλιόσχημη. Μελανὸ γάνωμα καλύπτει τὸ στόμιο καὶ τὸ ἐπίπεδο χεῖλος. Τὸ σῶμα ἔχει μείνει στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ καὶ καλύπτεται μὲ δικτυωτὸ πλέγμα μαύρων

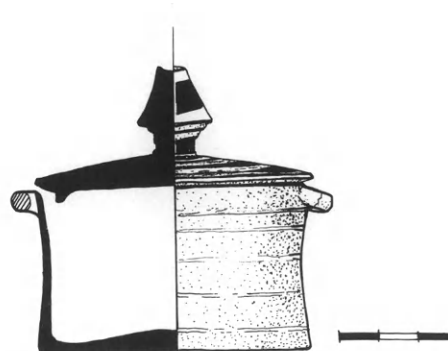
γραμμῶν μὲ ἐπίθετες λευκὲς στιγμὲς στὴν ἔνωση τῶν γραμμῶν.

Τὰ ληκύθια αὐτὰ εἶναι ἰδιαίτερα διαδεδομένα τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ὅμοιο Ἀκανθος πίν. 9β, ἀρ. 652. ἀ' μισὸ 4ου αἰ. π.Χ.

Τάφος 58

Βορειοδυτικὴ ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ περιβόλου II. Καύση σὲ ἀβαθὴ λάκκο. Κατάλοιπα τῆς πυρᾶς τοποθετήθηκαν ἀνάμεσα σὲ δύο λακωνικὲς κεράμους καλυπτῆρες.

K1955. Κορινθιακὴ πυξίδα μὲ πῶμα (εἰκ. 75-76). Συγκολλημένη. Λεῖπουν θραύσματα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ πῶμα. Συν. ὕψ. 7.4 ἐκ., διάμ. βάσης 6.8 ἐκ. Πηλὸς ἀνοιχτὸς κίτρινος, σῶμα κυλινδρικό μὲ ἐλαφρὰ κυρτὰ τοιχώματα καὶ ἐπίπεδη βάση, λαβὲς ἐλλειψοειδεῖς ἀποφύσεις, συμφυεῖς μὲ τὸ χεῖλος. Ἡ λαβὴ τοῦ πῶματος ἔχει τὸ σχῆμα ἀνεστραμμένου ἑχίνου. Ὅλο τὸ σῶμα καλύπτεται μὲ ἀνοιχτοκίτρινο ἐπίχρυσμα. Τὸ πῶμα διακοσμεῖται μὲ ὁμόκεντρον κύκλον λεπτῶν καστανῶν γραμμῶν καὶ κόκκινων ταινιῶν. Καστανοκόκκινες γραμμὲς περιβάλλουν καὶ τὸ σῶμα. Πὰ πυξίδες μὲ γραμμικὴ διακόσμηση βλ. Corinth

Εικ. 75. Ἡ πυξίδα K1955.

XIII 116, επίσης *Délos* XVII πίν. LVIII, 114, 115 και K. Μπαρακάρη - Γλένη, *Άνασκαφή τάφων στο Άργος*, *ΑΔ* 39, 1984, Α, πίν. 89α. Άρχες 5ου αἰ. π.Χ.

Εἰκ. 76. Τάφος 58. Πυξίδα K1955.

Τάφος 59

Στὸ κέντρο τοῦ περιβόλου II. Καύση σὲ ἐπιμήκη λάκκο, κατεύθυνσης Ἀ.-Δ. Διατηρήθηκαν ἀπανθρακωμένα ξύλα, ὅστὰ καὶ ὄστρακα ἀγγείων.

K1947. Μικρογραφικὴ ὑδρία ἀκέραια, συγκολλημένη στὸν λαμό. Ὑψ. 8.5 ἐκ., διάμ. βάσης 2.5 ἐκ. Ὅλο τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται μὲ μελανὸ στυπνὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ δύο αὐλακες στὸν ὦμο

πὺν ἀφέθηκαν στὸ χρώμα τοῦ πηλοῦ. Ἔντονα εἶναι τὰ ἴχνη ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς φωτιάς. Παρόμοια *ΑΜ* 81, 1966, πίν. 53,6, τάφ. 150. Τέλος 4ου αἰ. π.Χ.

Τάφος 60

Δέκα μέτρα δυτικὰ τοῦ ταφικοῦ περιβόλου I. Καύση σὲ ἀβαθὲς ἐλλειψοειδὲς ὄρυγμα. Ὁ σκελετὸς βρέθηκε πάνω σὲ στρώμα μὲ κεραμίδια, μὲ τὸ κεφάλι ἀνατολικά. Βρέθηκαν ἐπίσης καμένα ὅστὰ, κάρβουνα, ὑπολείμματα καμένου πηλοῦ καὶ ὄστρακα ἀγγείων. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ὀρύγματος τῆς πυρᾶς εἶχε γίνεῖ ἐγχυτρισμὸς σὲ πιθόσχημο ἀγγεῖο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶχε διατηρηθεῖ τὸ κάτω μισό (διάμ. 0.46 μ.), στηριζόμενο ἀπὸ δύο μικροὺς λίθους. Τὸ ταφικὸ ἀγγεῖο περιεῖχε ἴχνη ὀστῶν καὶ κάρβουνων, δύο σπασμένα ἀγγεῖα καὶ θαλασσινὸ ὄστρακο.

Τάφος 61

Δυτικὰ τοῦ περιβόλου I, ἀνατολικά τῆς ταφῆς 60. Ἐγχυτρισμὸς σὲ πίθο πὺν εἶχε τοποθετηθεῖ ὀρθίως, σπασμένος στὴν μέση, τριγυρισμένος ἀπὸ μικροὺς λίθους. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βρέθηκαν ἴχνη ὀστῶν, ὄστρεο καὶ σπασμένα ἀγγεῖα.

1. Θραύσματα μελανόμορφης ληκύθου. ὁμάδα τοῦ «ζ. τοῦ πετεινοῦ».
2. Θραύσματα κύλικας.

ΘΕΣΗ Δ

Οἱ ταφές, κυρίως ἐγχυτρισμοί, ἐντοπίστηκαν στὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ ἔλους, πὺν συμπτεῖ περίπου μὲ τὴν λίμνη τοῦ κωπηλατοδρομίου, σὲ βάθος περ. 2-2.60 μ., στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο τοῦ στρώματος τῆς τύρφης, καὶ μερικὲς εἶναι οἱ ἀρχαιότερες ἀπὸ ὅσες ἀποκαλύφθηκαν σὲ ὅλη τὴν περιοχὴ. Εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες ταφές πὺν θὰ εἶχαν παρασυρθεῖ καὶ διαλυθεῖ ἀπὸ τὶς πλημμύρες ἢ τὶς παλιὲς καλλιέργειες, καθὼς βρέθηκαν κομμάτια ταφικῶν πύθων σὲ διάφορα σημεία.

Τάφος 1

Δ/βόρεια πλευρὰ τῆς λίμνης, σὲ βάθος 1.95 μ. Ἐνταφιασμὸς σὲ πῆλινο λουτήρα καλυπτόμενο ἀπὸ ὅμοιο, ἴδιων διαστάσεων, κατεύθυνσης Ἀ.-Δ. Δὲν βρέθηκαν ἴχνη ὀστῶν.

K1944. Κορινθιακή κοτύλη, συγκολλημένη. Λείπουν θραύσματα από το χείλος και ή μία λαβή. Ύψ. 4.8 εκ., διάμ. βάσης 3.8 εκ. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια καλύπτεται με μελανὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ λεπτὴ ταινία γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος ποὺ ἀφέθηκε

στὸ χρώμα τοῦ πηλοῦ. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καλύπτεται με καστανέρυθρο ἐπίχρσιμα καὶ ὑπάρχουν ἴχνη μελανῆς διακόσμησης με ὀμάδες τριῶν ἢ τεσσάρων στιγμῶν.

Τάφος 2

Δ/βόρεια πλευρὰ τῆς λίμνης, σὲ βάθος 2 μ. Ἐγχυτρισμὸς σὲ πίθο ποὺ βρέθηκε σπασμένος. Τὸ στόμιο, πρὸς Β., ἔκλειναν δύο μικρὲς ἀσβεστολιθικὲς πλάκες.

K1964. Μικρὸς σκύφος σπασμένος, λείπει ἡ μία λαβὴ καὶ τμῆμα τοῦ χείλους. Ύψ. 4.2, διάμ. χείλους 5.7 εκ., διάμ. βάσης 3.1 εκ. Καλύπτεται ὁλόκληρος ἀπὸ μελανὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ ἑδαφό-

χρωμὴ ζώνη κοντὰ στὴν βάση καὶ γραμμὴ γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένα μαῦρος κύκλος με μεγάλη στιγμὴ στὸ κέντρο. *Corinth* XIII πίν. 38, 268-2. 490-480 π.Χ.

Τάφος 3

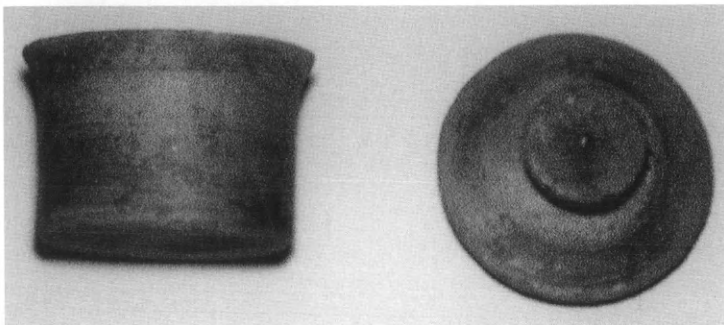
Δ/βόρεια πλευρὰ τῆς λίμνης, σὲ βάθος 2.36 μ. Ἐγχυτρισμὸς σὲ πίθο, καλυμμένο με σχιστολιθικὲς πλάκες, χωρὶς ὅσα ἢ κτερίσματα.

Τάφος 4

Δ/βόρεια πλευρὰ τῆς λίμνης, δίπλα στὴν ταφὴ 3. Ἐγχυτρισμὸς ποὺ βρέθηκε κατεστραμμένος. Ἡ ταφὴ εἶχε γίνει σὲ πίθο, ποὺ τοποθετήθηκε λοξὰ μέσα στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο τῆς τύρφης, με τὸ στόμιο κλεισμένο με σχιστολιθικὴ πλάκα.

1. K2002 (εἰκ. 77). Ἀκέραια κορινθιακὴ πυξίδα με πῶμα. Συν. ὕψ. 8.7 εκ., διάμ. βάσης 7.1 εκ. Τὸ σῶμα πιέζεται ἐλαφρὰ στὸ μέσο, ἡ βάση εἶναι ἐπίπεδη, ὅπως καὶ τὸ πῶμα με τὴν κομβίωση λαβῆ. Μαῦρες ταινίες, ποὺ κατὰ τόπους μεταβάλλονται σὲ μεγάλες κηλίδες, περιβάλλουν τὸ σῶμα καὶ τὴν ὀριζόντια ἐπιφάνεια τοῦ πώματος.
- 2-3. Δύο ὅμοιες κορινθιακὲς κοτυλίσκες, συγκολλημένες (ὕψ. 3.5 καὶ 3.6 εκ., διάμ. βάσης 3.2 εκ.). Λείπουν ἀρκετὰ θραύσματα. Πηλὸς κιτρινωπός, τοιχώματα λεπτά, ἴχνη διακόσμησης με μελανὲς ταινίες.

Βλ. *Kerameikos* IX πίν. 85, E15, 2. *Kerameikos* VII, 2, πίν. 16,1, τάφ. 62, 5. Γύρω στὸ 500 π.Χ.

Εἰκ. 77. Ἡ πυξίδα K2002 τοῦ τάφου Δ4.

Τάφος 5

Δ/βόρεια πλευρά της λίμνης, σέ βάθος 2.14 μ. Έγχυτρισμός σέ πίθο, μέ τὸ στόμιο στὰ νότια κλεισμένο μέ πλατιά πέτρα. Δέν βρέθηκαν ὅστὰ ἢ κτερίσματα.

Τάφος 6

Δ/βόρεια πλευρά της λίμνης, σέ βάθος 2.54 μ. Έγχυτρισμός σέ μεγάλο πίθο μέ τὸ στόμιο στὰ ΒΑ., κλεισμένο μέ πλατιά πέτρα.

K1940 (εἰκ. 78). Κορινθιακὸ ἀλάβαστρο ἀκέραιο, συγκολλημένο στὸν λαμό. Ύψ. 8.3 ἐκ., διάμ. βάσης 2.9 ἐκ. Πηλὸς κιτρινόλευκος μαλακός. Τὰ χρώματα τῆς διακόσμησης ἔχουν θαμπώσει καὶ ἀπολεπιστεῖ σὲ ἀντίθεση μέ τὶς ἐγχαράξεις ποὺ εἶναι ἔντονες. Σῶμα ἀτρακτοειδὲς ἐπίμηκες, μέ μικρὴ κυλινδρική λαβή, σπασμένη. Τὸ ἐπίπεδο χεῖλος διακοσμεῖται μέ φυλλάρια ἀκτινωτά, γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο. Ίδια διακόσμηση καὶ στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Στὸ σῶμα διακρίνονται δύο ὀρθοὶ πετεινοί, ἐνῶ τὰ κενὰ ἀνάμεσά τους γεμίζονται μέ μικροὺς καὶ μεγάλους ρόδακες.

Πὰ παρόμοια ἀλάβαστρα βλ. Ἀκανθος πίν. 154ε, στ, τάφ. 1647, 1140, 1141.

Γύρω στὸ 600 π.Χ.

Εἰκ. 78. Ἀλάβαστρο K1940 τοῦ τάφου Δ6.

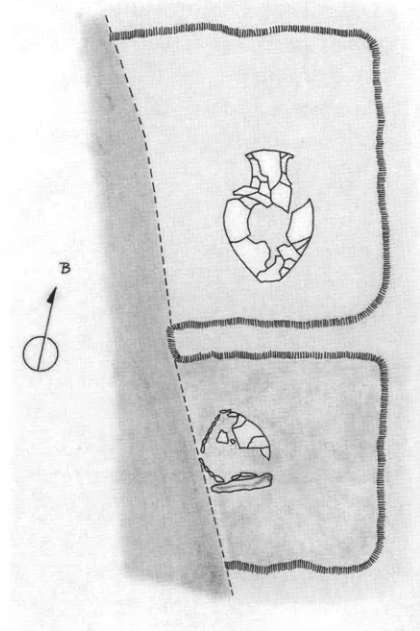

Τάφος 7

Δ/βόρεια πλευρά της λίμνης, σέ βάθος 2.44 μ., ἀνάμεσα στὸ κίτρινο, ἀργιλλῶδες καὶ τὸ γκριζόμαυρο στρώμα τῆς τύρφης. Έγχυτρισμός σέ ὀξυπύθμενο ἀμφορέα μέ τὸ στόμιο στὰ ΝΑ., κλεισμένο μέ πλατιά πέτρα (εἰκ. 79).

1. Τὸ κάτω τμήμα καὶ θραύσματα κορινθιακῆς κοτύλης. Σωζ. ὕψ. 5.8 ἐκ., διάμ. βάσης 4 ἐκ. Πηλὸς κιτρινοπράσινος, βάση χαμηλὴ δακτυλιόσχημη. Ἡ βαφή καὶ κάθε ἔχνος διακόσμησης ἔχουν χαθεῖ.
2. Μικρὸ μελαμβαφὲς κύπελλο σπασμένο στὸ χεῖλος, λείπει ἡ λαβή. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανομέλανος, λεπτὸς καὶ σκληρός. Τὸ χεῖλος γέρνει ἔντονα πρὸς τὰ ἔξω, τὸ σῶμα ἔχει καμπύλο περίγραμμα, ἡ βάση ἐπίπεδη. Ὅλο τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται μέ μελανὸ γάνωμα ἀπολεπισμένο στὸ μεγαλύτερο μέρος.

Πὰ τὰ μικρὰ μελαμβαφὴ κύπελλα καὶ τὴν καταγωγή τους ἀπὸ ὑστερογεωμετρικὰ ἀνάλογα ἢ μεταλλικὰ πρότυπα βλ. E. Brann, *Protoattic Well Groups from the Athenian Agora*, *Hesperia* 30, 1961, 352, g25, g27. Ἀκανθος 228 καὶ σχέδ. 3,1097. 650-600 π.Χ.

Εἰκ. 79. Θέση Δ, ταφές 7, 8.

3. Μικροσκοπικό κύπελλο, σπασμένο στο χείλος, λείπει ή λαβή. Χείλος προς τὰ ἔξω, βάση επίπεδη, καμπύλο περίγραμμα. Ὅμοιο με τὸ προηγούμενο.
4. K1960. Ἀλάβαστρο κορινθιακὸ, συγκολλημένο, λείπουν θραύσματα. Ὑψ. 8.3 ἐκ., διάμ. βάσης 2.9 ἐκ. Πηλὸς κιτρινόλευκος μαλακός. Τὰ χρώματα τῆς διακόσμησης ἔχουν θαμπώσει καὶ ἀπολεπιστεῖ σὲ ἀντίθεση με τὶς ἐγγαράξεις. Τὸ σῶμα εἶναι

ἀτρακτοειδὲς ἐπίμηκες. Τὸ ἐπίπεδο χείλος διακοσμεῖται με φυλλάρια ἀκτινωτά, γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο. Ἰδια διακόσμηση ὑπάρχει καὶ στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Στὸ σῶμα διακρίνονται δύο ὀρθοὶ πετεινοί, ἐνῶ τὰ κενὰ ἀνάμεσά τους γεμίζονται με μικροὺς καὶ μεγάλους ρόδακες. Ὅμοιο, ἀλλὰ λίγο μεγαλύτερο, με τὸ ἀλάβαστρο K1940 τοῦ τάφου Δ6. Γύρω στὸ 600 π.Χ.

Τάφος 8

Δ/βόρεια πλευρὰ τῆς λίμνης, ΒΑ. τῆς ταφῆς 7. Ἐγχυτρισμὸς σὲ μεγάλο πῖθο, με τὸ στόμιο στὰ βόρεια (εἰκ. 79).

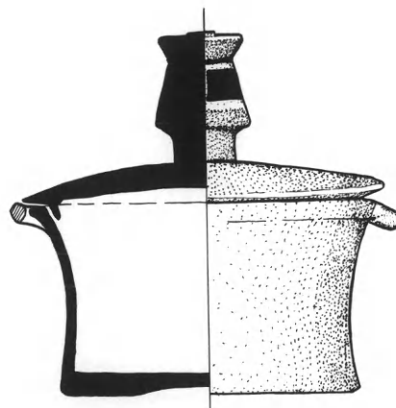
1. K1939. Μικρὴ οἰνοχόη, συγκολλημένη στὴν λαβὴ καὶ τὸ χεῖλος, λείπει τμῆμα τοῦ χείλους. Ὑψ. 10.8 ἐκ., διάμ. κοιλίας 7.9 ἐκ. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανομέλανος, σῶμα σφαιρικὸ πεπιεσμένο, βάση ἐπίπεδη, λαμὸς χαμηλός, ὑποτυπώδης, στόμιο τριφυλλόσχημο. Ἡ ὑπερυψωμένη λαβὴ ξεκινάει ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ φτάνει στὸ μέσο τοῦ σώματος, ὅπου ὑπάρχει μελανὴ ζώνη. Τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται με θαμπὸ μελανὸ γάνωμα, ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ μεγάλες κηλίδες ἀπὸ ἀνόμοιο ψήσιμο. Στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ ἀφέθηκαν ἡ ράχη τῆς λαβῆς, ὅπου ὑπάρχει κάθετη μελανὴ ταινία, καὶ λεπτὲς ζῶνες στὴν κοιλία καὶ τὸν λαμὸ.

Ἀνήκει στὴν «ὁμάδα τοῦ Φαλήρου», στὴν ὁποία ἀποδίδονται ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν τάφων στὸ Δέλτα τοῦ Φαλήρου, στὴν κατηγορία τῶν μικρῶν οἰνοχοῶν ποὺ ὑπῆρξαν ἐξέλιξη τῶν παρόμοιων ὑπογεωμετρικῶν ἀγγείων.

Πὰ παραδείγματα καὶ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη 288, ἀρ. 271 καὶ 277, ἀρ. 250. 675-650 π.Χ.

2. K1951. Κορινθιακὴ πυξίδα με πῶμα (εἰκ. 80). Ἀκέραια, συγκολλημένη. Συν. ὕψ. 4.4 ἐκ., διάμ. βάσης 7.4 ἐκ. Σῶμα χαμηλὸ με κοῖλες πλευρὲς, ἐπίπεδη βάση καὶ λαβὲς-ἀποφύσεις συμφυεῖς με τὸ χεῖλος. Τὸ πῶμα, με δικωνικὴ λαβὴ διακοσμημένη με μελανὲς ταινίες, εἶναι ἐλαφρὰ καμπύλο καὶ καλύπτει τὰ τοιχώματα τοῦ κάτω τμήματος. Ὅλο τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται με ἀνοιχτὸ καστανέρυθρο ἐπίχρυσμα καὶ ἡ γραπτὴ διακόσμηση ἔχει γίνε με καστανομέλανο γάνωμα. Γύρω ἀπὸ τὴν λαβὴ τοῦ πώματος παράσταση τριῶν λιονταριῶν καὶ πτηνοῦ. Ἀσαφὴ ἵχνη παρόμοιας παράστασης καὶ στὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου, ἐνῶ γύρω ἀπὸ τὴν βάση ζῶνι με ἀκτίνες.

«Ὁμάδα τοῦ Φαλήρου». Παρόμοιες Σ. Πελεκίδης, Ἀνασκαφὴ Φαλήρου, ΑΔ 2, 1916, 34-36, εἰκ. 29 (τ. 32,3). Πὰ τὴν λαβὴ τοῦ πώματος βλ. καὶ *Corinth XIII* πίν. 18, 138g. 675-650 π.Χ.

Εἰκ. 80. Πυξίδα K1951 ἀπὸ τὸν τάφο Δ8.

3. Μικροσκοπικό κύπελλο συγκολλημένο, λείπουν θραύσματα από διάφορα σημεία. Ύψ. 3.7 εκ., διάμ. βάσης 2.5 εκ. Πηλός ανοιχτός καστανομέλανος. Σῶμα χαμηλό και βαθύ με χείλος πρὸς τὰ ἔξω, βάση επίπεδη. Ἡ ταινιωτή λαβή, συμφυῆς με τὸ χεῖλος, καταλήγει στὸ μέσο τοῦ σώματος. Ἰχνη θαμποῦ μελανοῦ γανώματος, σχεδὸν τελείως ἀπολεπισμένου στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἔξωτε-

ρικὴ ἐπιφάνεια.

Ὅπως καὶ τὰ δύο μικρὰ κύπελλα ἀπὸ τὸν τάφο Δ7 ἀνήκει στὴν κατηγορία ποὺ ἔχει τὴν καταγωγή της στὴν ἀνάλογη ὑστερογεωμετρικὴ κεραμικὴ καὶ συναντᾶται σὲ ὅλο τὸν 7ο αἰ. στὴν Ἀττικὴ. Βλ. ἐπίσης Ἀκανθος 228, σχέδ. 13, 1097. α' μισὸ 7ου αἰ. π.Χ.

ΘΕΣΗ ΙΑ, ΚΑΤΑ ΜΗΚΟΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΠΛΕΥΡΑΣ ΤΗΣ ΛΙΜΝΗΣ

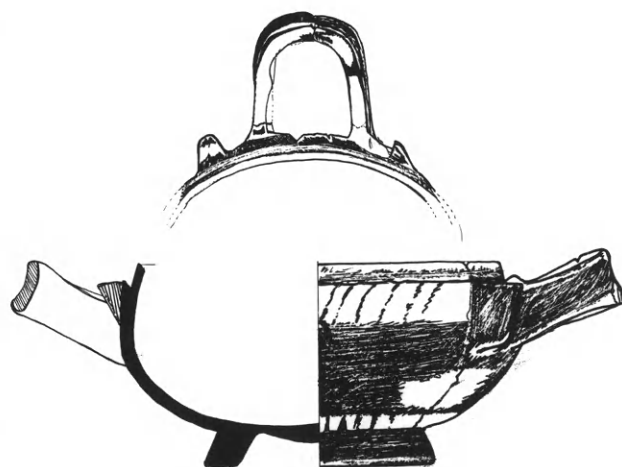
Τάφος 1

ΙΑ/δυτικὴ πλευρὰ τῆς λίμνης, στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο τοῦ γκριζόμαυρου στρώματος τῆς τύρφης, μέσα στὸ κίτρινο στρώμα, βάθ. 1.73-2.05 μ. Ἐγχυτρισμὸς σὲ πίθο ποὺ βρέθηκε σπασμένος ἀλλὰ ἀκέραιος μετὰ τὸ στόμιο στὰ νότια.

1. K1862 (εἰκ. 81). Λεκανίδα συγκολλημένη, λείπει τὸ πῶμα. Ύψ. 6 εκ., διάμ. βάσης 6.25 εκ. Βάση δακτυλιόσχημη σχετικὰ ὑψηλὴ, σῶμα μετὰ πύλα τοιχώματα, λαβὲς πεταλόσχημες ποὺ ἀνασηκώνονται ἐλαφρὰ πρὸς τὸ χεῖλος. Ὅλο τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται μετὰ μελανὸ γάνωμα ἐκτὸς ἀπὸ δύο ἐδαφόχρωμες ζώνες κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ πάνω ἀπὸ τὴν βάση, ὅπου ὑπάρχουν λοξὲς λεπτὲς γραμμὲς. Ἐδαφόχρωμη εἶναι καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χείλους καὶ τῶν λαβῶν. Στὸν πυθμένα, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου, ὑπάρχει ἐδαφόχρωμη ταινία ποὺ καταλήγει σὲ ἔλικα στὸ κέντρο. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένα ἐδαφόχρωμη ταινία περιμετρικὰ καὶ μεγάλῃ στιγμῇ στὸ κέντρο.

Παρόμοια, ἀλλὰ μετὰ τὴν διακοσμητικὴ ζώνη κοντὰ στὸ χεῖλος, *Kerameikos* IX πίν. 80, ἀρ. 7, τάφ. 263,3. Μέσα 5ου αἰ. π.Χ.

2. ΚΩΠ 190. Λήκυθος σπασμένη στὸν λαιμό. Συν. σωζ. ὕψ. 12.2 εκ., διάμ. βάσης 3.5 εκ. Λαβὴ ταινιωτὴ, ὑπερυψωμένη, σῶμα κυλινδρικὸ ποὺ ἀνοίγει στὸν ὄμο, βάση δισκοειδὴς μετὰ μικρὴ λακούβα στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένα. Ὅλο τὸ σῶμα καλύπτεται μετὰ μαύρῃ βαφῇ, ἐκτὸς ἀπὸ ἐδαφόχρωμη ζώνη κάτω ἀπὸ τὸν ὄμο, ποὺ φέρει σειρὲς μαύρων στιγμῶν.
3. ΚΩΠ 191. Λήκυθος συγκολλημένη, λείπουν ἡ λαβὴ καὶ ὁ λαιμὸς μετὰ τὸ στόμιο. Σωζ. ὕψ. 9.5 εκ., διάμ. βάσης 3.3 εκ. Σχῆμα ὅμοιο μετὰ τὴν προηγούμενη. Τὸ σῶμα καλύπτεται μετὰ μαύρῃ βαφῇ

Εἰκ. 81. Ἡ λεκανίδα K1862.

ἀπολεπισμένη, ἐκτὸς ἀπὸ ἐδαφόχρωμη ταινία κοντὰ στὴν βάση.

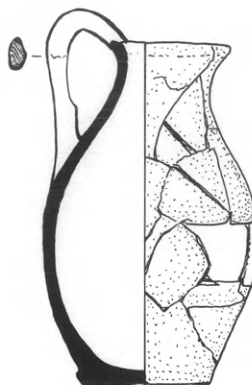
Καὶ οἱ δύο ἀπὸ τὸ ἐργαστήριό τοῦ ζ. τῆς Μεγαίρας. Βλ. καὶ σ. 141-142, τάφ. 25, K1874, K1876. Περ. 450 π.Χ.

4. ΚΩΠ 178 (εἰκ. 82). Μικρὴ μελαμβαφὴς ὅλη συγκολλημένη, λείπουν θραύσματα. Συν. ὕψ. 10.3 εκ., διάμ. βάσης 3.4 εκ. Λαβὴ ταινιωτὴ ὑπερυψωμένη, ἀπὸ τὸ χεῖλος στὴν ἀρχὴ τῆς κοιλίας, χεῖλος

στρογγυλεμένο, ελαφρά προς τὰ ἔξω, βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη.

Kerameikos IX πίν. 91,6, E58,3. 470-460 π.Χ.

Εἰκ. 82. Ἡ ὄλπη ΚΩΠ 178.

Τάφος 2

ΙΑ/δυτική πλευρά τῆς λίμνης, νότια τοῦ τάφου 1, σὲ βάθος 2.42 μ. μέσα στὸ στρώμα τῆς τύρφης. Ἐγχυτρισμὸς σὲ πίθο, μὲ τὸ στόμιο ἀνατολικά. Χωρὶς ἵχνη ὀστῶν ἢ κτερίσματα.

Τάφος 3

ΙΑ/δυτική πλευρά τῆς λίμνης, νότια τῶν τάφων 1, 2, στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ στρώματος τῆς τύρφης. Ἐγχυτρισμὸς σὲ πίθο, μὲ τὸ στόμιο στὰ ἀνατολικά.

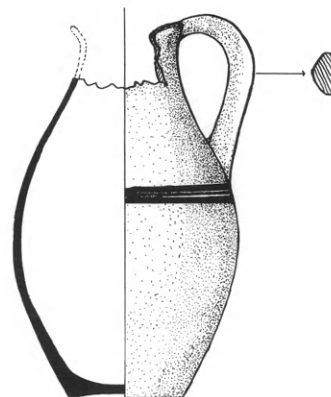
1. K1943 (εἰκ. 83). Μικροσκοπικὸς μελαμβαφὴς σκύφος ἀκέραιος, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμήμα τοῦ χεῖλους. Ὑψ. 4.4 ἐκ., διάμ. βάσης 3.7 ἐκ. Πηλὸς ἐρυθρωπὸς μὲ οἰοχρῶμο ἐπίχρῖσμα. Πόδι σχεδὸν κωνικὸ μὲ κωνικὴ λακκούβα στὴν κάτω ἐπιφάνεια, σῶμα σχετικὰ ψηλὸ. Τὸ ἐσωτερικὸ καλύπτεται μὲ μελανὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ λεπτὴ ἐδαφόχρωμη ταινία γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Ἐξωτερικὰ τὸ μελανὸ γάνωμα καλύπτει τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν κυλινδρικῶν λαβῶν, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης, ἐνῶ τρεῖς ὀριζόντιες ταινίες περιτρέχουν τὸ χεῖλος καὶ τὸ κάτω μέρος, στὴν ἔνωση μὲ τὴν βάση. Στὸ μέσο τοῦ σώματος ζώνη μὲ μαῦρες σιγμές, ἀπὸ τίς ὁποῖες κρέμονται λοξὰ σχηματοποιημένα μικρὰ φύλλα.

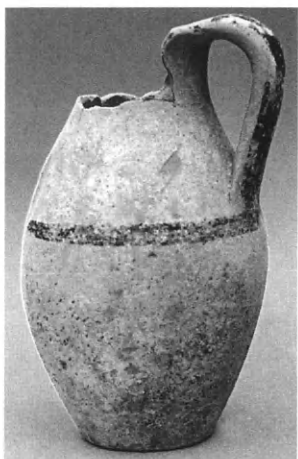
Εἰκ. 83. Τάφος ΙΑ3, σκύφος K1943.

Σχῆμα τῆς ομάδας τοῦ Πιστία, ἡ ὁποία συνδέεται καὶ μὲ τίς κύλικες μὲ φυτική διακόσμηση τῆς ομάδας τῆς Κρακοβίας, βλ. Beazley, *ABV* 627. Ἐπίσης *Kerameikos VII*, 2, πίν. 28,4,3 τάφ. 147, 3. Ἄκανθος πίν. 150γ, τάφ. 1638, ἀρ. 1070. 500-490 π.Χ.

2. K1852 (εἰκ. 84-85). Ὀλπη σπασμένη στὸν λαμῖο. Σωζ. ὕψ. 12.7 ἐκ., διάμ. βάσης 3.7 ἐκ. Λαβὴταινωτὴ συμφυὴς μὲ τὸ χεῖλος, σῶμα ἀχλαδόσχημο, βάση ἐπίπεδη, δισκοειδής. Ὅλο τὸ ἀγγεῖο ἔχει ἀφεθεῖ στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς λαβῆς, ποὺ καλύπτεται μὲ μελανὸ γάνωμα καὶ λεπτὴ μελανὴ ταινία γύρω ἀπὸ

Εἰκ. 84. Τάφος ΙΑ3, ὄλπη K1852.

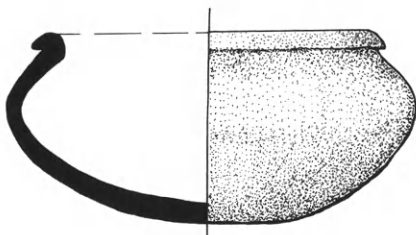

Εικ. 85. Η ὄλπη K1852.

Τάφος 4

ΙΑ/δυτική πλευρά της λίμνης, δυτικά της ταφής 2, σέ ἐπαφή με τὸν πυθμένα τοῦ ταφικοῦ ἀγγείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο χωριζόταν με κομμάτια κεραμίδων. Ἐγχυτρισμός σέ πίθο με τὸ στόμιο στὰ ἀνατολικά, τριγυρισμένο ἀπὸ μικροὺς ἀργοὺς λίθους.

1. K1853. Μικρὴ τριφυλλόστομη οἰνοχόη, σπασμένη στὸ χεῖλος. Ὑψ. 8.5 ἐκ., διάμ. βάσης 5.2 ἐκ. Λαιμός χαμηλός, λαβὴ συμφυῆς με τὸ χεῖλος, πὺν καταλήγει στὴν μέση τῆς κοιλιάς, βάση δακτυλιόσχημη. Σῶζονται ἱχνη μελανοῦ γανώματος.
2. K1937. Λήκυθος ἀκέραια, συγκολλημένη στὸν λαιμό, λείπει μικρὸ τμήμα τῆς λαβῆς. Ὑψ. 14.1 ἐκ., διάμ. βάσης 3.9 ἐκ. Ὅλο τὸ γάνωμα ἔχει ἀπολεπιστεῖ καὶ δὲν διακρίνεται κανένα ἱχνος διακόσμησης.
Σχῆμα τῆς Κατηγορίας Ἀθηνῶν 581 ii.
3. K1961. Φιάλη ἀκέραια (εἰκ. 86). Ὑψ. 4.8 ἐκ., διάμ. χείλους 8.5 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, γάνωμα ἀπολεπισμένο σὲ ὅλο τὸ σῶμα.
4. Μικροσκοπικὸς ἀττικὸς σκύφος κορινθιακοῦ τύπου, συγκολλημένος, λείπει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐπάνω τμήματος καὶ ἡ μία λαβή. Ὑψ. 3.3 ἐκ., διάμ. βάσης 3.1 ἐκ. Ὅλο τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται με μελανὸ γάνωμα, ἐκτὸς ἀπὸ ζώνη γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος πὺν ἔχει ἀφεθεῖ στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ, ὅπως καὶ ἡ βάση.
Ἀνήκει στὴν ομάδα τῶν σκύφων με ζῶνες. Βλ. καὶ *Kerameikos* IX πίν. 46,6. 490-480 π.Χ.
5. Δ638 (εἰκ. 88). Πήλινο εἰδῶλιο γυναικείας μορφῆς καθισμένης σὲ θρόνο με ὑψηλὸ ἐρεισίνωτο. Ἡ μορφὴ θεωρεῖται ὅτι ἀπεικονίζει εἴτε γυναικεία θεότητα ἢ κοινὴ θνητὴ καὶ ἀποτελεῖ συχνὸ κτέρισμα σὲ γυναικείους τάφους.
Παρόμοιο K. Κόκκου-Βυριδῆ, *Ἐλενσις* πίν. 50, B169, B172, B173. Τέλος 6ου-ἀρχές 5ου αἰ. π.Χ.
6. K1962 (εἰκ. 87). Ἀττικὸς σκύφος κορινθιακοῦ τύπου, σπασμένος. Ὑψ. 5.6 ἐκ., διάμ. βάσης 4.6 ἐκ. Μελανὸ γάνωμα καλύπτει τὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου ἐκτὸς ἀπὸ λεπτὴ γραμμὴ γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ ζώνη γύρω ἀπὸ τὴν βάση, πὺν ἔχουν ἀφεθεῖ στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ.
Παρόμοιος *Corinth* XIII πίν. 38,268-2.

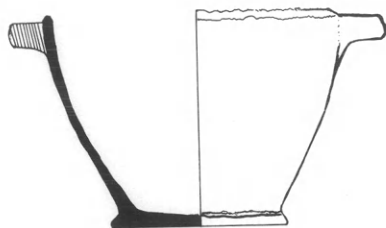

Εικ. 86. Ἡ φιάλη K1961.

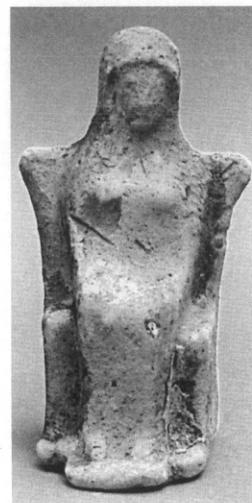
τὴν κοιλία, κάτω ἀπὸ τὴν κατάληξη τῆς λαβῆς.
Παρόμοια *Kerameikos* IX πίν. 99,8, Pr 3.
Περ. 500 π.Χ.

3. K1942. Κάναστρο συγκολλημένο. Λείπουν μικρὰ θραύσματα κοντὰ στὸ χεῖλος. Ὑψ. 4 ἐκ., διάμ. βάσης 6.7 ἐκ. Πηλὸς καστανόφαιος. Τὸ ἐσωτερικὸ καλύπτεται με μελανὸ γάνωμα. Ἐξωτερικὰ ὑπάρχουν λεπτὲς μελανὲς ταινίες λίγο κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ γύρω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς λαβῆς, στὴν ἔνωση βάσης σώματος καὶ στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης με στιγμὴ στὸ κέντρο. Τὸ ὑπόλοιπο ἔχει ἀφεθεῖ στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ.
Ὅμοιο Ἀκανθοῦ πίν. 6α, τάφ. 1324. *Kerameikos* IX πίν. 26,5-78. 500-480 π.Χ.

- 8-9. Τὸ κάτω τμήμα δύο μικροσκοπικῶν μελαμβάφων σκύφων.

Εἰκ. 87. Ο σκύφος K1962.

Εἰκ. 87. Πήλινο εἰδώλιο Δ638 ἀπὸ τὸν τάφο ΙΑ4.

Τάφος 5

ΙΑ/δυτική πλευρὰ τῆς λίμνης, ἀνατολικά τῶν τάφων 3, 4. Ἐγχυτρισμός σὲ πίθο μὲ τὸ στόμιο στὰ ἀνατολικά.

K1948. Μικρογραφικὸς σκύφος ἀκέραιος. Ὑψ. 2.9 ἐκ., διάμ. βάσης 2.6 ἐκ. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ καλύπτεται μὲ μελανὸ γάνωμα. Ἐξωτερικὰ διακοσμῆται μὲ ζῶνες μὲ ζιγκ-ζάγκ, κοντὰ στὸ

χεῖλος γραμμὲς καὶ ταινίες, μαῦρες καὶ κόκκινες. Βάση ἐπίπεδη.

Ὅμοιος Thorikos I (1963) 73. 480 π.Χ.

ΠΥΡΓΟΣ ΣΟ5

Οἱ ταφές βρέθηκαν στὴν ΒΑ. ἄκρη τῆς λίμνης, στὸ κίτρινο σκληρὸ στρώμα, σὲ βάθος περ. 1.50-2 μ. καὶ χρονολογοῦνται στὸν 5ο αἰ. π.Χ.

Τάφος 1

Βόρεια πλευρὰ τοῦ πύργου ΣΟ5 (τά.1). Ἐγχυτρισμός σὲ πίθο μὲ τὸ στόμιο στὰ ἀνατολικά. Ἀκτέριστος.

Τάφος 2

Δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου ΣΟ5 (τά.2). Ἐγχυτρισμός σὲ πίθο μὲ τὸ στόμιο στὰ ἀνατολικά. Ἀκτέριστος.

Τάφος 3

Νότια πλευρὰ τοῦ πύργου ΣΟ5 (τά.3). Καύση σὲ τετράπλευρο ὄρυγμα. Βρέθηκαν κατὰλοιπα τῆς πυρᾶς, ἀπανθρακωμένα ξύλα, ὄστρακα, ὀστά.

Κτερίσματα: κομμάτια καμένης μελανόμορφης ληκύθου.

Τάφος 4

Δυτικὰ τοῦ πύργου εὐθυγράμμισης (τά.4). Συνδυασμός καύσης καὶ ἐνταφιασμοῦ σὲ δύο πήλινους λουτήρες ποὺ κάλυπταν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο, κατεύθυνση Β.-Ν.

1. K1938. Λήκυθος σπασμένη στον λαμό και την λαβή, με έντονες αποκρούσεις στο σώμα, όπου λείπει τμήμα της παράστασης. Σωζ. ύψ. 19.5 εκ., διάμ. βάσης 4.8 εκ. Σώμα κυλινδρικό, βάση δίβαθμη με λεπτή μαύρη γραμμή στο κάτω μέρος. Στόν ώμο καστανοκόκκινες ροπαλοειδείς γραμμές ακτινωτά και γύρω από την βάση του λαμού μικρές γραμμές σε καστανομέλανο βάθος. Καστανοκόκκινο γάνωμα, άπολεπισμένο σε πολλά σημεία, καλύπτει το κάτω μέρος του σώματος και την άνω επιφάνεια της βάσης, όπου υπάρχουν δύο λεπτές όμόκεντρες έγχαραξεις. Κάτω από τον ώμο διπλή σειρά μαύρων στιγμών πάνω σε ζευγος λεπτών μαύρων

γραμμών. Άκολουθεί μελανόμορφη παράσταση συνωρίδας με τον ήνίοχο. Τα άλλα κινούνται με έντονο καλπασμό. Κάτω από την παράσταση έρυθρωπή ταινία ανάμεσα σε δύο λεπτές μαυροκόκκινες γραμμές. Με έγχαραξεις αποδίδονται λεπτομέρειες του άρματος και των άλλων.

Πά τις συνωρίδες βλ. Μανακίδου 80-86, όπου έπισημαίνεται ή σπανιότητα άπεικόνισής τους στην είκονογραφία του 5ου αι. π.Χ., άφου το άθλημα με συνωρίδες δέν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές στην κλασική Άθήνα. Έργαστήριο του ζ. του Αίμονος. Περ. 470 π.Χ.

Τάφος 5

Βόρεια του τάφου 4, στην δυτική πλευρά του πύργου εύθυγράμμισης (τά.5). Συνδυασμός καύσης και ένταφιασμού, έγχυτρισμός σε άμφορέα που βρέθηκε σπασμένος.

Τάφος 6

Δυτικά του πύργου εύθυγράμμισης, στα όρια των πυρών 1 και 2 (τά.6). Συνδυασμός καύσης και ένταφιασμού. Έγχυτρισμός σε όξυπύθμενο άμφορέα, με το στόμιο στα βόρεια. Περιείχε ύπολείμματα καύσης, μικρό κρανίο κομμένο.

1. K1945. Λήκυθος άκέραια. Ύψ. 18.8 εκ., διάμ. βάσης 4.3 εκ. Στόμιο καλυκόσχημο, σώμα κυλινδρικό, βάση δίβαθμη με λεπτή μαύρη γραμμή στην μέση. Έρυθρωπό έπίχρσιμα καλύπτει το σώμα, εκτός από την έξωτερική επιφάνεια του στομίου και της ταινιωτής λαβής, το κάτω μέρος του σώματος και την όριζόντια επιφάνεια της βάσης, που καλύπτονται με μελανό γάνωμα. Κάτω από τον ώμο ζώνη τριπλού κιγκλιωτού. Άκολουθεί μελανόμορφη παράσταση δύο άρμάτων με τους ήνιόχους τους.

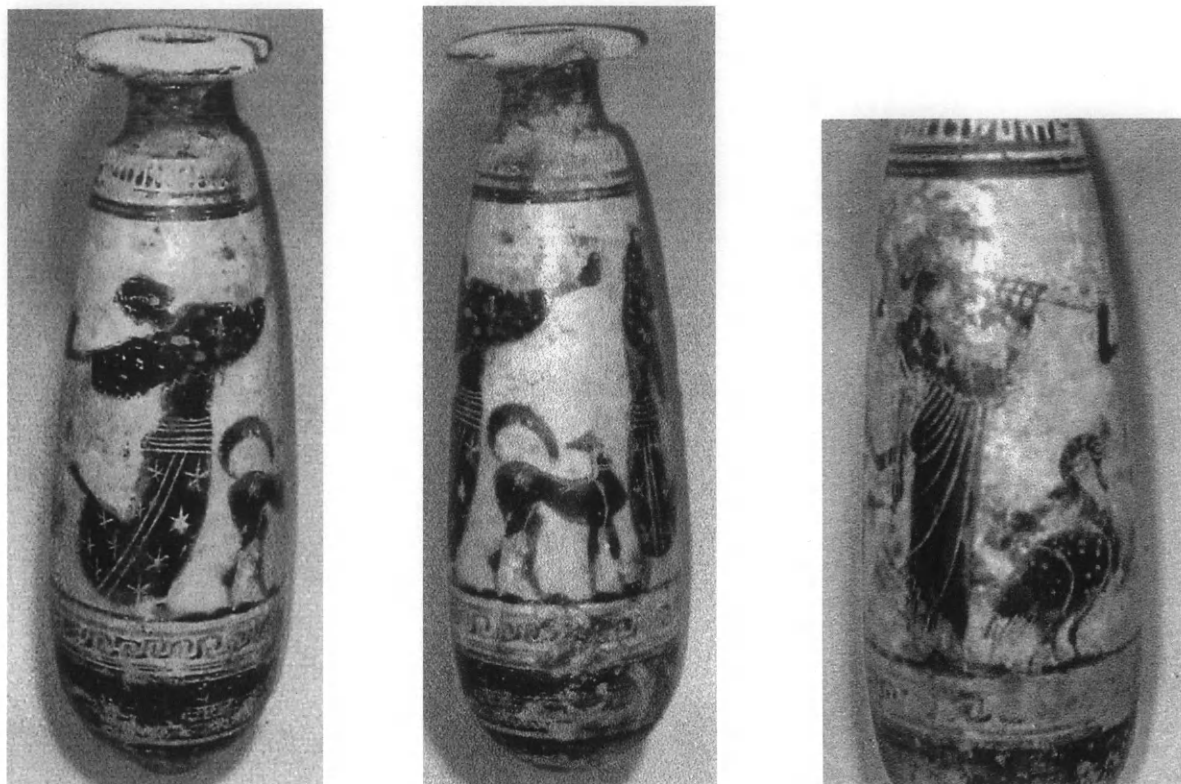
Πά την άπεικόνιση άρματοδρομών σε ληκύθους του 5ου αι. π.Χ. βλ. Μανακίδου 43-44, όπου αποδίδεται ταφικό περιεχόμενο στις άρματοδρομίες που παριστάνονται σε ληκύθους-κερίσματα τάφων. Έργαστήριο του ζ. του Αίμονος. Περ. 480-470 π.Χ.

2. K1949. Άλάβαστρο άκέραιο, συγκολλημένο στον λαμό (είκ. 89). Ύψ. 15.5 εκ., διάμ. στομίου 3.8 εκ. Όλο το άγγείο καλύπτεται με φωτεινό κιτρινωπό έπίχρσιμα, εκτός από τον λαμό που καλύπτεται με μελανό γάνωμα, όπως και το κάτω μέρος και ή κάτω επιφάνεια του στομίου. Άμέσως κάτω από τον λαμό ύπάρχει ζώνη με μικρές κάθετες παχιές γραμμές και δύο όριζόν-

τιες μαύρες γραμμές. Άκολουθεί παράσταση τριών μορφών. Αύλητρίδα με διπλό αύλο προς τα δεξιά φοράει ποδήρη χιτώνα και ίμάτιο στολισμένο με έγχάρακτα άστέρια. Μπροστά της στέκεται κύκνος. Η κεντρική μορφή της αύλητρίδας περιβάλλεται από δύο μαινάδες, σε έντονη χορευτική κίνηση, με χειριδωτούς χιτώνες ποικιλιμένους, που κρατούν κρόταλα. Άνάμεσά τους σκύλος, που δείχνει την χαρά του από την εύχάριστη σκηνή έχοντας άνασηκωμένη την ουρά. Κάτω από την παράσταση δύο καστανομέλανες γραμμές και δεξιόστροφος μαϊάνδρος.

Παρόμοιες παραστάσεις με σκηνές διασκέδασης (κώμος), όπου συμμετέχουν μαινάδες, σειρήνες, σάτυροι, ό Διόνυσος, χορεύτριες, ενώ παρακολουθούν κύκνος ή σκύλος, ύπάρχουν πολλές. Αναφέρουμε μερικά μόνο παραδείγματα: την λήκυθο του ζ. του Θησέα (Haspels, *ABL* 251.56), την λήκυθο του ζ. του Μαραθώνος, από την Βοιωτία (αυτόθι 223.1), την όλπη του ζ. του Βατικανού (J. D. Beazley, *Paralipomena*, Oxford 1971, 190.8), και κυρίως το άλάβαστρο του Ψίακος στο Μουσείο Ermitage (*Collection of the Marquis Campana*, 1862, Ρώμη) του 520 π.Χ.

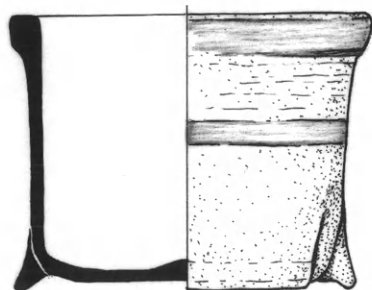

Εικ. 89. Ἀλάβαστρο K1949 τοῦ τάφου ΣΟ5/6.

Τάφος 7

Δυτικά τοῦ πύργου εὐθυγράμμισης, ἀνάμεσα στίς ταφές-πυρές 10 καὶ 11 (τά.7). Ἐγχυτρισμός σὲ ἀμφορέα μὲ τὸ στόμιο στὰ βόρεια.

1. K1950 (εἰκ. 90). Κορινθιακὴ τριποδικὴ πυξίδα συγκολλημένη, λείπει τὸ πῶμα. Ὑψ. 7.2 ἐκ., διάμ. βάσης 8.4 ἐκ. Πηλὸς καστανοκίτρινος μὲ ὁμοιόχρωμο ἐπίχρσιμα. Καστανὲς καὶ ἐρυθρῶπες ταινίες, ἀπολεπισμένες στὸ μεγαλύτερο μέρος, κοσμοῦν τὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου.

Εἰκ. 90. Ἡ πυξίδα K1950.

Παρόμοιες *Corinth XIII* πίν. 32,293-3 καὶ 39, 271-1. Ἐπίσης Κ. Μπαρσάκη-Γλένη, Ἀνασκαφὴ τάφων στὸ Ἄργος, *ΑΔ* 39, 1984, Α, πίν. 85δ. 490-480 π.Χ. Πὰ τίς τριποδικὲς πυξίδες γενικὰ βλ. *Corinth XIII* 116 καὶ 143. Τέλος 6ου αἰ. π.Χ.

2. K1953. Μικρὴ λήκυθος συγκολλημένη, λείπουν θραύσματα ἀπὸ τὴν βάση καὶ τὸ στόμιο. Σωζ. ὕψ. 9.2 ἐκ. Στὸν ὦμο σχηματοποιημένα λογχοειδῆ φυλλάρια ἀκτινωτὰ καὶ γύρω ἀπὸ τὴν βάση τοῦ λαμποῦ μικρὲς μαῦρες γραμμές. Στὸ σῶμα δυσδιάκριτα, ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς φωτιᾶς, ἴχνη μελανόμορφης παράστασης. Κατηγορία Ἀθηνῶν 581 ii. 490-480 π.Χ.
3. K1965. Μικρὸς ἀττικὸς σκύφος κορινθιακοῦ τύπου, συγκολλημένος, λείπουν θραύσματα ἀπὸ τὸ χεῖλος, τὴν βάση καὶ τὴν μία λαβή. Ὑψ. 5.5 ἐκ., διάμ. βάσης 3.9 ἐκ. Ὅλο τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται μὲ μελανὸ γάνωμα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βάση

και ζώνη κοντά της που έχει άφεθεί στο χρώμα του πηλού και λεπτή γραμμή στο χεῖλος. Στην κάτω επιφάνεια του πυθμένα μαύρος κύκλος

μέ στιγμή.

Παρόμοιος *Corinth* XIII πίν. 38, 262-2. 490-480 π.Χ.

Τάφος 8

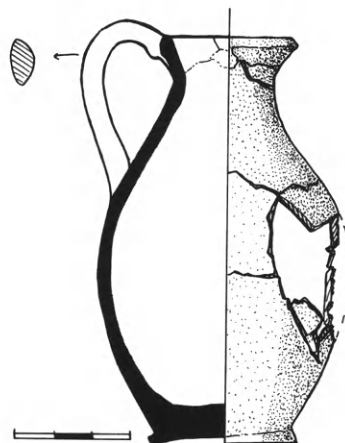
Δυτικά του πύργου εύθυγράμμισης (π.1). Καύση σε τετράπλευρο λάκκο με πηλόχριστα τοιχώματα. Το μεγαλύτερο μέρος του βρέθηκε κατεστραμμένο, σώθηκαν όμως άπανθρακωμένα ξύλα, όσα και όστρακα άγγείων.

Τάφος 9

Δυτικά του πύργου εύθυγράμμισης (π.2), σε έπαφή με την ανατολική πλευρά της ταφής-πυράς 8. Καύση σε έπίμηκες έλλειψοειδές όρυγμα με πηλόχριστα τοιχώματα.

K1957 (είκ. 91). Μικρή όλη συγκολλημένη, λείπουν θραύσματα από το σώμα. Ύψ. 11 εκ., διάμ. βάσης 3.9 εκ. Σώμα άπίόσχημο, βάση δακτυλίοσχημη, λαβή ταινιωτή που ξεκινάει από το χεῖλος ως την άρχή της κοιλιάς. Όλο το σώμα άφέθηκε στο χρώμα του πηλού, εκτός από λεπτή κόκκινη ζώνη στην κοιλιά.

Παρόμοιες από τον Κεραμεικό και την Άγορά, *Kerameikos* IX πίν. 46,1, τάφ. 7,2. *Agora* XII άρ. 528, 529. Γύρω στο 500 π.Χ.

Είκ. 91. Η όλη K1957.

Τάφος 10

Δυτικά του πύργου εύθυγράμμισης (π.3), σε έπαφή με την ανατολική πλευρά της ταφής-πυράς 9. Καύση σε όρθογώνιο, έπίμηκες όρυγμα με πηλόχριστα τοιχώματα.

1. K1946. Λήκυθος σπασμένη στον λαμό. Σωζ. ύψ. 7.2 εκ., διάμ. βάσης 3.6 εκ. Σώμα κυλινδρικό, βάση δισκοειδής. Το άγγείο καλύπτεται με έρυθρωπό έπίχρυσμα, εκτός από το κάτω μέρος του σώματος και την όριζόντια επιφάνεια της βάσης που καλύπτονται με μελανό γάνωμα. Γύρω από την βάση του λαμού σχηματοποιημένα φυλλάκια και στον ώμο γλωσσωτό κόσμημα. Στο σώμα μελανόμορφη παράσταση γενειοφόρου σε άλογο προς τα άριστερά. Η άπόδοση είναι σχηματική και άμελής, έτσι που τα περιγράμματα των μορφών να χάνονται και να γίνονται δυσδιάκριτα. Πάνω από τις

μορφές κλαδί. Λεπτομέρειες των μορφών και των ένδυμάτων άποδίδονται με γραμμές από άραιωμένο πηλό.

Το σχήμα συνηθίζεται στο έργαστήριο της Κατηγορίας των Άθηνών 581 ii. Βλ. και *Kerameikos* IX πίν. 84,6, E12,1. 490-480 π.Χ.

2. K1968. Μικρή πυξίδα σπασμένη. Ύψ. 4.5 εκ., διάμ. κοιλιάς 8.5 εκ. Σώμα χαμηλό με καμπύλο περίγραμμα τονισμένο στην μέση που καταλήγει σε στόμιο έπίπεδο. Ύποτυπώδης έπίπεδη βάση. Μαύρη βαφή που γίνεται κατά τόπους καστανή.

Τάφος 11

Δυτικά του πύργου εύθυγράμμισης (π.4). Σε έπαφή με την βόρεια πλευρά της πυράς 10. Καύση σε όρθογώνιο όρυγμα με πηλόχριστα τοιχώματα. Χωρίς κτερίσματα.

Τάφος 12

Δυτικά του πύργου εὐθυγράμμισης (π.5), σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν βόρεια πλευρὰ τῆς πυρᾶς 9. Καύση σὲ ὀρθογώνιο ὄρυγμα μὲ πηλόχριστα τοιχώματα. Χωρὶς κτερίσματα.

Τάφος 13

Δυτικά του πύργου εὐθυγράμμισης (π.6), σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ταφῆς-πυρᾶς 10. Καύση σὲ ὀρθογώνιο ὄρυγμα μὲ πηλόχριστα τοιχώματα.

1. K1877. Λήκυθος συγκολλημένη, λείπει ὁ λαίμπος, ἡ λαβὴ καὶ τμήμα ἀπὸ τὸν ὄμο, φθαρμένη ἀπὸ τὴν φωτιά. Στὸν ὄμο μελανόγραφο γλωσσωτὸ κόσμημα. Στὸ σῶμα παράσταση δύο ἀσπιδόφορων ὀπλιτῶν ποὺ στρέφονται σὲ μορφή στὸ κέντρο, ποὺ κάθετοι σὲ δίφρο καὶ κρατᾶν βακτηρία. Ἰχνη λευκοῦ χρώματος στὶς ἀραιὲς πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων.
2. Μικρὸς σκύφος σπασμένος, λείπει τὸ μεγάλυτερο μέρος. Ὑψ. 4.8 ἐκ., διάμ. βάσης 3.3 ἐκ. Ὅλο τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται μὲ καστανόμαυρη βαφὴ ἀπολεπισμένη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βάση ποὺ ἀφέθηκε στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ.
3. ΚΩΠ 191. Ὀλπη μελαμβαφῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τμήματα τοῦ χεῖλους.
4. Χάλκινη περόνη.

ΘΕΣΗ ΙΔ - ΑΓΡΟΙΚΙΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Ἡ θέσις βρίσκεται κοντὰ στὸ βόρειο ὄριο τῆς ἔκτασης ποὺ ἀπαλλοτριώθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ κωπηλατοδρομίου. Ἀπέχει περίπου 20 μ. ἀπὸ τὸν δρόμο Μαραθῶνα - Κάτω Σουλίου καὶ 80 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο νεκροταφεῖο καὶ τὸν ἀρχαῖο δρόμο. Ἡ ἔκταση αὐτὴ, στὸ ΒΑ. ὄριο τοῦ Μεγάλου Ἑλούς, πλήττεται καὶ σήμερα ἀπὸ πλημμύρες. Αὐτές, ποὺ κατέκλυζαν ὅλη τὴν ἔκταση μέχρι τὸ ἔλος, ὁδήγησαν στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα τὸν Ἑμμ. Μπενάκη νὰ δημιουργήσῃ τὸ μεγάλο «πρόχωμα» στὸ βόρειο μέρος τῆς πεδιάδας προκειμένου νὰ προστατευτοῦν οἱ καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις⁶². Τὸ πρόβλημα ἦταν ἐντονότερο στὴν ἀρχαιότητα καὶ εἶχε συνέπειες καὶ στὶς ἐγκαταστάσεις.

Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ ἀκολούθησε τὴν γεωλογικὴ ἔρευνα⁶³ καὶ τὶς δοκιμαστικὲς τομὲς ἀποκάλυψε μεγάλο μέρος ἀγροικίας τῶν ὕστερων κλασικῶν χρόνων⁶⁴ (εἰκ. 92-94). Τὸ τμήμα τοῦ κτιρίου ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἔχει ἔκταση 30×23 μ. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν

62. Πληροφορίες τῆς κ. Κ. Ρούσου - Μπούσουλα, ποὺ ἔχει γράψῃ σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τοῦ κτήματος Μπενάκη.

63. Παράλληλα μὲ τὴν γεωλογικὴ ἔρευνα τῆς ομάδας τοῦ καθ. Ἀντ. Ψιλοβίκου ἔγινε καὶ γεωφυσικὴ διασκόπιση ἀπὸ τὸ Ἑργαστήριο Ἐφαρμοσμένης Γεωφυσικῆς τοῦ ΑΠΘ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν καθ. Γρ. Τσόκα. Ἡ ἔρευνα συνέβαλε σημαντικὰ στὸν ἐντοπισμὸ ἐγκαταστάσεων καὶ ἐπιβεβαίωσε

τὴν παρουσία τῆς ἀγροικίας, ἡ ὁποία εἶχε ἐντοπιστεῖ ἀπὸ ἐπιφανειακὰ ἴχνη, βοηθώντας ἔτσι στὴν συνέχιση τῶν ἀνασκαφῶν.

64. Παρόλο ποὺ ἦταν σαφὲς καὶ προέκυπτε καὶ ἀπὸ τὴν γεωφυσικὴ ἔρευνα ὅτι τὸ κτίριο ἐκτεινόταν παραπέρα πρὸς τὰ νότια καὶ δυτικά, καὶ πιθανότατα πρὸς τὰ Β./ΒΔ., ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς δὲν ἦταν δυνατὴ, ἐπεὶδὴ εἶχε ὀλοκληρωθεῖ τὸ ὄλυμπιακὸ ἔργο.

Εἰκ. 92. Ἀποψη τῆς ἀγροικίας στὴν θέση ΙΔ.

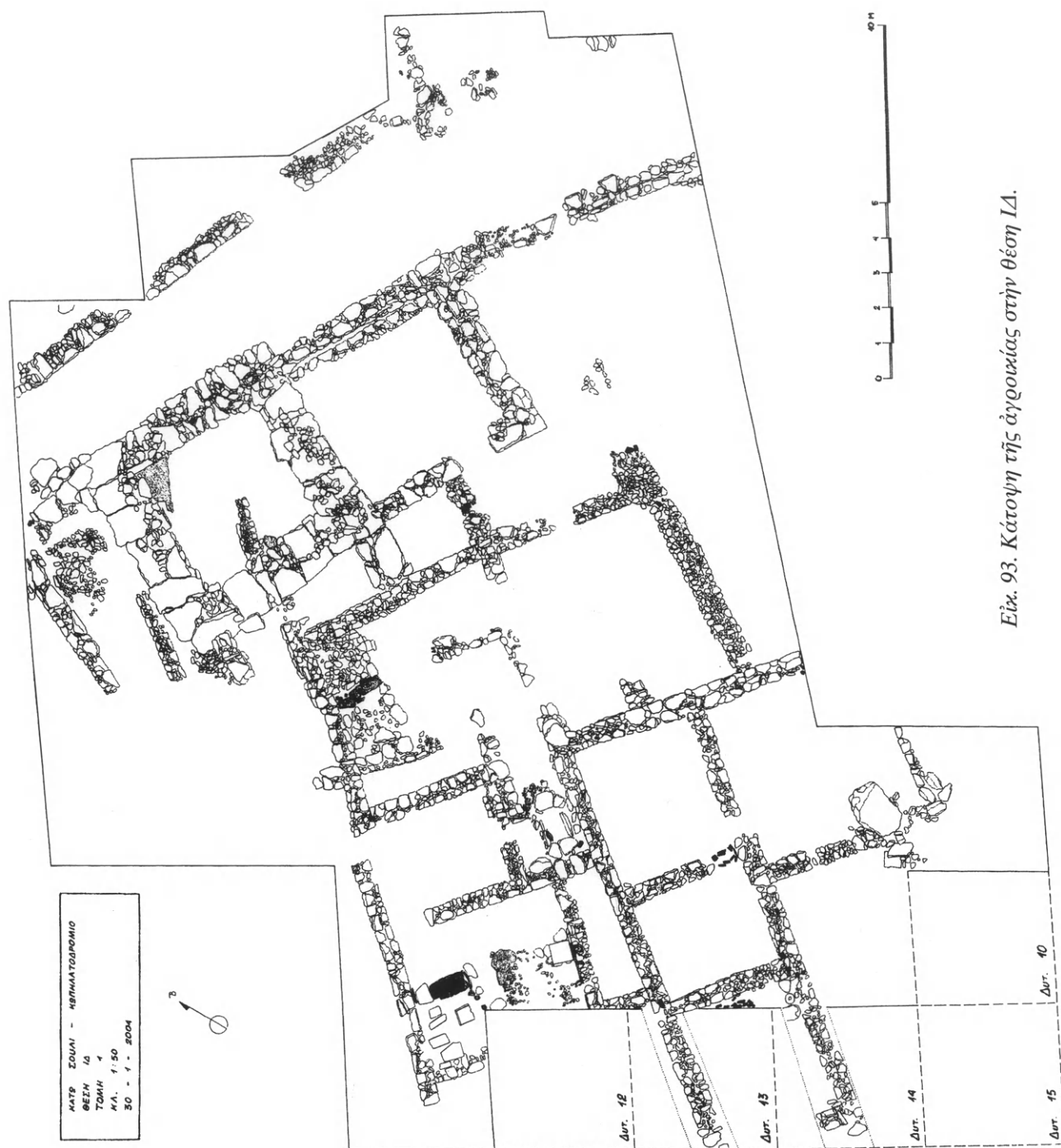
ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση τοῦ καστανοῦ χώματος – μὲ τὸ ριζικὸ σύστημα καὶ φερτὰ ὑλικά ἀπὸ πλημμύρες – ἐντοπίστηκε στρώμα καταστροφῆς μὲ λίθους ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν τοίχων καὶ πλῆθος λακωνικῶν κεραμίδων. Ἦταν σαφές ὅτι μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή του τὸ κτίριο κατέρρευσε γιὰ νὰ καλυφθεῖ σταδιακὰ ἀπὸ τὶς ἀποθέσεις τῶν ρεμάτων. Ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους ἦταν ἐλαφρὰ κατηφορική, ἀπὸ Β. πρὸς Ν., γι' αὐτὸ καὶ σὲ ὁρισμένα σημεῖα εἶχε ἐπιχωθεῖ καὶ ἰσοπεδωθεῖ γιὰ νὰ ὑποδεχθεῖ τὴν θεμελίωση τῶν τοίχων⁶⁵. Διαπιστώθηκαν δύο τουλάχιστον κατασκευαστικὲς φάσεις, πὺν δὲν ἀπέχουν χρονολογικά, ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο κεντρικοῦ δωματίου βρέθηκαν ἵχνη θεμελίων κάτω ἀπὸ στρώμα κεραμίδων καὶ λίθων⁶⁶. Φαίνεται ὅτι σύντομα μετὰ τὴν πρώτη κατάρρευση τὸ κτίριο ἐπισκευάστηκε, ἐπεκτάθηκε καὶ ἄλλαξε διαρρύθμιση. Στὴν ἀρχικὴ κάτοψη ἀνήκει σχεδὸν τετράγωνος, διώροφος, πύργος, διαστ. 6.80×7 μ., πὺν καταλαμβάνει τὴν ΒΑ. γωνία τοῦ συγκροτήματος (εἰκ. 95). Οἱ τοῖχοι τοῦ πύργου, πὺν σώζονται σὲ ὕψος ἑνὸς ἢ κατὰ τόπους δύο δόμων, εἶναι φτιαγμένοι μὲ μεγάλους ἀκανόνιστους ἀσβεστόλιθους καὶ μικρότερες πέτρες ἐνδιάμεσα, ἔχουν πλάτος 1.50 μ. καὶ εἶχαν θεμελιωθεῖ στὸ σταθερὸ κίτρινο ἀργιλικὸ στρώμα, προφανῶς ἐπειδὴ οἱ κάτοικοι εἶχαν ἐπίγνωση τῶν προβλημάτων πὺν δημιουργοῦσαν οἱ συχνὲς πλημμύρες.

65. Αὐτὸ ἔχει παρατηρηθεῖ σὲ πολλὲς ἀρχαῖες ἀγροικίες προκειμένου νὰ ἀντιμετωπιστοῦν οἱ φυσικὲς κλίσεις τοῦ ἐδάφους. Βλ. *Ἀρχαῖες ἀγροικίες*

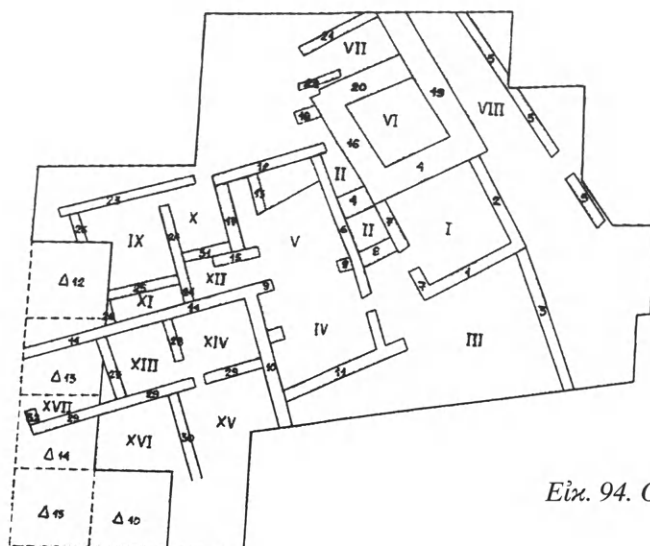
σὲ σύγχρονους δρόμους (Ἀθήνα 2003) 56.

66. Στὸ σχέδιο σημειώνονται μὲ ἐντονότερο χρῶμα οἱ παλαιότεροι τοῖχοι.

Εικ. 93. Κάτοψη τῆς ἀγροικίας στὴν θέση 12.

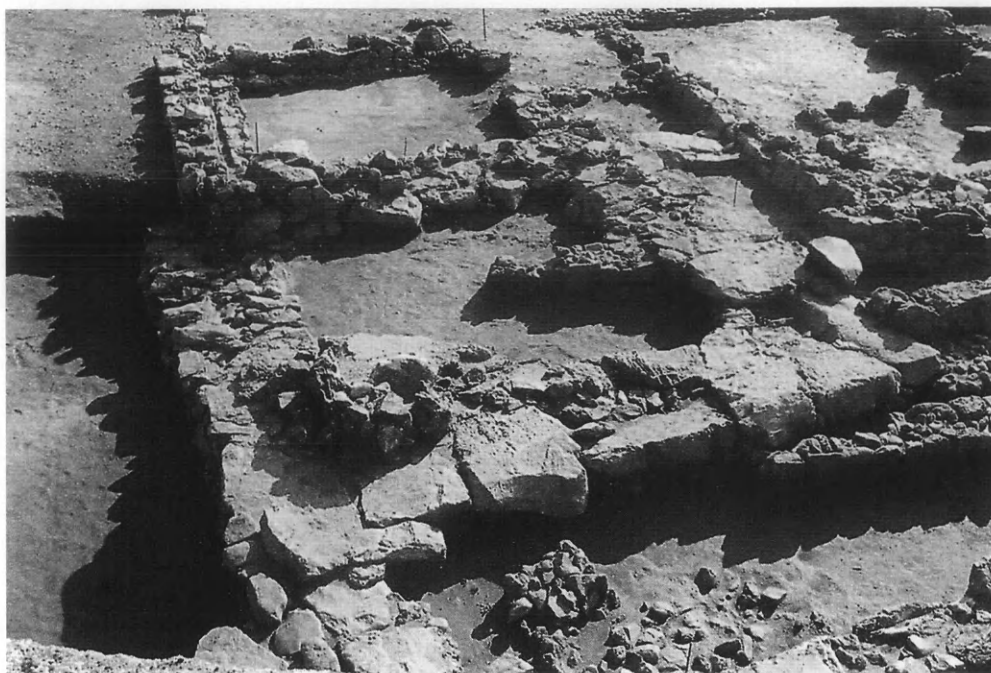
Εἰκ. 94. Οἱ χώροι τῆς ἀγροικίας.

Τὸ πρόβλημα ὅμως μὲ τὶς πλημμύρες ἦταν συνεχές, γι' αὐτὸ ἀργότερα ἔγινε προσπάθεια ἐγκιβωτισμοῦ καὶ διοχέτευσης τῶν νερῶν τῶν ρεμάτων. Κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κτιρίου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πύργο κατασκευάστηκαν δύο παράλληλοι τοῖχοι, ποὺ θεμελιώθηκαν πάνω σὲ ἐπίχωση μὲ ἄμμο καὶ χαλίκια.

Τὸ τεχνικὸ αὐτὸ ἔργο, πλάτ. 2.50-3.50 μ., ὅπου ἦταν σαφὴ τὰ ἴχνη ἀπὸ τὶς ἀποθέσεις τῶν πλημμυρῶν, προστάτεψε τὴν ἀγροικία (εἰκ. 96-103). Στὴν ἴδια μὲ τὸν πύργο φάση ἀνῆκαν δωμάτια στὴν νότια καὶ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος. Σὲ ἄλλη φάση ἀνήκουν τρία δωμάτια ἀνάμεσα στὸν πύργο καὶ τὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος, ὅπου κατασκευάστηκαν δύο μεγάλα δωμάτια πάνω σὲ στῶμα λίθων καὶ κεραμίδων, ποὺ κάλυπτε θεμέλια ἀρχαιότερων τοίχων. Δὲν ἔχει διευκρινιστεῖ ἐπακριβῶς, ἀλλὰ ὑπάρχουν ἴχνη ποὺ δείχνουν ὅτι στὸν πύργο ἀνῆκαν περισσότεροι τοῦ ἑνὸς χώροι. Στὴ νότια πλευρὰ του προσκολλήθηκε τετράγωνο δωμάτιο (πλευρᾶς 5.75 μ.) μὲ θύρα στὴν δυτικὴ πλευρὰ· ὁ ἀνατολικὸς τοῦ τοῖχος εἶναι διπλός, κοινὸς μὲ τὸ ἀνάλημμα τοῦ τεχνικοῦ ἔργου. Ἐπιμήκης διάδρομος χωρίζει τὸν πύργο ἀπὸ τὰ ἄλλα δωμάτια, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκε λιθόκτιστη τράπεζα ἐργασίας.

Τὰ παλαιότερα δωμάτια ἀπέκτησαν μικρότερες διαστάσεις μὲ τὴν προσθήκη τοίχων. Συνολικὰ ἀποκαλύφθηκαν δεκαπέντε δωμάτια διαφόρων διαστάσεων, μὲ δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα, ἐμπλουτισμένο σὲ κάποιες περιπτώσεις μὲ χαλίκια. Οἱ τοῖχοι τῶν δωματίων, σὲ μερικὸς ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχε ἐντοιχιστεῖ ὑλικὸ σὲ δεύτερη χρῆση, ἔχουν πλάτος 0.40-0.50 μ. καὶ εἶναι κατὰ κανόνα κατασκευασμένοι ἀπὸ δύο μέτωπα πολυγωνικῶν ἀσβεστόλιθων καὶ γέμισμα μικρότερων λίθων. Δὲν ἐντοπίστηκε αὐλὴ, ἡ ὁποία πρέπει νὰ βρίσκεται ἐκτὸς τοῦ σκάμματος τῆς ἀνασκαφῆς.

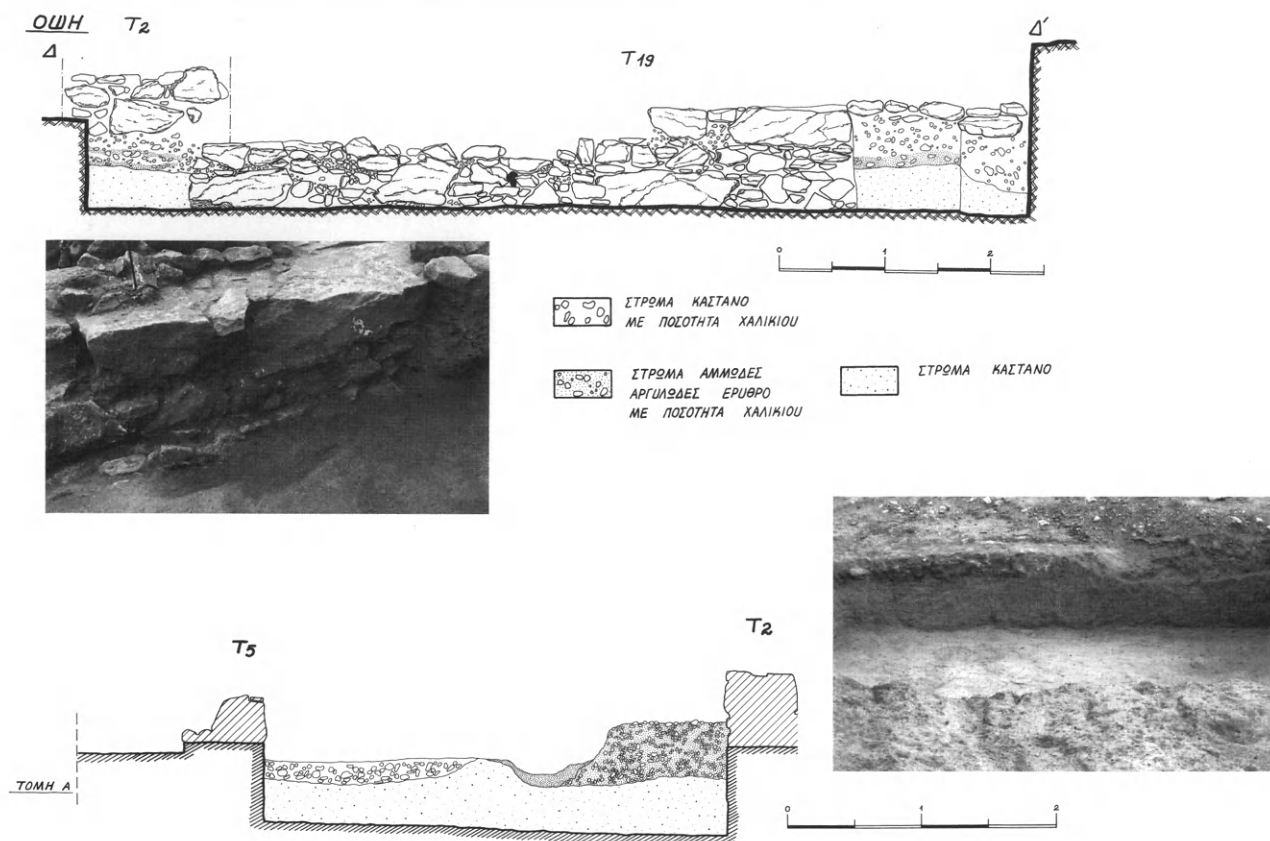
Τὴν ἐρμηνεία τοῦ συγκροτήματος ὡς ἀγροικίας, ὅπου ἐλάμβαναν χώρα ποικίλες οἰκοτεχνικὲς δραστηριότητες, στηρίζουν καὶ τὰ πολυάριθμα κινητὰ εὑρήματα (εἰκ. 98). Πήλινες πλάκες ἀπὸ ἐλαιοπιεστήρια, τριβεῖα ἀπὸ τραχίτη, ὑφαντικά βάρη, μολύβδινα σταθμεῖα, ἡθμοὶ καὶ σύνδεσμοι μεγάλων σκευῶν ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικό, χάλκινες αἰχμὲς βελῶν, σιδερένια καὶ χάλκινα καρφιά, θραῦσμα γλυπτοῦ, 90 νομίσματα (56 σὲ

Εικ. 95. Ὁ πύργος τῆς ἀγροικίας.

Εικ. 96. Ἐγκιβωτισμὸς ρέματος στὴν ἀγροικία.

Εἰκ. 97. Αποτύπωση τῶν ὁρίων τοῦ ρέματος στὴν ἀγροικία ΙΔ.

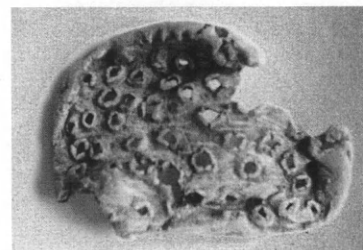
θησαυρὸ πού βρέθηκε στὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου σὲ δωμάτιο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς).

Ἡ κεραμικὴ περιλαμβάνει ποικιλία σκευῶν καθημερινῆς χρήσης, τὰ περισσότερα ἄβαφα, ἀλλὰ καὶ πολλὰ μελαμβαφὴ μὲ στικτὴ, ἀνάγλυφη καὶ ἐμπέστη διακόσμηση. Στὰ ἀποθηκευτικὰ καὶ τροφοπαρασκευαστικὰ σκεύη περιλαμβάνονται πιθάρια, ὀξυπύθμενοι ἀμφορεῖς, μεγάλες καὶ μικρὲς λεκάνες, χύτρες, λοπάδες καὶ οἶνοχόες. Ἡ μελαμβαφὴς, ἐπιτραπέζια κεραμικὴ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ λυχνάρια, κανθάρους (συχνὰ μὲ ραβδωτὸ σῶμα), ὄλπες, σκυφοειδῆ, φιάλες καὶ πινάκια (ὁρισμένα κοσμοῦνται ἐσωτερικὰ μὲ ἐμπέστα ἀνθέμια).

Ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα εἶναι δυνατὸς ὁ προσδιορισμὸς ἑνὸς γενικοῦ χρονολογικοῦ πλαισίου χρήσης τοῦ συγκροτήματος: ἀπὸ τὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἐλάχιστα θραύσματα κεραμικῆς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (ἐρυθρόμορφοι κρατῆρες καὶ λήκυθοι) ὑποδηλώνουν χρήση τοῦ χώρου καὶ παλαιότερα⁶⁷.

67. Λόγω τοῦ περιορισμένου χρόνου πού εἶχαμε στὴν διάθεσή μας δὲν ἦταν δυνατό νὰ διαπιστωθεῖ

Εἰκ. 98. Εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀγροικία.

Τὰ λίθινα ὀρόσημα

Ἀνάμεσα σὲ πεσμένους λίθους στὴν βάση τοίχων στὴν ΒΔ. καὶ ΝΑ. πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος βρέθηκαν δύο λίθινα ὀρόσημα ὑποθηκευμένων κτημάτων.

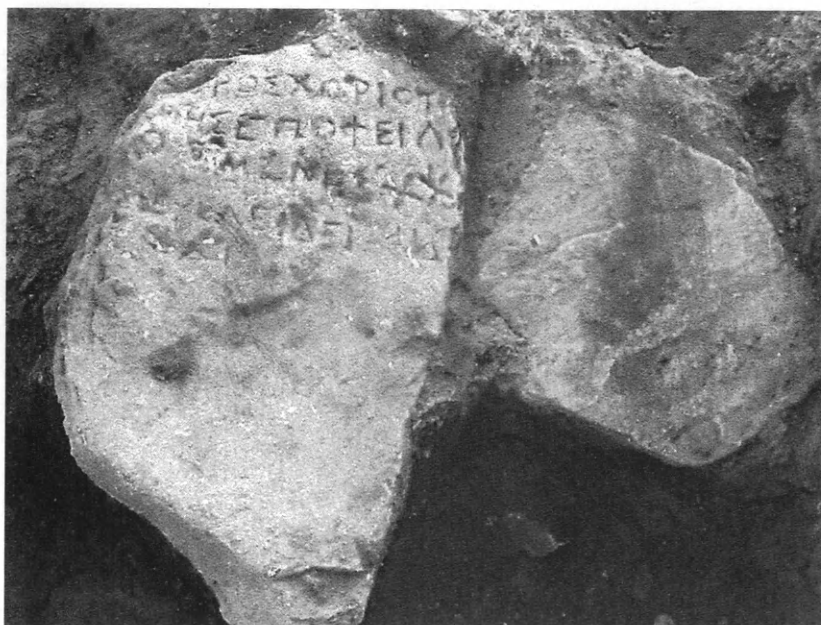
1. Λ548. Ἀκανόνιστη λίθινη πλάκα ἀπὸ γκρίζο ἀσβεστόλιθο. Ὑψ. 0.52 μ., πλάτ. 0.295 μ., πάχ. 0.09 μ. (εἰκ. 99-100).

Ἡ ἐπιγραφή χαράχτηκε στὴν πρόσθια, σχετικὰ λεία ἐπιφάνεια μὲ ὀξύ, λεπτὸ ἐργαλεῖο. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή διακρίνονται ἴχνη προγενέστερης. Τὰ γράμματα εἶναι χαραγμένα βαθιὰ καὶ καθαρά. Ὑψ. γραμ. 2.3-3.3 ἐκ.

[Ὡ]ρος χωρίου τι-
μῆς ἐποφειλ-
ομένης ΧΧ Εὐκλείδει Ἀφιδ-
ναί

ἐὰν ἡ ἀρχαιότερη χρῆσις τοῦ χώρου σχετίζεται μὲ τὸ γειτονικὸ νεκροταφεῖο ἢ ἂν ὑπῆρχε κάποια προ-

ηγούμενη μορφή τῆς ἴδιας ἀγροικίας.

Εἰκ. 99. Τὸ λίθινο ὀρόσημο Α548 στὴν θέση εὕρεσης.

Εἰκ. 100. Τὸ λίθινο ὀρόσημο Α548.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ κείμενο, τὸ κτῆμα ὑποθηκεύεται ἔναντι 20 δραχμῶν γιὰ ποσὸν ποὺ ὀφείλεται στὸν Εὐκλείδη, δημότη τῶν Ἀφιδνῶν. Ἔως τώρα δὲν ὑπῆρχε γνωστὸς Ἀφιδναῖος μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα.

2. Λ549. Λίθινη πλάκα από γκρίζο ασβεστόλιθο, επιφάνεια άδρή. Ύψ. 0.50 μ., πλάτ. 0.35-0.25 μ., πάχ. 0.12 μ. Ύψ. γραμ. 1.5-1.9 εκ. (είκ. 101).

Ὅρος χωρίο ἀπό-
τίμημα παισὶν
Αἰσχύτου Εἰτεαίο.

Ὁ δῆμος τῆς Εἰτέας τῆς Ἀντιοχίδος φυλῆς τοποθετεῖται, μετὰ τὴν εὕρεση τοῦ δημοτικοῦ ψηφίσματος, στὴν περιοχὴ τοῦ Γραμματικοῦ⁶⁸, τὸ ὁποῖο ἀπέχει 3-4 χλμ. ἀπὸ τὴν θέση εὕρεσης τοῦ ὁρόσημου. Στὴν ἀττική προσωπογραφία ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ δημότης τῆς Εἰτέας μὲ τὸ ὄνομα Αἰσχύτης.

ΘΕΣΗ ΙΑ4

Στὴν βορειοδυτικὴ ἄκρῃ τῆς λίμνης τοῦ κωπηλατοδρομίου, σὲ μικρὴ ἀπόσταση δυτικὰ τῶν κλασικῶν τάφων τῆς θέσης ΙΑ, ἀποκαλύφθηκε μεγάλος βαθὺς λάκκος ἀπόθεσης ἀπορριμμάτων (διάμ. 2.65, βάθ. 2.20 μ.), τοῦ ὁποίου ὁ πυθμὲνας ἔφτανε στὸ ἐπίπεδο τῆς ξερολιθιάς, ἡ ὁποία σώθηκε στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ λάκκου, ἐνῶ πολ- λές πέτρες εἶχαν κυλήσει βαθύτερα, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ὑλικά (είκ. 102).

Στὸν λάκκο εἶχαν ριχτεῖ κομμάτια κεραμίδων μὲ ἐγχάρακτα σύμβολα κεραμέων Κ, Ν, Π, κυκλικὲς πήλινες πλάκες ἐλαιοπιεστηρίου, κομμάτια πήλινων ἀγωγῶν, μολύβδινοι σύνδεσμοι, κομμάτια ἀπανθρακωμένων ξύλων, ξύλινο δοκάρι καὶ ξύλινες σφῆνες καὶ πυρῆνες ἐλιᾶς.

Ὅλα τὰ παραπάνω ἀποτελοῦν σαφεῖς ἐνδείξεις ἔντονης ἀγροτικῆς δραστηριότη- τας στὴν γύρω ἔκταση, πού ἀνῆκε πιθανότατα στὸν ἰδιοκτήτη τῆς μεγάλης ἀγροικίας. Στὸ βαθύτερο ἐπίπεδο τοῦ λάκκου βρέθηκαν διασκορπισμένα τὰ ὅσα μεγάλου βοο- ειδοῦς, τὸ ὁποῖο τεμαχίστηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόρριψή του καὶ ἴσως εἶχε προσφερθεῖ σὲ θυσία.

Τὰ ἐλάχιστα μελαμβαφὴ ὄστρακα πού βρέθηκαν ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἀπορρίμματα κάνουν πιθανὴ τὴν χρῆση του στὸν 4ο αἰ. π.Χ.

ΘΕΣΗ ΙΒ2

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς λίμνης, κοντὰ στὸ βόρειο ὄριό της, ἀποκαλύφθηκε τμήμα ἐπιμήκους κτιρίου. Ἦταν κατασκευασμένο μὲ λασπόχτιστη ἀργολιθοδομὴ καὶ εἶχε κατὰ μῆκος ἄξονα Ἀ.-Δ. Τὸ πέρασμα ρέματος τὸ εἶχε ἀπογυμνώσει ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα καὶ κάθε ἄλλο χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστωθεῖ ἡ χρῆση καὶ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησή του.

68. Ἀ. Καλογεροπούλου, Ψήφισμα ἐξ Εἰτέας, demes of Eitea, ΑΔ 1970, Α, 215-216. ΑΔ 1970, Α, 204-214. Ε. Vanderpool, Two Attic

Εἰκ. 101. Τὸ λίθινο ὀρόσημο Α549.

Ἀπὸ στοιχεῖα τῆς κατασκευῆς φαίνεται πιθανὸ νὰ ἀνήκει στοὺς ὕστερους κλασικοὺς - ἐλληνιστικοὺς χρόνους (εἰκ. 103).

Εἰκ. 102. Ὁ λάκκος ἀπόθεσης στὴν θέση ΙΑ4.

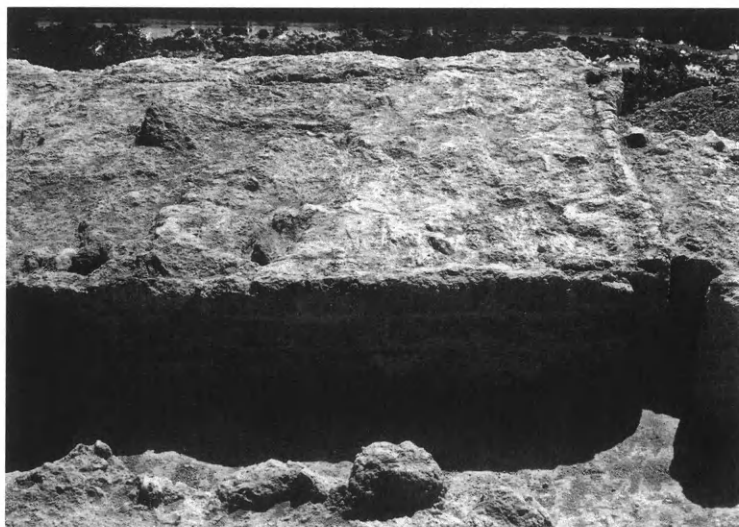

Εἰκ. 103. Τὸ κτίριο στὴν θέση ΙΒ2.

ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΙ ΚΛΙΒΑΝΟΙ

Σε απόσταση περίπου 240 μ. νότια του βόρειου όριου της λίμνης, στο ανώτερο επίπεδο του κίτρινου αργιλλώδους στρώματος, αποκαλύφθηκαν ελάχιστα κατάλοιπα δύο κεραμεικών κλιβάνων (εἰκ. 104). Οἱ κλίβανοι, με προσανατολισμό Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ., είχαν τετράπλευρο σχῆμα καὶ ἦταν θεμελιωμένοι στο κίτρινο αργιλλώδες ἔδαφος. Σώθηκαν μόνο τὰ δάπεδα τῶν θαλάμων ὀπτησης, πού είχαν στρογγυλεμένο τὸ πίσω μέρος καὶ ἦταν φτιαγμένοι ἀπὸ ἐπάλληλες στρώσεις πηλοῦ. Οἱ θάλαμοι καύσης, στο μικρὸ τμήμα πού ἐρευνήθηκαν⁶⁹, είχαν γεμίσει με κόκκινο πυρακτωμένο πηλόχωμα καὶ λυωμένο ὑποκίτρινο ὑαλῶδες ὑλικό. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν θαλάμων βρέθηκαν λίγα κομμάτια κεραμίδων καὶ πήλινα στηρίγματα ἀγγείων, καὶ γύρω τους κομμάτια πηλοῦ με ἀποτυπώματα καλαμιῶν, προερχόμενα προφανῶς ἀπὸ τὴν ἀνακατασκευαζόμενη στέγη. Τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν χρῆση τοῦ κλιβάνου εἶναι λίγα, φαίνεται ὅμως πιθανότερο ὅτι χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ ψήσιμο κεραμίδων καὶ ἴσως πιθαριῶν, καθὼς κομμάτια κεραμίδων καὶ λίγα κομμάτια πίθων βρέθηκαν στο δάπεδο καὶ γύρω ἀπὸ τὸν θάλαμο ὀπτησης.

Οἱ ἐπιχώσεις γύρω ἀπὸ τὰ καμίνια περιεῖχαν κεραμικὴ διαφόρων ἐποχῶν, ἀπὸ τὴν γεωμετρικὴ ὡς τὴν βυζαντινὴ, ὅπου φαίνεται νὰ ἀνήκουν οἱ κλίβανοι. Εἶναι ὅμως σαφές ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς πρέπει νὰ ἐκμεταλλεύτηκαν σὲ ὅλες τὶς περιόδους τὸ πλούσιο αργιλλόχωμα. Σὲ ὅλη τὴν γύρω ἔκταση ὑπῆρχαν ἴχνη λιθόστρωτων μονο-

Εἰκ. 104. Οἱ κλίβανοι στὴν θέση «Καμίνια».

69. Οἱ κλίβανοι βρέθηκαν στὴν παρειὰ τοῦ μεγάλου σκάμματος τῆς λίμνης καὶ ἐπειδὴ ὑπῆρχε

κίνδυνος κατάρρευσης δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἐρευνηθοῦν πλήρως.

πατιῶν καὶ ἡμιυπαίθριων χώρων ἐργασίας καὶ ἀποθήκευσης⁷⁰. Λιθόστρωτα μονοπάτια ὀδηγοῦσαν πρὸς Β. στὴν ὁδὸ πρὸς Μαραθῶνα καὶ Ραμνοῦντα.

Ὅπως διαπιστώθηκε ἀπὸ τὶς ἔρευνες, τὸ ἔλος καὶ ἡ γύρω του περιοχὴ ὑπῆρξε γιὰ χιλιετίες χῶρος ἐντατικῆς δραστηριότητος καὶ πηγὴ ζωῆς γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς, τῆς Τετράπολης, ἀλλὰ καὶ τοῦ νεότερου Μαραθῶνα.

† ΜΑΡΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aghios Kosmas G. Mylonas, *Aghios Kosmas, An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica* (Princeton 1959).
- Agora XXIII M. B. Moore - M. Z. P. Philippides, *Attic Black-figured Pottery. The Athenian Agora XXIII* (Princeton, New Jersey 1986).
- Ἄκανθος Ν. Καλτσᾶς, Ἄκανθος, I. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ νεκροταφεῖο κατὰ τὸ 1979 (Ἀθήνα 1998).
- Ἀλματζῆ 2001 Α. Ἀλματζῆ, Γενικά γιὰ τοὺς πολιτισμοὺς τοῦ νεοῦ, *Δισπηλιό. 7500 χρόνια μετὰ* (ἐπιμ. Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, Θεσσαλονίκη 2001) 25 κέ.
- Caskey 1960 J. and E. Caskey, The earliest settlements at Eutresis. Supplementary Excavations 1958, *Hesperia* 29, 1960, 127-167.
- Caskey 1972 J. Caskey, Investigations in Keos, part I: A Conspectus of the Pottery, *Hesperia* 41, 1972, 357-401.
- Caskey 1973 J. Caskey, The Early Bronze Age at Ayia Irini in Keos, στὸ *Bronze Age Migrations in the Aegean. Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory. Sheffield* (London 1973) 29-31.
- Fossey 1969 J. M. Fossey, *The Prehistoric Settlement by Lake Vouliagmeni, Perachora*.
- Guest-Papamanoli 1978 A. Guest-Papamanoli, L'emploi de brique crue dans le domaine égéen à l'époque néolithique et à l'Âge du Bronze, *BCH* 102, 1978, 59-79.
- Harrison 1995 S. Harrison, Domestic Architecture in Early Helladic II: Some Observations on the Form of Non-Monumental Houses, *BSA* 90, 1995, 23-40.
- Haspels, ABL E. Haspels, *Attic Black-figured Lekythoi* (Paris 1936).
- Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη: Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη. Εὐρήματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Μητροπολιτικοῦ Σιδηροδρόμου (ἐπιμ. Λ. Παρλαμᾶ - Ν. Σταμπολίδης, Ἰδρυμα Γουλανδρῆ, Ἀθήνα 2000).
- Θέμελης 1970 Π. Θέμελης, Πρωτοελλαδικὸν μέγαρον εἰς Ἀβίτικα Μεσσηνίας, *AAA* 3, 1970, 303-304.
- Θεοχάρης 1954 Δ. Θεοχάρης, Ἀνασκαφὲς στὴν Ραφήνα, *ΠΑΕ* 1954,
- Immerwahr 1971 S. A. Immerwahr, *The Neolithic and Bronze Ages. The Athenian Agora XIII* (Princeton 1971).
- Καλογεράκου 2003 Π. Π. Καλογεράκου, Ἡ ἐμφάνιση τῆς κεραμεικῆς ὁμάδας 'Λευκαντὶ Γ' στοὺς πρωτοελλαδικοὺς οἰκισμοὺς, *Ἀργοναυτικά, Τιμητικός τόμος γιὰ τὸν καθ. Χρῆστο Γ. Ντούμα* (Ἀθήνα 2003) 191-210.

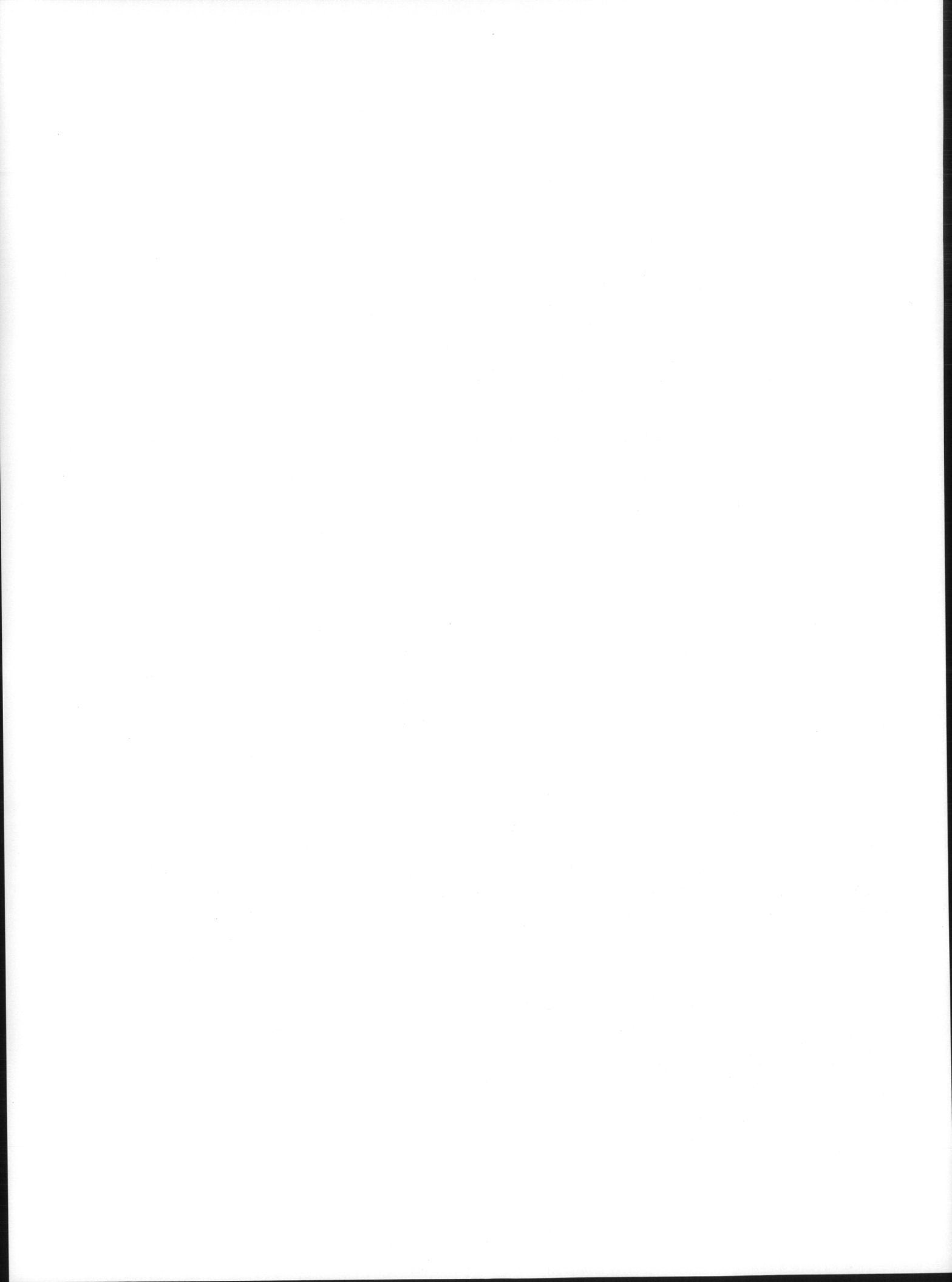
70. Γιὰ παρόμοιους κλιβάνους βλ. Κ. Μοσχάκη, *νας*, *AAA* 31, 1996-1998, 189.
Ὁ κεραμεικὸς κλίβανος Κ3 στὸν Φιλῶτα Φλώρι-

- Kerameikos VII, 2 E. Kunze-Goette - K. Tancke - K. Vierneisel, *Die Nekropole von der Mitte des 6. bis zum Ende des 5. Jahrhunderts. Die Beigaben, Kerameikos VII, 2* (1999).
- Kerameikos IX U. Knigge, *Der Südhügel, Kerameikos IX* (Berlin 1976).
- Kurtz, ABL D. Kurtz, *Athenian White Lekythoi* (Oxford 1975).
- Κόνσολα 1984 Ντ. Κόνσολα, *Η πρόωμη αστικοποίηση στους πρωτοελλαδικούς οικισμούς. Συστηματική ανάλυση των χαρακτηριστικών της* (Αθήνα 1984).
- Λιθαρές Χ. Ενjen-Τζαβέλλα, *Λιθαρές. Ένας οικισμός της πρόωμης εποχής του χαλκού στην Βοιωτία* (Los Angeles).
- Μανακίδου Ε. Π. Μανακίδου, *Παραστάσεις με άρματα (8ος-5ος αι. π.Χ.), Παρατηρήσεις στην εικονογραφία τους* (Θεσσαλονίκη 1994).
- Μίεζα Κ. Ρωμιοπούλου - Γ. Τουράτσογλου, *Μίεζα. Νεκροταφείο ύστεροαρχαϊκών - πρόωμων ελληνιστικών χρόνων* (Αθήνα 2002).
- Payne, NC H. Payne, *Necrocorinthia. A Study of Corinthian Art in the Archaic Period* (Oxford 1931).
- Πετρίτση 1980 Μ. Πετρίτση, *Πρωτοελλαδικός οικισμός στο Ρούφ, AA 35, 1980, A* (1986), 147-185.
- Rutter 1995 J. B. Rutter, *A Preclassical Site in the Argolid. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens, 3. The pottery of Lerna IV* (Princeton 1995) XXXV.
- Σάμψων 1985 Α. Σάμψων, *Μάνικα, Μία πρωτοελλαδική πόλη στην Χαλκίδα I* (Έταιρεία Εύβοϊκών Σπουδών, Χαλκίδα 1985).
- Sotirakopoulou 1986 Pan. Sotirakopoulou, *Early Cycladic Pottery from Akrotiri, BSA 81, 1986, 297 κέ.*
- Spitaels 1984 P. Spitaels, *The Early Helladic Period in Mine no. 3, Thorikos VIII* (1972-1976) 151-174.
- Stiros 1995 S. C. Stiros, *Palaeographic Reconstruction of the Heraion-Vouliagmeni Lake Coast since Early Helladic Times, BSA 90, 1995, 17-21.*
- Weisshaar 1983 H. J. Weisshaar, *Bericht zur frühhelladischen Keramik. Ausgrabungen in Tiryns 1981, AA 1983, 329-358.*
- Wiencke 2000 M. Wiencke, *Lerna. A Preclassical Site in the Argolid. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens, 4. The architecture, stratification, and pottery of Lerna III* (Princeton 2000) Ha Lerna 500-4.
- Wilson and Eliot 1984 D. E. Wilson and M. Eliot, *Ayia Irini, Period III: The Last Phase of Occupation at the E.B.A. Settlement, στο J. A. MacGillivray and R. L. N. Barber (έπιμ.). The Prehistoric Cyclades, Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology* (Edinburgh 1984).
- Χουρμουζιάδης 1996 Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, *Τὸ Δισπηλιὸ Καστοριᾶς, ἕνας λιμναῖος προϊστορικός οικισμός* (Θεσσαλονίκη 1996).
- Χουρμουζιάδης 2002 Γ. Χ. Χουρμουζιάδης (έπιμ.), *Δισπηλιό, 7500 χρόνια μετά* (Θεσσαλονίκη 2002).

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Ἡ ἀείμνηστη Μαρία Οἰκονομάκου δὲν πρόλαβε νὰ ἰδεῖ τὰ δοκίμια τῆς μελέτης. Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, λό-

γω τῆς σημασίας τῆς ἀνασκαφῆς, ἔκρινε ὅτι ἡ δημοσίευση δὲν ἔπρεπε νὰ ματαιωθεῖ, ἐξ αἰτίας τοῦ θανάτου τῆς συγγραφέως.

ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ, ΚΡΗΤΗ

Α. ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Τὰ 27 νομίσματα, πού ὁ καθηγητής Μανόλης Στεφανάκης πραγματεύεται στό Β' Μέρος τῆς μελέτης, προέρχονται ἀπό τίς ἀνασκαφές στό ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καί τῆς Ἀφροδίτης στή Σύμη τῆς ἐπαρχίας Βιάννου¹. Οἱ κοπές ἀρ. 1-23 τοῦ Καταλόγου εἶναι τῆς ἐλληνιστικῆς καί τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ, ἐνῶ οἱ ἀρ. 24-27 ἀνήκουν στήν περίοδο τῆς ἐνετοκρατίας. Ὁ μικρός ἀριθμός τῶν νομισμάτων σέ σχέση μέ τὰ ἀναθήματα καί τίς ἀναθηματικές ἐπιγραφές τῆς ἐλληνιστικῆς καί ρωμαϊκῆς περιόδου εἶναι εὐνόητος. Τό νόμισμα ὡς ἀνάθημα, ὅπως καί ἡ πρωτο-νομισματική ἀξία τοῦ ὀβελοῦ στήν ἱερά², δέν εἶχε τήν προαίωνα παράδοση, πού καθιέρωσε τὰ ἔργα ἄλλων κατηγοριῶν ὡς ἀναθήματα.

Ἡ κατεξοχήν συναλλακτική ἀξία τῶν νομισμάτων δέν μειώνει τή σημασία τῆς εὗρεσής τους στή διασυννοριακή ἱερά, ὅπως στό ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καί τῆς Ἀφροδίτης, ὅπου ἡ λατρεία ἦταν συνεχῆς ἀπό τήν παλαιοανακτορική ἕως καί τήν παλαιοχριστιανική περίοδο τῆς λειτουργίας του. Ἡ θέση τοῦ ἱεροῦ, μακριά ἀπό τὰ κέντρα ἐξουσίας τῆς ἀρχαιότητος, περιέκλειε πηγή μέ ἀφθονο ἀκόμη καί σήμερα νερό. Τό ἱερό βρίσκεται σέ ὑψόμετρο 1.130 μ. στή νότια πλαγιά τοῦ ὄρεινου ὄγκου τῆς Δίκτης, ἔχει ἐλεύθερη θέα πρὸς τὸ Λιβυκὸ πέλαγος καί λίγο ἀπέχει ἀπὸ τὰ χωριά Πάνω καί Κάτω Σύμη τῆς ἐπαρχίας Βιάννου³.

Τὰ νομίσματα ἐνδιαφέρουν ἀπὸ καθαρά ἀρχαιολογική σκοπιά, γιατί διαγράφουν ὡς ἓνα βαθμὸ τὸ εὖρος τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ ἱεροῦ μέ τίς αὐτόνομες κρητικές πόλεις⁴. Ἄν καί ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι μικρός, μαρτυροῦν τὴν ἀνάκαμψη τῆς λατρείας ἀπὸ τὴν ὕστερη ἐλληνιστική περίοδο καί μετὰ, τῆς ὁποίας ἡ ἀνοδική καμπύλη ἐπιτείνεται κατὰ τὴ ρωμαϊοκρατία. Ἡ ἀνάκαμψη, αἰσθητὴ κατὰ κύριο λόγο στὰ πῆλινα ἀναθήματα, τίς ἐπιγραφές

1. Πὰ τίς ἐτήσιες ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν, βλ. Λεμπέση, ΠΑΕ 1972-1978, 1981, 1983, 1985-1997, 1999-2003.

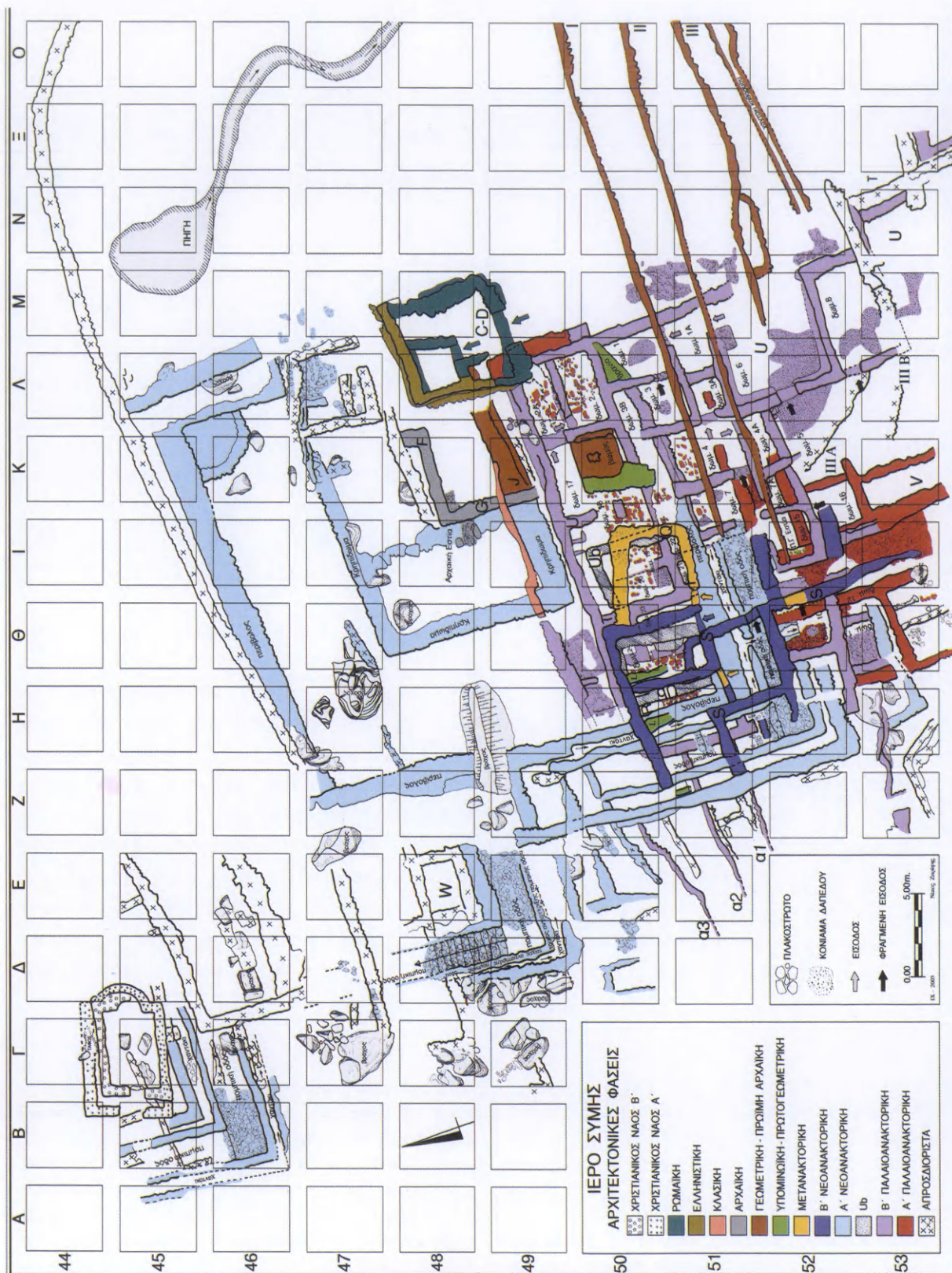
2. Linders 1987, 115-116· 1989-1990, 282-284. Strøm 1992, 49-50. von Reden 1997, 159-160, 173-174. Kurke 1999, 223-224 σημ. 4.

3. Πὰ τὴ θέση: Λεμπέση 1985, 17-18· Schürmann 1996, 1-3· σύντομο διάγραμμα τῆς διαχρονικῆς λει-

τουργίας του: Λεμπέση 2002, 3-5· Sporn 2002, 85-89, ὅπου εὐλόγα λείπουν τὰ νεότερα, συνυφασμένα μέ τὴ συντήρηση, ἀνασκαφικά δεδομένα.

4. Δυστυχῶς δέν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὸν συνάδελφο Χ. Κριτζά, οἱ ὁποῖες θὰ ἔδιναν πληρέστερη εἰκόνα γιὰ τὸ εὖρος καί τὸ εἶδος κυρίως τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ ἱεροῦ μέ τὰ κέντρα ἐξουσίας.

Εἰκ. 1. Ἱερόν Σύμης. Οἱ ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις τῆς λειτουργίας του.

καὶ τοὺς λύχνους, προσμετρᾶται σὲ σχέση μετὰ τὴν ἔντονη ὕφεση ποὺ παρουσιάζει ἡ λατρεία τὸν 5ο καὶ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.⁵ Ἀλλὰ καὶ ἡ κάμψη τῆς λατρείας κατὰ τὴν κλασικὴ περίοδο προσμετρᾶται μετὰ τὴν ἀκμὴ παλαιότερων περιόδων τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ: τῆς παλαιο- καὶ νεοανακτορικῆς, τῆς γεωμετρικῆς καὶ τῆς πρώιμης ἀρχαϊκῆς περιόδου, οἱ ὁποῖες ἀντιπροσωπεύονται μετὰ περισσότερον ἢ λιγότερον ἐντυπωσιακὰ οἰκοδομικὰ προγράμματα (εἰκ. 1), μετὰ πολυποίκιλες καὶ πολυάριθμες σὲ παραδείγματα κατηγορίες τελετουργικῶν ἀγγείων, σκευῶν καὶ ἀναθημάτων, μετὰ σπάνια κατὰ τὸ εἶδος καὶ τὴν ποιότητα ἀναθήματα, ὅπως καὶ μετὰ ἄλλα τέχνηρα.⁶

Ἡ σύγχρονη μετὰ τὰ νομίσματα οἰκοδομικὴ δραστηριότητα περιορίζεται στὸν οἶκον C-D, ποὺ βρίσκεται δίπλα στὴν πηγὴ⁷ (εἰκ. 2). Τὰ σημεῖα ὅπου βρέθηκαν τὰ νομίσματα εἶναι ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴ σύνδεσή τους μετὰ αὐτὸ τὸ οἰκοδόμημα, ὅπως καὶ γιὰ τὴ συγκρίνωση τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ σὲ σύγκριση μετὰ τὴν ἔκταση ποὺ εἶχε κατὰ τὶς περιόδους ἀκμῆς τῆς 2ης καὶ τῆς 1ης χιλιετίας (εἰκ. 1).

Τὸ συγκρότημα C-D ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα δωμάτιο μικρῶν διαστάσεων μετὰ ὑψηλὸ χτιστὸ «θρανίον» ἀποθέσεων, ἀπὸ ἓνα μικροσκοπικὸ βοηθητικὸ (;) χώρον δίπλα στὴν εἴσοδο τοῦ δωματίου καὶ ἀπὸ ἰσχυρὸ τοῖχον περιβόλου μετὰ πλατιά εἴσοδο, ὃ ὁποῖος ὁρίζει ὑπαίθριον ἄνωρ στὰ ΝΑ. τοῦ στεγασμένου μετὰ κεραμίδωση δωματίου (εἰκ. 3). Ἡ λατρεία ἀσκεῖται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου, ἐνῶ κατὰ τοὺς παλαιότερους τοῦ κτιρίου C-D αἰῶνες ἦταν ὑπαίθρια. Ἄν καὶ τὸ τελετουργικὸ μεταβάλλεται ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴ, τὸ ζεῦγος τῶν συλλατρενόμενων θεοτήτων, τοῦ Ἑρμῆ κεδρίτη καὶ τῆς Ἀφροδίτης, ὅπως καὶ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἱεροῦ, δὲν ἀλλάζουν ἕως τὴ ρωμαϊσμοκρατία.

Τὰ δομικὰ στοιχεῖα τοῦ κτιρίου C-D μαρτυροῦν δύο τουλάχιστον οἰκοδομικὰς φάσεις. Ὁ βόρειος καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος ἀνήκουν στὴν πρώτη καὶ παλαιότερη, ἐνῶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου, τὸ «θρανίον» τῶν ἀποθέσεων καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ ἀντιπροσωπεύουν μεταγενέστερη ἀνακατασκευὴ (εἰκ. 1, 3). Ἀβέβαιο εἶναι ἀπὸ δομικὴ σκοπιά, ἂν ὁ προσαρτημένος στὸ στεγασμένο δωμάτιο περίβολος εἶναι σύγχρονος μετὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ δωματίου ἢ ἂν ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη. Ἡ μεγαλιθικὴ τοιχοποιία τοῦ περιβόλου δὲν εἶναι χρονολογίσιμη, ὥστε νὰ τεκμηριωθεῖ μία ἀκόμη ἀνακατασκευὴ τοῦ κτιρίου C-D, ἐνῶ τὸ διαφορετικὸν τοῦ χτίσμο μετὰ σύγκριση μετὰ τοῦ δωματίου μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴ λειτουργία του ὡς ὁρίου ὑπαίθριου χώρου, ὅπως καὶ σὲ στατικὸν λόγους. Δηλαδή, στὴν ἀνάγκη νὰ χτιστεῖ ἰσχυρὸς θεμέλιος δόμος ἀπὸ ὀγκώδεις λιθόπλινθους, λόγῳ τῆς μεγάλης καθίζησης τοῦ ὑπεδάφους, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ μέση περίπου τοῦ κτιρίου C-D καὶ γίνεται ἐντονότερη πρὸς τὰ ΝΑ. τοῦ περιβόλου του.

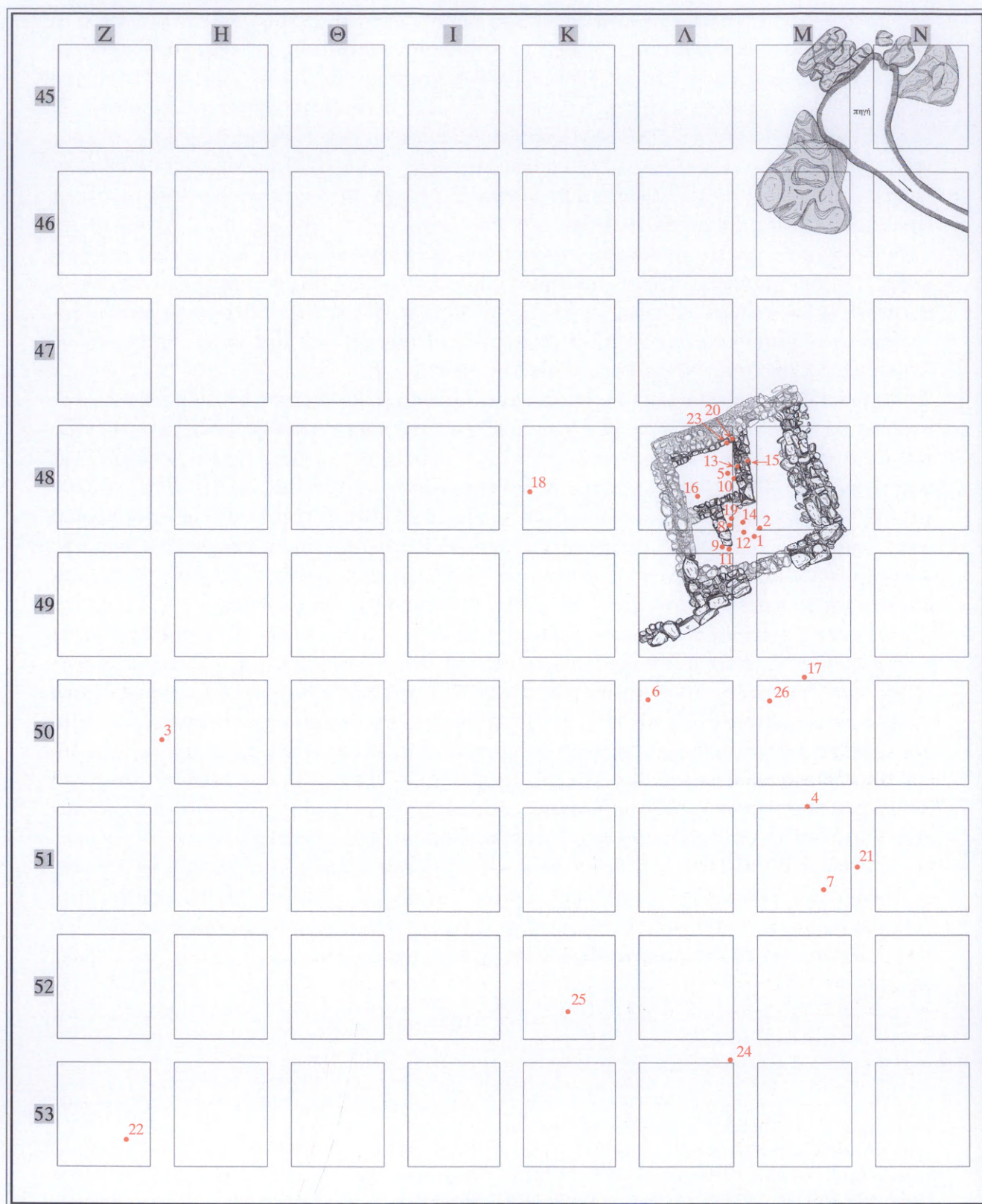
5. Πὰ τὴν κρίση τῆς κρητικῆς κοινωνίας τῶν κλασικῶν χρόνων ποὺ ἀνακλᾶται στὰ ἱερά καὶ διαγράφεται στὶς συνθήκες τῶν πόλεων, βλ. ἀντίστοιχα Λεμπέση 1972, 202· 1981, 6· 1990, 32-36, 64-75 καὶ Chaniotis 1996, 169-175.

6. Ἐνδεικτικά, βλ. Muhly - Metaxa 1984. Λεμπέση

1985. Lebessi, Muhly, Olivier 1995. Schürmann 1996. Papasavvas, Muhly, Lebessi 1999. Λεμπέση 2001· 2002. Lebessi 2002. Lebessi, Muhly, Papasavvas 2004.

7. Λεμπέση 1973, 195-198· 1992, 220, εἰκ. 2· 1996, 305, 314-317 καὶ 1997, 208-209.

Εἰκ. 2. Ἱερὸν Σύμης. Τὸ κτίριο C-D τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς περιόδου, καὶ οἱ θέσεις εὗρεσης τῶν νομισμάτων.

Ἡ ἔμμεση ἔνδειξη γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ περιβόλου σὲ μεταγενέστερη τοῦ δωματίου ἀνακατασκευή, πού θὰ ἦταν καὶ ἡ τελικὴ αὐτοῦ τοῦ συγκροτήματος, ἀποτελεῖ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ 2ου ἢ τοῦ πρώιμου 3ου αἰ. μ.Χ. Ἡ ἐπιγραφή, χαραγμένη μὲ μεγάλα γράμματα σὲ λιθόπλινθο ἀπὸ μαλακὸ ἀσβεστόλιθο, βρέθηκε σὲ ἐπιφανειακὸ στρώμα τὸ 1973 πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ ΒΑ. γωνία τοῦ δωματίου. Στὴν ἐπιγραφή ἀναφέρεται ὅτι ὁ Νικάνωρ, γιὸς τοῦ Θεομνάστου, ἀναθέτει ναὸ στὸν Ἑρμῆ κεδρίτα⁸. Μάταιη στάθηκε ἡ ἀναζήτηση τοῦ ναοῦ πού μαρτυρεῖται ἐπιγραφικά. Ἐχοντας ὁλοκληρώσει τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ οἴκου-ναοῦ C-D καὶ τῆς γύρω ΒΑ. περιοχῆς του, εἶναι βέβαιο τώρα ὅτι οὔτε ναὸς οὔτε ἵχνος ἄλλου ρωμαϊκοῦ κτιρίου ὑπάρχει στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ. Ἐπομένως, ἡ ἐκδοχὴ νὰ συνδέεται ἡ ἐπιγραφή μὲ τὴν τελικὴ ἀνακατασκευὴ τοῦ προϋπάρχοντος ἑλληνιστικοῦ κτιρίου C-D εἶναι ἀρκετὰ πιθανὴ μὲ βάση τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα.

Ἡ σίγουρη ἀπὸ δομικὴ σκοπιά προγενέστερη ἀνακατασκευὴ τῆς τελικῆς τοῦ κτιρίου C-D πρέπει νὰ ἔγινε στὴ δεκαετία 40-30 π.Χ., ὅπως μαρτυροῦν δύο νομίματα (ἀρ. 13 καὶ 15) πού βγῆκαν ἀπὸ τοὺς ἀρμούς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ στεγασμένου δωματίου (εἰκ. 3). Χάρη στὴν ταύτιση τῶν νομισμάτων ἔχομε ἕναν ἀσφαλὴ *terminum post quem* τῆς ἀνακατασκευῆς, κατὰ τὴν ὁποία ἐντοιχίστηκε στὸν ἴδιο τοῖχο καὶ μία ἐπιγραφικὴ μαρτυρία τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., πού δημοσίευσε ὁ Χαράλαμπος Κριτζάς⁹. Κατὰ τὸν μελετητὴ, πρόκειται γιὰ ἕνα μεγάλο «ἀπότμημα στήλης ἀπὸ τεφρὸ ἀσβεστόλιθο, ὅπου εἶναι χαραγμένες δύο ἀποσπασματικὰ σωζόμενες ἐπιγραφές ἀπὸ διαφορετικὸ τεχνίτη τοῦ α' καὶ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Οἱ ἐπιγραφές ἀναφέρονται σὲ δύο ἐπισκευές ἢ ἀνακατασκευές κτιρίου μὲ τὴν εὐθύνη πρωτοκόσμων ἀπὸ τὴ Λύττο πιθανότατα».

Δὲν εἶναι σίγουρο ἂν οἱ ἀναγραφόμενες στὴ στήλη δύο ἀνακατασκευές ἀναφέρονται στὸν οἶκο-ναὸ C-D ἢ σὲ ἄλλο κτίριο τοῦ ἱεροῦ. Ἀρκετὰ πιθανὴ εἶναι ἡ ἐκδοχὴ νὰ συνδέονται οἱ οἰκοδομικὲς ἐργασίες τῶν δύο ἐπιγραφῶν μὲ τὸ κτίριο C-D ὅπου ἡ ἐνεπίγραφη στήλη βρίσκεται σπασμένη καὶ ἀνάποδα ἐντοιχισμένη, ἐπειδὴ οἰκοδόμημα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. δὲν βρέθηκε στὴν ἀνασκαμμένη ἔκταση τῶν ± 2.500 τ.μ. τοῦ ἱεροῦ. Ἀλλωστε, οἱ οἰκοδόμοι τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς δὲν θὰ λιθολογοῦσαν σκάβοντας τὶς ὑψηλές ἐπιχώσεις πού ἐκάλυπταν κτίσματα παλαιότερων περιόδων τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ, ἀφοῦ μπορούσαν εὐκόλα νὰ προμηθευτοῦν τὸ ἀναγκαῖο δομικὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ γκρεμισμένο καὶ ὑπὸ ἀνακατασκευὴ κτίριο C-D¹⁰.

Οἱ τέσσερις ἐπισκευές ἢ ἀνακατασκευές γιὰ τὸν οἶκο-ναὸ C-D δὲν εἶναι πολλές, ἂν ἡ συνεχὴς λειτουργία του γιὰ πέντε περίπου αἰῶνες συσχετιστεῖ μὲ τὶς συχνές κατολισθήσεις βράχων ἀπὸ τὶς ἀπόκρημνες ΒΑ. πλαγιές τοῦ ἱεροῦ. Οἱ κατὰ καιροὺς ἀποκολλήσεις βράχων, πού ὀφείλονταν σὲ σεισμοὺς κατὰ κύριο λόγο, προκαλοῦσαν καταστροφές τῶν κτιρίων καὶ ὑποχρέωναν σὲ οἰκοδομικὲς ἐπεμβάσεις, μικρῆς ἢ μεγάλης κλίμακας, ὥστε οἱ

8. Λεμπέση 1973, 198 πίν. 205.

9. Κριτζάς 2000, 88-97.

10. Τὸ χῶμα τῆς λάσπης γιὰ τὸ χτίσιμο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου τοῦ κτιρίου C-D, περιε-

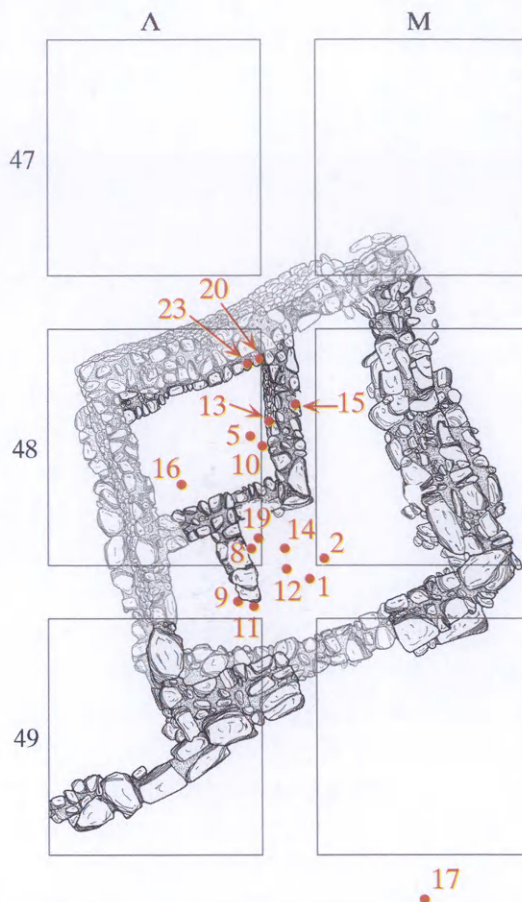
κτικὸ σὲ σπασμένα ἀναθήματα, προέρχεται ἀπὸ διαταραγμένα στρώματα τῆς ὑπαίθριας λατρείας, στὰ ὁποῖα καὶ θεμελιώθηκε αὐτὸς ὁ τοῖχος: Λεμπέση 1996, 314· 1997, 207.

ἐτήσιες ἱεροπραξίες νὰ τελοῦνται ἀπρόσκοπτα¹¹.

Τὸ ἱστορικό τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μεταβολῶν στὸ κτίριο C-D καὶ ἡ ἔντονη καθίζηση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ τὴ μέση περίπου τοῦ κτιρίου πρὸς τὰ ΝΑ. ἀποκλείουν τὰ πέντε νομίσματα (ἀρ. 4, 7, 17-18, 21), πὺν δὲν εἶναι σύγχρονα, νὰ βρέθηκαν *in situ*. Ἡ διασπορά τους σὲ προσχωσιγενὴ στρώματα καὶ σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ τὰ νότια τοῦ κτιρίου (εἰκ. 2) εἶναι δευτερογενὴς καὶ ὀφείλεται στὶς ἐδαφικὲς - κλιματικὲς συνθῆκες τῆς θέσης ὅπου βρίσκεται τὸ ἱερό.

Μὲ τίς δύο ἢ τίς τέσσερις ἀνακατασκευὲς τοῦ κτιρίου C-D δὲν μπορεῖ νὰ γίνεταί λόγος γιὰ ἀδιατάρακτη στρωματογραφία, ὅσον ἀφορᾷ στὰ ἑπτὰ νομίσματα (ἀρ. 1-2, 5, 10, 16, 20, 23) πὺν βρέθηκαν κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 1973 στὸ δωμάτιο μὲ τὸ «θρανίο» τῶν ἀποθέσεων

Εἰκ. 3. Ἱερόν Σύμης. Οἱ θέσεις εὗρεσης τῶν νομισμάτων στὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτιρίου.

καὶ νότια τῆς εἰσόδου (εἰκ. 3). Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ἑξὶ νομίσματα τῆς ἔρευνας τοῦ 1996 (ἀρ. 8-9, 11-12, 14, 19), πὺν βρέθηκαν βαθύτερα σὲ διαταραγμένο στρώμα ὑπαίθριας λατρείας, ὅπου ἡ σίγουρη ἀνακατασκευὴ τοῦ κτιρίου θεμελιώθηκε στὴ δεκαετία 40-30 π.Χ.¹² Ἡ ἐλάχιστη ἀκτίνα διασπορᾶς τῶν ἑξὶ νομισμάτων τοῦ 1996 (± 20 ἐκ.), ἂν δὲν εἶναι τυχαία, ἐπιδέχεται ἐρμηνείας πὺν νὰ δικαιολογεῖ τὴ συνεύρεσή τους (βλ. π.κ. σ. 195 σημ. 42).

Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ σωστὴ ταύτιση τοῦ νομίσματος ἀρ. 16 μὲ ἔκδοση τῆς ρωμαϊκῆς Κνωσοῦ, γιὰτὶ συνδέει τὸ νόμισμα χρονικά μὲ τὰ ἀρ. 13 καὶ 15, πὺν βγῆκαν ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ 40-30 π.Χ. Συνδυάζοντας τὴν ταύτιση τοῦ ἀρ. 16 μὲ τὰ τελευταῖα ἀνασκαφικά δεδομένα, ἀποκτᾷ τὸ νόμισμα τὴν ἀξία ἑνὸς *terminus post quem* γιὰ τὸ δάπεδο τῆς ἀνακατασκευῆς καὶ ὄχι γιὰ τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ στεγασμένου δωματίου τοῦ κτιρίου C-D, ὅπως ὑπέθεσα τὸ 1973¹³. Ἡ πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ κτιρίου μπορεῖ νὰ

11. Λεμπέση 1989, 297 σημ. 4 μὲ παλαιότερες ἀναφορὲς γιὰ τίς καταστροφὲς κτιρίων ἀπὸ τίς κατὰ καιροὺς βραχοπτώσεις.

12. Λεμπέση 1996, 314.

13. Λεμπέση 1973, 196 σημ. 2, ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ ὁ Κριτζᾶς 2000, 91 σημ. 55. Ἀκριβέστερη χρονολόγηση

εἶναι τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἀφοῦ ἡ ἐντοιχισμένη σὲ δευτέρη χρήση ἐνεπίγραφη στήλη, ὅπου καταγράφονται δύο ἐπισκευές ἢ ἀνακατασκευές, χρονολογήθηκε στὸ α' καὶ τὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Ἡ ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὸ κτίριο C-D θέση εὔρεσης δύο νομισμάτων (ἀρ. 3 καὶ 22) εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴ συρρίκνωση τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ - ρωμαϊκὴ περίοδο τῆς λειτουργίας του. Τὸ παλαιότερο, ἔκδοσης Λύττου, ἐντοπίστηκε σὲ ἀπόσταση 20 μ. περίπου δυτικὰ τοῦ κτιρίου, σὲ ἐπιφανειακὸ στρώμα πὺν ἐκάλυπτε τὰ κατάλοιπα τῆς πομπικῆς ὁδοῦ τοῦ νεοανακτορικοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου (εἰκ. 1-2)¹⁴. Τὸ νεότερο νόμισμα ἀρ. 22 ἔκδοσης Τραϊανοῦ βρέθηκε νοτιότερα τοῦ νομίσματος τῆς Λύττου μὲ πολλὰ ὅστρακα ἀπὸ μινωικὰ τελετουργικὰ ἀγγεῖα καὶ λίγα ἀπὸ ρωμαϊκὰ χρηστικά σὲ μεγάλο βάθος βυθίσματος, πὺν προέκυψε ἀπὸ καθίζηση τοῦ ἐδάφους στὰ δυτικὰ τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου¹⁵. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς διαφορετικὲς συνθήκες ταφονομῆς τῶν δύο νομισμάτων, πὺν ὀφείλονται στὴ γεωμορφολογία τοῦ ὑπεδάφους, τὰ σημεῖα εὔρεσης συμπίπτουν μὲ τὴν ἀρχαία πρόσβαση στὸ ἱερό ἀπὸ τὰ δυτικὰ, ἡ ὁποία εἶναι ἡ πιὸ ὁμαλὴ ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν σύγχρονο ἐπισκέπτη. Ἡ εἴσοδος στὸν ὡρο τοῦ ἱεροῦ θὰ βρισκόταν δυτικότερα ἀπὸ τὰ σημεῖα εὔρεσης τῶν δύο ἑλληνιστικῶν-ρωμαϊκῶν νομισμάτων σὲ παλαιότερες περιόδους τῆς λειτουργίας του, ὅπως δείχνουν τὰ προϋπάρχοντα σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα.

Τὸ ἱερό τῆς Σύμης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὁμαλὴ δυτικὴ πρόσβαση πὺν κατέληγε στὸν ὡρο τῆς λατρείας, πρέπει νὰ διέθετε καὶ ἄλλα φυσικὰ περάσματα γιὰ τοὺς προσερχόμενους ἀπὸ μακριά. Τὰ δημοσιευόμενα νομίσματα, τὰ πολλὰ graffiti σὲ θραύσματα κεραμίδων ἀπὸ κατεστραμμένη κεράμωση κτιρίου καὶ οἱ ἐπιγραφές τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς περιόδου μαρτυροῦν ὅτι τὸ ἱερό δεχόταν πιστοὺς ἀπὸ πολλὰς πόλεις τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς κεντρικῆς Κρήτης¹⁶. Ἡ μελέτη τοῦ γεωλογικοῦ ἀνάγλυφου τῆς εὐρύτερης περιοχῆς γύρω ἀπὸ τὸ ἱερό ἐντόπισε δύο ἀκόμη φυσικὰ περάσματα προσέγγισης ἀπὸ τὸν Νότο καὶ τὸν Βορρὰ¹⁷.

Ἡ διασπορὰ τῶν τριῶν ἀπὸ τὰ τέσσερα ἐνετικὰ νομίσματα (ἀρ. 24-26) συνδέεται μὲ τὸ νότιο φυσικὸ πέρασμα πρὸς τὸ ἱερό, γιὰτὶ βρέθηκαν σὲ μικρὴ σχετικὰ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πηγὴ καὶ σὲ ἐπιφανειακὲς ἐπιχώσεις τῆς ΝΑ. περιφέρειᾶς του (εἰκ. 2). Τὸ τέταρτο ἐνετικὸ νόμισμα (ἀρ. 27), πὺν περισυλλέχθηκε στὸν Ὁμαλὸ τῆς Βιάννου κατὰ τίς πεζοπο-

γιὰ τὴν 1η ἀρχιτεκτονικὴ φάση τοῦ κτιρίου C-D ἴσως ἔχομε ὅταν ὀλοκληρωθεῖ ἡ μελέτη τῶν πολλῶν πῆλινων ἑλληνιστικῶν εἰδωλίων καὶ τῶν λύχνων ἀπὸ τίς K. Sporn καὶ N. Βογκέικοφ-Brogan ἀντίστοιχα.

14. Γιὰ μία πρώτη ἐκτίμηση αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ νεοανακτορικοῦ συγκροτήματος ὑπαίθριας λατρείας πρὶν ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς του ἔρευνας: Lebesi - Muhly 1990. Περίβολος, δηλαδὴ περιμετρικὸς τοῖχος, πὺν θὰ ὀριζε τὸν ὡρο τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ περίοδο τῆς λειτουργίας του δὲν ἔχει βρεθεῖ. Ἀντίθετα: Chaniotis 1988, 33.

15. Λεμπέση 1993, 228.

16. Γιὰ κάποιες ἀναφορὲς στὸ πλούσιο ἐπιγραφικὸ ὕλικό, βλ. Λεμπέση 1972, 202· 1973, 197· 1981, 4-5. Ὁ τύπος ἀναγραφῆς τοῦ ὀνόματος τῶν ἀναθετῶν στὰ graffiti συνοδεύεται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸ ἐθνικό, γι' αὐτὸ προτάθηκε ἡ συμπλήρωση τοῦ Κνωσι- σὲ Κνωσί[ος] ἢ Κνωσί[ων]. Ἀντίθετα Chaniotis 1989, 68, 75.

17. Ἡ διαχρονικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ σχέση του μὲ τὸν περιβάλλοντα ὡρο ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο διατριβῆς τοῦ ἀρχιτέκτονα τῆς ἀνασκαφῆς N. Ζαρίφη.

ρεῖες μας πρὸς ἀναζήτηση τῶν ἀρχαίων προσβάσεων τοῦ ἱεροῦ¹⁸, ἐπαληθεύει τὴ δυνατότητα τῆς πρόσβασης στὸν χῶρο του καὶ ἀπὸ τὸν Βοριά. Νομίσματα καὶ γεωμορφολογία δείχνουν ὅτι τὸ φαινομενικὰ ἀπομονωμένο ἱερὸ τῆς Σύμης θὰ ἦταν εὐκόλα προσιτὸ στοὺς πιστοὺς ὅλων τῶν περιόδων τῆς λειτουργίας του.

Ἡ θέση τοῦ ἱεροῦ σὲ κομβικὸ σημεῖο ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὴν κεντρικὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ Κρήτη, ἡ πυκνὴ βλάστηση καὶ τὸ νερὸ τῆς πηγῆς προσφέρονταν γιὰ ὀλιγόωρη ἀνάπαυλα πεζοπορούντων ἢ κυνηγῶν στὴν περίοδο τῆς ἐνετοκρατίας, ὅταν πιά οἱ φυσικὲς ἐπιχώσεις εἶχαν ἐπικαλύψει τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ ὑπαρξὴ του εἶχε λησμονηθεῖ. Δὲν ἀποκλείεται καὶ ἡ κατὰ διαστήματα ἐπίσκεψη τοῦ χώρου μὲ σκοπὸ τὴ διευθέτηση τῆς παροχέτευσης τοῦ ἄφθονου νεροῦ τῆς πηγῆς σὲ χαντάκια γιὰ τὴν ἄρδευση καλλιεργούμενων κλήρων¹⁹. Πὰ τὸν ἴδιο λόγο συχνὲς εἶναι καὶ τώρα οἱ ἐπισκέψεις τῶν ἐνδιαφερομένων ἀπὸ τὶς γειτονικὲς κοινότητες γι' αὐτὸ τὸ πηγαῖο ἀγαθό, ποὺ παροχετεύεται μὲ χαντάκια σὲ καλλιεργούμενες πεζοῦλες καὶ ἔχει δώσει στὴ θέση τοῦ ἱεροῦ τὸ σύγχρονο ὄνομα «Κρύα Βρύση».

Ὁ ἀριθμὸς τῶν νομισμάτων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης μπορεῖ νὰ εἶναι μεγαλύτερος συγκριτικὰ μὲ τὰ νομίσματα ἀπὸ ἄλλες θέσεις λατρείας στὴν Κρήτη²⁰ ἢ καὶ μικρότερος συγκριτικὰ μὲ ὅσα βρέθηκαν στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο²¹. Ὡστόσο, ἡ ἄνιση ποσοστιαία σχέση τῶν νομισμάτων στὰ διασυννοριακὰ ἱερὰ μπορεῖ νὰ ἀξιολογηθεῖ, ἂν συνεξεταστεῖ μὲ τὸ εἶδος τῆς λατρείας σὲ καθένα ἀπὸ τὰ ἱερὰ ποὺ ἔχουν δώσει νομίσματα.

Πὰ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης γνωρίζομε ὅτι ἡ ἀκμὴ του κατὰ τὸ ἀ' μισὸ τῆς 1ης π.Χ. χιλιετίας καὶ ἡ πυκνὴ προσέλευση πιστῶν ἀπὸ πολλὰς πόλεις, τὴν ὁποία μαρτυροῦν τὰ graffiti τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου, ὀφείλονταν κατὰ κύριο λόγο σὲ τελετουργίες σχετικὲς μὲ τὴν ἐνηλικίωση τῶν νέων, οἱ ὁποῖες ἦταν ἐνσωματωμένες στὴν ἐτήσια, ἀνοιχτὴ σὲ ὅλους τοὺς πιστοὺς, γιορτὴ τοῦ Ἑρμῆ κεδρίτη καὶ τῆς Ἀφροδίτης²². Γνωρίζομε ἐπίσης ὅτι ὁ θεσμὸς τῆς κρητικῆς ἐφηβείας παρέμεινε σχεδὸν ἀμετάβλητος ἕως καὶ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, παρὰ τὴν πολιτικὴ-οἰκονομικὴ κρίση τῆς κοινωνίας στὴ διάρκεια τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰ., ποὺ προκάλεσε συχνοὺς πολέμους ἀνάμεσα στὶς αὐτόνομες πόλεις μὲ στόχο τὴ διεύρυνση τῆς κυριαρχίας τους σὲ προσοδοφόρες γαῖες²³.

Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ἔχει δώσει μόνο ἓνα νόμισμα τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (ἀρ. 1). Οὐτε εἶναι παράδοξο ὅτι τὰ περισσότερα νομίσματα ἀποτελοῦν ἐκδόσεις τῆς ρωμαιοκρατίας (ἀρ. 9-23), παρόλο ὅτι οἱ τελετουργίες ἐνηλικίωσης εἶχαν ξεπέσει σὲ ἰδιωτικὴ ὑπόθεση ἐπίλεκτων οἰκογενειῶν²⁴. Εἶναι πιθανὸ νὰ γιορταζόταν ἡ ἐνηλικίωση τῶν νέων στὸ ἱερὸ καὶ κατὰ τὴ ρωμαιοκρατία, γιὰτὶ οὐτε ὁ χῶρος τῆς λατρείας μὲ πυρῆνα

18. Λεμπέση 1984, 463.

19. Πὰ μία παρεμφερὴ διευθέτηση τῶν ὑδάτινων πόρων στὸ ὄροπέδιο τοῦ Λασιθίου: Σπανάκης 1984, 10-16.

20. Sporn 2002, 355 σημ. 2618, Tabelle 19.

21. Λαγογιάννη 2003. Σύνοψη τῶν νεότερων ἀνασκαφικῶν ἐπιτευγμάτων στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο: Σακελλα-

ράκης 1987, 244-259. Συνεκτίμηση παλαιῶν καὶ νέων δεδομένων: Sporn 2002, 218-223.

22. Λεμπέση 1985, 188-197· 2002, 269-282, εἰδικὰ 279.

23. Link 1994, 124-128, 131-132.

24. Λεμπέση 1985, 197 σημ. 624 μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

τὸ κτίριο C-D καὶ σημεῖο ἀναφορᾶς τὴν πηγὴ, οὔτε τὸ τελετουργικὸ μεταβλήθηκαν ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ ἀπουσία νομισμάτων τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀπηχεῖ τὴν οἰκονομικὴ κρίση τῆς σύγχρονης κοινωνίας, πού ἀντιπροσωπεύεται στὸ ἱερὸ μὲ λίγα καὶ φτηνὰ ἀναθήματα, ἐνῶ τὰ νομίσματα τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου διαγράφουν τὴ βραδεῖα οἰκονομικὴ ἀνάκαμψη τῶν ἰσχυρῶν πόλεων τῆς Κνωσοῦ, τῆς Γόρτυνας καὶ τῆς Ἱεράπετρας, πού συνέχισαν τὶς πολεμικὲς ἀναμετρήσεις²⁵. Οἱ συχνοὶ πόλεμοι μὲ τὶς συνακόλουθες συνοριακὲς μεταβολὲς προκάλεσαν ἴσως καὶ μία μεγαλύτερη κατανομή τῶν ἐορτῶν ἐνηλικίωσης κατὰ πόλεις²⁶, συγκριτικὰ μὲ τὸν ἀρχικὰ συγκεντρωτικὸ ἐορτασμὸ τους σὲ παραδοσιακὰ ἱερά, ὅπως τοῦ Ἑρμῆ κεδρίτη καὶ τῆς Ἀφροδίτης.

Ὁ ἐπαυξημένος ἀριθμὸς τῶν νεότερων νομισμάτων σκιαγραφεῖ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν οἰκογενειῶν τῆς ρωμαϊοκρατίας, ἡ ὁποία ἔδωσε τέλος στὶς πολεμικὲς συρράξεις καὶ κατάργησε τὴν κοινωνικὴ δομὴ τῶν συνυφασμένων μὲ τὴν ἐφηβεία ἀνδρείων - συσιτίων. Ἡ σύγκριση τῶν ἐπιγραφῶν πού συνδέονται μὲ τὸ κτίριο C-D φανερώνει τὴ μεταβολὴ τῆς κρητικῆς ἐφηβείας ἀπὸ πολιτικὸ θεσμὸ σὲ ἐθιμικὸ τελετουργικὸ ἀτομικῆς πρωτοβουλίας. Κρατικοὶ λειτουργοὶ εἶναι οἱ ὑπεύθυνοι γιὰ τὶς παλαιότερες ἀνακατασκευὲς τοῦ κτιρίου στὶς δύο ὁμοίου τύπου ἐπιγραφὲς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ἀντίθετα, στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ὕστερου 2ου - πρώιμου 3ου αἰ. μ.Χ. εἶναι ὁ εὐπορος ιδιώτης Νικάνωρ, πού χρηματοδοτεῖ τὴν τελικὴ ἀνακατασκευὴ τοῦ συγκροτήματος C-D πρὸς τιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ Κεδρίτα²⁷. Ἡ παράλειψη μάλιστα τοῦ ὀνόματος τῆς συλλατρευόμενης Ἀφροδίτης μὲ τὸν Ἑρμῆ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς ρωμαϊοκρατίας προδίδει τὴ ρῆξη τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐφηβείας καὶ σὲ θρησκευτικὸ ἐπίπεδο. Ἡ σύγχρονη μὲ τὴν ἐπιγραφὴ κοινωνικὴ ἀντίληψη φαίνεται ὅτι δὲν βίωνε ὅπως παλαιότερα τὴ σχέση τοῦ ζεύγους Ἑρμῆς - Ἀφροδίτης, πού πρόσφερε στὸν θεσμὸ τῆς ἐφηβείας τὴν ἀναγκαίαν θεϊκὴ κάλυψη ἕως καὶ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ²⁸.

Ἡ αἴγλη τῶν παλαιῶν περιόδων τοῦ διασυννοριακοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης μπορεῖ νὰ μειώθηκε ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. καὶ μετὰ, ἀλλὰ ὁ χαρακτήρας του παραλλάζει στὸ μέτρο πού ὁ θεσμὸς τῆς ἐφηβείας μετασχηματίζεται ἀνὰ τοὺς αἰῶνες. Τὰ νομίσματα δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ προσδιοριστεῖ τὸ εὖρος καὶ τὸ εἶδος κυρίως τῆς ἐπικοινωνίας του μὲ τὶς κρητικὲς πόλεις κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴν περίοδο τῆς λειτουργίας του, χωρὶς τὴ συστηματικὴ δημοσίευση ὅλου τοῦ ἐπιγραφικοῦ ὕλικου. Π' αὐτὸ τὸν λόγο, ἴσως εἶναι πρόωρο νὰ συζητοῦνται προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴ διαχείριση τῆς ἱερᾶς χώρας, πού τυχὸν κατεῖχε τὸ ἱερό, μὲ τὴν κατὰ καιροὺς ἐποπτεύουσα κρατικὴ ἀρχὴ ἢ τὴν πόλιν πού ἦταν ὑπεύθυνη γιὰ τὴ διοργάνωση τῶν ἱεροπραξιῶν στὴ διάρκεια τῆς 1ης χιλιετίας²⁹.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

25. Chaniotis 1996, 168-175.

26. Βλ. Callaghan 1978 γιὰ τὸ κνωσιακὸ ἱερὸ τοῦ Γλαύκου.

27. Βλ. πλ. σ. 183 σημ. 8.

28. Λεμπέση 1981, 5-6.

29. Kitchell 1977, 348-349 σημ. 33 (Βιάννος); Chaniotis 1996, 129-130 (Βιάννος). Κριτζᾶς 2000, 94-96 (Λύττος). Sporn 2002, 88-89 (ἱερὸ ὁμοσπονδιακὸ ἢ ἀμφικτυονίας).

B. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ*

Ο κατάλογος που ακολουθεί παρουσιάζει τὰ 26 νομίσματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη τῆς Βιάννου³⁰ καὶ ἓνα ἀκόμη ἀπὸ περισυλλογὴ ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ, σὲ χρονολογικὴ σειρὰ. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ περισσότερα βρίσκονται σὲ ἀρκετὰ κακὴ κατάσταση διατήρησης, μόνο 3 εἶναι ἐφθαρμένα σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε ἡ ταύτισή τους νὰ εἶναι ἀδύνατη. Τὴν αὐξουσα ἀρίθμηση τῶν νομισμάτων, ποὺ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν χρονολογικὴ τους κατάταξη, ἀκολουθεῖ ὁ ἀριθμὸς καταγραφῆς στὸν κατάλογο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου (ΑΜΗ) καὶ στὴ συνέχεια περιγράφεται ὁ ἐμπροσθότυπος καὶ ὁ ὀπισθότυπος. Τὸ βάρος τῶν νομισμάτων ἀναγράφεται σὲ γραμμάρια (γρ.) ἢ μέγιστη διάμετρος τους δίδεται σὲ χιλιοστά (χιλ.) καὶ ὅπου εἶναι δυνατόν νὰ ἀποσαφηνιστεῖ, ἡ σχέση-ἄξονας τῶν δύο σφραγίδων (ἄξ.) δίδεται σὲ ὠρες, ἀκολουθώντας τὴν φορὰ τῶν δεικτῶν τοῦ ρολογιοῦ. Στὴ συνέχεια παρατίθεται ἡ ἀνασκαφικὴ ἔνδειξη (ΑΕ):³¹ ὁ πρῶτος ἀριθμὸς ἀναφέρεται στὸ ἀνασκαφικὸ στρώμα, ὁ δεῦτερος εἶναι ὁ αὐξων ἀριθμὸς τῆς ἐνιαίας ἀρίθμησης γιὰ ὅλα τὰ μικροαντικείμενα κάθε ἀνασκαφικῆς περιόδου καὶ ὁ τρίτος δηλώνει τὸ ἔτος ἀνεύρεσης. Τέλος ἀκολουθεῖ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ΑΥΤΟΝΟΜΑ ΚΡΗΤΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

1. ΑΜΗ 2217: Γόρτυνα, 322-300 π.Χ. (Le Rider 1966).
Ἐμπροσθ.: Εὐρώπη καθισμένη πρὸς δ. στὰ κλαδιά δέντρου.
Ὅπισθ.: Ταῦρος πρὸς δ., κεφαλὴ στραμμένη ἀρ.
ΑΡ δίδραχμο, 11.56 γρ., ἄξ. 07.
ΑΕ: M49.3.555.1973.
Πρβ. Le Rider 1966, πίν. XVI, 13-14. Svoronos 1890, 163, ἀρ. 51, πίν. XIII, 22.
μωτοῦ κύκλου.
ΧΑ ὑποδιαίρεση, 2.70 γρ., 16 χιλ., ἄξ. 11.
ΑΕ: Διάδρομος Z/H50. 86.1984.
Πρβ. BMC 9, Lyttos 27-28, πίν. XIV, 9. Svoronos 1890, 236, ἀρ. 70, πίν. XXII, 8.
2. ΑΜΗ 3328: Λύττος, 2ος-1ος αἰ. π.Χ.
Ἐμπροσθ.: Ἀετὸς ὄρθιος πρὸς δ. με ἀνοιχτὰ φτερά. Στὸ πεδίο δ., μονόγραμμα . Ἰχνη ἐπικοπῆς.
Ὅπισθ.: Κεφαλὴ γουρούνας πρὸς δ., ἐντὸς στιγ-
3. ΑΜΗ 2215: Ἱεράπυτνα, 1ος αἰ. π.Χ. (·).
Ἐμπροσθ.: Ἐφθαρμένος [Κεφαλὴ πρὸς δ. (·)].
Ὅπισθ.: Φοῖνικας. Στὸ πεδίο ἀρ. ἀκροστόλιο, [δ. μονόγραμμα]. Ἐφθαρμένος.
ΧΑ ὑποδιαίρεση, 1.32 γρ., 10 χιλ.
ΑΕ: M48.13 (ἄ. ἀρ.) 1973.
Πρβ. Stefanaki 2005, 265, ἔκδοση 40, πίν. XXII, 337-342. Svoronos 1890, ἀρ. 30, πίν. XXVII, 26.

* Τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες ἀπευθύνω στὴν κυρία Ἀγγελικὴ Λεμπέση γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ ὕλικοῦ, τὴν ἀμέριστη συμπαράστασή της καὶ τὴν σημαντικὴ ἐπιστημονικὴ της βοήθεια σὲ διάφορα θέματα τοῦ παρόντος ἄρθρου.

30. Πὰ τὸ ἱερό, τὴ θέση καὶ τὴ λειτουργία του, βλ. παραπάνω, σ. 179 σημ. 3.

31. Ὁρθογώνιο τοῦ καννάβου δὲν ἀναγράφεται γιὰ τὰ νομίσματα τοῦ 1972, καθὼς ἐφαρμόστηκε ἡ ἀνοιχτὴ μέθοδος ἀνασκαφῆς, ποὺ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ σημειώνεται ἡ θέση τῶν κινητῶν εὐρημάτων στὰ ἀναμοχλευμένα ἀπὸ τὸν ἐκσκαφέα στρώματα λατρείας.

4. AMH 2214: Κνωσός, 68 π.Χ. (Jackson 1971).
 Ἐμπροσθ.: Κεφαλή Δία πρὸς δ.
 Ὅπισθ.: Τετράγωνος λαβύρινθος. Γύρω, ΚΝΩ
 ΣΙ ΩΝ
 Κάτω, κεφαλή ἐλέφαντα πρὸς δ.

ΧΑ ὑποδιαίρεση, 2.68 γρ., 16 χιλ., ἄξ. 12.
 ΑΕ: διάδρ. M50/51.4.579.1973.
 Πρβ. Jackson 1971, 292, xxxiv, πίν. 49, 41. BMC 9,
 Cnossos 50, πίν. VI, 8. Svoronos 1890, πίν. VIII, 5.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΑ ΕΚΤΟΣ ΚΡΗΤΗΣ

5. AMH 2221: Πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτος, 270-145. π.Χ.
 Ἐμπροσθ.: Κεφαλή Ἀμμωνα Δία πρὸς δ. Ἐφθαρ-
 μένος.
 Ὅπισθ.: Ἐφθαρμένος [ἀετός].
 ΧΑ ὑποδιαίρεση, 27.18 γρ., 32 χιλ.
 ΑΕ: M48.14.633.1973.
 Πρβ. π.χ. Σβορώνος 1904, πίν. XI, 20, XVII, 8-10,
 XX, 11.

6. AMH 3318: Ρώμη. Τέλη 2ου - ἀρχὲς 1ου αἰ. π.Χ.(;).
 Ἐμπροσθ.: Δαφνοστεφῆς κεφαλή Κρόνου (Sa-
 turnus) πρὸς δ. Στὸ πεδίο ἄρ. S.
 Ὅπισθ.: Πλώρη πλοίου, πρὸς δ. Κάτω, ROMA.
 Στὸ πεδίο, πάνω, σύμβολο ἢ ἐπιγραφή, ἐφθαρμένα.
 ΧΑ semis, 4.44 γρ., 21 χιλ., ἄξ. 12.
 ΑΕ: Τομὴ δωμ. C-D.15β.34.1996.
 Πρβ. Crawford 1974, 313/3, πίν. XLI (106 π.Χ.).

ΑΤΑΥΤΙΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

7. AMH 2213.
 Τύπος πλήρως ἐφθαρμένος, ἀδιάγνωστος.
 ΧΑ ὑποδιαίρεση, 1.61 γρ., 11 χιλ.
 ΑΕ: 2α.204.1972.

8. AMH 3331.
 Τύπος πλήρως ἐφθαρμένος, ἀδιάγνωστος.
 ΧΑ ὑποδιαίρεση, 0.97 γρ., 12 χιλ.
 ΑΕ: M51.3.560.1973.

ΚΡΗΤΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΑ ΥΠΟ ΤΟΥΣ ΡΩΜΑΙΟΥΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΡΗΤΗΣ - ΚΥΡΗΝΑΪΚΗΣ

ΚΝΩΣΟΣ (;) (RPC) ἢ ΓΟΡΤΥΝΑ (;) (Price 1982).
 L. Lollius, 37-34 π.Χ. (RPC) ἢ 39 π.Χ. (Chapman 1968).

9. AMH 3321.
 Ἐμπροσθ.: Κεφαλή Ἀρτέμιδος πρὸς δ., μὲ δεμένα
 μαλλιά, τόξο καὶ φαρέτρα στὸν ὦμο.
 Ὅπισθ.: Ἐλάφι πρὸς δ. L.L[OL]
 [LI] [VS]. Κάτω ἀπὸ
 τὴν κοιλιά, γράμμα ἀδιάγνωστο.
 ΧΑ Dupondius, 11.61 γρ., 28 χιλ., ἄξ. 01.
 ΑΕ: Τομὴ δωμ. C-D.15β.95.1996.
 Πρβ. RPC 909. Price 1992, ἀρ. 82. Chapman 1968,
 15, πίν. V, 5.

10. AMH 2219.
 Ὅμοιο μὲ τὸ παραπάνω, ὀπισθ. ἐφθαρμένος.

ΧΑ ὑποδιαίρεση, 9.60 γρ., 29 χιλ.
 ΑΕ: M48.11.537.1973.

11. AMH 3322: Crassus, 37/36-32/31 π.Χ. (Metenidis
 2000), 37-34 π.Χ. (RPC, Grant 1969²), 37-36 π.Χ.
 (Price 1992).
 Ἐμπροσθ.: Κροκόδειλος πρὸς δ.
 Ὅπισθ.: Πλώρη πλοίου. Πάνω CR[AS].
 ΧΑ Dupondius, 9.88 γρ., 28 χιλ., ἄξ. 12.
 ΑΕ: Τομὴ δωμ. C-D.15β.96.1996.
 Πρβ. RPC 220, ἀρ. 914, πίν. 51. Chapman 1968, 15,
 πίν. VI, 2.

ΚΝΩΣΟΣ 40-30 π.Χ. (RPC) ἢ μετὰ τὸ 37/6 π.Χ. (Chapman 1968).

12. AMH 3320.

Ἐμπροσθ.: Κεφαλὴ Δία πρὸς δ.

Ὅπισθ.: Ἀετὸς πρὸς δ., με ἀνοιχτὲς φτεροῦγες.

[T] A[Y]
[P] [I]
[AΔ]
[AΣ]

ΧΑ ὑποδιαίρεση, 9.49 γρ., 27 χιλ., ἄξ. 12.

ΑΕ: Τομὴ δωμ. C-D.15β.66.1996.

Πρβ. RPC 932. Chapman 1968, 17, πίν. VII, 2. BMC 9, Cnossos 63. Svoronos 1890, 160, πίν. VII, 23.

13. AMH 3323.

Ἐμπροσθ.: Κεφαλὴ Ἀρτέμιδος πρὸς δ., με φαρέτρα στὸν ὦμο.

Ὅπισθ.: Φαρέτρα κρεμασμένη ἀπὸ δ. [TA] Y
PI [A]
[Δ]A B

ΧΑ ὑποδιαίρεση, 7.58 γρ., 23 χιλ., ἄξ. 11.

ΑΕ: Δωμ. C-D 9.1997, ἀπὸ ἀρμολόγημα ἀνατολικοῦ τοίχου.

Πρβ. RPC 933. Chapman 1968, 17, πίν. VII, 5. Svoronos 1890, 167, πίν. VII, 24.

14. AMH 3319.

Ἐμπροσθ.: Κεφαλὴ Δία πρὸς δ.

Ὅπισθ.: Ἀετὸς πρὸς δ. με ἀνοιχτὲς φτεροῦγες.

K Y
Δ] [A]
[Σ]

ΧΑ ὑποδιαίρεση, 15.85 γρ., 29 χιλ., ἄξ. 06.

ΑΕ: Τομὴ δωμ. C-D.15β.60.1996.

Πρβ. RPC 934. Price 1992, ἀρ. 68. Chapman 1968, 21, πίν. VII, 7. BMC 9, Cnossos 53-60, πίν. VI, 10. Svoronos 1890, 142, πίν. VII, 19.

15. AMH 3324.

Ὅμοιο με τὸ προηγούμενο, ἐφθαρμένο, ἐπιγραφὴ ἀδιάγνωστη.

ΧΑ ὑποδιαίρεση, 11.00 γρ., 26 χιλ., ἄξ. 02.

ΑΕ: Δωμ. C-D, 30.1997, ἀπὸ ἀρμολόγημα ἀνατολικοῦ τοίχου.

16. AMH 2216.

Ὅμοιο με τὸ προηγούμενο, ἴχνη κυκλικῆς ἐπισήμανσης στὸν ὀπισθότυπο.

ΧΑ ὑποδιαίρεση, 12.09 γρ., 28 χιλ., ἄξ. 12.

ΑΕ: Λ48.14.448.1973.

Λεμπέση 1973, 196 καὶ σημ. 2, πίν. 206β. Πρβ. Sanders 1982, 143, 5/9.

ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ

17. AMH 2228: M. Aimili T. Fufius Iiviri, 27-12 π.Χ. (Ashton 1989).

Ἐμπροσθ.: Προτομὴ Ἀγρίππα πρὸς δ. Πίσω, τετράγωνος λαβύρινθος. C [I N] C [E]X D [D].

Ὅπισθ.: Προτομὴ Αὐγούστου πρὸς δ. [M.]AIMILI. II VIR [T. FVIVS].

ΧΑ ὑποδιαίρεση, 4.90 γρ., 20 χιλ., ἄξ. 12.

ΑΕ: Διάδρ. N49/50.3.133.1975.

Πρβ. RPC 976. Ashton 1989, 50, 4, πίν. 12. Jackson 1973, ἀρ. 94. BMC 9, Cnossos 72, πίν. VI, 12. Svoronos 1890, 89, ἀρ. 183, πίν. VIII, 12.

18. AMH 2218: Aeschinus Caes L iter Plotius Pleb Iiviri, 27-12 π.Χ. (Ashton 1989).

Ἐμπροσθ.: [AVGVSTO C N I GNOS]. Προτομὴ Αὐγούστου πρὸς δ.

Ὅπισθ.: [AESHINO CAES] L ITER [PLOTION PLEB IIVIR]. Ρώμη με χιτωνίσκο πρὸς ἀρ. Στὸ προτεταμένο δ. χέρι κρατᾷ μικρὴ Νίκη (Victoriola), πὺν τὴ στεφανώνει, καὶ στὸ ἀρ. λόγχη. Στὸ πεδίο, RO-MA.

ΧΑ ὑποδιαίρεση, 6.20 γρ., 23 χιλ., ἄξ. 12.

ΑΕ: K48.4.376.1973.

Πρβ. RPC 978. Svoronos 1890, 190-1, πίν. VIII, 15.

19. AMH 3317: M. At[ ] Iiviri, περ. 2 π.Χ. (RPC 979).

Ἐμπροσθ.: AVGVSTVS P P C I N C. Προτομὴ Αὐγούστου πρὸς δ.

Ὅπισθ.: Ἀντωπὲς κεφαλὲς Γαίου πρὸς δ. καὶ Λουκίου Καίσαρα πρὸς ἀρ., μεταξὺ C L.

ΧΑ ὑποδιαίρεση, 4.50 γρ., 19 χιλ., ἄξ. 12.

ΑΕ: Τομὴ δωμ. C-D.15γ.40.1996.

Πρβ. RPC 979. Jackson 1973, 102. Svoronos 1890, 92, ἀρ. 195, πίν. VIII, 17.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

20. AMH 2220: C Iuve Ti Tarius Piviri, 4 π.Χ.-7/9 μ.Χ.
(RPC 980).

Έμπροσθ.: [AVGVS]. Προτομή Αύγουστου πρὸς δ.
Όπισθ.: Έντὸς στεφάνου, σὲ τρεῖς σειρές,

CIVE
TITA[RIO]
II[VIR D D]

ΧΑ ὑποδιαίρεση, 3.21 γρ., 17 χιλ., ἄξ. 12.

ΑΕ: Λ48.11.410.1973.

Πρβ. RPC 980. Ashton 1989, 53. Ashton 1975, 7-9,
πίν. 3. Jackson 1973, 106, ἀρ. 148.

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

ΡΩΜΑΪΚΑ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

ΡΩΜΗ

21. AMH 2227: Βεσπασιανός, 75-79 μ.Χ. (Mattingly 1930).

Ἐμπροσθ.: Τ CAESAR IMP. VESPASIANVS.
Προτομή Βεσπασιανού πρὸς δ.

Ὁπισθ.: IOVIS CVSTOS. Ζεὺς (Jupiter) ὄρθιος
κατ' ἐνώπιον κρατώντας δόρυ στὸ δ. χέρι προ-
σφέρει χοῆ σὲ βωμὸ μὲ τὸ ἀριστερό.

ΑΡ δηνάριο, 3.41 γρ., ἄξ. 06.

ΑΕ: Διάδρ. Μ/Ν51.1.39.1975.

Λεμπέση 1975, 329, πίν. 260δ. Πρβ. Mattingly 1930, 53, ἀρ. 305-9, πίν. 9, 8-9.

22. AMH 2702: Τραϊανός, 107-111 μ.Χ. (Mattingly 1966).

Ἐμπροσθ.: [I]MP TRAIANO AVG GER DAC P
M TR P. Προτομή Τραϊανού πρὸς δ.

Ὁπισθ.: COS V P P S P Q R. OPTIMO PRINC.
Κρανοφόρος Ρώμη μὲ δόρυ στὸ ἀρ. χέρι καὶ Νίκη
στὸ δ.

ΑΡ δηνάριο, 3.48 γρ., ἄξ. 07.

ΑΕ: Ζ53.6.52.1993.

Πρβ. Mattingly 1966, 71, ἀρ. 271-5, πίν. 14, 4.

23. AMH 3330: Ἀταύτιστο.

Πλήρως ἐφθαρμένο, ἀδιάγνωστο [πιθανότατα ἔχνη
κεφαλῆς καὶ στίς δύο ὄψεις].

ΧΑ ὑποδιαίρεση, 1.96 γρ., 20 χιλ.

ΑΕ: Λ48.11.410.1973.

ΔΟΓΗΔΩΝ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

Μέσα 14ου-ἀρχὲς 17ου αἰ. (Paolucci 1991, 169-171).

24. AMH 2513.

Ἐμπροσθ.: Σταυρὸς ἐντὸς κύκλου.

Ὁπισθ.: Λιοντάρι Ἀγίου Μάρκου. [S MA]RCVS
[VENETI]

Κράμα. Tornesello, 0.79 γρ., 16 χιλ.

ΑΕ: Κ52/53.1.54.1983.

Πρβ. Paolucci 1991, 874-876 γιὰ τοὺς τύπους.

26. AMH 2212.

Ὅμοιο μὲ τὸ παραπάνω.

Ἐμπροσθ.: [VEXILI]FER V[ENETIA]

Ὁπισθ.:]E]I]E[

Κράμα. Tornesello, 0.42 γρ., 14 χιλ.

ΑΕ: 1.395.1972.

Πρβ. Paolucci 1991, 874-876 γιὰ τοὺς τύπους.

25. AMH 3332.

Ὅμοιο μὲ τὸ παραπάνω.

Ἐμπροσθ.:]ONC[ ]IO[

Ὁπισθ.: [VEXILIFER V]ENETIA

Κράμα. Tornesello, 0.48 γρ., 18 χιλ., ἄξ. 12.

ΑΕ: Κ52.1973 διάσπαρτο.

Πρβ. Paolucci 1991, 874-876 γιὰ τοὺς τύπους.

27. AMH 3329.

Ὅμοιο μὲ τὸ παραπάνω. Πολὺ ἐφθαρμένο.

Κράμα. Tornesello, 0.47 γρ., 15 χιλ., ἄξ. 12.

Περισυλλογή 25.6.1984, Ὁμαλὸς Βιάννου, νότια
ἐκκλ. Ἀγ. Πνεύματος.

Πρβ. Paolucci 1991, 874-876 γιὰ τοὺς τύπους.

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ὁ κατάλογος δίνει μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας στὴν περιοχὴ, ὡστόσο ἡ ποσότητα τῶν νομισμάτων, καθὼς καὶ τὸ χρονικὸ-χωρικὸ φάσμα, καλύπτουν μικρὸ χρονικὸ διάστημα τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ (2100 π.Χ.-7ος αἰ. μ.Χ.)³². Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν νομισμάτων τὰ 16 εἶναι κρητικὲς ἐκδόσεις, ἐνῶ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, ἓνα εἶναι

32. Βλ. σ. 179 καὶ σημ. 3.

αιγυπτιακής-πολεμαϊκής προέλευσης (άρ. 5), τρία προέρχονται από το νομισματοκοπείο της Ρώμης (άρ. 8, 21-22), τέσσερα είναι κοπές Βενετίας (άρ. 24-27), ενώ τρία δεν μπορούν να ταυτιστούν λόγω φθοράς (άρ. 6-7, 23).

Ός προς την αντιπροσωπευση χρονικών περιόδων, μόνο 7 από τα 27 νομίσματα είναι ελληνικών χρόνων (άρ. 1-7), ενώ 16 ανήκουν στους ρωμαϊκούς χρόνους (άρ. 8-23) και 4 στους μεσαιωνικούς (άρ. 24-27).

Η ελληνιστική περίοδος αντιπροσωπεύεται από 4 νομίσματα Κρήτης (Γόρτυνα, Ίερά-
πυτνα, Λύττος και Κνωσός) και από μία μεγάλη, χάλκινη πολεμαϊκή υποδιαίρεση (άρ. 1-5). Στο σύνολο των νομισμάτων από το ιερό θα μπορούσε κανείς να προσθέσει και δύο νομίσματα (Γόρτυνα, Ραϊκος) που προέρχονται από περισυλλογές από την ευρύτερη περιοχή του ιερού³³.

Η ρωμαϊκή δημοκρατία αντιπροσωπεύεται από μία χάλκινη *semis* Ρώμης (άρ. 8) και από 8 νομίσματα Κνωσού (άρ. 9-16), με ιδιαίτερη πυκνότητα στη δεκαετία 40-30 π.Χ., με λατινικές εκδόσεις των *Lollius* και *Crassus*³⁴ και τις μεγάλες χάλκινες υποδιαίρεσεις με τα ονόματα των Ταυριάδα και Κύδα. Η χάλκινη *semis*³⁵ (άρ. 8) δεν στάθηκε δυνατόν να ταυτιστεί καθώς οι τύποι της (Κρόνος, πλώρη, ROMA) χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη υποδιαίρεση από τα τέλη του 3ου ως τις αρχές του 1ου αι. π.Χ.³⁶ Το γεγονός ωστόσο ότι το εν λόγω νόμισμα έχει βάρος 4.44 γρ., είναι άρα βαρύτερο από την παραδοσιακή *semis* των 4.00 γρ., αποτελεί ίσως ένδειξη για τη χρονολόγησή του στην περίοδο 116/5-91 π.Χ. όταν το βάρος των ρωμαϊκών χάλκινων νομισμάτων αυξήθηκε³⁷.

Τα αυτοκρατορικά χρόνια στην Κρήτη αντιπροσωπεύονται από 4 χάλκινες υποδιαίρεσεις εποχής Αυγούστου (άρ. 17-20), ή ρωμαϊκή αυτοκρατορία με 2 άργυρά δηνάρια Βεσπασιανού και Τραϊανού (άρ. 21-22). Το κρητικό νόμισμα άρ. 17 των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων θεωρήθηκε ότι στον εμπροσθότυπο φέρει την προτομή του Άγρίππα και στον οπισθότυπο την προτομή του Αυγούστου, και ως εκ τούτου χρονολογείται στα χρόνια μεταξύ 27 και 12 π.Χ.³⁸

Τα 4 βενετσιάνικα *torneselli* από κράμα (άρ. 24-27) είναι αρκετά εφθαρμένα ώστε να μπορούν να ταυτιστούν με ακρίβεια, καθώς σε καμία περίπτωση τα ονόματα των δόγηδων, στον εμπροσθότυπο, δεν είναι αναγνώσιμα. Είναι ωστόσο γνωστό ότι η συγκεκριμένη υποδιαίρεση, μέσου βάρους 0.72 γραμμαρίων, ή οποία φέρει τον λατινικό σταυρό

33. Τα νομίσματα αναφέρονται από τον Sanders 1982, 143, 5/6, σύμφωνα με τον Pendlebury 1963, 363, και δεν στάθηκε δυνατό να εντοπιστούν στο AMH.

34. Πά το πρόβλημα της ακριβούς χρονολόγησης των εκδόσεων, βλ. *RPC* 218-219 (L. *Lollius*) και 219 (*Crassus*). Πά την Γόρτυνα ως πιθανό νομισματοκοπείο της σειράς του L. *Lollius*, βλ. Price 1982-3, 120.

35. Πά τις υποδιαίρεσεις των χάλκινων ρωμαϊκών νομισμάτων, βλ. Crawford 1974, 6.

36. Πά παράδειγμα, πρβ. αυτόθι 56/3 x (211 π.Χ.) και 335/5b (; 96 π.Χ.).

37. Αυτόθι 596. Πά τα βάρη των χάλκινων ρωμαϊκών νομισμάτων, βλ. Haeblerlin 1910, 36.

38. Σύμφωνα με τον Robinson 1927, ccix, σημ. 2, ακολουθούμενο από τους Chapman 1968, 14, σημ. 1, Ashton 1989, 50 και *RPC* 976, σε αντίθεση με τους Svoronos 1890, 89 και Grant 1969², 262, οι όποιοι θεώρησαν ότι οι κεφαλές ήταν του Μάρκου Αντωνίου και του Όκταβιανού, με τον τελευταίο να χρονολογεί την κοπή στα χρόνια άμέσως μετά το 36 π.Χ. Βλ. επίσης Λεμπέση 1975, 39, σημ. 2.

στὴν ἐμπρόσθια ὄψη καὶ τὸν λέοντα τοῦ Ἁγίου Μάρκου στὴν ὀπίσθια, κόπηκε ἀπὸ τοὺς δόγηδες τῆς Βενετίας ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. ἕως τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ., γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ κράτους στὴν Ἀνατολή (Levante), μὲ ἐπιγραφή στὸν ὀπισθότυπο εἴτε VEXILIFER VENETIA εἴτε S MARCVS VENETI³⁹. Στὰ παραπάνω νομίσματα ἔχει συμπεριληφθεῖ καὶ τὸ νόμισμα ἀρ. 27, τὸ ὁποῖο εἶναι προῖον περισυλλογῆς ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ⁴⁰.

Τέλος, ἐντελῶς ἀδιάγνωστοι λόγῳ προχωρημένης φθορᾶς εἶναι οἱ τύποι δύο ἑλληνιστικῶν καὶ ἑνὸς ρωμαϊκοῦ νομίσματος (ἀρ. 6-7, 23).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οἱ παρατηρήσεις πὺ ἀκολουθοῦν βασίζονται στὴ στατιστικὴ μὲ βάση τὰ παραπάνω 27 νομίσματα.

1. Ζητήματα χρονολόγησης

α. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν κατανομὴ τῶν εὐρημάτων στὸν χώρῳ τῆς ἀνασκαφῆς μεγάλη πυκνότητα σημειώνεται στὸ δωμάτιο τοῦ κτιρίου C-D (εἰκ. 3), ὅπου βρέθηκαν 8 νομίσματα (ἀρ. 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 19). Τὸ νόμισμα ἀρ. 8 χρονολογεῖται γύρω στὸ 100 π.Χ., τὰ ὑπόλοιπα (ἀρ. 9, 11, 12, 14) στὸ β' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., καὶ κυρίως στὴ δεκαετία 40-30 π.Χ., πλὴν τοῦ νομίσματος ἀρ. 19, πὺ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Δύο ἀκόμη νομίσματα τῆς δεκαετίας 40-30 π.Χ. προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου τοῦ κτιρίου C-D (ἀρ. 13, 15)⁴¹. Τὰ παραπάνω εὐρήματα δείχνουν μία σημαντικὴ χρῆση τοῦ χώρου κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

β. Ἐναν *terminus post quem* μᾶς δίνει καὶ ἡ εὕρεση τοῦ νομίσματος ρωμαϊκῆς Κνωσοῦ (ἀρ. 16) κάτω ἀπὸ τὸ πάτωμα τοῦ μικροῦ ναοῦ. Ἡ πρακτικὴ τοῦ νὰ «χτίζονται» νομίσματα κάτω ἀπὸ τὶς κατασκευὲς ὡς θεμέλιες προσφορές, δὲν εἶναι ἄγνωστη στὸν ἑλληνικὸ κόσμῳ⁴². Γι' αὐτὸ τὸν λόγο τὰ νομίσματα ἀρ. 16 ἢ τὰ 8-9, 11-12, 14 καὶ 19 δὲν ἀπο-

39. Paolucci 1991, 169-171. Γιὰ τὶς ὑποδιαίρεσεις καὶ τὴν παραγωγὴ τῶν δόγηδων τῆς Βενετίας, βλ. Paolucci 1990. Γιὰ τὴ βενετσιάνικη νομισματοκοπία στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸ 1571 καὶ ἔξῃς, βλ. Paolucci 1991, 178-183. Παπαμιχαλάκης 2000, 141-145. Τζαμαλῆς 1992, 69-77.

40. Βλ. π.π. σ. 185-186 σημ. 18.

41. Λεμπέση 1997, 207.

42. Ἦδη ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς τῆς ἐμφάνισής τους τὰ νομίσματα χρησιμοποιήθηκαν σὶς θεμελιώσεις κατασκευῶν. Τὸ πρωιμότερο γνωστὸ παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ τὴν θεμελίωση τοῦ Ἀρτεμείου στὴν Ἑφεσο, ὅπου σὲ μία κατασκευὴ μὲ κεντρικὸ ρόλο στὴ

λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος, ἐνσωματώθηκε κάποια στιγμή πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., μαζὶ μὲ ἄλλα πολῦτιμα ἀντικείμενα, ἕνας σημαντικὸς «θησαυρὸς» πρῶμων νομισμάτων. Ὁ νομισματικὸς αὐτὸς «θησαυρὸς», πέρα ἀπὸ ἕνα πρῶτο πολῦτιμο ἀφιέρωμα στὴ θεότητα, λειτουργοῦσε καὶ ὡς ἕνα ἀποτροπαϊκὸ ἀντικείμενο, πὺ μὲ τὴ συμβολικὴ – καὶ μαγικὴ – δύναμή του θὰ μπορούσε νὰ ἐξοβελίσαι τὸ κακὸ καὶ νὰ «καθαγιάσει» τὶς θεμέλιες λίθους τῆς θρησκευτικῆς κατασκευῆς, πρὶν ἀκόμη αὐτὴ καθαγιαστεῖ μὲ τὴν τελετουργικὴ ἀφιέρωσή της στὴ θεά. Γιὰ τὸν «θησαυρὸ» τοῦ Ἀρτεμείου γενικότερα, βλ. Le Rider 2002, 59-67 μὲ ὅλη τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὶς

κλείεται να αποτελέσαν «ἐγκαίνια», παρόλο ότι αυτή ή χρήση δεν αποδεικνύεται ανασκαφικά.

Ίδιαίτερη σημασία για τή χρονολόγηση του νομίσματος ἀρ. 16 ἔχει ή συγκεκριμένη κυκλική ἐπισήμανση που ἐμπεριέχει τὸ μονόγραμμα Σ , και ή ὁποία συναντᾶται συχνά στις μεγάλες χάλκινες ὑποδιαίρεσεις τῆς Κνωσοῦ με τις ἐπιγραφές τῶν Ταυριάδα, Κύδα και Θαρσυδία⁴³. Ἡ ἐπισήμανση αὐτή, ή ὁποία πιθανότατα συνοψίζει τὸ ὄνομα ἑνὸς ἀξιωματοῦχου τοῦ νομισματοκοπείου, ἔχει θεωρηθεῖ ὅτι σημάδεψε τις ἐν λόγω κοπές τῆς Κνωσοῦ μετὰ τὸ 27 π.Χ., με σκοπὸ νὰ νομιμοποιήσει τὴν κυκλοφορία τους σὲ ὅλη τὴν ἐπαρχία Κρήτης και Κυρηναϊκῆς⁴⁴.

2. Νομίσματα και ἱστορικὸ πλαίσιο

α. *Ἑλληνιστικὴ περίοδος*: Ἡ ἐλλειπὴς νομισματικὴ ἀντιπροσώπευση τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων δὲν στηρίζει τὴν ἀνάκαμψη τοῦ ἱεροῦ μετὰ ἀπὸ τὴν ὕφεση τῆς λατρείας στὰ κλασικὰ χρόνια, ὅπως αὐτὴ παρουσιάζεται ἀπὸ τὴν εὐρύτερη ἀνασκαφικὴ εἰκόνα⁴⁵. Ὡστόσο τὰ 5 ἀνασκαφικά και τὰ 2 ἀναφερόμενα ὡς περισυλλεγμένα ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἑλληνιστικὰ νομίσματα⁴⁶ φαίνεται νὰ εἶναι ἀντιπροσωπευτικά τῆς θέσης τοῦ ἱεροῦ.

Ὁ ἀσημένιος στατήρας τῆς Γόρτυνας (ἀρ. 1) ἐνδεχομένως σχετίζεται με πρόσβαση τῆς πόλης στὸ ἱερὸ κατὰ τὸ ἀ' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἀφοῦ σύμφωνα με τὴ συνθήκη ἀσουλίας μεταξὺ Μιλήτου και Γόρτυνας⁴⁷ ή τελευταία φαίνεται νὰ ἐλέγχει μιὰ περιοχὴ ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴ Λεβήνα (Λέντας), τοὺς Ἀρκαίους (Ἀρβη Βιάννου; Ἀστρίτσι Πεδιάδος;⁴⁸) μέχρι τὴ Λύττο και τοὺς Ἀρκάδες (Ἴνι; Ἀφρατί;⁴⁹) στοὺς δυτικούς πρόποδες τοῦ ὄρους τοῦ Λασιθίου.

προσφορὲς στὰ θεμέλια γενικότερα ὡς πρακτικὴ ποὺ ἔχει τις ρίζες της στὴν Ἀνατολή, με ὅλη τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. Burkert 2000, 86-89, και εἰδικὰ 87-88 σημ. 7.

43. Τὸ νόμισμα ἀρ. 16 εἶχε ἀρχικά θεωρηθεῖ κοπὴ Λύττου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (βλ. π.π. σ. 184 σημ. 13), ή διάμετρος ὅμως και τὸ βάρος του δὲν συμφωνοῦν με τὴ μέχρι σήμερα γνωστὴ παραγωγή τῆς πόλης (για τὴ νομισματικὴ παραγωγή τῆς Λύττου, βλ. Svoronos 1890, 225-239). Ἐπιπροσθέτως, τὸ νόμισμα φέρει μιὰ ἐπισήμανση στὸν ὀπισθότυπο, μεταξὺ λαμοῦ και ἀριστερῆς φτερούγας τοῦ ἀετοῦ, ποὺ χαρακτηρίζει τις κοπές τῆς ρωμαϊκῆς Κνωσοῦ. Βλ. σημ. 44.

44. Βλ. Metenidis 2000, *RPC* 223. Price 1992, 324-326.

45. Βλ. π.π. σ. 179-181 σημ. 5.

46. Βλ. σ. 179.

47. Πὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τῆς συνθήκης τῆς Μιλήτου με τις κρητικὲς πόλεις και τὴν

πιθανὴ χρονολόγησή της στὰ χρόνια 259/3-250 π.Χ., βλ. Chaniotis 1996, 34-35, με ὅλη τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία.

48. Πὰ τὸ πρόβλημα τῆς θέσης τῆς πόλης τῶν Ἀρκαίων γενικότερα, βλ. Kitchell 1977, 239-265 και Sporn 2002, 109 με ὅλη τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία. Πὰ τὴ διαπραγμάτευση τοῦ προβλήματος και τὴν πιθανότερη ταύτιση τῆς πόλης τῶν Ἀρκαίων με τὴ θέση στὴν Ἀρβη Βιάννου, βλ. Στεφανάκη 2001.

49. Ἡ πόλη τῶν Ἀρκάδων τοποθετεῖται ἀπὸ τοὺς μελετητὲς εἴτε στὸ Ἴνι Μονοφατοῖου (Faure 1959, 194, ἀρ. 13. Sanders 1982, 151, 7/25. *IC* I, V, praef. 6. Ducray, van Effenterre 1973, 281, και 1965, 291 (για νομίσματα ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ), εἴτε στὸ Ἀφρατί Πεδιάδος (*IC* I, V.2. Levi 1931, 27-28. Nowicki 2000, 179. Raubitschek 1972, 16). Ὁ Viviers (1994, 232-234, 257 κέ.) θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση και τις δύο παραπάνω ταυτίσεις ἐπανεξετάζοντας τὴν ἐπιγραφή ποὺ δημοσίευσαν πρῶτες οἱ Jeffery and Morpurgo-Davis

Τὸ νόμισμα τῆς Λύττου (ἀρ. 2) μπορεῖ τυπολογικὰ νὰ ἀναχθεῖ σὲ πτολεμαϊκὲς ἐπιρροές, λόγω τῆς στάσης τοῦ ἀετοῦ⁵⁰, καί – πάντα μὲ βάση τυπολογικὰ-εἰκονογραφικὰ κριτήρια – πρέπει νὰ προηγεῖται χρονικὰ τῶν ἀντίστοιχων ἀργυρῶν καὶ χάλκινων κοπῶν τῆς πόλης, ὅπου ἡ κεφαλὴ τῆς γουρούνας ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ Δία, τύποι ποὺ φαίνεται νὰ ἀντιγράφουν ἐκείνους ποὺ εἰσάγονται μὲ τὶς κοπὲς τοῦ Ταυριάδα καὶ τοῦ Κύδα στὴν Κνωσὸ στὴ δεκαετία 40-30 π.Χ.⁵¹ Τὸ συγκεκριμένο νόμισμα ἀνήκει σαφῶς στὴν αὐτόνομη περίοδο τῆς Λύττου καὶ ἴσως νὰ ἀποτελεῖ μία ἀκόμη πιθανὴ ἔνδειξη πρόσβασης τῆς πόλης στὸ ἱερό⁵². Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Λύττος, πόλη μεσόγειος, ἀνέκαθεν ἀναζητοῦσε ἐξόδους στὴ θάλασσα καὶ θεωρεῖται ὅτι κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀπὸ τὴν συγχρονισμένη ἐπιχείρηση Κνωσοῦ καὶ Γόρτυνας καὶ ὅλων τῶν συμμάχων τους, ἡ Λύττος βρισκόταν ἐπικεφαλῆς ὁμάδας πόλεων, πιθανότατα ἐλέγχοντας καὶ τὰ βόρεια καὶ τὰ νότια παράλια τῆς περιοχῆς⁵³. Ἐπιπροσθέτως, ἡ πρόσφατη ἐξέταση τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὸ Ἀφρατὶ Πεδιάδος καὶ ἡ συσχέτισή της μὲ τὴν κεραμικὴ ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Σύμης, ἔδειξε ὅτι καὶ ἡ πόλη στὸ Ἀφρατὶ καὶ τὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης πέρασαν στὸν ἔλεγχο τῆς Λύττου μετὰ τὸ 400 π.Χ.⁵⁴ Ἡ Ἀφροδίτη ἐξάλλου πρέπει νὰ εἶχε ἐξέχουσα λατρεία στὴ Λύττο ἀφοῦ στὸ ὄνομά της ὁμνύουν κατὰ τὴν ἀναγραφὴ μᾶς συνθήκης Ἱεραπύτνιοι καὶ Λύττιοι στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁵⁵, ἐνῶ ἡ Ἀφροδίτη καὶ ὁ Ἑρμῆς ἐφανίζονται μαζὶ στοὺς ὄρκους ποὺ ἀναγράφονται σὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴ Λύττο, χρονολογημένη γύρω στὸ 111/110 π.Χ.⁵⁶

Ἡ Ἱεράπυτνα (ἀρ. 3) δικαίως ἔχει νομισματικὴ παρουσία, ἂν καὶ μηδαμινή, στὸ ἱερό καθὼς βρίσκεται σὲ κοντινὴ γειτνίαση μὲ αὐτὸ καὶ ὁμνύει μαζὶ μὲ τὴ Λύττο στὴν Ἀφροδίτη στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁵⁷

(1970, 126-127, 148-149 καὶ 1971-2, 27), καὶ προτείνει (Viviers 1994, 240-241) τὴν ταύτιση τῆς τελευταίας ἀρχαιολογικῆς θέσης μὲ τὴν πόλη τῶν Δατάλλων.

50. Πὰ τὴ δράση τῶν Πτολεμαίων στὴν Κρήτη κατὰ τὸν 2ο καὶ 1ο αἰ. π.Χ., βλ. Stefanakis 2000, 199-200.

51. Πὰ τὴν παρουσία τῶν συγκεκριμένων τύπων σὲ περισσότερα νομισματοκοπεῖα τῆς Κρήτης καὶ τὴν πιθανὴ σχέση τους μὲ τὴν Αἴγυπτο τῆς Κλεοπάτρας Ζ' καὶ τοῦ Ἀντωνίου, βλ. αὐτόθι 204.

52. Βλ. π.π. σημ. 43.

53. Viviers 1994, 252-258. Μικρογιαννάκης 1967, 116-117. Κάτι τέτοιο δὲν εἶναι ἀπίθανο, δεδομένου ὅτι διαθέτουμε πηγὲς ποὺ παραδίδουν ὅτι ἡ Λύττος ἔλεγε τὴν Χερσόνησο στὰ βόρεια (Στράβ. 1.479), τὴ Μινῶα στὸν μυχὸ τοῦ κόλπου τοῦ Μιραμπέλλου (Στράβ. 1.475, Πτολεμ. 3.15.5) καὶ κάποια Ἀρσινόη (Στέφ. Βυζ. Ἀρσινόη), ἀταύτιστη ἀκόμη (γὰρ τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τῶν δύο πόλεων μὲ τὸ ὄνομα Ἀρσινόη στὴν Κρήτη καὶ τὴν πληθώρα τῶν προτά-

σεων, μαζὶ μὲ ὅλη τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. Chaniotis 1996, 31, σημ. 140), ἐνῶ ὑπάρχουν στοιχεῖα γὰρ συμμαχία τῆς Λύττου μὲ τὴ Μάλλα, στοὺς ΝΑ. πρόποδες τοῦ ὄροπέδιου τοῦ Λασιθίου (IC I, xix, 1. Μικρογιαννάκης 1967, 119-120) καὶ τὴν Πραισὸ (IC III, vi, 11, 12A), μὴ κατάσταση ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὰ παραδιδόμενα ἀπὸ τὸν Ψευδο-Σκύλακα 47: «ἐν μεσογείᾳ δὲ Λύκτος, καὶ διήκει αὕτη ἀμφοτέρωθεν» (βλ. καὶ Μικρογιαννάκη 1967, 125-126).

54. Πὰ μὴ πιθανὴ ἐπέκταση τῆς Λύττου πρὸς Ν. ἤδη ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς θέσης στὸ Ἀφρατὶ Πεδιάδος, καὶ ἐπακολούθως καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης, βλ. Viviers 1994, 254-258.

55. Βλ. π.π. σημ. 73.

56. IC I, xviii, 9 c 6.

57. IC I 181. III, iii 3b14, 20-1 καὶ 5, 14. Πὰ τὶς σχέσεις τῆς Ἱεράπυτνας μὲ πόλεις τῆς κεντρικῆς καὶ νότιας-κεντρικῆς Κρήτης (Ἀρκάδες, Γόρτυνα, Πριανσὸ καὶ Λύττο) κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 3ου καὶ τὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., βλ. Stefanaki 2005, 164-172.

Ἡ Κνωσὸς δὲν φαίνεται, μὲ βάση τὴ νομισματικὴ μαρτυρία, νὰ εἶχε πρόσβαση στοῦ ἱεροῦ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, πράγμα ἀπόλυτα φυσικὸ ἐὰν σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι τὸ ἱερὸ βρισκόταν πιὸ κοντὰ ἢ μέσα στὴν περιφέρεια τῶν προαναφερθέντων μεγάλων πόλεων τῆς κεντρικῆς Κρήτης, οἱ ὁποῖες μάλιστα τὸν περισσότερο χρόνο ἦταν ἐχθρικὰ διακειμένες πρὸς τὴν Κνωσό⁵⁸. Τὸ μοναδικὸ νόμισμά της ποὺ βρέθηκε στοῦ ἱεροῦ σχετίζεται μὲ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Μέτελλου καὶ τὴν κατάληψη τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους⁵⁹.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ὡστόσο ἡ νομισματικὴ ἀπουσία ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς πλέον κοντινῆς του πόλης, τῆς Βιάννου, ἡ ὁποία οὕτως ἢ ἄλλως εἶχε μικρὴ χάλκινη νομισματικὴ παραγωγή, πιθανότατα στὰ τέλη τοῦ 3ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.⁶⁰ Ὡστόσο ἡ εἰκονογραφία τῶν νομισμάτων της θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ μνεῖα στοῦ κοντινοῦ ἱεροῦ, ἂν ἡ γυναικεῖα κεφαλὴ τοῦ ἐμπροσθέντου χαρακτηριστεῖ ὡς Ἀφροδίτη, μορφὴ ποὺ συνάδει μὲ τὸ ρόδο τοῦ ὀπισθότυπου⁶¹. Παντελὴς εἶναι τέλος καὶ ἡ ἀπουσία νομισμάτων τῆς Πριανσοῦ⁶² καὶ τῶν Ἀρκάδων⁶³, τῶν οἰκονομικὰ εὐρωστώτερων γειτόνων⁶⁴.

Τέλος ἡ χάλκινη πτολεμαϊκὴ ὑποδιαίρεση πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τοὺς Πτολεμαίους, καθὼς εἶναι γνωστὴ ἡ παρουσία τους στοῦ νησί, γενικότερα, ὁλόκληρο τὸν 3ο καὶ τὸ ἀ' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.⁶⁵ Στὴ νότια-κεντρικὴ Κρήτη ἐν γένει καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Κερατόκαμπου εἰδικότερα, τὰ πτολεμαϊκὰ νομίσματα παρουσιάζουν μιὰ ἰδιαίτερη πυκνότητα⁶⁶. Τὸ συγκεκριμένο νόμισμα, ποὺ ἔχει ὑποστει μεγάλη φθορὰ καὶ ἔχει βάρος 27.18 γρ., πρέπει νὰ ἀνῆκε στὴν κατηγορία ἐκείνῃ τῶν χάλκινων ὑποδιαιρέσεων ποὺ εἰσήγαγε πρῶτος ὁ Πτολεμαῖος Β' Φιλάδελφος μεταξὺ 283 καὶ 256 π.Χ. Ἐκδόθηκαν ὀκτὼ ὑποδιαιρέσεις, βάρους 8 ἕως 96 γραμμαρίων, οἱ ὁποῖες μετὰ τὸ 256 π.Χ. ἔγιναν ὑποδιαιρέσεις, βάρους 8 ἕως 96 γραμμαρίων, καὶ μετὰ τὸ 256 π.Χ. ἔγιναν ἐλαφρότερες, ζυγίζοντας ἀπὸ

58. Ὡστόσο αὐτὴ ἡ ἄποψη δὲν μπορεῖ μονομερῶς νὰ θεωρηθεῖ βέβαιη, δεδομένου ὅτι δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθεῖ οὔτε ἡ κεραμικὴ, οὔτε οἱ ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ ἱερὸ. Βλ. π.π. σ. 185 σημ. 16.

59. Πὰ τὴν σχέση τοῦ συμβόλου «κεφαλὴ ἐλέφαντα» μὲ τὸν Μέτελλο, βλ. Metenidis 1998, 117.

60. Πὰ τὰ νομίσματα τῆς Βιάννου, βλ. Stefanaki 2005, 382-387, πίν. XXIX. Svoronos 1890, 42-43. Πὰ τὴ Βιάννο γενικότερα, βλ. Kitchell 1977, 337-356, καὶ εἰδικότερα 348-350 γιὰ τὴν σχέση τῆς Βιάννου μὲ τὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ.

61. Ὁ Svoronos 1890, 42, 1, πίν. III, 15 δὲν ταυτίζει τὴν κεφαλὴ. Στὴν ταύτιση προβαίνουν, αὐθαίρετα ὡστόσο, ὁ Head 1911², 459 (Ἄρτεμις) καὶ ὁ Cook 1914, 623 (νύμφη Βιάννα). Πὰ τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς μὲ τὴν Ἀφροδίτη, βλ. Kitchell 1977, 350, σημ. 37.

62. Πὰ τὰ νομίσματα τῆς Πριανσοῦ, βλ. Svoronos 1890, 293-299.

63. Ἐφόσον ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ πόλη τῶν τελευταίων ταυτίζεται μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ θέση στοῦ Ἀφρα-

τί (βλ. σ. 196 σημ. 49). Πὰ τὴν σχέση τῆς θέσης στοῦ Ἀφρατί μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, βλ. Erickson 2002, 79-81. Πὰ τὰ νομίσματα τῶν Ἀρκάδων, βλ. Svoronos 1890, 25-27 καὶ Levi 1931, 21-22.

64. Γενικότερα γιὰ τὴν θέση τοῦ ἱεροῦ καὶ τὶς σημαντικότερες ὁμορες περιοχές, βλ. Λεμπέση 1974, 193, Λεμπέση 1981, 2. Πὰ τὴν σχέση τοῦ ἱεροῦ μὲ τὴν ὁμορὴν θέσιν/πόλιν τῶν Δαταλλέων, βλ. Viviers 1994, 240.

65. Πὰ τὴν σχέση τῶν Πτολεμαίων μὲ τὴν Κρήτη, βλ. Παπαδάκη 2000, 188-194, μὲ ὅλη τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία. Πὰ τὴν αἰγυπτιακὴν παρουσίαν στοῦ ἱεροῦ, βλ. Λεμπέση 2000, 174-183, εἰδικότερα 182 γιὰ τὶς χάλκινες αἰχμὲς βελῶν μὲ τὸ μονόγραμμα τῆς Βερενίκης Β', συζύγου τοῦ Πτολεμαίου Γ' Εὐεργέτου.

66. Πὰ τὴν νομισματικὴν παρουσίαν καὶ τὶς οἰκονομικὲς ἐπιρροὲς τῶν Πτολεμαίων στοῦ νησί, βλ. Stefanakis 2000, 195-207, εἰδικότερα 196-200, μὲ ὅλη τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία.

6 ἕως 72 γραμμάρια, μὲ τὸ νόμισμά μας νὰ ἀνήκει μᾶλλον στὴν κατηγορία τῶν 32 γραμμάρων⁶⁷.

Ἀναφέρονται ἐπίσης στὴ βιβλιογραφία δύο ἀκόμη ἑλληνιστικὰ νομίσματα μὲ προέλευση ἀπὸ τὸν Πεῦκο, δυτικὰ τοῦ ἱεροῦ, μία δραχμὴ Γόρτυνας καὶ ἓνας στατήρας Ραύκου⁶⁸. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι μπορεῖ νὰ καταδεικνύουν κάποια παρακείμενη ἀρχαιολογικὴ θέση, ἐπιβεβαιώνουν τὴν προσέγγιση τῆς Γόρτυνας στὸ ἱερὸ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους καὶ προσθέτουν στὸν κατάλογο τῶν πόλεων μὲ νομισματικὴ παρουσία στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ, τὴν Ραῦκο.

β. Ρωμαῖκοὶ χρόνοι. Ἐντονὴ εἶναι ἡ νομισματικὴ παρουσία στὸ ἱερὸ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου. Ἡ ὕστερη καὶ δυναμικὴ παρουσία τῆς Κνωσοῦ στὴ Σύμη συμπίπτει μὲ τὰ χρόνια τοῦ Κρητικοῦ Κοινοῦ, τὸ ὁποῖο φέρεται νὰ ἔχει ὀργανώσει ὁ Ἀντώνιος τὸ 43 π.Χ., καὶ στὸ ὁποῖο κυριαρχεῖ ἡ Κνωσός, ἀπὸ τὸ 37/6 ἕως τὸ 31/30, ὅπως τουλάχιστον μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει ἀπὸ τὶς ὑπογεγραμμένες μεγάλες χάλκινες ὑποδιαιρέσεις της⁶⁹. Ὁ σχετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς νομισμάτων Κνωσοῦ αὐτὴ τὴν περίοδο ἀπηχεῖ ἴσως ἓναν ἔλεγχο τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὴν Κνωσό, κατὰ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ πρὶν ἢ Κρήτη ἐνωθεῖ μὲ τὴν Κυθηναϊκὴ σὲ μία ἐπαρχία.

Ἐνδιαφέρον ἔχει καὶ ἡ παρουσία τῆς χάλκινης ρωμαϊκῆς *semis* ἡ ὁποία, χρονολογημένη στὰ τέλη τοῦ 2ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., δείχνει τὴν ἤδη γνωστὴ παρουσία Ρωμαίων στὴν Κρήτη πρὶν ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ εἰσβολή. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ ὅτι ἐπαφές μεταξὺ Κρήτης καὶ Ρώμης ὑπάρχουν ἤδη ἀπὸ τὸ 196 π.Χ., ὅταν ἡ Ρώμη πῆρε μέρος μαζί μὲ τὴ Μαγνησίᾳ τοῦ Μαιάνδρου σὲ μιὰ διαιτησίᾳ μεταξὺ Κνωσοῦ καὶ Γόρτυνας⁷⁰.

γ. Μεσαίωνας. Τέλος ἡ παρουσία βενετσιάνικων νομισμάτων στὸν χώρο ἔχει ἐνδεχομένως νὰ κάνει μὲ τὴ θέση του στὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ Σύμη πρὸς τὸν Ὀμαλὸ τῆς Βιάννου, ἓναν δρόμο πού πιθανότατα ἀκολουθοῦσαν περιηγητὲς καὶ ἐπισκέπτες κατὰ τὸν Μεσαίωνα⁷¹. Μολονότι δὲν ἀναφέρεται σὲ νεότερα περιηγητικὰ κείμενα, πού σημαίνει ὅτι δὲν περιλαμβάνεται στοὺς γνωστοὺς ἐπισκέψιμους χώρους τῆς τουρκοκρατούμενης Κρήτης, κατὰ πᾶσα πιθανότητα λόγω καὶ τῆς ἀπόστασής του ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἀρτηρία πού συνδέει τὴν Ἱεράπετρα μὲ τὴ Βιάννο, χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Pashley, ὁ

67. Πὰ τὴ χρονολόγηση, τὴν τυπολογία καὶ τὶς ὑποδιαιρέσεις τῶν χάλκινων νομισμάτων, βλ. Hazard 1995, Weiser 1995, Maresch 1996.

68. Βλ. σ. 194, σημ. 33. Πὰ τὴ νομισματικὴ παραγωγή τῆς Ραύκου, βλ. Svoronos 1890, 303-308. Πὰ τὴν ταύτιση τῆς Ραύκου μὲ τὸ χωριὸ Ἅγιος Μύρων Ἡρακλείου, βλ. Sporn 2001, 49-62.

69. Bowsky 2002, 33-34. Metenidis 2000, 693-694, Paton 1994, 142.

70. IC I, VIII, 9. Πὰ τὴ διαιτησίᾳ, βλ. ἐπίσης

Kreuter 1995, 136. Guarducci 1934, 164-178. Deiters 1904, 565-579. Πὰ τὴ ρωμαϊκὴ διείσδυση στὴν Κρήτη καὶ τὶς πρῶμες σχέσεις Ρώμης καὶ κρητικῶν πόλεων, βλ. ἐπίσης Harrison 1993, 1-39.

71. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Βιάννος ὑπῆρξε κατὰ τὴ Βενετοκρατίᾳ τὸ μεγαλύτερο χωριὸ τοῦ Castel Belvedere (τὸ 1583 εἶχε 1.006 κατοίκους), ἐνῶ ἡ Σύμη ἀναφέρεται σὲ βενετσιάνικα ἔγγραφα ἤδη ἀπὸ τὸ 1271: Σπανάκης (ἀχρονολόγητο) 155-156 καὶ 486 ἀντίστοιχα.

ὁποῖος στάθμευσε κατὰ τὴν περιήγησή του στὸ χωριὸ Συκολόγος, ΝΑ. τῆς Σύμης: «Μοῦ ἔφεραν πολλὰ νομίσματα: ἦταν σχεδὸν ὅλα ἐνετικά»⁷².

Ἀπὸ τὴν παραπάνω παρουσίαση τῶν νομισματικῶν εὗρημάτων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη τῆς Βιάννου προκύπτει ὅτι ἡ νομισματικὴ μαρτυρία ὁριοθετεῖ σαφῶς τὴν ἀκτινοβολία τοῦ ἱεροῦ στὴν κεντρικὴ καὶ ἀνατολικὴ Κρήτη κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, μὲ ἀπώτερο ὄριο στὰ δυτικὰ τὴν Γόρτυνα, τὴν Ραῦκο καὶ τὴν Κνωσὸ στὰ ΒΔ., τὴ Λύττο στὰ βόρεια καὶ τὴν Ἱεράπυτνα στὰ ἀνατολικά. Μία κατανομὴ ἢ ὁποία φαίνεται νὰ συμφωνεῖ καὶ μὲ τὸν εὐρύτερο χῶρο στὸν ὁποῖο λατρεύονται ἡ Ἀφροδίτη καὶ ὁ Ἑρμῆς⁷³. Λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. καὶ μέχρι τὸ 30 π.Χ. ἡ Κνωσὸς ἀνέλαβε τὸν ἔλεγχο τῆς περιοχῆς, ὡς προεξάρχουσα πόλη τοῦ Κοινοῦ τῶν Κρητῶν. Ἀπὸ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, ὅταν ἡ *Colonia Iulia Nobilis Cnossus* καὶ ἡ πρωτεύουσα Γόρτυνα ἀποτελέσαν μία ὄντοτητα μέσα στὴ διπλὴ ἐπαρχία Κρήτης καὶ Κυρηναϊκῆς⁷⁴, τὸ ἱερὸ πέρασε στὴ δικαιοδοσίᾳ τῆς ρωμαϊκῆς διοίκησης τοῦ νησιοῦ, ἐνῶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα ὁ χῶρος τοῦ ἱεροῦ ἀποτελοῦσε πρόσφορη διάβαση διερχομένων.

ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

72. Pashley 1991, 214.

73. Οἱ λατρεῖες τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἑρμῆ φαίνεται νὰ ἐπιχωριάζουν στὴν κεντρικὴ καὶ ἀνατολικὴ Κρήτη, μὲ σαφῶς λιγότερη διάδοση στὴ δυτικὴ. Καὶ οἱ δύο θεοὶ λατρεύονται στὶς ἀκόλουθες περιοχές: Ἱεράπετρα, Μύρτος-Πύργος, Λατῶ, Ὀλοῦς, Δρῆρος, Λύττος, Σύμη, Γόρτυνα, Φαιστός καὶ Κυδωνία. Ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης μαρτυρεῖται ἐπιπλέον στὶς πόλεις Βιάννος, Ἰστρον, Μίλατος, Κνωσός, Καῦδος,

Λάππα καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Σελίνου, ἐνῶ ἡ λατρεία τοῦ Ἑρμῆ στὶς Χερσόνησος, Ἀρδιαῖοι, Τύλισος, Πριανσός, Λεβήνα, Μελιδόνι, Σύβριτος, Πατσός, Ἀπτερα, Ἑρμαῖα Ἀκρα καὶ Πολυρρήνια. Πὰ τὰ παραπάνω, βλ. Sporn 2002, πίν. σελ. 386-87 καὶ IC I-IV, *res sacrae*. Πὰ χώρους λατρείας τοῦ Ἑρμῆ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, βλ. Bowsky 2001, 271.

74. Paton 1994, 143 καὶ Bowsky 2002, 42-45, μὲ ὅλη τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κριτζάς 2000 Κριτζάς Χ. Β., Νέα ἐπιγραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐτυμολογία τοῦ Λασιθίου, στὰ *Πεπραγμένα τοῦ Η' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, 81-97.
- Λεμπέση 1972, 1973, 1975, 1984, 1989, 1992, 1993, 1996, 1997: Λεμπέση Ἀ., *ΠΑΕ* 1972, 193-203· 1973, 188-199· 1975, 322-329· 1984, 440-463· 1989, 296-303· 1992, 210-230· 1993, 209-230· 1996, 303-317· 1997, 191-209.
- Λεμπέση 1981 Λεμπέση Ἀ., Ἡ συνέχεια τῆς κρητομυκηναϊκῆς λατρείας. Ἐπιβιώσεις καὶ ἀναβιώσεις, *ΑΕ*, 1-24.
- Λεμπέση 1985 Λεμπέση Ἀ., *Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου*, I.1. *Χάλκινα κρητικὰ τορεύματα* (Ἀθήνα).
- Λεμπέση 1990 Λεμπέση Ἀ., Ἡ Κρητῶν Πολιτεία (1100-300 π.Χ.), στὸ Ν. Μ. Παναγιωτάκη (ἐπιμ.), *Κρήτη: Ἱστορία καὶ πολιτισμός* (Ἡράκλειο) Α' 133-172.
- Λεμπέση 2000 Λεμπέση Ἀ., Ἀντιφεγγίσματα καὶ διαθλάσεις ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης (Κρήτη), στὸ Ἀ. Καρέτσου (ἐπιμ.), *Κρήτη καὶ Αἴγυπτος. Πολιτισμικοὶ δεσμοὶ τριῶν χιλιετιῶν* (Ἡράκλειο) 174-183.
- Λεμπέση 2001 Λεμπέση Ἀ., Σκήπτρο ἐξουσίας ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης (Κρήτη), στὸ Ἀγαλμα. Μελέτες γιὰ τὴν ἀρχαία πλαστικὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Γιώργου Δεσπίνη (ἐπιμ. Δ. Τσιαφάκη, Θεσσαλονίκη) 1-12.
- Λεμπέση 2002 Λεμπέση Ἀ., *Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου*, III. *Τὰ χάλκινα ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια* (Ἀθήνα).
- Μικρογιαννάκης 1967 Μικρογιαννάκης Ἐ., *Ἡ Κρήτη κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Αἱ πολιτικαὶ ἰδία σχέσεις τῆς νήσου μετ' ἄλλων πόλεων ἢ κρατῶν* (Ἀθήνα).
- Παπαδάκης 2000 Παπαδάκης Ν. Π., Κρήτη καὶ Πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτος κατὰ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια, στὸ Ἀ. Καρέτσου (ἐπιμ.), *Κρήτη καὶ Αἴγυπτος. Πολιτισμικοὶ δεσμοὶ τριῶν χιλιετιῶν* (Ἡράκλειο) 188-194.
- Παπαμιχελάκης 2000 Παπαμιχελάκης Γ., Ἡ βενετσιάνικη νομισματοκοπία στὴν Κρήτη. Οἱ κοπὲς τοῦ ἑνὸς καὶ τῶν δυόμισι σολδινίων, *Νομισματικὰ Χρονικὰ* 19, 141-145.
- Σακελλαράκης 1987 Σακελλαράκης Γ., Ἐκατὸ χρόνια ἐρευνας στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, *ΑΕ* 126, 239-263.
- Σβορῶνος 1904 Σβορῶνος Ἰ., *Τὰ νομίσματα τοῦ κράτους τῶν Πτολεμαίων* II (Ἀθήνα).
- Σπανάκης (ἀχρονολόγητο): Σπανάκης Στ. Γ., *Κρήτη Α', Τουρισμός, Ἱστορία, Ἀρχαιολογία*³ (Ἡράκλειο).
- Σπανάκης 1984 Σπανάκης Στ. Γ., *Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ Λασιθίου κατὰ τὴ Βενετοκρατία*² (Ἡράκλειο).
- Στεφανάκης 2001 Στεφανάκης Μ. Ι., Ἕνας θησαυρὸς χάλκινων νομισμάτων ἀπὸ τὸ Ἀστρίτσι Πεδιάδος καὶ οἱ Ἀρδιαῖοι τῆς Κρήτης, ἀνακοίνωση στὸ Θ' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο, Ἐλoύντα (ὑπὸ δημοσίευση, *Εὐλμμένη* 8, 2007).
- Τζαμαλῆς 1992 Τζαμαλῆς Α. Π., Τὰ ἐπισημασμένα σεζίνι, *Νομισματικὰ Χρονικὰ* 11, 69-77.
- Ashton 1975 Ashton R. J. H., Some Knossian Coins of Augustus, *BSA* 70, 7-9.
- Ashton 1989 Ashton R. J. H., Knossos Royal Road South 1971 and 1972 excavations: the coins, *BSA* 84, 49-60.
- BMC 9 Wroth W., *Catalogue of Greek Coins in the British Museum* 9, *Crete and the Aegean islands* (London 1886).
- Bowsky 2001 Bowsky M. W., A temple of Hermes at Sybritos: on the road from Gortyn to the Diktyннаion (Crete), *ASAtene* 79, 263-276.
- Bowsky 2002 Bowsky M. W., Reasons to recognize: Antony, Augustus and central Crete, *Electrum* 6, 25-65.
- Burkert 2000 Burkert W., Ἀρχαῖος ἑλληνικὸς πολιτισμός, ἡ ἐπίδραση τῆς Ἀνατολῆς (μτφ. Α. Λογιάκη, Ἀθήνα).

- Buttrey 1983 Buttrey T. V., The roman coinage of Cyrenaica, first century BC to the first century AD, στὸ S. N. L. Brooke (ἐπιμ.), *Studies in Numismatic Method presented to Philip Grierson* (Cambridge) 23-42.
- Callaghan 1978 Callaghan P., KRS 1976. Excavations at a Shrine, *BSA* 73, 1-30.
- Chaniotis 1988 Chaniotis A., Habgierige Götter, habgierige Städte. Heiligtumsbesitz und Gebietsanspruch in der kretischen Staatverträgen, *Ktema* 13, 21-39.
- Chaniotis 1989 Chaniotis A., Some More Cretan Names, *ZPE* 77, 67-81.
- Chaniotis 1996 Chaniotis A., *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit* (Stuttgart).
- Chaniotis 1999 Chaniotis A., Heiligtum und Stadtgemeinde im klassischen und hellenistischen Kreta, στὸ *Tagungsband, Kreta und Zypern: Religion und Schrift von den früh Geschichte bis zum Ende der archaischen Zeit* (ἐκδ. Verein zur Vordering und Aufarbeitung der hellenistischen Geschichte) 319-331.
- Chapman 1968 Chapman A., Some first century B.C. bronze coins of Knossos, *NC* 13-26.
- Cook 1914 Cook A. B., *Zeus. A Study in Ancient Religion I* (Cambridge).
- Crawford 1974 Crawford M. H., *Roman Republican Coinage I-II* (Cambridge).
- Deiters 1904 Deiters P., Zwei kretische Inschriften aus Magnesia, *Rheinisches Museum für Philologie* 59, 565-579.
- Ducray - van Effenterre 1973: Ducray P. - van Effenterre H., Un règlement d'époque romaine sur les bains d'Arcades, *ΚρητΧρον.* 25, 281-290.
- Erickson 2002 Erickson B. L., Aphrati and Kato Syme, pottery, continuity and cult in late archaic and classical Crete, *Hesperia* 71, 41-90.
- Faure 1959 Faure P., La Crète aux cent villes, *ΚρητΧρον.* 13, 171-217.
- Grant 1969² Grant M., *From Imperium to Auctoritas. A Historical Study of Aes Coinage in the Roman Empire*² (Cambridge).
- Guarducci 1934 Guarducci M., L'intromissione di Magnesia al Meandro fra Gortina e Cnosso, *Historia* 8, 164-178.
- Haeberlin 1910 Haeberlin E. J., *Aes Grave* (Frankfurt).
- Harrison 1993 Harrison G. W. M., *The Romans and Crete* (Amsterdam).
- Hazzard 1995 Hazzard R. A., *Ptolemaic Coins: An Introduction for Collectors* (Toronto).
- Head 1911² Head B. V., *Historia Numorum, A Manual of Greek Numismatics*² (Oxford).
- IC Guarducci M., 1935-1950. *Inscriptiones Creticae I-IV* (Rome).
- Jackson 1971 Jackson A. E., The Chronology of the bronze coins of Knossos, *BSA* 66, 285-295.
- Jackson 1973 Jackson A. E., The Coins, στὸ N. J. Coldstream (ἐπιμ.), *Knossos. The sanctuary of Demeter (BSA Suppl. 8)* 99-113.
- Jeffery and Morpurgo-Davis 1970: Jeffery L. H. and Morpurgo-Davis A., ΠΟΙΝΙΚΑΣΤΑΣ ΚΑΙ ΠΟΙΝΙΚΑΖΕΝ: BM 1969.4-2.1. A new archaic inscription from Crete, *Kadmos* 9, 1970, 118-154.
- Jeffery and Morpurgo-Davis 1971-2: Jeffery L. H. and Morpurgo-Davis A., An archaic greek inscription from Crete, *BMQ* 36, 1971-2, 24-29.
- Kitchell 1977 Kitchell K. F., *Topographica Cretica: Topoi of Classical Crete with Testimonia* (PhD, Loyola Un. of Chicago).
- Kitchell 1983 Kitchell K. F., New evidence for the Cretan Ariaioi Coinage, *AJA* 87, 216-220.
- Kreuter 1995 Kreuter S., Die Beziehungen zwischen Rom und Kreta vom Beginn des zweiten Jahrhunderts v. Chr. bis zur Einrichtung der römischen Provinz, στὸ Ch. Schubert and K. Brodersen (ἐπιμ.), *Rom und der griechische Osten. Festschrift für Hatto H. Schmitt zum 65. Geburtstag* (Stuttgart) 135-150.
- Kurke 1999 Kurke L., *Coins, Bodies, Games and Gold. The Politics of Meaning in Archaic Greece* (Princeton).
- Λαγογιάννη 2003 Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., Τὰ νομίσματα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρον, *AE*, 1-64.
- Lebessi 2002 Lebessi A., A Minoan Architectural Model from the Syme Sanctuary, Crete, *AM* 117, 1-19.

- Lebessi-Muhly 1990   Lebessi A., Muhly P., Aspects of Minoan Cult, Sacred Enclosures. The Evidence from the Syme Sanctuary (Crete), *AA* 315-336.
- Lebessi-Muhly-Olivier 1995: Lebessi A., Muhly P., Olivier J. P., An Inscription in the Hieroglyphic Script from the Syme Sanctuary, Crete (SY Hf 01), *Kadmos* 34, 63-67.
- Lebessi-Muhly-Papasavvas 2004: Lebessi A., Muhly P., Papasavvas G., The Runner's Ring, A Minoan Athlete Dedication at the Syme Sanctuary, Crete, *AM* 119, 1-29.
- Le Rider 1966   Le Rider G., *Monnaies crétoises du Ve au Ier siècle av. J.-C.*, *École Française d'Athènes, Études Crétoises* 15, Paris.
- Le Rider 2002   Le Rider G., *La naissance de la monnaie* (Paris).
- Levi 1931   Levi D., *Arkades, una città cretese all'alba della civiltà ellenica*, *ASAtene* 10-12, 1927-29.
- Linders 1987   Linders T., Gods, Gifts, Society, στὸ T. Linders and C. Nordquist (ἐπιμ.), *Gifts of the Gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985* (Uppsala) 115-122.
- Linders 1989-1990   Linders T., The Melting Down of Discarded Metal Offerings in Greek Sanctuaries, στὸ *Anathema. Atti del Convegno Internazionale, Roma 15-18 giugno 1989* (ἐπιμ. G. Bartoloni κ.ά.), *Scienze dell'Antichità. Storia Archeologia Anthropologia* 3-4, 281-285.
- Link 1994   Link St., *Das griechische Kreta. Untersuchungen zu seiner staatlichen und gesellschaftlichen Entwicklung vom 6. bis zum 4. Jahrhundert v. Chr.* (Stuttgart).
- Maresch 1996   Maresch K., *Bronze und Silber. Papyrologische Beiträge zur Geschichte der Währung im ptolemäischen und römischen Ägypten bis zum 2. Jahrhundert n. Chr.*, *Papyrologica Coloniensis* XXV.
- Mattingly 1930   Mattingly H., *Coins of the Roman Empire in the British Museum, II. Vespasian to Domitian* (London).
- Mattingly 1966   Mattingly H., *Coins of the Roman Empire in the British Museum, III. Nerva to Hadrian* (London).
- Metenidis 1998   Metenidis N., Artemis Ephesia: The political significance of the Metellus-coins, στὸ W. G. Cavanagh and M. Curtis (ἐπιμ.), *Post-Minoan Crete: Proceedings of the Colloquium organised by the British School at Athens and the Institute of Archaeology, University of London, November 1995*, *BSA Studies Series* 2, 118-120.
- Metenidis 2000   Metenidis N., Überlegungen zu einigen frühkaiserzeitlichen Gegenstempeln auf knossischen Münzen, *XII. Internationaler Numismatischer Kongress, Berlin 1997* (Berlin) I 693-7.
- Muhly-Metaxa 1984   Muhly-Metaxa P., Linear A Inscriptions from the Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Kato Syme, *Kadmos* 23, 124-135.
- Nowicki 2000   Nowicki K., *Defensible sites in Crete c. 1200-800 BC, LM IIIB/IIIC through early Geometric*, *Aegeum* 21.
- Paolucci 1990   Paolucci R., *Le monete dei dogi di Venezia* (Padova).
- Paolucci 1991   Paolucci R., *La Zecca di Venezia* 2 (Padova).
- Papasavvas-Muhly-Lebessi 1999: Papasavvas G., Muhly P., Lebessi A., Weapons for Men and Gods: Three Knossian Swords from the Syme Sanctuary, στὸ *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters His 65th Year* (ἐπιμ. P. Betancourt et al.), *Aegaeum* 20, 641-650.
- Pashley 1991   Pashley R., *Ταξίδια στὴν Κρήτη Α'* (Δῆμος Ἑρακλείου, μτφ. Δ. Γόντικα).
- Paton 1994   Paton S., Roman Knossos and the Colonia Julia Nobilis Cnossus, στὸ D. Evelyn, H. Hughes-Brock, N. Momigliano (ἐπιμ.), *Knossos. A Labyrinth of History. Papers presented in honour of Sinclair Hood* (Athens) 141-145.
- Pendlebury 1963   Pendlebury J. D. S., *The Archaeology of Crete. An Introduction* (New York).
- Price 1982-3   Price M. J., Crete, Cyrene and Dio LII.30.9, *INJ* 6-7, 118-127.
- Price 1992   Price, M. J., The coins, στὸ *Knossos. From Greek city to Roman colony. Excavations at the Unexplored Mansion II* (BSA Suppl. 21) 323-331.

- Raubitschek 1972 Raubitschek A. E., The inscriptions, στὸ H. Hoffmann (ἐπιμ.), *Early Cretan Armorers* (Mainz on Rhine) 15-65.
- Robinson 1927 Robinson E. S. G., *Catalogue of Greek Coins in the British Museum. The Greek Coins of Cyrenaika* (London).
- RPC Burnett A., Amandry, M., Ripollès, P. P. 1992. *Roman Provincial Coinage*, I. *From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC-AD 69)* (London-Paris).
- Sanders 1982 Sanders I. F., *Roman Crete* (Warminster).
- Schürmann 1996 Schürmann W., *Das Heiligtum des Hermes und der Aphrodite in Syme Viannou*, II. *Die Tierstatuetten aus Metall* (Athen).
- Sporn 2001 Sporn K., Zur Topographie und einem Votivdepot von Rhaukos (Kreta), στὸ *Wissenschaft mit Enthusiasmus. Beiträge zu antiken Bildnissen und zur historischen Landeskunde. Klaus Fittschen gewidmet*, 49-77.
- Sporn 2002 Sporn K., *Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit, Studien zu Antiken Heiligtümern* 3 (Heidelberg).
- Stefanaki 2005 Stefanaki V., *Le monnayage d'Hiérapytna (Crète orientale) de la fin de l'époque impériale* (δ.δ. Παρ. Paris IV - Sorbonne).
- Stefanakis 2000 Stefanakis M. I., Ptolemaic coinage and hellenistic Crete, στὸ Ἀ. Καρέτσου (ἐπιμ.), *Κρήτη-Αἴγυπτος. Πολιτισμικοὶ δεσμοὶ τριῶν χιλιετιῶν* (Ἀθήνα) 195-207.
- Strøm 1992 Strøm I., Obeloi of Pre- and Proto-monetary Value in the Greek Sanctuaries, στὸ T. Linders and B. Alroth (ἐπιμ.), *Economics of Cult in the Ancient Greek World, Proceedings of the Uppsala Symposium 1990*, *Boreas* 21, 41-51.
- Svoronos 1890 Svoronos J., *Numismatique de la Crète ancienne* (Mâcon).
- Viviers 1994 Viviers D., La cité de Dattalla et l'expansion de Lyktos en Crète centrale, *BCH* 118, 229-259.
- von Reden 1997 von Reden S., Money, law and exchange: coinage in Greek polis, *JHS* 154-176.
- Weiser 1995 Weiser W., *Katalog Ptolemäischer Bronzemünzen der Sammlung des Instituts für Altertumskunde der Universität zu Köln, Sonderreihe Papyrologica Coloniensia* 23.

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2004

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ
ΔΕΚΑΤΟΣ ΟΓΔΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 2007

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ ΟΕ.»

ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 ΑΘΗΝΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗ

